

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 28, 2018, 2

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 28, 2018, 2

ISSN 1408-5348 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1775 (Spletna izd.)

UDK 009

Letnik 28, leto 2018, številka 2

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povalo (IT), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Gorazd Bajc

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente©

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** http://www.zdjp.si/

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 7. 2018.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Mestna občina Koper

Annales - Series historia et sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series historia et sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series historia et sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA); Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.
All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Baurzhan Tattibekovich Doszhanov, Malik Floberovich Mukanov & Bolat Syrlashuly Turgynbay:** Sacred and mythological aspects of the image of a rider and a horse in the art of contemporary Kazakh tapestry 233
Aspetti sacri e mitologici dell'immagine di un cavaliere e di un cavallo nell'arte contemporanea kazaka dell'arazzo
Sveti in mitološki vidiki podobe jezdeca in konja v sodobni umetnosti kazahstanske tapiserije
- Laila Akhmetova:** The participation of Kazakhs of the 131st light artillery regiment in the defense of the Brest fortress in 1941 245
La partecipazione dei Kazaki del 131° reggimento d'artiglieria leggera nella difesa della fortezza di Brest
Sodelovanje Kazakov 131. lahkega artilerijskega polka pri obrambi trdnjave Brest leta 1941
- Marjanca Štemberger, Jožef Muhovič & Alenka Pavko-Čuden:** Struktura stila v oblikovanju tekstilij in oblačil 255
Style structure in textile and fashion design
La struttura dello stile nella progettazione di materiali tessili e nell'abbigliamento
- Živa Fišer Pečnikar:** Etnobotanično izročilo v slovenskih ljudskih ljubezenskih pesmih 269
La tradizione etnobotanica nei canti popolari d'amore sloveni
Ethnobotanical tradition in Slovenian folk love songs
- Maja Smotlak:** Sodobni slovenski, italijanski in nemški kriminalni roman o Trstu in tržaških identitetah 283
Romanzo criminale contemporaneo sloveno, italiano e tedesco su Trieste e le identità triestine
Contemporary Slovenian, Italian and German crime novel about Trieste and triestine identities
- Miha Zobec:** La via parlamentare all'approvazione della legge di tutela della comunità slovena in Italia 297
Parlamentarna pot sprejema zaščitnega zakona za slovensko manjšino v Italiji
Parliamentary path of the adoption of the law for the protection of the Slovene minority in Italy
- Katja Plemenitaš & Žiga Krajnc:** The implicitness of race in American political discourse: a study of Barack Obama's rhetoric 309
L'implicito della razza nel discorso politico americano: lo studio della retorica di Barack Obama
Implicitnost rase v ameriškem političnem diskurzu: raziskava retorike Baracka Obame
- Silvija Šiljeg, Ante Šiljeg & Snježana Mrden:** Analiza zadovoljstva društvenom opremljenošću na primjeru dostupnosti do obrazovnih objekata grada Zadra 325
Analisi della soddisfazione per le attrezzature sociali: l'esempio relativo alle disponibilità delle strutture educative nella città di Zara
Analysis of satisfaction with social equipment on the case of accessibility to educational facilities in the city of Zadar
- Jasna Potočnik Topler & Ljiljana Zekanović-Korona:** Digital media, perception and the selection of the 2016 Best european destination: the case of Zadar 343
I media digitali, la percezione e la selezione per la European best destination 2016: il caso di Zara
Digitalni mediji, dožemanje in izbor za najboljšo evropsko destinacijo 2016: primer Zadra
- Marijan Premović & Gordana Rovčanin:** Srednjovjekovna utvrdenja u Polimlju u XIV. i XV. stoljeću 355
Le fortificazioni medievali sul territorio di Polimlje nel quattordicesimo e quindicesimo secolo
Medieval fortifications in Polimlje in the 14th and 15th Century
- Jelena Gazdić:** O ortografiji u štampi Crne gore XIX vijeka 373
L'ortografia nella stampa montenegrina dell'Ottocento
Orthography in the Montenegro press of 19th Century
- Tatjana Novović & Biljana Maslovarić:** Počeci obrazovanja žena u Crnoj gori. Djevojački institut na Cetinju 385
L'istruzione femminile in Montenegro. L'istituto infantile femminile a Cetinje
The beginnings of women education in Montenegro. Girls institute in Cetinje

Predrag Živković: Ideological ornamentation of postmodern geography. The case of Zagreb and Podgorica 399 <i>Gli ornamenti ideologici della geografia postmoderna. Il caso di Zagabria e Podgorica</i> <i>Ideološka ornamentika postmoderne geografije. Primer Zagreba in Podgorice</i>	Fedja Klavora: Hauptman Vogrin. Bil je bela vrana (Klemen Kocjančič) 433
Goran Čeranić: Value orientations in the post-socialist Montenegro 415 <i>Orientamenti di valore nel Montenegro post-socialista</i> <i>Vrednotne usmeritve v postsocialistični Črni gori</i>	Renato Podbersič: Jeruzalem ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes (Matic Batič) 434
	Vlasta Kučič (ur.): Transkulturalität im mehrsprachigen Dialog / Transcultural Communication in Multilingual Dialogue (Tanja Žigon) 437
	Joseph Lavallée: Viaggio pittoresco e storico nell'Istria e nella Dalmazia (Salvator Žitko) 439
OCENE / RECENSIONI / REVIEWS	
Luca Zorzenon (ur.): Angelo Vivante e il tramonto della ragione (Salvator Žitko) 429	Marko Zubak: The Yugoslav Youth Press 1968–1980. Student Movements, Youth Subcultures and Alternative Communist Media (Jure Ramšak) ... 440
Roland Kaltenecker: General der Gebirgstruppe Ludwig Kübler: Der Bauherr der Deutschen Gebirgstruppe und seine Zeit (Klemen Kocjančič) ... 430	Kazalo k slikam na ovitku 442 <i>Indice delle foto di copertina</i> 442 <i>Index to images on the cover</i> 442
Duška Žitko: Giuseppe Tartini (1692–1770) (Franz Križnar) 431	Navodila avtorjem 443 <i>Istruzioni per gli autori</i> 445 <i>Instructions to authors</i> 447

SACRED AND MYTHOLOGICAL ASPECTS OF THE IMAGE OF A RIDER
AND A HORSE IN THE ART OF CONTEMPORARY KAZAKH TAPESTRY*Baurzhan Tattibekovich DOSZHANOV*T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova St., 127, Republic of Kazakhstan
e-mail: Dos_Baur@mail.ru*Malik Floberovich MUKANOV*T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova St., 127, Republic of Kazakhstan
e-mail: malik_flober@mail.ru*Bolat Syrlashuly TURGYNBAY*T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova St., 127, Republic of Kazakhstan
e-mail: BolatTurgynbay@mail.ru

ABSTRACT

Contemporary Kazakh tapestry art employs multiple images of traditional nomadic culture with the sacred image of a rider on a horse remaining one of the most exciting and inspirational for artists. The critical art analysis and interpretation of original works by Kazakh tapestry artists explore sacred and mythological aspects of the rider and horse images. The artistic tandem is highly valued for its powerful symbolic capacity by contemporary Kazakh artists who borrow it from the traditional set of nomadic archetypes of Kazakh civilization to transform it into a model for modern Kazakh fine arts.

Keywords: contemporary Kazakh fine art, Kazakh tapestry, nomadic mythology of Turkic people, rider and horse images, archetypes of traditional nomad culture

ASPETTI SACRI E MITOLOGICI DELL'IMMAGINE DI UN CAVALIERE E DI UN CAVALLO
NELL'ARTE CONTEMPORANEA KAZAKA DELL'ARAZZO

SINTESI

L'arte contemporanea kazaka dell'arazzo utilizza varie immagini della cultura tradizionale dei nomadi, con l'immagine sacra di un cavaliere su un cavallo che rimane per gli artisti una delle più stimolanti e di ispirazione. L'analisi critica e l'interpretazione di opere originali degli artisti di arazzi kazaki esplora gli aspetti sacri e mitologici delle immagini del cavaliere e del cavallo. Per la sua forte carica simbolica il tandem artistico viene molto apprezzato dagli artisti kazaki contemporanei che lo prendono come modello dalla tradizionale serie di archetipi dei nomadi della civiltà kazaka per trasformarlo in un modello per le moderne arti kazake.

Parole chiave: arte contemporanea kazaka, arazzo kazako, mitologia nomade del popolo turco, immagini di cavalieri e cavalli, archetipi della cultura nomade tradizionale

INTRODUCTION

In his book from the series “Masters of World Cinema” (Kurosawa, 1977) the Japanese director, playwright and scriptwriter Akira Kurosawa employs the image of a samurai on a horse to allegorically reflect his career in cinematography. He describes the samurai as a sacred old man in a dusted and dented shabby armour. The travellers are walking through a dense low fog. They are slowly making their way along an invisible path on a moonlit night as if sailing towards the unknown. There is no one else except the silent trees with live trunks and branches surrounding and hiding the travellers as they disappear in the fog.

The concept of “Kaidan” helps to comprehend Kurosawa’s choice of the sacred imagery fully. As a literary and folklore genre represented by short novellas, it is an integral part of traditional Japanese culture. The word “kaidan” can be translated from the Japanese language as an oral story about the supernatural. The heroes of such short stories are often the legendary figures of medieval Japan such as a lone samurai, warrior, wandering monks. They face supernatural creatures endowed with mystical powers: ghosts, demons and witches, capable of taking a human form or appear as various animals, such as cats, foxes and snakes. Kaidan’s plots are marked with pronounced fatalism because they rely on the Buddhist concept of karma and retribution. With the development of the art of cinema, kaidan transformed into a horror film genre.

In kaidans, levitating ability is a recognizable feature of vengeful ghosts and demons when they disguise as humans. They move to imitate the human gait, but in fact, they hang in the air and do not touch the ground. The presence of fog in the picture of the samurai on the horse walking in a forest suggests their otherworldly hypostasis. The hero faces a challenge to discover the true essence and motives of the actions of a rider.

Besides mystical aspects of his artistic image of the rider and horse, the Japanese director implies another allegorical layer dealing both with the psychology of creativity and with artistry in general. In his life, the artist-creator overcomes not only obvious difficulties and contradictions but also deals with constant inner struggles with his egocentrism and various “demons” that threaten to destroy him from within like a dense fog descends upon the soul.

The example from classical cinema is just a starting point for further artistic exploration of the imagery of the tandem of the rider and horse filled with sacred mystic meaning. In different forms, it is present in classic films based on Mein Reed’s “The Headless Horseman” and Washington Irving’s “The Legend of Sleepy Hollow”. It is interesting that in the original literary sources, the tandem lacks spiritual implications but rather refers to the ancient Indian North American legends of ghosts and funeral rites of the Indians of North America.

Akira Kurosawa concludes his book with the samurai exiting the forest on the country road before dawn and continues his journey further without looking back. The author does not mention whether the samurai met someone at night in a fog or not. For Kurosawa, the image is more important than the story because it accurately captures the essence of his life and the artist’s self-awareness.

A HISTORY OF THE QUESTION

The cinematic example foreshadows the range of artistic works that will be analysed in this article. There is a great variety of creative works employing and developing the theme of the rider and his horse. Most of them are either a sculptural composition or a beautiful ceremonial portrait made in a realistic pictorial manner and dedicated to famous personalities whose actions determined the historical chronicles of human civilization. The article will examine only artistic works with the military imagery of the rider on the horse to explore and explain their symbolic and mythological implications. A brief look at the historical past serves as a point of departure for the further exploration of the artistic sacred imagery under consideration.

The history of various world civilizations proves that a rider was often associated with mystical, and sometimes even fantastic, supernatural abilities. The first and foremost references are to the history of the settlement of Eurasia by the nomads, which will be discussed later after the Conquista.

In 1519, the Spanish nobleman and adventurer Hernán Cortés (1485–1547) landed on the coast of Mexico. His small but technically well-equipped army consisted of 400 infantrymen armed with muskets and a dozen guns and only 16 cavalrymen. The chronicles mention the number of 20,000 to 50,000 of Aztec warriors who came forward to meet the Spanish conqueror. They also say that the battle was won before it even began. The entire indigenous army of Native Americans scattered, as they were overwhelmed with fear at the sight of the Spanish cavalry consisting of 16 knights in shiny iron armour on their horses. The armour made knights invisible to Indian spears and bone and stone tip arrows. Since the Aztecs had never seen horses before the encounter with the Spanish conquerors, they perceived the horsemen and the horse as a terrifying supernatural creature. Facing no resistance Cortes conquered and plundered the city of Sempoal – the capital of Mexico, commencing the era of the conquest of South America (Mirza, 2007).

Mexican artist José Clemente Orozco (1883–1949) rendered phantasmagorical images of knights on horses seen through the eyes of the Indians in the series of his monumental frescoes: “Horses”, “16th Century Spain”, “Cortes.” The same approach also dominates the imagery in his most famous and large-scale work – the painting of the chapel of the hospital “Hospice-Cabañas” in Guadalajara (1936–1939) (Fig. 1).

Fig. 1: H. Orozco, *Horses* (<http://baci1.livejournal.com/10274.html>)

EUROPEAN ARTWORKS THAT INTERPRET THE IMAGE OF A RIDER

Now let us examine a number of famous European artworks that employ the image of the rider in a symbolic and allegorical way. It has to be mentioned that horse as an archetype is a usual symbolic compositional image of entire structure of “steppe mosaic” (Mukanov et al., 2017, 513) as well as the fictional concept of the warrior. The first example under consideration is the engraving “Knight, Death and the Devil” (1513) by the German Renaissance artist Albrecht Durer (1471–1528). In this work (Fig. 2), the artist creatively merges the phantasmagorical setting and the convincing realism of actions, portraits and clothes of the central figures. The engraving is so detailed and realistic that a historian can study the armour of medieval knights and refer to the print as an accurate document of that historical era.

In the engraving, Death offers an hourglass to the knight as a symbol of the brevity of human life. However, the knight does not dignify Death with a look as he passes the devil with the boar’s muzzle, the ram’s horns, the bat’s wings and keeps moving without looking back or turning around. It seems that the horse is strolling, but the dog has to run to keep up with the knight. The knight keeps moving: he and his horse are unstoppable. Neither Death nor the Devil can frighten or stop him.

When the artist mentioned his work he did not explain anything about the knight. He called him simply “The Knight.” His weapons and armour are not

the markers of his knightly estate but rather symbols of the firmness of spirit, courage, and fearlessness. It is noteworthy that Durer’s engraving lacks Christian symbols. It is not a prayer that helps the knight to defeat his fear of the devil and death, and he relies on his courage and unstoppable movement forward. The knight on the horse can be interpreted as a symbol of time and a symbol of the artist’s desire to overcome all fears and leave the ghosts of the past behind. The image glorifies the strength of the spirit striving for truth. The engraving can be interpreted as a self-portrait of the artist even though it does not depict the appearance but rather reflects Durer’s inner state of mind during difficult decisions. Whatever terrifying encounters the future holds for him, he is full of firm determination not to step off the path, not to abandon the search for high perfection, the unity of the beautiful and moral [...] (Lvov, 1985, 228–231).

In 1912 the Russian artist Kuzma Sergeevich Petrov-Vodkin (1878–1939) presented his artwork “Bathing of a Red Horse” (Fig. 3) to the public attention at the art exhibition “World of the Arts.” Now the picture is a part of the exposition of the State Tretyakov Gallery in Moscow. The complex figurative-symbolic artistic concept and composition of the artwork reflects the stylistic and spiritual quests of the era. Yuriy A. Rusakov notes that “[...] the first version of the picture was destroyed by the author, [...] and the final version of the picture presents a complex image – a symbol that embodies issues, ideas and challenges of the time at the turn of the XIX–XX centuries” (Rusakov, 1975, 42).

Fig. 2: A. Durer, *Knight, Death and the Devil*, 1513 (<http://art.1september.ru/article.php?ID=200800306>)

K. Petrov-Vodkin's artwork powerfully renders the incredible power of a horse. The red horse represents a natural force that the young rider cannot tame and control. As a viewer examines the picture, he notices that a looming figure of a horse "breaks out" from the space of a pictorial canvas. The particular illusion is created by the artistic techniques of spherical perspective. The horse is "cut off" by the frame of the canvas to create striking diagonals of the composition that suggests swift moving of the central figures in the scene.

The unreal red horse becomes a symbol of the era; it can be seen as an image of the inevitability of the approaching historical events. However, there is no sense of tragic despair. The image of the "radiant" youth rider is not accidental: it goes back to the traditional image of St. George the Victorious in ancient Russian art. "Bathing of a Red Horse" embodied hope for the victory of high ideals and the dream of the "Golden Age", and the hope for a revival of peace and art which were part of the spiritual quest for the era (Balitskaya, 2009, 119–120).

The quote belongs to an art critic Tatyana Balitskaya who emphasizes the deep connection of the traditional image of a rider with the dream of humanity about the

Fig. 3: K. Petrov-Vodkin, *Bathing of a Red Horse*, 1912 (https://pl.wikipedia.org/wiki/Kąpiel_czerwonego_konia)

"Golden Age". Likewise, Kazakh epic folklore tales often render the eternal search and hope for the ideal by the heroes: batyrs Koblandy and his battle horse Tayburyl, batyr Alpamys with Bayshubar, and legendary hero Ablai Khan with the horse Kok-Balak.

THE IMAGE OF A RIDER IN THE ARTWORKS OF MODERN KAZAKH ARTISTS

The art of contemporary Kazakh tapestry demonstrates the variety of traditional nomadic cultural subjects and images with the sacred rider remaining one of the most exciting and attractive for artists.

The idea of the horse and the rider was, is and will be reflected in Kazakh sculpture and painting. Artists strive to find a new and current embodiment of this original image, at the same time they united in their emotional yet serious approach to the interpretation of the complementarity of the image. [...] The horse and the rider become both a symbol and an identity marker of national culture and tradition for Kazakh sculptors and painters transforming from the archetypes of the traditional horse-nomadic civilization of Kazakhs to the models of Kazakhstan's professional art (Ergaliyeva, 2002, 129).

For the sake of further discussion, it is important to emphasize the social significance of military traditions in the nomadic community. The social institutes of nomadic life were designed in a way that military service was one of the most important and typical duties. In fact,

it can be said that the male population of nomadic peoples represented a well-trained army.

Wearing arms was not only the legal right of a free nomad but rather a duty. For example, at the tribal meetings, an unarmed man did not have the right to vote, and the younger men could not yield to him (Klyashtorny & Sultanov, 2004, 270).

Being the central character of the epics of Eurasian nomadic peoples, the rider on a horse is a poetic hero endowed with outstanding personal qualities. He earned his fame due to his excellent military training and belonging to a select group. In this sense, idealized by the nomadic epic tales the steppe Batyr warriors are in many respects comparable to the Knights of the Round Table - the characters of the medieval story of the British King Arthur and his knights.

Since we mentioned medieval knight culture, it is necessary to make a small digression from the research topic to introduce the original and unconventional hypothesis of the Kazakhstan historian, writer and playwright Zhumabai Bayzhumin. In his third book of the series "Turan. A Look at the History of Human Society", the author persuasively argues that the European chivalry is not just a technological successor, but also a direct ethnocultural descendant of the heavily armed cataphracts of Turan.

The modern Kazakh language has the words "seri" for a knight and "serilik" for chivalry. Like the paladins, the "warriors of faith" and the knights fighting for the Christian faith, the steppe knights cherished the concepts of honour and fidelity above all. They led an ascetic life and had no property, except for a good fighting horse, weapons and armour. They also could not marry because they took a vow of celibacy.

Discussing this phenomenon Lev Gumilyov writes that the nomadic society, which had a solid and stable clan structure, nevertheless continually generated a particular category of people for whom the framework of the clan system was too tight. According to him such individuals in the Middle Ages were called "people of free status" by the Turkic nomads, and they united in steppe knight brotherhoods (Bayzhumin, 2012, 72).

According to Zh. Bayzhumin, the ancient knightly tradition of Turan survived and was revived in medieval Europe. Therefore, various descriptions of Western European wandering knights carry the strong resemblance to their steppe ancestors-warriors, who preserved the macro-segment of nomadic military culture for centuries.

[...] The ancient Greek historian Strabo (I century BC–I century AD) mentioned ancient Greek knightly

Serov culture. He writes about free people, descendants of the nomadic Thracians – "[...] celibate marvelous owners of mares [...]" they were deeply revered by their people. Such knightly brotherhoods were associations of rather unordinary people, belonging to the steppe nobility. Each of the Serov representatives was a brave warrior and poet, musician and composer, singer and talented speaker, a preserver of the cultural traditions of ancestors and defender of the interests of ordinary people (Bayzhumin, 2012, 76).

It is believed that the code of knightly honour originated in the XII century in France and spread to other countries. According to it, a true knight had to be not only brave and skilled with weapons, but also well educated, generous and kind to protect the weak. He had also to appreciate poetry and music.

However, in Europe and the Great Steppe the warrior, first of all, symbolized the noble and sacred values associated with the victory over the forces of evil. Also a whole set of beliefs relating to the other world, travel to the realm of the dead and the immortality of the soul was associated with the image in question.

In nomadic culture, the role of the horse is evident in the burial rites of tribal leaders, practiced by the peoples of the Scythian world. The horse was sacrificed and buried with the deceased to help him to get to the last destination and serve him in the other world. *"The task of the horse was to escort a nobleman to another world. It transformed into highly revered mythological creatures"* (Samashev, 2006, 134).

The heroic epic tales of the Eurasian nomadic peoples idealize the main characters of Batyr and his horse. They often are shown to grow up together. The horse is described as a faithful and devoted friend of Batyr. They have a similar significance for the plot as the horse is often endowed with self-consciousness and the gift of communication in human language. Therefore, the horse had a significant influence on the actions and deeds of the main character.

In Turkic epics warriors embody the people's ideals of military strength and valour: they are handsome, courageous, wise and just. Their artistic statute is monumental despite the individualization of their appearance. Their physical strength, dignity and beauty are split into the opposition: Batyr-hero and Batyr-enemy. The poetic description of their qualities in the Turkic tradition is laconic:

[...] the appearance of the hero is not reduced to the description of his face, body structure, etc., but is rather presented by a list of several features like voice, eyes, armour [...]. The ancient Turkic iconography of the warriors suggests an iconic appearance replacing the individual characterization. The whole set of details of the stone sculptures of Altai (hats, weapons, jewellery, belts, bags, containers) do not

Fig. 4: A. Bapanov and S. Bapanova, *Warrior* (Bapanova & Bapanov, 1999, 32)

contribute to a portrait but present an iconographic warrior (Lvova et al., 1989, 208–209).

In 2000 the Bapanovs presented to the public a tapestry entitled “Warrior” with the central figure of the Batyras a powerful iconographic sign (Fig. 4). The artists capture the beautiful stylized figures of rider and horse in dynamics. As in the description of heroic epics, the stallion leaps over the range of the three mountains that dominate the entire pictorial plane. The tandem of a rider and a horse is overwhelming in its physical strength and plastic grace creating the illusion of the lack of space in the compositional frame. The rider has the whole set of weapons, typical for the military culture of nomadic peoples. The curved sword is tied on his thigh; a quiver of arrows and a bow are behind his shoulder.

The main hero of the story is Batyr, slightly leaning back in the saddle. In his right hand he squeezes the shaft of a short spear, and in the left hand, he holds a large round shield. A dark circle of the shield in the figure of the rider becomes the compositional centre of the tapestry, drawing the viewer’s attention. Visual solu-

tion contributes to the original macro effect of spherical perspective. It is similar to the optical methods of contemporary art cinema when the camera zooms on the face or the figure of the main character and blurs the surrounding. The artists managed to achieve the same effect in the tapestry. First of all, they altered the ratio of the physical dimensions of the rider and the horse: the warrior is disproportionately larger than his horse, so the horse seems like a graceful pony. Secondly, by the frame of the tapestry, the artists cut off the front and rear legs of the horse as well as the tail to create an impression that they do not fit into the overall composition.

From the visual and stylistic point of view, the “Warrior” belongs to the best tradition of minimalist aesthetics – a cultural trend, which is well developed in the art of contemporary Kazakh tapestry. The colour range of the fabric is very succinct and accurate consisting of interconnected distinct blue-grey, cream, ochre, green and black colours.

In the Bapanovs’ tapestry, Batyr is not only an archetype but also an iconographic sign. Above all, as an artistic image, he is “a warrior of light” – a steppe Pala-

Fig. 5: A. Bapanov & S. Bapanova, *Archer*, 2007, 205x295 cm (Bapanov et al., 2010, 28–29)

din led by the ideals of dignity and honour. He is not dressed in white, nor he resembles angels and prophets. Despite the lack of religious symbols, the image of a warrior is filled with inner spirituality, courage and strength. The qualities correspond to Kazakh idiom “Naryz zhigit segizkyrly–birsyrlybolu Kerek” – “a knight must have eight skills (eight talents) and united will”. It is usually used to describe Sals – the steppe knights - the defenders of democracy that prevailed in a nomadic society (Kazhgali, 2004, 46).

Without a doubt, the Bapanovs’ artwork follows the tradition of the heroic epic and presents a memorable artistic image of Batyr – a steppe knight, endowed with numerous sacred values of Kazakh traditional culture.

Let us turn our attention to the next example– the tapestry “Archer” (Fig. 5). The compositional structure of the weaving is done in a conventional manner with a big surprise of the positioning of the leading figure in the plane of the monumental canvas. The traditional figure of the archer has never been depicted in such a way before. In the tapestry, the archer shoots an arrow from a bow hanging on the side of a galloping horse. To shoot an arrow, he uses both his hands and his legs. The composition reminds of the sculpture by Buryat artist Dasha

Namdakova who cast a bronze hero in the heat of the battle shooting an arrow in a bend position with the elbows almost touching the ground. Yet, in the sculptural representation, the archer’s feet are firmly planted on the ground.

Only skilled riders could turn and sit back on a galloping horse to shoot arrows. It was a required military tactical skill during the battles. In this way, the archer on a horse could inflict significant damage by arrows flying into the face of the enemy. However, traditionally the archer uses his hands to shoot arrows while in the tapestry the rider uses his legs to press against the base of the bow. He uses a technologically more sophisticated version of the bow – a crossbow. In fact, it cannot be used on a galloping horse. It is mainly used to siege or defend cities. In the warfare a crossbow performed the task of moral and psychological pressure on the enemy than the physical destruction. The crossbow lacks the primary qualities of this type of weapon – lightweight, mobility, shooting speed and accuracy.

The artists chose the crossbow for their tapestry series for its symbolism rather than realism. They also were attracted by the image of a man shooting a bow. Surprisingly, the tapestry does not show the target since

Fig. 6: M. Mukanov, *Blue Rider*, 1996, 130x210 cm
(<http://www.gobelens-kz.com/pages/244.html>)

the artists are not interested in it. It is no accident but rather a calculated move to draw the viewer's attention to the archer at the moment of a maximum concentration of his physical and mental strength. Besides, one can argue that the authors associate the image of the warrior with creativity and the search for the truth. The artist is like an archer aiming for a target.

The protagonist of the tapestry is the Night Archer who reminds of the ancient archetype of the hunter Argy-Mergen from the "Argy-Mergen" by Serikbol Kondybay. The Night Archer is a mythological hero of an ancient hunter in Kazakh archaic tales. His name means an ancient, otherworldly archer where *argy* comes from an ancient root *arig* meaning "otherworldly, ancient, from another world, from the opposite side" (from the Greek *arche* – the most ancient, archaic).

In the mythology, Argy-Mergen is a primordial hunter before the existence of humans. Kazakh folklore has many fairy tales about them. They have similar appearance and act the same constituting a mythological archetype of ancient hunters (Kondybay, 2005, 72).

In the tapestry, the dramatic tension of the scene is achieved by an ascetic combination of only two colours: black and milky cream. In this case, the black colour is used for a background: it fills the top and bottom, left and right side of the tapestry. The central part of the tapestry is weaved in milky cream colour. The border between colours creates a space for the central character and his arrows. The intricate composition highlights the psycho-emotional state of the hero.

The moon in the upper right corner of the tapestry suggests that the scene takes place at night. The choice of night implies that the creative process is a sacred mystery hiding under the cover of darkness. Besides, setting the scene in daylight would create an undesired realistic effect.

In the spring of 1996, a muralist Mukanov Malik (the author of this study) presented as his thesis a series of tapestries – a triptych under the title "Nomads" ("Keshpendiler"). He was the first student to submit a tapestry artwork to complete his training in Monumental Painting at the Kazakh State Academy of Arts (T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts after re-organization).

The supervisor of his project inspired Mukanov. In 1979 Alibay Bapanov also created the tapestry as his diploma work of professional muralist to graduate from the Moscow Surikov State Art Institute.

The central part of the triptych of Mukanov's tapestry is "Blue Rider" ("Kokzhauynger"), its size is 130x210 cm. It presents an artistic image of Turkic Khanate rider (Tyurkyut Khanate, Göktürks – Celestial Turks). It was the largest state of nomadic Turkic tribes led by the rulers of the Ashina clan that existed in the vast territory of the Eurasian steppes in the V-VI centuries BC (Fig. 6).

The artist depicted a highly stylized rider and horse galloping at full supports and managed to render high intensity of their movement. The rider is leaning forward and clutching the shaft of the spear-flag decorated the blue wolf head. His horse turning his head back at full speed is depicted at the moment when the horse for a split second hangs in the air with all four hooves not touching the ground. The composition contributes to the emotional dynamics of the tapestry with the detailed, expressive mane and tail of a horse, as well as the braided hair of the rider.

According to the ancient tradition, "Celestial Turks" worshipped the Blue Wolf – a mythological animal capable of taking human form. She saved their ancestor Ashina from death in childhood, when the enemy had killed the family of the boy and left him wounded and dying. The blue wolf saved and raised Ashina. She becomes his wife and gives birth to 5 or 10 male children according to different sources. So when

the mythical forefather of the Turks Ashina became the head of the "people" (tribe), he put a wolf's head on his flag. Chinese chronicles mention Turk banners with a

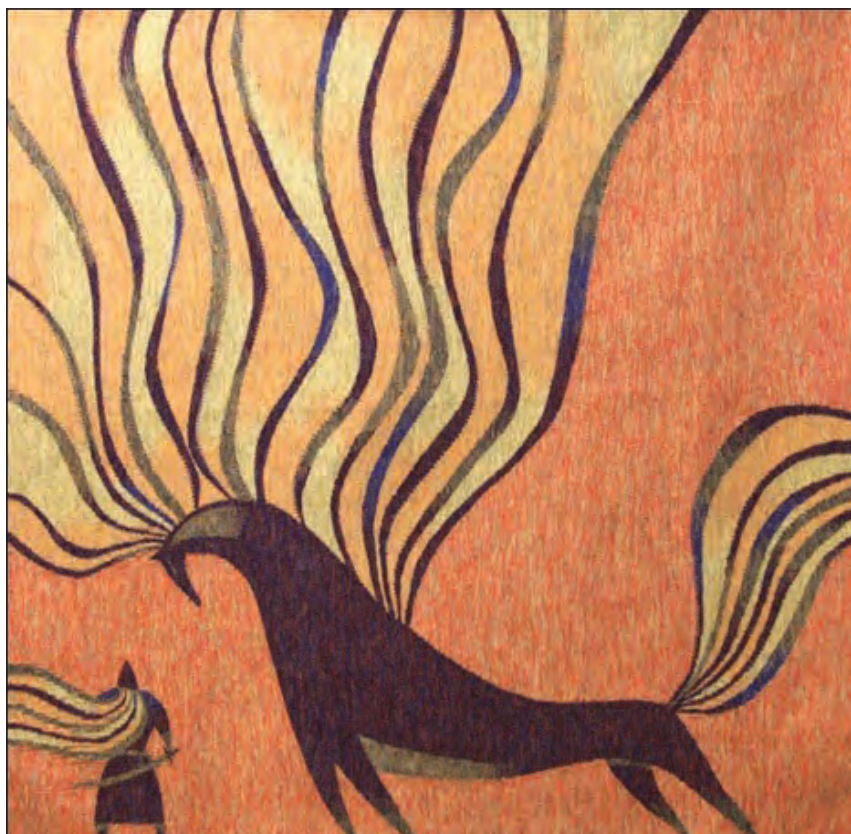

Fig. 7: B. Doszhanov, *Warrior of Wind*, 2013, 125x125 cm (In the catalogue to the exhibition of tapestry artists (Mukanov et al., 2016, 47))

golden wolf head. The banners of the ancient Turks originally had the figure of the wolf that later was replaced by the image of a wolf head (Bayzhumin, 2012, 76).

To emphasize the “sky” origin of his people a warrior wears blue attire and golden-yellow helmet. He carries a stylized set of weapons and armour typical for heavily armed horsemen of the historical epoch. He has a wide belt and breastplate, iron and bronze scaly plates are sewn on the attire to protect his arms, thighs and neck, a small compact shield, curved in the shape of a bird’s wing, a straight sword and long spear-flag with a wolf head.

Mukanov’s tapestry was influenced by the work of his mentor and teacher Alibay Bapanov. It explains the excessive use of abstract patchwork elements in the visual structure of the fabric: the horse and the rider seem to be fragmented and lacking pictorial integrity. On the other hand, the rhythmical architectonic placing of abstract shapes behind the central figure organizes landscape into the broken lines of hills and the distant mountains with the rising scarlet-red sun, passing clouds and nascent moon.

The rider wears a black mask with a narrow slit for the eyes. In the military culture of ancient nomadic civi-

lizations, its purpose was to intimidate the enemy and to protect the face during the battle. Usually, warriors wore masks made of leather, iron or bronze.

“We looked at the world through the eye slits [...]” – it is a line from a poem “The Earth, Worship Man” (1961) by the Kazakh poet, writer, literary critic and public figure Olzhas Suleimenov. The poem was devoted to the first space man flight. In a way, the poem informs the proposed Mukanov’s artistic image of a warrior as a symbol of nomadic culture and identifies it with the universal human courage and will to overcome the fear of the unknown.

In 2013 a young Kazakh artist Bauyrzhan Doszhanov created a work entitled “Warrior of the Wind” (“Gel Batyr”), 125x125 cm in size, in the spirit of the canons of aesthetics of minimalism (Fig.7). The visual composition of the tapestry is extremely laconic and distinguished by the graphic unity of the form, all parts of which are interrelated and subordinated simultaneously, based on the logic of the image. Its central figure of the horse is depicted without the mane and tail resembling a hound. The striking stylized image is essential to the composition. A relatively small figure of Batyr stands on the horse with his back turned to the audience. His right hand is positioned on the hilt of the curved swords. Both

figures are strategically positioned in the lower right corner of the tapestry.

The minimalistic colours of the fabric combine deep black-purple with grey-green for the central figures and coral-pink, ocher-pink and cream for the background. Figurative elements and decorative style of curved lines contribute to unity of the theme of a rider and his horse. The tapestry captures the wave-like movements, special plastics and rhythmic organization to enrich its iconic structure and highlight the dynamics and spiritual and metaphysical implications of the imagery.

The image of the wind is a particularly fascinating element of the tapestry. It acquires symbolic meaning in the authorial interpretation of the warrior and his horse. Doszhanov creates a complex artistic image filled with numerous subtexts reflecting sacred and mythological aspects of traditional Turk culture. Therefore,

[...] one of the most important characteristics of life in the Turk ritual and mythological tradition was the category of tyn ("spirit", "soul", "life", "breath"). It belongs to all living things on earth, be it a plant, animal or human, and it is used for the name of the "soul" of folklore characters. [...] Breathing was the semantic basis that formed a complex set of ideas, which inextricably intertwined reality and mythological images (Grintser, 1982, 237).

The gift of breath was the final act of the creation of man. It is also the beginning of life. The Altai group of Turkic peoples have a creation myth in which the Ulgen, deity of the Upper world, creates the palace in the white pine forests and mountains to populate it with men. Then he goes to the World Tree to gather the souls in the form of leaves that fell from the tree and instructs the Crow to bring them to the palace. However, on the way, the bird drops the souls from its beak. They fell on the pine forests making them into evergreen ones, and they fell to the ground to be collected by Erlik – a lord of the Underworld. At night, when Ulgen has no power in the Middle World, Erlik comes out of the Underworld to find the palace with the bodies of the first humans. *"They will belong to me",* – said Erlik and breathed souls into the bodies. First people came to life: they were children, boys, girls, men, women, old men and old women. So the first humans came into being (Lvova et al., 1989, 80–83).

Careful examination of the tapestry "Warrior of the Wind" suggests the idea that the protagonists are positive characters and their vibrating energy of life exists in harmony with the environment. As a rule, heroic epics of the Eurasian nomadic peoples balance the plot with the oppositional model: Batyr-hero and Batyr-enemy. They are different not because of their association with

forces of good and evil, but rather by their physiological existence. A representation of dark forces, Batyr-enemy was devoid of such characteristic as breathing.

Breath-wind filled the body during life and left after death, returning to its primordial element. [...] Here archaic consciousness approaches the idea of the absolute in the supernatural perfection (Lvova, 1989, 76).

In the tapestry "Warrior of Wind" by Bauyrzhan Doszhanov (Mukanov et al., 2016) the wind implies the sacred and mythological aspects of the ancient Turkic category of *tyn* ("spirit", "soul", "life", "breath") creating an extraordinary and memorable artistic image of the riders.

The conclusion allows for the following insights. Contemporary Kazakh textile art often employs and develops the theme of a rider and his horse to reveal and explore many sacred and mythological aspects of traditional Kazakh nomadic culture. Among many artistic works examined in the article, the Bapanovs' tapestry "Warrior" presents the most creative and striking iconography of Batyr and his horse. Since 2000, it became a creative model and visual inspiration for many tapestry artists.

CONCLUSION

Globalization erases the boundaries between ethnic groups and dissolves traditional national culture. Traditional sacred values are disappearing into oblivion and *"[...] mythology and symbolism [...] are the areas of knowledge with its real relevance and importance yet to be discovered. The image of the hero in pursuit of ambitious goals and search for the truth, the spirit of Titan, loses significance in modern art"* (Nurpeisova, 2005, 78). Therefore, artists search for artistic images of free, independent, vibrant and creative heroes, "Titans of spirit", to inspire people to great deeds and actions.

Transformation of a warrior into a knight or a *seri*, Batyr of the steppe, took place in the process of historical events and everyday life, social and ethical rules of military nomadic culture. The consciousness of steppe warriors combines courage, physical strength, wisdom and justice. It proved to be *"[...] able to overcome the threshold of the Middle Ages and, following unknown to us unconscious and winding paths of semantics, enter the current value system, which we try to live by to this day. Perhaps, it can explain the reason why the virtue of a medieval knight for us, the people of modern times in the desacralized world, is more beautiful than a bank employee"* (Cardini, 1987, 360).

SVETI IN MITOLOŠKI VIDIKI PODOBE JEZDECA IN KONJA V SODOBNI UMETNOSTI
KAZAHSTANSKE TAPISERIJE*Baurzhan Tattibekovich DOSZHANOV*T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova St., 127, Kazakhstan
e-mail: DosBaur@mail.ru*Malik Floberovich MUKANOV*T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova St., 127, Kazakhstan
e-mail: malik_flober@mail.ru*Bolat Syrlashuly TURGYNBAY*T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova St., 127, Kazakhstan
e-mail: Bolat_Turgynbay@mail.ru

POVZETEK

Zgodovina različnih svetovnih civilizacij dokazuje, da je bil jezdec pogosto povezan z mističnimi, včasih celo fantastičnimi, nadnaravnimi sposobnostmi. Mehiški umetnik José Clemente Orozco je npr. prikazoval fantazmagorične podobe vitezov na konjih, kot so jih videli Indijanci. Umetniška dela K. Petrov-Vodkina prikazujejo neverjetno moč konjev. V nomadski kulturi je vloga konja razvidna iz pogrebnih ritualov plemenskih voditeljev, ki jih izvajajo ljudstva iz skifskega sveta. V članku so predstavljeni in analizirani primeri Bapanovih in Mukanovih likovnih del. Umetnost sodobne kazahstanske tapiserije prikazuje številne tradicionalne nomadske kulturne predmete in podobe pri čemer sveti jezdec ostaja ena najbolj zanimivih in privlačnih tematik za umetnik. V tapiseriji se dramska napetost scene doseže z asketsko kombinacijo le dveh barv: črne in mlečno bele. Globalizacija je zbrisala meje med etničnimi skupinami in razrešila tradicionalno nacionalno kulturo. Tekom zgodovinskega razvoja ter vsakdanjega življenja, je prišlo do sprememb družbenih in etničnih pravil vojaške nomadske kulture, kar je botrovalo k preoblikovanju bojevnikar v viteza, »Batyra« iz stepe.

Ključne besede: sodobna kazahstanska likovna umetnost, kazahstanska tapiserija, nomadska mitologija turških ljudi, slike jezdeca in konjev, arhetipi tradicionalne nomadske kulture

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Balitskaya, T. V. (2009):** Creativity of K.S. Petrov-Vodkin in the context of contemporary artistic searches. Bathing of a Red Horse. In: Conference proceedings: UNESCO and study of the phenomenon of the Great Silk Road in the modern world. Almaty, 119–120.
- Bapanov, A., Bapanova S., Bapanov, A. & A. Bapanova (2010):** Catalogue. Almaty, Saule & Alibay Bapanovs' indexed album.
- Bapanova, S. & A. Bapanov (1999):** The album-catalogue. Almaty, Saule & Alibay Bapanovs' indexed album.
- Bayzhumin, Z. (2012):** Turan. A glance at the history of human society. 3rd book. Almaty, Arys.
- Cardini, F. (1987):** The origins of medieval chivalry. Moscow, Progress.
- Ergaliyeva, R. A. (2002):** Ethnocultural traditions in contemporary art of Kazakhstan. Almaty, Gylym.
- Grintser, T. P. (1982):** Myths of the Peoples of the World. Moscow, Soviet Encyclopedia.
- Kazhgali, A. U. (2004):** Oyu I Oy. Almaty, Laskin & Co.
- Klyashtorny, S. G. & T. I. Sultanov (2004):** States and peoples of the Eurasian steppes. Antiquity and the Middle Ages. St. Petersburg, Orientalia.
- Kondybay, S. (2005):** Kazakh mythology. Brief dictionary. Almaty, NurlyAlem.
- Kurosawa, A. (1977):** Masters of Foreign Cinematography. Moscow, Art.
- Lvov, S. (1985):** Albrecht Durer. Moscow, Art.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, I. V., Salagayev, A. M. & M. S. Usmanova (1989):** The traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Human. Society. Novosibirsk, Nauka.
- Mirza, R. M. (2007):** The Rise and Fall of the American Empire: A Re-Interpretation of History, Economics and Philosophy: 1492–2006. Bloomington, Trafford Publishing.
- Mukanov, M. F., Doszhanov, B. T. & M. S. Suleimenov (2017):** Artistic archetypal images of the Turkic universe models in the art of modern Kazakh tapestry. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 3, 505–517.
- Mukanov, M., Zhamkhan, A. & B. Doszhanov (2016):** Turkic images of Eurasia. Almaty.
- Nurpeisova, S. (2005):** Introduction to the 2nd volume of the anthology "The World Culturological Thought. Mythology: Structure and Symbols". *Ruh-miras*. Almaty, Ex-libris, 1, 4, 77–78.
- Rusakov, Y. A. (1975):** Petrov-Vodkin. Leningrad, Art.
- Samashev, Z. S. (2006):** Necropolis of Berel. In: Baipakov, K. M. & Z. K. Taimagambetov (ed.): *Archeology of Kazakhstan*, Almaty, Kazakh University, 133–134.

THE PARTICIPATION OF KAZAKHS OF THE 131ST LIGHT ARTILLERY REGIMENT IN THE DEFENSE OF THE BREST FORTRESS IN 1941

Laila AKHMETOVA

Al-Farabi Kazakh National University, 050040, Almaty, 71, Al-Farabi Avenue, Republic of Kazakhstan
e-mail: laila_akhmetova@mail.ru

ABSTRACT

This paper analyzes the main events of defense of the Brest Fortress on June 22-29, 1941, and for the first time in post-Soviet history lays bare the heroic actions of Kazakhs of the 131st Light Artillery Regiment, participated in the defense. The use of diverse sources, including archival data from Kazakhstan, Germany and the Brest Fortress itself, memories of participants helped the author to obtain the whole picture of the events. Besides, the author managed to find the individual's record files of Kazakhstani draftees that allow a more profound analysis of officers and soldiers' deeds, ranks and losses of the regiment.

Keywords: 131st Light Artillery Regiment, 45th Division, the Brest Fortress, the Red Army, Kazakhstan, 1941

LA PARTECIPAZIONE DEI KAZAKI DEL 131° REGGIMENTO D'ARTIGLIERIA LEGGERA NELLA DIFESA DELLA FORTEZZA DI BREST

SINTESI

Il saggio analizza i principali eventi che riguardarono la difesa della Fortezza di Brest nei giorni tra il 22 e il 29 giugno 1941 e per la prima volta nella storia post-sovietica mette in evidenza le azioni dei kazaki del 131° reggimento d'artiglieria leggera che parteciparono alla difesa. Per ottenere un quadro esaustivo degli eventi l'autore si era avvalso di varie fonti, tra queste quelle conservate negli archivi in Kazakistan, Germania e della stessa Fortezza di Brest, inoltre delle memorie dei partecipanti. L'autore è riuscito, infine, a trovare i documenti individuali dei coscritti del Kazakistan che offrono l'opportunità di un'analisi ancora più approfondita delle attività, dei gradi militari e delle perdite tra gli ufficiali e la truppa.

Parole chiave: 131° reggimento d'artiglieria leggera, 45a divisione, fortezza di Brest, armata rossa, Kazakistan, 1941

INTRODUCTION

The defense of the Brest Fortress that got to be a symbol of Soviet soldiers' resistance came to pass on June 22–29, 1941. In 1965 the Brest Fortress was awarded the title of Hero Fortress for these events. However, despite hundreds of books and articles published both in former Soviet countries and abroad, revealing the heroism and courage of Soviet soldiers as well as the decisive contribution of the Soviet Union in the defeat of the Axis powers, there are still white spots to be discovered and discussed. For instance, very little is known about the role and the participation of Kazakhstani draftees served in the 131st Light Artillery Regiment in the defense of the fortress. Therefore, this paper is aimed at depicting the actions of Kazakhstani combatants of the 131st Light Artillery Regiment and conducting a comprehensive study of the defense of the Brest Fortress on the basis of new archival documents and other sources.

The main objectives of the paper are: (1) to determine the USSR policy concerning the draft to the Red Army, the formation of national divisions and other aspects in focus of ethnicity, (2) to give a brief review of the main event of the defense of the Brest Fortress, and (3) to identify the names, the number and track the military fate of Kazakhstani soldiers of the 131st Light Artillery Regiment.

To reveal the abovementioned goal and objectives we used a wide range of sources. First, it is the individual's record file of Kazakhstani draftees, kept in the Museum of the Brest Fortress (Zatsepin et al.), and archives of Kazakhstani military commissariats. Second, it involves documents of the Wehrmacht, comprising orders, reports, etc. (Römer, 2008). Thus, the Soviet people learned the details of the Brest Fortress capture only after the defeat of the 45th Infantry Division in February 1942, when Soviet military command took the division's archive, including the "Battle Report about the Capture of Brest-Litovsk" (Hartmann, 2010, 792). Third, it is books, articles and monographs written by Russian, Belarusian, German, British and American historians. In this regard, we should mention the works of Christian Ganzer, a Professor of the University of Leipzig, who in close cooperation with colleagues from Russia and Belarus, deeply researches various issues related to the defense of the Brest Fortress (Ganzer et al., 2011, 37–47). Besides, the range of publications about the Brest Fortress has expanded largely thanks to the translation of Wehrmacht's documents and materials into Russian by R. Aliev (2010), Y. Fomin (2010), V. Beshanov (2011) and others. In addition, we used legal acts of the USSR and Nazi Germany concerning the general issues of the World War II and studies related to the most distinguished battles of the war, where Kazaks also took part (Roberts, 2012).

The chronological scope of the study covers the period from September 22, 1939 when Brest and the Brest Fortress were handed over to the USSR, to June 29, 1941

when the fortress was officially captured by the Nazi invaders.

The paper is based on the principles of historicism, scientific certainty, which alongside with the system approach permit to lay bare and analyze a unique historical phenomenon – the defense of the Brest Fortress in a spatiotemporal context. While working with documents, we sought to carry out a comprehensive and critical analysis of historical sources, determining the degree of their representativeness (reliability and accuracy), as well as to identify specific forms and nature of the distorting influence on historical information of political, ideological and corporate interests. We believe that the extensive range of accumulated sources allows conducting a full-fledged scientific research and formulating sound conclusions based on a variety of concrete historical material.

USSR MILITARY POLICY OF MOBILIZATION AND DISTRIBUTION OF RED ARMY SOLDIERS

The Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on June 23, 1941 declared the mobilization of the persons *liable for military service* born between 1905–1918 in Leningrad, Baltic, Western, Kiev, Odessa, Kharkov, Orel, Moscow, Arkhangelsk, Ural, Siberian, Volga, North Caucasus and Transcaucasus Military Districts (RSMA, I.210-221). In Trans-Baikal, Central Asia and the Far East Military Districts mobilization was announced a month later by such a special government decree in a covert way as "*large civilian combat trainings*".

General and complete mobilization of men and partial mobilization of women was carried out in June and July, 1941. By that time, the class restrictions established by the Compulsory Military Service Act (1925) had already been lifted. In accordance with the Act, military service in Soviet *Armed Forces* was *strongly* prohibited to the so-called "persons of the exploiting classes", like children of former noblemen, merchants, and officers of the Imperial army, priests, manufacturers, Cossacks and the kulaks (USSR Law of September 18, 1925).

In addition, following the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on mobilization, the Red Army began to replenish the troops with the reservists. Nevertheless, the huge irreparable losses of the first months of the war required more and more soldiers. By the beginning of 1942 the conscription into the Red Army had already been provided by draftees born in 1923–1925. In 1941–1945, during the entire period of the war 34.5 million people were drafted to the military service (Barber and Harrison, 2015, 22). More than 4.5 million Ukrainians and 1 million Belarusians joined the *Red Army* to fight Nazi Germany (Fedor et al., 2017). Kazakh SSR formed, trained and sent to the front fourteen rifle and cavalry divisions, and six brigades (Omarov et al., 2015, 10).

The Kazakhs defended the Brest Fortress, took part in the battles for Moscow, Leningrad, Stalingrad, etc. In the battle for Moscow soldiers of Panfilov's Division under the command of Senior Lieutenant B. Momyschuly showed exceptional courage and heroism (Nagorski, 2008, 73). A group of submachine-gunners headed by the political instructor Malik Gabdullin, after destroying enemy tanks, took 12 fascists as military prisoners. Malik Gabdullin was awarded the title of Hero of the Soviet Union. Military units, formed in Kazakhstan, fought for Leningrad. 156 soldiers from Kazakhstan served on the battlecruiser "Kirov" that provided gunfire support during the Siege of Leningrad (Belan, 1973, 14). The famous sniper of 48th Infantry Division Duisenbay Shynybekov fought on the Oranienbaum bridgehead (Pleysier, 2008, 161).

Kazakhstan was the closest rear of the Stalingrad Front. Therefore, when in the autumn of 1942 the invaders fought their way into *Stalingrad* against fierce resistance of Soviet soldiers, the resources of the West Kazakhstan region were widely used to gain the victory. The 73rd Guards Division, commanded by Colonel Gani Safiullin, destroyed 120 enemy tanks and 800 vehicles (Roberts, 2012, 81).

The 38th Alma-Ata Infantry Division distinguished itself in the Battle of Stalingrad as well. I. Aitykov and K. Aukhadiev were awarded the title of Hero of the Soviet Union. A fighter pilot Sergei Lugansky, who personally shot down 37 enemy bombers, pilots of attack planes, Talgat Begeldinov, Leonid Beda and Ivan Pavlov, who carried out more than 200 sorties each, destroyed more than a dozen planes, tanks and materiel and killed several hundred fascists were awarded the title of Hero of the Soviet Union twice (Roberts, 2012, 103).

Thousands of Kazakhstanis took part in *liberation* operations of Ukraine, Belorussia, Moldavia, the *Baltic Republics*, the countries of Eastern Europe. *Aftertheend of the war* in Europe Kazakhstan soldiers fought the Kwantung Army (Omarov et al., 2015).

A peculiar feature of recruitment to the army was that along with the persons liable for military service, thousands of volunteers "attacked" military commissariats with applications for sending them to the armed forces. In 1941, local party organizations of Moscow, Leningrad, Kiev, Odessa, Minsk and some other cities initiated the creation of about 60 divisions of the people's militia, 200 separate regiments, and a large number of battalions, companies, platoons and detachments. These voluntary formations included about 2 million people (Glantz, 2005, 561).

On November 13, 1941, the State Defense Committee decided to form national divisions in Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kirghizia, Kalmykia, Bashkiria, Checheno-Ingushetia, Kabardino-Balkaria, and in the Cossack areas of the Don and the North Caucasus (Podpryatov, 2010, 190). It is interesting that all these divisions were to be kept at the expense of lo-

cal, republican budgets, special and voluntary funds. However, it was impossible to follow these plans, since some recruits, e.g. from Central Asia, did not know the Russian language nor did they study military matters properly. Furthermore, the formation of such divisions as Chechen-Ingush, Kabardino-Balkar and additional Cossack, was a mistake, since a significant part of the population of these territories collaborated with the Axis powers. According to the data presented by Section for *Combating Banditry* of the NKVD, there were 109 anti-Soviet gangs in the territory of the Stavropol region, 54 in the Chechen-Ingush region, 47 in the Kabardino-Balkaria, and 12 in the Kalmykia (Schneider, 2015, 52). In addition, there were a lot of deserters and those who evaded the military service. Their total number, according to the Section for *Combating Banditry* of the NKVD, was about 1.6 million people.

As for the northern peoples of the USSR, the Yakuts, Nenets or Evenks were often sent to combined arms units. By a special decree of the State Defense Committee the small peoples of the North were not drafted to the army. Nevertheless, hundreds of volunteers wished to fight against Nazi invaders. Thus, during 1942, more than 200 Nanaians, 30 Orochos, and about 80 Evenks left for the front. In total, more than 3 thousand aboriginals of Siberia and the North fought in the armed forces.

On October 13, 1943, the State Defense Committee adopted Decree GOKO-4322ss, declaring that there would be no further conscripts from Uzbek, Tajik, Turkmen, Kazakh, Kyrgyz, Georgian, Armenian and Azerbaijani Soviet Socialist Republics, Dagestan, Chechen-Ingush, Kabardino-Balkarian, North Ossetia Autonomous Soviet Socialist Republics and Adygea, Karachaev and Cherkess autonomous regions (Postanovlenie GKO SSSR N. GOKO-4322ss ot 13 oktyabrya 1943 g.).

A SHORT HISTORICAL OBSERVATION OF THE DEFENSE OF THE BREST FORTRESS

The Brest Fortress, the largest defensive building in the west of Russia, was laid on June 1, 1836, under the leadership of Major-General I.I. Den. In the late 19th century at a distance of up to 4 km from each other and from the Citadel there were erected a ring of 9 outlying forts. The total length of the frontal line, intended to restrain the enemy on the approaches to the fortress, was about 30 km. In 1913, the construction of the second ring of fortifications was begun, which was supposed to have a circumference of 45 km, but the First World War prevented the implementation of these plans. After signing here on March 3, 1918, the separate Treaty of Brest-Litovsk, which marked the defeat and withdrawal of Soviet Russia from the First World War, the fortress passed into the hands of the Germans, and then of the Poles. Only on September 22, 1939 Brest and the Brest Fortress was handed over to the USSR in accordance with the Molotov-Ribbentrop Pact (Nichtangriffsvertrag

Zwischen Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken, 23. August 1939).

At the beginning of summer of 1941 the garrison in the fortress comprised 8 rifle and 1 reconnaissance battalions, 2 artillery battalions (anti-tank and anti-aircraft artillery guns), 6th Orel and 42nd Infantry Division of 28th Rifle Corps of 4th Army, units of 17th Brest Frontier Detachment, 33rd separate Engineering Regiment, several divisions of 132nd Separate NKVD Battalion, and medical unit (Ganzerand Paškovič., 2010, 81–96). On the eve of the war more than half of the units of 6th Orel and 42nd Infantry Divisions were sent to annual camp trainings out of the Brest Fortress. These units included 10 out of 18 rifle battalions, 3 out of 4 artillery regiments, anti-tank and anti-aircraft artillery battalions, reconnaissance battalions, and some other units. Thus, on the morning of June 22, 1941, there were to be 10,774 personnel in the fortress. But in fact the number of soldiers in the units was significantly lower than it must be, thus about 9,300 regular soldiers and officers, border guards and NKVD operatives stayed in the fortress.

The Brest Fortress was located in the path of German Army Group Centre, moving into the territory of the USSR in accordance with Operation Barbarossa plan, so the 45th Infantry Division of the 12th Army Corps had the task to take the Brest Fortress within the first day. The total staff strength of this division was 17,700 soldiers and officers, its combat units comprised 15,100, including 10,500 infantry, artillerymen and sappers (Gschöpf, 2002, 14).

Analyzing the opposing forces, one should take into account not only the number of soldiers and material. The Soviet units defending the fortress, in fact, did not even know that the war had begun. Stalin delivered a speech by radio to the Soviet population only on July 3, 1941, when the fortress was captured. In addition, the Germans strictly followed a clear plan of action; while the Soviet soldiers neither received directives from the high command nor knew what was happening on the neighboring spots of the border.

As the fortress was surrounded with forests, swamps and river channels the command of the 45th Division decided to take it only by infantry without tanks or planes. The immediate task of the 45th Division was to capture the Brest Fortress, a railway bridge across the Bug River northwest of the fortress and several bridges across the Bug and Mukhovets rivers inside, to the south and east of the fortress. By the end of June 22, the division was to advance 7–8 kilometers into the Soviet territory.

Wehrmacht started the attack with a 29-minute shelling with artillery at 3:15 in the morning Berlin time (Fig. 1). Every 4 minutes the artillery fire was moved 100 meters to the east. At 3:19 the assault detachment in 9 inflatable boats headed to capture the bridges. At 3:30 German Infantry Company supported by sappers took the railway bridge across the Bug River. By 4:00 the detachment captured two bridges connecting West and

Fig. 1: Artillery Shelling on June 22, 1941 (<https://military.wikireading.ru/7957>)

South Islands with the Citadel. The islands, defended only by border guards and NKVD battalion, had been seized by 4:00 as well.

At 6:23 the headquarters of the 45th Division reported to the High Command that the Northern Island of the Brest Fortress would soon be taken. The report stated that the resistance of the Soviet troops increased, but the situation was under control. However, later on the reserve 133rd Infantry Regiment was sent into the battle. By that time, two out of five German battalion commanders had been killed and the regiment commander had been seriously wounded.

At 10:50 the headquarters of the 45th Division wrote about the great losses and stubborn battles in the fortress. The report said that the fierce resistance of the Soviets continued. In the Citadel, Soviet infantry units managed to organize the defense with support of 35–40 tanks and armored cars. The fire of enemy snipers led to great losses among officers and non-commissioned officers. In general, on June 22, 1941 21 Wehrmacht officers, about 290 soldiers and non-commissioned officers died the first day in the fighting for the Brest Fortress (Ganzer, 2014, 450).

At the very beginning of the Nazi attack, Soviet defenders were unable to form a solid front, thus defending isolated strongpoints, like the fortress itself, barracks, islands, etc. They did not have headquarters and high command, communication and interaction with the other defenders. The defense was headed by commanders and political workers, and even by privates, who assumed command. At night of June 23, Germans began shelling, forcing the garrison to surrender. Approximately 1,900 combatants surrendered. Later on that day the remaining defenders of the fortress succeeded, including troops of the 455th Infantry Regiment and a troop of so-called "Officers' House", to link up and coordinate their deeds under the command of Lieutenant A.A. Vinogradov, Captain I.N. Zubachev, Regimental Commissar E.M. Fomin, Senior Lieutenant N.F. Shcherbakov and Lieutenant A.K. Shugurov. At 5am on June 23 the Ger-

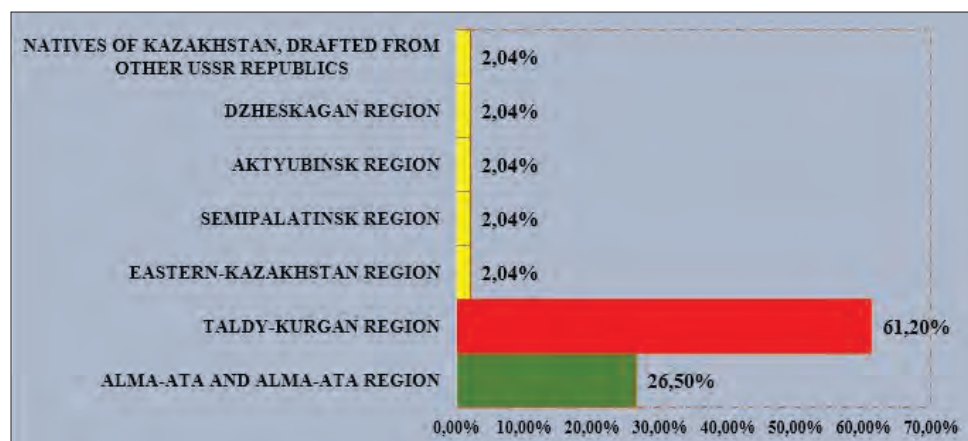

Fig. 2: The percentage of draftees from different Kazakhstan regions

mans began shelling the Citadel. But on the same day, the besieged on the Central Island discovered two large armament depots with a great number of Degtyarev sub-machine guns, mortars and ammunition. Defenders of the fortress began to shell the enemy's positions to the south of the Citadel. In the darkness several groups of the besieged tried to escape from the fortress. As on the eve, all their attempts ended in failure. Many soldiers died or were captured (Nagorski, 2008).

On June 24, the fortress defenders still controlled the Central Island, and the eastern part of the North Island. The shelling continued the whole day. At 4 pm, the headquarters of the 45th Division reported that the Citadel had been taken. At 9:40 pm the headquarters of the Corps reported about the complete capture of the Brest Fortress. However, individual soldiers and even small groups of the Soviet soldiers kept fighting on different spots of the fortress (Nagorski, 2008).

The main center of resistance on the North Island was the Eastern Fort that was defended by 400 combatants led by Major Peter Gavrilov. On June 26, the defenders under the command of Lieutenant A.A. Vinogradov, who had concentrated in the northern barracks of the Citadel, decided to break out from the fortress. Later on this day A.A. Vinogradov troop was surrounded by Germans. A.A. Vinogradov and several privates were captured. Attempts to break out from the Central Island continued on June 27 and 28. They were also terminated due to large losses.

Once the East Fort could not be taken the commander of the 45th Division turned to the Luftwaffe for support. At 8:00 am on June 29 the German bomber dropped 2,500 and 1,800-kilogram bombs on the Eastern Fort, which was practically destroyed. The bombing forced 389 soldiers to surrender (Ganzer, 2017, 198). On June 30, the headquarters of the 45th Division reported about the complete capture of the fortress again.

However, if we analyze all the available data, it is worth noting that, having declared the full capture of

the fortress on June 30, the command of the 45th Division was a bit mistaken. According to official Soviet data, resistance in the fortress continued for some more weeks. A small group of soldiers, headed by P.M. Gavrilov, continued to fight in the Eastern Fort until July 23. The resistance of individual Soviet combatants in the fortress casemates lasted until August 1941. To eliminate the resistance of Soviet armed forces the German High Command gave orders to flood the cellars of the Brest fortress with water from the Western Bug River (Axell, 2002, 39–40).

KAZAKH SOLDIERS OF THE 131ST LIGHT ARTILLERY REGIMENT: PARTICIPANTS, NUMBER, AND VALUE

Among the defenders of the Brest Fortress in June 1941 there were fighters of the 131st Light Artillery Regiment (LAR), part of the 6th Infantry Division. The creation of the 131st LAR, as well as of a number of other divisions was caused by the reunification of the western regions of Ukraine and Belorussia. The Division was established in September 1939 in Orel on the basis of the 6th Artillery Regiment and became part of the 6th Orel Red Banner Rifle Division, which participated in the liberation campaign in Western Belorussia. The personnel of the 131st LAR showed high stamina, organizational skills and military discipline in that campaign. In November 1939, the 131st LAR was located near the Brest Fortress (Fomin, 2010, 26).

Before the outbreak of the war, the Brest Fortress housed the regiment headquarters and staff divisions, one fire division, regimental school, stables, warehouse of clothing service. They were located 100 meters from the western shaft of the Kobrin fortification. The artillery park of the regiment was closer to the garrison cemetery. The 2nd division was located in "Graf Berg" Fort 500 meters from the fortress, behind the railway. The 3rd division was disbanded and transferred to the 204th Howitzer Artillery Regiment. On June 1, 1941, 786 soldiers

Fig. 3a: The ruins of location of the 131st Light Artillery Regiment (Aliev & Ryzhov, 2013, 66)

Fig. 3b: The ruins of location of the 131st Light Artillery Regiment (Aliev & Ryzhov, 2013, 58)

and officers were enlisted in the 131st LAR, but like all the units stationed in the Brest Fortress, not all privates of the 131st LAR were there on the night of June 21–22, 1941 (The Brest Fortress, 1963).

On the night of June 22, 1941, one battery of the 1st fire division and two batteries of the 2nd fire division were withdrawn to participate in the demonstration of materiel and military exercises at Brest Artillery Range near the Southern township. Therefore, only about 500 personnel of the regiment stayed on the territory of the fortress (Fomin, 2010, 26). According to our information (Fomin, 2010), 49 combatants out of this number were drafted into the Red Army from Kazakhstan. In addition, 11 Kazakhstans of the 131st LAR fought with Nazi invaders near the city of Brest.

The graph (Fig. 2) shows the number of draftees from this or that region of Kazakhstan.

Thus, the vast majority of soldiers of the 131st LAR were summoned from the Taldy-Kurgan region, 30 people or 61.2% of the regiment's personnel. Defending the fortress, 32 Kazakhstans were killed, 8 managed to break out of the fortress and continue the war on other fronts, 9 people were taken in captivity, 5 of them were brutally tortured and died in prisoner-of-war camps.

The attack on the fortress was so unexpected and well-prepared that the deputy commander of the 6th Infantry Division in the political part, the regimental commissar M.P. But in wrote in his report to the commander of the 4th Army about the huge losses of personnel, died or captured, and the destroying of the materiel of the 131st LAR.

According to Gabdilhak Valishanov, the commander of one of the reconnaissance detachments of the 131st LAR, the 131st Regiment of the 6th Infantry Division was located on the outer circumference of the fortress along the bank of the Western Bug River and only a 100-meter strip of water separated the regiment from the advanced units of the German army (RMCBHF, 98), which at dawn on June 22, 1941 forced the Bug River in inflatable boats. Having received an order to break out from the fortress, the commanders of the 131st Regiment decided

to move east towards Brest, as in the north there was the railway, occupied by the invaders, in the south there was the western shaft of the Kobrin fortification and the western part was washed by the river.

The Russian researcher Y. Fomin notes the transience and extreme intensity of the battles in the location of the 131st LAR near the Brest Fortress. The battles lasted about two hours (The Brest Fortress, 1963). Knowing the location of the 131st LAR, the surprise attack of the enemy and other factors, we will try to restore these events, based on the memories of Kazakhstani combatants, who participated in the defense of the Brest Fortress.

The scatteredness of the Soviet units weakened their fighting capacity and adversely affected their actions both near Brest and during the defense of the Brest Fortress. In addition, commanders, many staff officers and the military units were in fortified areas or in camp trainings. From the very first days of the war, the whole territory of the fortress was subjected to massive air shelling. Many sections were shot through with machine-gun fire. Heavy fire was directed at the barracks and houses, parks and tethering, bridges and gates leading to the fortress (Fig. 3 a, b).

However, the defenders of the fortress managed to do almost impossible – to withdraw from the fortress a significant part of the personnel, who later on joined the 6th and 42nd Rifle Divisions (Aliev & Britton, 2013, 107).

The radiomaster of the headquarters battery platoon Mikhail Dimurin, drafted into the Soviet Army from Alma-Ata in 1939, recalls that during the shelling one shell fell into the club. He was wounded in the side with the ruins of the building. The assistant to the commander of the reconnaissance squad of the headquarters battery, senior sergeant Konstantin Ovsyannikov, also drafted into the army from Alma-Ata, helped to bandage his wound, however M. Dimurin *passed out from extreme pain*. He came to himself in the rank, surrounded by the Germans. His comrades supported him on both sides. 13 soldiers of the 131st LAR were taken in captivity (Shahov, 1967, 167–168).

Mikhail Dimurin survived in the inhuman conditions of the German concentration camps Bialo Podlaska, Nuremberg, Buchenwald and Stuhof, despite numerous beatings, famine and bullying. In May 1945, British airplanes fired at military prisoners in Hamburg port. M. Dimurin miraculously managed to escape. After treatment in a hospital in Denmark, he returned to his homeland. The film-mechanic of the club, private Alexei Sevostyanov, privates Nurlibay Sabirbayev and Tastan Bimoldinov and the cadet of the top-ranking platoon of the regimental school Ilya Ananyin were released from captivity. The fire commander, sergeant Ivan Fisenko, privates Anatoly Fesenko, Yakov Borovkov, Semyon Belyaev, Fedor Kurlov, Beysimbek, Sergey Yasnitsky and Gennady Ostroumov died in the German camps Frontstalag 307, Stalag 302, Stalag HD 310, Stalag 308, and Oranienburg (Shahov, 1967, 170-176).

Assistant duty officer G. Valishanov clearly remembers the first days of the war. The High Command ordered to hold demonstration exercises throughout the garrison with the participation of tanks, aircraft and artillery at the Brest training ground on June 22, 1941. Therefore, when German planes appeared in the sky in the distance, G. Valishanov thought that these were exercises. Only when he saw a fascist swastika on the aircraft, he realized that the war had begun (RMCBHF, 98).

The Soviet soldiers defended the fortress under the heavy fire from the armored train moving along the railroad. Once the forts could not be taken by infantry, massive mortar, artillery and machine-gun fire, the 45th Division decided to use tanks. Seeing them G. Valishanov and his comrades unfurled the gun and fired four times at the enemy's tanks. They managed to destroy two German tanks; the column of tanks moving towards the Brest Fortress continued to shell it. G. Valishanov and other defenders of the fortress crept to the next gun. However, there were no shells in the gun. Therefore, they decided to withdraw to the shelter, to the barracks. But the shell that got into the barracks, piled up the fighters with bricks: Erbek Yensebayev was mortified with bricks, and Dastan Bimoldinov was seriously wounded. Almost two days the soldiers were hiding in ruins, and on the night of the second day of the war those who survived and were not wounded broke out from the fortress to the east (Shahov, 1967).

In general, 13 Kazakhstans of the 131st LAR broke out from the siege. However, not all of them celebrated the victory over Nazi Germany. For instance, sergeant Alexander Zatsepin (RMCBHF, 102), junior sergeants Sinkin and Sotsky, privates Kanatbek Sareitov and Karim Tleubayev died in 1941, private Shayakhmet Zheksekov was killed on September 28, 1942 (RMCBHF, 104). Only senior sergeant Konstantin Ovsyannikov, political instructor Semyon Mikhailov, sergeant Gabdilhak Valishanov, privates Alexander Sopikov, Zhaksykeldy Akhmetov, Bazhholbaev and Zhuman Gabdaldayev managed to return alive from the battlefields of the World War II.

23 draftees from Kazakhstan were killed in the Brest Fortress during the first two days of the war. They were senior sergeant Fedor Sheremetov, sergeant, paramedic Kuleke Karabasov, sergeant Korf, privates Kozhahmet Kulbayev, Pavel Rybkin, Erdenbekov, Koshumbaev, Bayoraz Maniyarov, Isagaliy Alticinov, Ryskeldy Amirbekov, Esimbay Besimbekov, Jalal Zlavdinov, Sipat Kamaliev, Saraz Tuyakbaev, Babubek Amanzholov, Beysebek Artauov, Arutayev, Ashirbek Butagorin, Erbek Yensebayev, Borantay Iskakov, Baubek Nursetov, Baubek Serikbayev, and Georgiy Fedosenko.

Thus, only 12 out of 49 Kazakhstani combatants of the 131st LAR survived by the end of the war. 23 people died defending the Brest Fortress, 8 soldiers died in concentration camps, 6 draftees, despite the fact that they managed to break out from the fortress, died in other battles of the Soviet-German war (Ganzer et al., 2016).

In our opinion, it is also necessary to analyze the fate of 11 Kazakhstans of the 131 LAR who fought near Brest. In March 1941, the 2nd Division of the 131st Artillery Regiment under the command of Captain N.M. Nikolayevsky was transferred from the Brest Fortress to "Graf Berg" fort. On June 19–20, 1941 the 5th and 6th batteries of the 2nd division moved to training exercises on Brest polygon. Some of the guns from the artillery fleet were sent to the exercises, others were in artillery workshop or in disassembled form. Just few guns and canons were in service. Thus, the only weapon that the soldiers of the 131st artillery regiment could use on June 22, 1941, was Mosin-Nagant and Tokarev self-loading (SVT-40) rifles. However, despite the numerical superiority of the Germans and the notable lack of weapons, draftees from Kazakhstan of the 2nd Division held out in "Graf Berg" Fort for the first day of the war, repulsing Nazis powerful attacks (Beshanov, 2011).

By evening, the bulk of the privates left the fort. The platoon commander of the 2nd division Lieutenant T. Saklakov wrote in his memoirs:

We rushed to the location of our division, where commander of the 4th battery Lieutenant Lukashko had already arrived. Together we organized a circular defense. We lasted until about 6 pm. By the evening we decided to leave the fort for Tyukhinichy village. Six people, led by sergeant Konovalov, stayed in the fort to cover us. Sergeant Konovalov knew the place. But they never came (Mityukov, 2014).

Like Konovalov group, seven Kazakhstans were killed in the first days of the siege. Their names are Tursun Dosbaev, Asyl Kolnarov, Ivan Maneilov, Semyon Posochilin, Tuganbayev, Rafik Hasanov and Sergeant-Major Ivan Kuznetsov, who at 10 am on June 22 attacked the enemy tank with a bunch of grenades, destroyed it, but died himself (The feat of Ivan Kuznetsov, 1969). Kobel Kudekov and Andrey Chernov were captured and died in autumn 1941 in the Demblin Fortress (Poland). Pavel Nikuiko

from the Karaganda region and Grigory Buyanov were also captured, but stayed alive after housing in several prisoner-of-war camps (Kazakhstani soldiers in the battles for Belarus in the summer of 1941, 2005)

Therefore, the majority of Kazakhstanis who were the first to face the Nazi attack on June 22, 1941 in the Brest Fortress and in the Brest region were killed in the first days or died in captivity. Only a few managed to survive, however, none of the 131 LAR was honored with orders and medals for the defense of the Brest Fortress. The soldiers who were in captivity were given the permission to leave for home only after a series of special inspections of the NKVD and exhausting work to restore the national economy in the regions liberated from the occupation.

CONCLUSION

Brest and the Fortress were the key points in German Barbarossa plan. High Command made plans to seize

the fortress within the day. However, the Soviet Armed forces held it out longer than expected. The German attack started on June 22, 1941. On June 22–24 the entire territory of the Brest Fortress was the site of heavy fighting for the fortress. On June 25–26 local fighting continued only in the East Fort, the Citadel and in some barracks to the right of the three-door gates. On June 29 the fortress was captured. The Soviet losses in the battle for the Brest Fortress were incredible: killed, wounded and taken in captivity. Among heroic defenders of the fortress was the 131st LAR, whose 49 soldiers were drafted from Kazakhstan. They bravely fought for life and freedom, but according to sad statistics only 12 out of 49 combatants celebrated the victory over Germany. The majority of Kazakhstani defenders fighting both inside the fortress and outside it, near Brest, were killed or died in prisoner-of-war camps. Due to long standing studies and researches we found out the names, the reasons and place of death of these 49 soldiers and officers.

SODELOVANJE KAZAKOV 131. LAHKEGA ARTILERIJSKEGA POLKA PRI OBRAMBI TRDNJAVE BREST LETA 1941

Laila AKHMETOVA

Kazahstanska državna univerza Al-Farabi, 050040, Almaty, 71, Al-Farabi Avenue, Kazahstan e-mail: laila_akhmetova@mail.ru

POVZETEK

Obramba trdnjave Brest, ki je postala simbol odpora sovjetskih vojakov, je potekala med 22. in 29. junijem leta 1941. Namen članka je (1) razumeti politiko Sovjetske zveze pri snovanju Rdeče armade, oblikovanju nacionalnih divizij in razumeti nekatere druge etnične aspekte; (2) na kratko povzeti potek dogajanja pri obrambi trdnjave Brest in (3) identificirati imena, število ter usodo kazahstanskih vojakov 131. lahkega artilerijskega polka. Kronološko članek zajema obdobje od 22. septembra 1939, ko je trdnjavo Brest zajela Sovjetska zveza, do 29. junija 1941, ko so jo zajeli pripadniki nemške vojske.

Članek temelji na zgodovinopisni analizi, ki nam je skupaj s sistematskim pristopom omogočila, da natančno analiziramo zgodovinski fenomen – obramba trdnjave Brest v prostorskem in časovnem kontekstu. Brest ter njegova trdnjava sta bili osrednji cilj nemške operacije Barbarossa. Vrhovno poveljstvo je načrtovalo, da bo trdnjavo zajelo v roku enega dne.

Ključne besede: 131. lahko artilerijski polk, 45. divizija, trdnjava Brest, Rdeča Armada, Kazahstan, 1941

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Nichtangriffsvertrag zwischen Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken, 23. August 1939. www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0025_pak&object=facsimile&pimage=1&v=100&nav=&l=de (24. 1. 2017).

Postanovlenie GKO SSSR N. GOKO-4322ss ot 13 oktyabrya 1943 g. [Regulation of T-bills of the USSR number GFCs-4322ss on October 13, 1943]. In: <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/4322.html> (24. 1. 2017).

RMCBHF, 98 – Valishanov G. – Reference card of the Memorial Complex “Brest Hero-Fortress”; 131 LAR, personal file 98.

RMCBHF, 102 – Zatsepin, A. – Reference card of the Memorial Complex “Brest Hero-Fortress”; 131 LAR, personal file 102.

RMCBHF, 104 – Zheksekov, Sh. – Reference card of the Memorial Complex “Brest Hero-Fortress”; 131 LAR, personal file 104.

USSR Law of September 18, 1925. “On Compulsory Military Service for Workers aged 19 to 40”. Collected Legislative Acts of the USSR, 1925, no. 62, art. 463.

Aliev R. & I. Ryzhov (2013): Brest. June. Fortress. Moscow, UP Print, 58–66.

Aliev R. & S. Britton (2013): The Siege of Brest 1941: A Legend of Red Army Resistance on the Eastern Front. Barnsley, Pen & Sword.

Aliev, R. (2010): The Brest Fortress. Memoirs and documents (1418 days of the Great War). Moscow, Veche.

Axell A. (2002): Russia's Heroes, 1941–45. New York, Carroll & Graf Publishers.

Barber J. & M. Harrison (2006): Patriotic War, 1941 to 1945. In: Suny, R. G. (ed.): The Cambridge History of Russia. The Twentieth Century. Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 217–242.

Belan, P. S. (1973): Kazakhstanis in the battles for Leningrad. Leningrad, Nauka.

Beshanov, V. V. (2011): The Brest Fortress. The truth about the “incessant garrison”. Moscow, Yauza, Eksmo.

Fedor, J., Kangaspuro M., Lassila, J. & T. Zhurzenko (2017): War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Fomin, Y. (2010): At the Bug itself. In: Aliev, R. (ed.): The Brest Fortress. Memoirs and documents (1418 days of the Great War). Moscow, Veche, 147–178.

Ganzer C. & A. Paškovič (2010): Heldentum, Tragik, Kühnheit. Das Museum der Verteidigung der Brester Festung. Osteuropa, 12, 81–96.

Ganzer C. (2011): Czy „legendarnatwierdza” jest legenda? Obrona twierdzy brzeskiej w 1941 r. w świetle niemieckich i austriackich dokumentów warchiwalnych. Wspólnie czy osobno? Miesza pamięci narodów Europy Wschodniej. Białystok – Kraków, 37–47.

Ganzer C. (2014): German and Soviet Losses as an Indicator of the Length and Intensity of the Battle for the Brest Fortress. Journal for Slavic Military Studies, 27, 3.

Ganzer C. (2017): Soviet Prisoners of war in Soviet and post-Soviet commemorative culture. The Brest fortress: a case study. In: Bonnesoeur, F. et al. (eds.): Occupation – Annihilation – Forced Labour. Papers from the 20th Workshop on the History and Memory of National Socialist Concentration Camps, Berlin, 193–213.

Ganzer, K., Elenskaya, I. & A. Pashkovich (2016): Brest. The summer of 1941. Documents, materials, photographs. Smolensk, Inbelkult.

Glantz, D. (2005): Colossus Reborn: The Red Army at War, 1941–1943. Lawrence, University Press of Kansas.

Gschöpf, R. (2002): Mein Weg mit der 45. Infanterie-Division. Nürnberg, Buchdienst Südtirol.

Hartmann, C. (2010): Wehrmacht im Ostkrieg: Front und militärisches Hinterland 1941/42. München, 791–792.

Kazakhstani soldiers in the battles for Belarus in the summer of 1941 (2005): Belarus portal in Kazakhstan. In: <http://belarus.kz/kultura/520> (23. 4. 2005)

Mityukov, A. (2014): Forts of the Brest Fortress: what the stones are silent about. In: SB Belarus' Today. <http://virtual.brest.by/news29708.php> (24. 1. 2017).

Nagorski, N. (2008): The Greatest Battle: Stalin, Hitler, and the Desperate Struggle for Moscow That Changed the Course of World War II. New York, Simon & Schuster.

Omarov, S. A., Omarova, G. E. & I. A. Yakhiyayev (2015): Heroism of the Kazakhstanis on the fronts of the Great Patriotic War. Siberian Trade and Economic Journal, 20, 1, 10–14.

Pleysier, A. J. (2008): Frozen Tears: The Blockade and Battle of Leningrad. Lanham, University Press of America.

Podpryatov, N. V. (2010): Participation of Non-Russian Soviet Peoples Representatives in the Opposed Armies during the World War II: Comparative Analysis. Proceedings of the Altai State University, 1, 190–193.

Prokopenko, I. S. (2015): On both sides of the front (Unknown facts of the Great Patriotic War). In: <https://military.wikireading.ru/7957>.

Roberts, J. (2012): Victory at Stalingrad the Battle That Changed History. London, Pearson Education LTD.

Römer, F. (2008): Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. Paderborn, Schöningh.

Schneider, V.G. (2015): Soviet national policy and the peoples of the North Caucasus in the 1940s–1950s. Moscow, Berlin, Direct Media.

Shahov, N. (1967): On the banks of the Bug. Alma-Aty, Kazakhstan. In: http://meeting.nlrk.kz/result/eb-ook_435/index.html

The Brest Fortress. Collection. Minsk, Academy of Sciences of the BSSR, 1963.

STRUKTURA STILA V OBLIKOVANJU TEKSTILIJ IN OBLAČIL

*Marjanca ŠTEMBERGER*Univerza v Ljubljani, Naravoslovnotehniška fakulteta, Oddelek za tekstilstvo, grafiko in oblikovanje, Aškerčeva 12, Ljubljana, Slovenija
e-mail: marjanca.stemberger@ntf.uni-lj.si*Jožef MUHOVIČ*Univerza v Ljubljani, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, Erjavčeva 23, Ljubljana, Slovenija
e-mail: jozef_muhovic@t-2.net*Alenka PAVKO-ČUDEN*Univerza v Ljubljani, Naravoslovnotehniška fakulteta, Oddelek za tekstilstvo, grafiko in oblikovanje, Aškerčeva 12, Ljubljana, Slovenija
e-mail: alenka.cuden@a.ntf.uni-lj.si

IZVLEČEK

Cilj raziskave je bil ugotoviti, kakšna je struktura stila v oblikovanju tekstilij in oblačil, kateri so elementi, ki jo definirajo, ter kako lahko strukturo stila zaznamo v kolekciji ter pri izbranem modnem oblikovalcu pletiv in pletenin. V raziskavi smo predpostavljali, da ima stil aksiomatsko strukturo. Formalna izhodišča: aksiome, definicije in sintaktična pravila smo prikazali na primeru pletiv. Sintaktična pravila transformacije in konkretne oblike aksiomov v pletenju smo preverili na kolekcijah italijanskega oblikovalca pletenin Missonija. Dokazali smo, da ima Missoni prepoznaven oblikovalski/modni stil in da skozi sezone ohranja svoj izraz in sledi lastnim navdihom.

Ključne besede: stil, pletiva in pletenine, oblikovanje, aksiomatska metoda, Missoni

STYLE STRUCTURE IN TEXTILE AND FASHION DESIGN

ABSTRACT

The aim of research was to determine the structure of style in design of textiles and clothing, the elements that define it and to establish how the structure of the style can be detected in the collection, and the chosen fashion knitwear designer. In the study, it was assumed that the style has an axiomatic structure. Formal starting points: axioms, definitions and syntactic rules were presented on the case of knitted fabrics. The syntactic rules of transformation and the concrete forms of axioms in knitting were examined on the example of collections of the Italian knitwear designer Missoni. It was proved that Missoni has a recognizable design/fashion style, that he maintains his expression over the seasons and that he follows his own inspiration.

Keywords: style, knitted fabric and knitwear, design, axiomatic method, Missoni

UVOD

Avtorji (npr. H. Wölfflin (1950), R. Wollheim (1995), S. Alpershe (1987)) govorijo o stilu, a nihče od njih natančno ne definira, kaj je stil. Stil le opišejo, predstavijo nekatere njegove lastnosti in značilnosti, a ne govorijo o njegovi strukturi: kako je strukturiran, kaj določa strukturo stila in kako se le-ta pokaže v realnosti. Stil je postal zelo širok pojem, ki zajema vsa področja človekovega ustvarjanja in udejstvovanja v družbenem življenju. Zelo težko oz. nemogoče je postaviti univerzalno definicijo stila. Namen raziskave zatorej ni definirati stil na splošno oz. stil v oblikovanju tekstilij in oblačil, niti razvrščati umetniška ali oblikovalska dela v okviru določenih stilov. Cilj raziskave je ugotoviti, kakšna je struktura stila v oblikovanju tekstilij in oblačil, kateri so elementi, ki jo definirajo, ter kako lahko strukturo stila zaznamo v kolekciji oblačil, natančneje v kolekciji pletiv in pletenin ter pri izbranem modnem oblikovalcu pletiv in pletenin.

PREDPOSTAVKE OBLIKOVANJA TEKSTILIJ IN OBLAČIL

Na področju oblikovanja tekstilij in oblačil se pojavljajo posamezni stili, ki se kažejo v izbranih materialih z določenimi optičnimi in taktilnimi učinki, tekstilijah, izdelanih z izbranimi tehnikami, in v določenih strukturah, vzorcih in krojih oblačil. Na podlagi svetovne raziskave trga se oblikujejo modne smernice, modni trendi. Te vplivajo na modo v določenem obdobju: tako na vzorce in teksture kot tudi na oblike – kroje oblačil. Modni oblikovalci so seznanjeni z modnimi smernicami, vendar le-te preoblikujejo in jih v svojih kolekcijah uporabijo po lastnem navdihu in presoji.

Na končni izdelek pomembno vpliva razvoj novih tekstilnih in oblačilnih tehnologij. Stili se pojavljajo na področju ploskih tekstilij (netkanih tekstilij, tkanin, pletiv ter njihovega barvanja, tiskanja in plemenitjenja ob uporabi novih tehnologij, materialov in sredstev) ter na področju oblačil in njihovih krojev. Oblačila, vzorci, kroji, nove tehnologije in novi materiali se nenehno razvijajo, spreminjajo, dopolnjujejo, navdihujejo in dajejo različna izhodišča za graditev stilov v tekstilstvu in oblačilstvu.

V prispevku se bomo osredinili na pojavnost stilov na enem od področij tekstilstva, na področju izdelave pletiv in pletenin v primerjavi s slikarstvom. Za razumevanje strukture stila v tekstilnem in oblačilnem oblikovanju je treba opredeliti pojme: moda, modni trendi in stil na splošno, ki se pojavljajo na področju oblikovanja tekstilij in oblačil in so tesno povezani s končnim tekstilnim/oblačilnim izdelkom.

Moda

Izraz moda je največkrat povezan z oblačili, čeprav to povezavo najdemo tudi drugje, npr. pri pričeskah,

notranji opremi, v arhitekturi, pa tudi v obnašanju in idejah, ki so sprejemljive za določeno skupino ljudi. Moda traja le določen čas, ni večna. V današnjem času se zelo hitro spreminja, kar je povezano s hitrim načinom življenja, z razvojem tehnologije, novih materialov, komunikacij ter s pretirano porabo, zato je dobila ime »hitra moda«. Primer mode sta tudi obnašanje in sporazumevanje določene skupine ljudi prek družabnih omrežij, npr. prek Facebooka. S prihajanjem vedno novih in novih načinov sporazumevanja, npr. Instagram, Chat ipd., se tudi moda komuniciranja hitro spreminja.

Modni trendi

Modni trendi – modne smernice igrajo v tekstilni industriji pomembno vlogo, saj so vir informacij tako za modne oblikovalce kot za izdelovalce tekstilij in oblačil pri sprejemanju poslovnih odločitev. Modne smernice nastanejo kot proizvod raziskave trga. Na trg vplivajo družba, politika, gospodarstvo, kultura, tehnologija, zakonodaja, konkurenca, okolje, arhitektura, šport, umetnost, mediji in podobno. Na svetovnem trgu obstaja veliko specializiranih agencij, kot so Promostyl, Block Note, Carlin International idr., ki se ukvarjajo z raziskovanjem trga in napovedovanjem modnih smernic.

Cilj vsakega modnega oblikovalca, izdelovalca tekstilij in oblačil je narediti takšne izdelke, ki jih bodo potrošniki kupovali (Podbevšek, 1998, 237–242). Modni oblikovalec Karl Lagerfeld pravi: »Želim biti informiran, želim vedeti vse, videti vse, prebrati vse ... Vse to zmešam, potem pozabim in naredim po svoje« (povzeto po Podbevšek, 1998, 238) Modne smernice niso omejene samo na tekstilno in oblačilno industrijo, ampak so prisotne tudi na drugih področjih, kot so: notranja oprema, pohištvo, avtomobilska industrija, arhitektura, kozmetika, elektronika, umetnost ipd.

Modni trend (slika 1) ali na kratko moda, kot ga imenuje Brannon (2006), zajema večji del populacije, ima svoj začetek, rast, vrhunec, ko ga sprejme največ ljudi, in počasen padec. Modni trend so npr. raztrgane hlače iz jeansa.

Klasika, kot modni stil imenuje Brannon (2006), zajame največji del populacije, ima počasen vzpon, potem pa se ustali in traja. Primer klasike sta npr. kostim Chanel in suknjič Armani.

Modna muha (slika 2) je nenavadna, pozornost zbujajoča modna novost (SSKJ, 2014, 816). Je zelo kratkotrajno sprejet modni trend, ki je povezan z majhnim številom uporabnikov (Brannon, 2006). Modna muha je zasnovana le na želji posameznika po novi izkušnji in ne postane popularna v širši javnosti, zato se ne razvije v trend in je nezanesljiv pojav (Easey, 1995, 130). Leta 2015 so bile npr. modna muha z barvo popackane kavbojke (Ash, 2015).

Modnega oblikovalca omejuje koledar tekstilnega oblikovanja, ki je razdeljen na dve sezoni: pomlad-

Slika 1: Modni trend zadnjih let (Conde, 2017)

-poletje in jesen-zima. Sezonsko oblikovanje pomeni oblikovanje vnaprej, skladno z modnimi trendi: linijami, barvami, vzorci, kroji ipd. za določeno prihajajočo sezono. Opredelitev modnih trendov sproži sodelovanje oblikovalcev s proizvajalci preje, ploskih tekstilij in oblačil. Razmejijo se različne skupine/družine modnih trendov, vsaka nosi svoje sporočilo. Predstavljene so v obliki kolažev, lepljenk ali razpoloženskih plakatov, ki delujejo kot slika. V te predstavitve so vključeni materiali, npr. preje in pletiva, barve, motivi iz narave, slikarstva; vse, kar se nanaša na določeno tematiko kolekcije (slika 3). Predstavitev modnih trendov v obliki kolaža je mogoče opredeliti kot likovno delo, saj sta moda in likovna umetnost povezani prek izrazne tehnike, s katero se likovno predstavlja modna kolekcija. Modni trendi so v revijah predstavljeni tudi besedilno. Izrazoslovje pri opisovanju likovnih elementov smernic je zelo bogato, celo literarno, ker je pomemben element predstavitve. Besedilna/jezikovna predstavitev modnih trendov izrazito (udarno) podpira slikovno/likovno predstavitev. Slika 4 kaže primerjavo časa trajanja modne muhe, modnega trenda in modnega stila.

Modni stil v tekstilstvu in oblačilstvu – preliminarna izhodišča

Stil je »celotnost umetniških sredstev in načinov izražanja umetnika, umetnostne smeri ali dobe«, ki ga v točki a) opredeljuje slovar tujk (Slovar tujk, 2002, 166). Beseda stil se uporablja v kontekstu z jezikom, označevanju določenega vedenja, načina izvajanja

Slika 2: Modna muha 2015 – z barvo popackane kavo-bojke (Ash, 2015)

Slika 6: Shema aksiomatskega sistema v likovni umetnosti

nih pravih formacije in transformacije, ki omogočajo, karakterizirajo konkretno likovno delo. (Muhovič, 2015, 735-739). V raziskavi predpostavljamo, da je na ta način strukturiran tudi stil v oblikovanju pletiv in pletenin, kar bomo poskušali podrobneje pokazati v nadaljevanju.

Avtorji E. Kim, A. M. Fiore in H. Kim v svoji knjigi *Fashion trends* opredeljujejo modni stil kot določene karakteristike, ki so skupne podobnim objektom v specifičnih skupinah. Krilo je npr.: mini, dolgo, a-kroja, nagubano (Kim, Fiore, Kim, 2011, 2). V okvir istega modnega stila je lahko uvrščenih veliko različnih načinov oblikovanja enakih predmetov, ki so jim skupne nekatere komponente. Za punk stil so npr. značilni: črna barva, usnje, zakovice in pearcing. Takšni modni stili trajajo le določen čas in so povezani z družbenimi razmerami, v katerih se oblikujejo določene skupine ljudi, npr. hipiji, pankerji, hipsterji ipd.

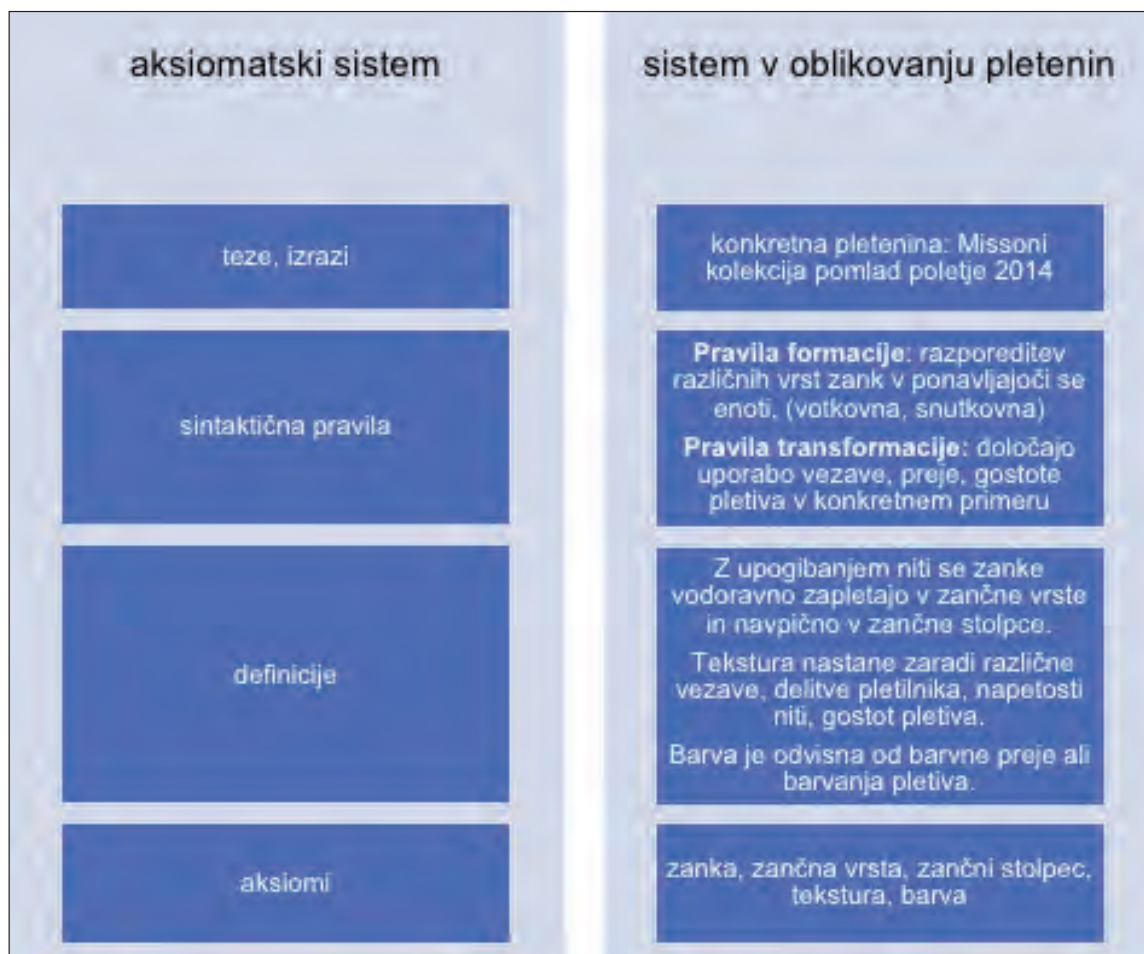
Visoka moda je omejena na manjše število uporabnikov, tistih, ki hočejo biti prvi, ki sprejmejo nov modni trend. To so ponavadi bogati, slavni, ki si novosti tudi cenovno lahko privoščijo. Masovna moda, kot jo imenujejo, je značilna za širše množice, saj je zanje tudi cenovno dostopna. Evelyn L. Brannon v knjigi *Fashion forecasting* grafično prikaže trajanje modnega cikla (sliki 4 in 5). Slika 5 kaže odvisnost pogostosti sledilcev mode od časa trajanja modnega cikla v fazah začetka, rasti, zrelosti in upadanja.

Aksiomska struktura stila

Beseda stil izhaja iz grščine [*gr. Stylos*] in pomeni antično pisalo, ošiljeno paličico za pisanje. Pozneje se je pomen stila uveljavil kot način pisanja (Muhovič, 2015, 733). Skozi zgodovino so avtorji opredeljevali in govorili o stilu opisno. Sistematično so opazovali in opisovali časovne spremembe in formalne značilnosti stila.

V likovnem oblikovanju je artikulacija likovnih sporočil primarna raven artikulacije, na kateri se med seboj kombinirajo oblike s pomeni, oblike (orisane likovne prvine) in sintaktična pravila (kompozicija), sekundarna raven, ki obsega elemente, ki imajo sami na sebi zgolj minimalne pomene, namenjeni pa so artikulaciji enot s pomenom, pa orisne likovne prvine (svetlo-temno, barva, točka, linija) (Muhovič, 2000, 58–60).

Stili imajo karakteristike, ki jih ni mogoče opredeliti kot verbalni jezik. Stil je sistem znakov, zato je mogoče predpostaviti, da ima struktura stila aksiomatsko naravo (Muhovič, osebna komunikacija, 15. junij 2017). Muhovič opredeli stil kot globinsko »generativno transformacijsko matrico«. Strukturo sestavljajo likovni primitivi, prototipne oblike, sintaktična pravila, ki ustvarijo končni likovni proizvod. Na teh predpostavkah temelji tudi ugotovitev, da ima stil »aksiomatske poteze in aksiomatsko naravo«, kar je mogoče dokazati tudi v likovni umetnosti (Muhovič, 2015, 736).

Slika 7: Shema aksiomatskega sistema na področju pletenja

TEORETSKA IZHODIŠČA

Cilj raziskave je bil opredeliti temeljne karakteristike stila, kakor se kažejo v tekstilnem in modnem oblikovanju. Ugotoviti smo želeli, kakšna je povezava med njimi, če le-ta obstaja.

Ker modni trendi v veliki meri vplivajo na oblikovanje tekstilij in oblačil, nas je zanimalo tudi, v kolikšni meri vpliva slikarstvo na modne smernice in v kolikšni meri se modni oblikovalci odzovejo na te vplive.

Za izhodišče opredelitve temeljnih karakteristik stila smo izbrali aksiomatsko metodo v likovni ustvarjalnosti, ki jo je utemeljil Jožef Muhovič (Muhovič, 2000).

Aksiomatski sistem – izhodišča

Aksiomatska metoda je posebna oblika deduktivne metode, za katero je značilno poznavanje splošnih načel, ki se prenesejo na posamezne primere, na podlagi logičnih pravil sklepanja s splošnega na posamično. Začetnik aksiomatskih sistemov je bil Aristotel (384–322 pr. n. št.) (Muhovič, 2015, 40). Grški matematik Evklid

(okoli 365 pr. n. št.–275 pr. n. št.) je bil prvi, ki je sistematično obdelal znanje s področja geometrije in teorije števil. V zbirki 13 knjig (*Elementi – Stoiheia*, ok. 300 pr. n. št.) je utemeljil prvi aksiomatski sistem *evklidska geometrija*. V 19. stoletju je N. I. Lobachevski (1792–1856) izdelal sistem, nasproten Evklidovemu, imenovan neevklidska geometrija. D. Hilbert (1862–1943) je v svojem delu »Osnove geometrije« (1899) utemeljil aksiomatski sistem v geometriji. B. Russell (1872–1970) je utemeljil enega najbolj znanih aksiomatskih sistemov v logiki (Uršič in Markič, 2009, 228–232). V oblikovanju je N. P. Suh (1936) razvil principe industrijskega oblikovanja (Suh, 1990) in definiral teorijo aksiomatskega oblikovanja (Suh, 2001), ki je temeljila na uporabi aksiomov in metode matrik.

V filozofiji in logiki se aksiomi nanašajo predvsem na operiranje z mislimi in njihovimi izrazi. Poznamo dve modaliteti aksiomov: prvi so ontični aksiomi, ki izvirajo iz biti in morfologije (oblik) pojavov in se nanašajo na operiranje s pojavi samimi (kemični elementi, elementarni delci v fiziki). Drugi so gnostični oz. epistemski aksiomi, ki so generalizirani izrazi temeljnih pogojev

Slika 8: Shema aksiomskega sistema v oblikovanju pletiv in pletenin

mišljena in delovanja, zanje veljajo načela: načela protislovja, vzročnosti, smotrnosti, konsistentnosti (Muhovič, 2015, 42–43).

Aksiomatski sistem tvorijo aksiomi, definicije, sintaktična pravila, rezultati teze oz. izrazi sistema. V aksiomatskem sistemu je s pomočjo aksiomov, definicij, pravil mogoče oblikovati in ustvariti nepoznane posledice. Aksiomatski sistem v logiki in matematiki mora biti neprotisloven, kompleten, neodvisen. To pomeni, da je organiziran tako, da ni mogoče izpeljati teze in negacije, da so aksiomi dovolj za utemeljevanje teze in da

niso izpeljani iz drugih aksiomov tega sistema (Muhovič, 2015, 44).

Aksiomatski sistemi se uporabljajo kot metodološka orodja pri sistemskem obvladovanju kompleksnih področij stvarnosti in izkustva in pri načrtni graditvi novih kompleksnih enot stvarnosti in izkustva (Muhovič, osebna komunikacija, 15. junij 2017).

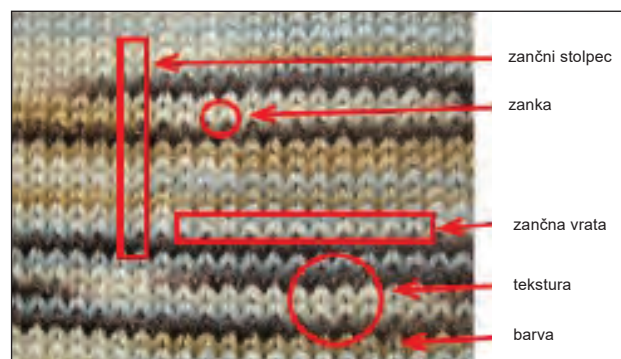
Aksiomatski sistem v likovni umetnosti

Na področju čiste likovne umetnosti je Muhovič v svojem prispevku *Anatomija slikarskega stila* (Muhovič, 2000) analiziral povezavo likovne umetnosti in aksiomatske metode. Analizo je utemeljil na ugotovitvah, da likovne forme izražajo umetnikovo duhovno vsebino in imajo obliko znakovnih sistemov, predpostavil pa je, da imajo sistemi likovnih znakov aksiomatsko naravo in organizacijo. Muhovič trdi, da imajo likovne forme več lastnosti, ki se skladajo s temeljnimi lastnostmi aksiomatskih sistemov: kompleksnost, formaliziranost in način organizacije (Muhovič, 2015, 44–45).

Tudi v likovni teoriji in likovni praksi Muhovič razlikuje dve modaliteti aksiomov: formalne in epistemične. Formalni likovni aksiomi so zavest o najsplošnejših prvinah, modalitetah, ki ustvarjajo že obstoječe vidne prostorske fenomene. Konkretno oblike teh aksiomov so orisne likovne prvine: točka, linija, barva, svetlo–temno. Epistemični oz. operacionalni likovni aksiomi pa so zavest o operiranju s formalnimi likovnimi aksiomi. Konkretno oblike epistemičnih aksiomov so: temeljna načela barvnega mešanja, modelacija, modulacija, linearna perspektiva itd. (Muhovič, 2015, 48).

Shema aksiomskega sistema v likovni umetnosti je prikazana na sliki 6.

Aksiomatski sistem je sistem elementov, ki so med seboj funkcionalno povezani. Pomen posameznega elementa je odvisen od funkcije in razmerij, ki jih ima v okviru celote. V likovni umetnosti se ta razmerja združujejo v likovni formi, ki združuje likovne prvine v celoto. Likovne forme pa imajo aksiomatske poteze. Pr-

Slika 9: Elementi aksiomskega sistema v oblikovanju pletiv in pletenin

Slika 10: Primerjava nekaterih izbranih modelov Missoniejvih spomladanskih modnih kolekcij 2014, 2015 in 2016²

vič: so »izrazi zelo kompleksnega življenjskega izkustva in kot take zelo kompleksno organizirane. Drugič: so formalizirana stvarnost, izražena v obliki sistemov likovnih znakov. Tretjič: pomembna je narava njihove (ob)likovne organizacije« (Muhovič, 2000, 51). Za sam aksiomatski sistem je pomembna tudi njegova organizacija. Aksiomatska organizacija likovnih form je rezultat procesa likovne artikulacije. Aksiomatska slojevitost pa umetniku omogoča, da izrazi svojo individualnost in originalnost, saj je njegov cilj izumiti nov stil (Muhovič, 2015, 740).

Podobno kot je Muhovič (2000) primere aksiomatske metode razložil na naravoslovnih področjih, je mogoče aksiomatsko metodo uporabiti tudi na drugih

področjih, med drugim pri oblikovanju pletiv in pletenin (slika 7).

Aksiomatski sistem v tekstilnem oblikovanju

Aksiomatski sistem v tekstilnem oblikovanju sestavljajo aksiomi, definicije, sintaktična pravila in rezultati oz. v obravnavanem primeru konkretna pletenina/pletivo.

Temeljni element pletiva je zanka, vzorčaste pletene strukture pa sestavljajo različne oblike in izpeljanke zank, odvisne od postopka in procesa pletenja (neupognjena nit ali t. i. založena nit; upognjena nit, ki ni zapletena v zanko, ali t. i. lovilna petlja; poševno ležeča zanka ali t. i. premikana zanka ipd.). Niti so med pletenjem upognjene v petlje ter nato zapletene v zanke. Pletivo sestavljajo povezane zanke. V vodoravni smeri so zanke povezane v zračne vrste, v navpični smeri pa v zračne stolpce, kot kaže slika 9 (Pavko-Čuden, 2007).

Pleteni vzorci so bodisi barvni bodisi reliefni (strukturni), lahko pa so tudi barvno-strukturni, če sta združena barvno in strukturno vzorčenje. Barvni vzorci nastanejo s pletenjem prej različnih barv. Imenujemo jih tudi barvni žakar. Število barv je ponavadi omejeno s strojnimi možnostmi pletilnika, na katerem se izdeluje pletivo. Strukturni vzorci nastanejo s pletenjem različnih struktur – pletilskih vezav, tj. s kombinacijo različnih oblik in izpeljank zank ter s kombinacijo prej različnih debelin in prej z različnimi efekti (Pavko-Čuden, 2007).

Omejitve pletilnikov in vzorčnih naprav pomembno vplivajo na možnosti vzorčenja ter s tem na videz in lastnosti pletiv in pletenin. Velikost in ločljivost pletenih vzorcev sta tesno povezani z velikostjo zank, tj. z delitvijo pletilnika oz. s številom igel/dolžinsko enoto igelnice, in ustrezno debelino preje za pletenje. Fini stroji so primerni za pletenje tankih niti, grobi pa za pletenje debelih niti. Pletilniki so specializirani tudi glede na vrsto pletiva, ki ga lahko proizvajajo (Pavko-Čuden, 2007).

AKSIOMATSKE POTEZE V OBLIKOVANJU PLETIV IN PLETENIN

Prenos teoretičnih izhodišč v pletilsko prakso

V raziskavi smo primerjali izhodišča, ki jih likovniki in oblikovalci uporabljajo pri svojem delu. Za analizo stila smo uporabili osnovno shemo aksiomatske metode v likovni ustvarjalnosti, definirano zgoraj (slika 6). To shemo smo prenesli na področje tekstilnega in oblačilnega oblikovanja, podrobneje na področje modnega oblikovanja pletiv in pletenin. Formalna izhodišča: aksiome, definicije in sintaktična pravila smo prikazali na primeru pletiv (slika 7). Sintaktična pravila transformacije (slika 7) in konkretne oblike aksiomov v pletenju (slika 7) smo nato preverili na primeru kolekcij enega

² Textile view magazine, 2013, Iss. 98, 247–259; Iss. 99, 254–271; Iss. 102, 118–247; Iss. 105, 81–103; Textile view magazine, 2014, Iss. 108, 54–235; Textile view magazine, 2015, Iss. 109, 80–105; Iss. 110, 116–145, Iss. 112, 57–89.

<p>Missoni pomlad/poletje 2014</p> <p>Inspiracija: svežina, bleščavost, jasnost</p> <p>Barve: zelena, rumena, rdeča, modra, oker, oranžna, črna, siva, bela; vsi odtenki barv so zatemnjeni</p> <p>Preje: barvne, padajoče</p> <p>Črte: vodoravne, vijugaste, cikcak, navpične</p> <p>Teksture: gladke</p>	<p>Missoni pomlad/poletje 2015</p> <p>Inspiracija: Madagaskar, pirati</p> <p>Barve: peščena, zelena, rumena, modra, vijoličasta, rdeča, siva, bela, pastelni toni</p> <p>Preje: barvne</p> <p>Črte: navpične, vodoravne, cikcak, poševne, vijugaste</p> <p>Teksture: gladke, žakarske, prosojne</p>	<p>Missoni pomlad/poletje 2016</p> <p>Inspiracija: Masaji, kinetično slikarstvo</p> <p>Barve: modra, zelena, rjava, rumena, oranžna, rdeča, rožnata, zlata, siva, bela, črna, pastelni toni</p> <p>Preje: lanene, svetleče</p> <p>Črte: vijugaste, vodoravne, navpične</p> <p>Tekstura: gladke, žakarske, prosojne</p>
<p>Modni trendi pomlad/poletje 2014</p> <p>Inspiracija: arhitektura, potovanja, okolje, recikiranje, znanost, obrtništvo, naravni materiali</p> <p>Barve: zemeljske, eksotične, lekamiške-pastelne, skromne, uporabne</p> <p>Preje: različne barve</p> <p>Vzorci: navpične, vodoravne, poševne, vijugaste, cikcak, tanjše, debelejše</p> <p>Teksture: črtaste strukture, devoré, kombinacija prosojnosti in zbitosti, zmečkanine</p>	<p>Modni trendi pomlad/poletje 2015</p> <p>Inspiracija: slikarstvo, grafi, Kandinsky, Picasso, 50. in 70. leta, ročna dela, Japonska, vojaški stil</p> <p>Barve: modra, zelena, rdeča, rumena, bela, naravni toni, siva, črna</p> <p>Preje: barvne, mulne, tvidast in kovinski videz</p> <p>Vzorci: cvetlični, ploski, enovarvni, vojaški, rebrast, črtasti</p> <p>Teksture: zbite strukture, lestvaste, valovite in zmaste teksture, vezenine,</p>	<p>Modni trendi pomlad/poletje 2016</p> <p>Inspiracija: moderna umetnost, Zaha Hadid, 90. leta</p> <p>Barve: zelena, limonovo rumena, oranžna, vijoličasta, temno modra, pastelne barve</p> <p>Preje: barvne, strukturne, tehnične, filamenti, leskeče in motne</p> <p>Vzorci: žakarski cvetlični in geometrijski vzorci</p> <p>Teksture: črte, 3D, plisé, robustne teksture, sestavljene strukture</p>

Slika 11: Shema Missonijevih modnih kolekcij in modnih trendov, 2014, 2015, 2016

najpomembnejših italijanskih oblikovalcev pletenin, Missonija (slika 10). Izbrali smo njegove pletenine treh kolekcij v različnih obdobjih in jih primerjali. Ker na oblikovanje kolekcij vplivajo tudi modne smernice, smo za analizo le-teh uporabili eno vodilnih revij na tem področju: *Textile View Magazine*³, ki celovito predstavlja modne smernice na področju materialov/prej, tkanin, pletiv in oblačil.

Wollheim v svojem eseju (1995) definira »šolski stil« ali stil umetniških šol, ki se nanaša na posamezne umetnike ali skupine umetnikov oz. na različne kraje, kjer so delovali. V modi je mogoče definirati »hišni stil«, ki se nanaša na modne hiše ali družine. Oblikovalsko hišo Missoni sta leta 1953 ustanovila in ji postavila temelje Ottavio in Rosita. Missonijevi vzorci so značilnih barv, zaradi tehnike pletenja pa tudi posebnih tekstur. Modne pletenine so izdelane večinoma na votkovnih pretilnikih, medtem ko Missoni v svojem oblikovanju uporablja tako votkovno kot snutkovno pletenje. Missoni išče navdih v geometrijskih, črtastih in karirastih tkanih vzorcih in mozaikih. Značilni so cikcak vzorci in kalejdoskopski učinki, doseženi s pletenjem preje, barvane po postopku *space-dye* (Black, 2002, 8, 23, 185). Missonijevi se štejejo za umetnike, modne »outsiderje«, ki prek pletenin na svoj način izražajo občutke, ki jih zbuja ljudje, potovanja, knjige, glasba in umetnost. Njihova vizija ostaja »nad modo«, vzorci pa arhetipski (prvobitni) (Black, 2012, 198–200). V zadnjem času se posvečajo tudi oblikovanju hišnih tekstilij v okviru kolekcij Missoni Home. Pred začetkom oblikovanja kolekcije oblikujejo lastno barvno paleto. Pri oblikovanju sledijo barvi texture, vzorci in šele na koncu kroji/silhouette (Udale, 2014, 142–147).

Analiza številnih modelov Missonijevih ženskih spomladanskih kolekcij 2014, 2015 in 2016 kaže, da barvna paleta vključuje tako primarne (rumena, rdeča in modra) kot sekundarne barve (zelena, vijoličasta in oranžna).

Modni trendi za pomlad-poletje 2014 poudarjajo svežino, bleščavost, jasnost, zamegljenost, humor in sladkost. Inspiracija so arhitektura, potovanja, okolje, recikliranje, znanost, obrtništvo in naravni materiali. Barve so opisno, skladno z besedilno prakso predstavitve modnih trendov in kolekcij, razdeljene v pet skupin: zemeljske, eksotične, lekarniške-pastelne, skromne, uporabne. V Missonijevi kolekciji pomlad-poletje 2014 so uporabljene preje različnih barv, ki tvorijo barvne črte; črte so navpične, vodoravne, poševne, vijugaste, cikcak, prekinjene, tanjše in debelejše, da tvorijo nepravilne organske oblike. Navdih za kolekcijo so mehiški vzorci. Barve so: zelena, rumena, rdeča, modra, oker, oranžna, črna, siva, bela; vsi odtenki barv so zatemnjeni.

Primerjava modnih trendov in analiziranih pletenin kaže, da Missonijeve pletenine za sezono pomlad-po-

Slika 12: Pletenine Missoni (izsek) (vir: <http://www.missoni.com/si>)

letje 2014 sledijo modnim trendom, saj so sveže, črte poudarjajo jasnost, prosto padajoča preja daje videz gibljivosti. Missoni ostaja zvest črtam, le da jih v kolekcijo vključi na samosvoj način.

Modni trendi za pomlad-poletje 2015 iščejo navdih v slikarstvu: v grafitih, potezah čopiča, beli barvi slikarskega platna, teksturah ter pri slikarjih, kot sta Kandinsky in Picasso. Inspiracija so 50. leta in grafični videz, pa tudi 70. leta, hipiji in ročna dela, kot sta kvačkanje in makrame. Japonski navdih se kaže v cvetličnih vzorcih in kimono krojih, vojaški pa v vojaških oblačilih in olivno zeleni barvi. Barve so od naravnih, svetlih tonov, prek rumene in svetlo rjave do živih barv: modre, zelene, rdeče, rumene ter bele, sive in črne. Vzorci so klasični, ploski in enobarvni, pa tudi strukturni, rebrasti, črtasti, z učinki visečih niti. Kombinacija dveh prej učinkuje tvidasto, uporabljene so tudi preje kovinskega videza.

Missonija so za kolekcijo pomlad-poletje 2015 nav-

³ *Textile view magazine*, 2013, Iss. 98, 247–259; Iss. 99, 254–271; Iss. 102, 118–247; Iss. 105, 81–103; *Textile view magazine*, 2014, Iss. 108, 54–235; *Textile view magazine*, 2015, Iss. 109, 80–105; Iss. 110, 116–145, Iss. 112, 57–89.

dihnilo Madagaskar ter pirati in tatuji. Uporabljene so vezave, s katerimi so oblikovane črte: navpične, vodoravne, cikcak, poševne in vijugaste; ponekod tvorijo ploskve, ponekod vzorce. Pletenine so prosojne in tanke kot čipka, napletene redko, tj. z nizko gostoto. Barve so: peščena, zelena, rumena, modra, vijoličasta, rdeča, siva, bela in pastelni toni. Tudi v tej kolekciji opazimo Missonijeve značilne črte pastelnih barv. Ponekod prehaja ena barva črt v drugo, da so zabrisane. Pletivo je gladko, v nekaterih primerih žakarsko. Primerjava modnih trendov in analiziranih pletenin kaže, da Missonijeve pletenine za sezono pomlad-poletje 2015 po barvah in vzorcih do neke mere sledijo modnim trendom: barve so pastelne, vzorci črtasti, pletenine prosojne.

Modni trendi za pomlad-poletje 2016 se navdihujejo pri cvetličnih, eksotičnih motivih ter v delu arhitekta Zahae Hadid. V ospredje prihaja vpliv 90. let. Za ljubitelje vrtov so navdih rastline in rastlinske barve: zelena, limonovo rumena in oranžna ter vijoličasta in temno modra. Eden od sklopov smernic je usmerjen v globalizacijo, ulične poslikave zidov in delo umetnice Lakwene Maciver. Barve so svetle in optimistične. Moderna umetnost je navdih za uporabo naravnih, recikliranih materialov v naravnih barvah lesa, krede in zemlje. Inspiracija so tudi japonska oblačila in barve ter prerija Santa-Fe. Pomembni so tekstura, žakarski vzorci in črte. Barve so: vsi odtenki rožnate, pastelne in peščene barve, barva koral, črna, siva, rjava in srebrna. Pomembne so tudi močne barve: zelena, modra, rdeča, rumena in zlata.

Navdih za novo kolekcijo pomlad-poletje 2016 je hiša Missoni našla v Afriki pri Masajih, v njihovi kulturi in oblačilih. Navdih so bile tudi barvite kinetične slike venezuelskega slikarja Carlosa Cruz-Dieza. Tudi v tej kolekciji so opazne značilne Missonijeve črte: vodoravne, navpične, vijugaste. Vijugaste črte tvorijo vzorce nepravilnih, prosojnih oblik. Barve so: modra, zelena, rjava, rumena, oranžna, rdeča, rožnata, zlata, siva, bela, črna ter pastelni toni. Pletivo je gladko, ponekod žakarsko. V kolekciji so le delno uporabljeni modni trendi za sezono pomlad-poletje 2016.

Na sliki 12 sta prikazani značilni Missonijevi pletivi: analizirani sta z uporabo aksiomskega sistema na področju pletenja (sliki 8 in 9). Zanka, osnovna enota pletiva, nastane z upogibanjem niti v petlje in zapletanjem. Missoni poleg temeljnih zank (slika 9) v svojih pletivih uporablja tudi druge oblike in izpeljanke zank, ki tvorijo značilno strukturo. Na podlagi pravil, značilnih za Missonija, se ravne zračne vrste (slika 9) zaradi združevanja in vstavljanja zank preoblikujejo v cikcak strukturo (slika 12). Zračni stolpci, ki so v navadnem, enostavnem pletivu navpični (slika 9), so nagnjeni in zamknjeni (slika 12). Temeljna surovina-preja, ki jo v svojih kolekcijah uporablja Missoni, je večbarvna, barvana po postopku space-dye. V zračnih vrstah je ponekod ene barve, ponekod pa prehaja ena barva v drugo (sliki 9 in 12), s tem pri pletenju nastane značilna Missonijeva cikcak struktura mavričnih barv. Tekstura pletiva je

nagubana in nastane zaradi snutkovne ali njej podobne vezave (tj. kombinacije različnih oblik in izpeljank zank), delitve pletilnika (tj. gostote razporeditve igel in s tem povezave velikosti zanke), gostote (tj. zbitosti) pletiva, napetosti niti, ki vpliva na krčenje in nastanek teksture, ipd. Barvni učinek je mavričen; nastane zaradi pletenja s prejo, barvano po postopku space-dye.

Pravila formacije se torej kažejo v razporeditvi različnih oblik in izpeljank zank, v pletilski vezavi in vzorčnih možnostih pletilnika. Pravila transformacije pa so vezana na konkretno uporabo: v prikazanem primeru je Missoni uporabil votkovno vezavo, večbarvno prejo; z vezavo cikcak je ustvaril nagubano teksturo, ki je mehka in raztegljiva. Na sliki 10 so prikazani nekateri izbrani modeli Missonijevih spomladanskih modnih kolekcij 2014, 2015 in 2016. Ugotovljamo, da so oblikovani na enak način, kot smo razložili na zgornjem primeru.

SKLEPI

V raziskavi so bile na podlagi aksiomske metode opredeljene temeljne karakteristike modnega stila pri oblikovanju pletiv in pletenin. Opredelili smo povezavo med stilom v likovni umetnosti ter stilom v tekstilnem in modnem oblikovanju. Iz konkretnih oblik likovnih aksiomov: likovnih prvin in likovnih zakonitosti so bile izvedene konkretne oblike aksiomov v pletenju. Likovnim prvinam so enakovredne pletilske prvine: točka kot zanka; črta v obliki zračne vrste oz. zračnega stolpca; barva, izražena v barvnem vzorcu, npr. v barvnem žakaru, ter strukturni žakar, ki se kaže s teksturo, poroznostjo ter svetlo-temnimi senčnimi učinki. Likovnim zakonitostim so enakovredne pletilske zakonitosti, katerih posledica so različne vezave pletiv iz prej različnih surovin, barvni žakari z različnimi učinki na licni in hrbtni strani pletiva ter krčenje in gubanje pletiva.

Osnovno shemo aksiomskega sistema v likovni ustvarjalnosti smo prenesli na področje modnega oblikovanja pletiv in pletenin ter tako dokazali, da aksiomatičnost velja tudi za oblikovanje pletiv in pletenin. S sistematičnim prikazom formalnih izhodišč: aksiomov, definicij in sintaktičnih pravil smo opredelili strukturo stila na področju pletenja. Sintaktična pravila transformacije in konkretne oblike aksiomov v pletenju smo preverili na primeru treh sezonskih kolekcij kulturnega italijanskega oblikovalca pletenin Missonija. Na primeru istih treh kolekcij smo analizirali tudi, v kolikšni meri vpliva slikarstvo na modne smernice in v kolikšni meri se modni oblikovalci odzovejo na te vplive.

Modni trendi za vse tri sezone vključujejo vzorce iz arhitekture in likovne umetnosti. Pri vseh Missonijevih kolekcijah je opazen vpliv modnih trendov, a le do neke mere. Značilni likovni elementi in prepoznavni znak Missonijevih kolekcij so cikcak črte različnih barv in odtenkov, ki včasih prehajajo iz ene v drugo. Pletenine imajo zaradi zračne strukture značilen videz in lastnosti: padec, prosojnost in teksturo. Končni videz pletenine

ustvarijo vsi elementi: zanke, črte, barvni in strukturni žakar skupaj z vezavami in gubanjem. Vplivajo na lastnosti pletiva in pletenin ter na obnašanje na telesu med gibanjem. Missoni do popolnosti izkorišča pletilske prvine in obvlada pletilske zakonitosti. Njegove pletenine so načrtovano prosojne ali neprosojne, ploske in/ali tridimenzionalne, lepo padejo, se gubajo in se gibljejo s telesom.

Modna hiša Missoni ima prepoznaven oblikovalski/modni stil. Kljub spreminjajočim se modnim trendom,

ki jim delno sledi, Missoni prek sezon ohranja svoj izraz, uporablja prepoznavno izdelavno tehniko in sledi lastnim navdihom. Kolekcije hiše Missoni je mogoče prepoznati po temeljnih pletilskih prvinah in zakonitostih. Za vsako sezonsko kolekcijo in vsako pletenino v njenem okviru je mogoče prepoznati tudi sintaktična pravila formacije in transformacije, tj. značilne vezave, surovine in preje, barvane po postopku space-dye, gostote pletiva, ki omogočajo padec in prosojnost oblačila, ter izrazito barvitost.

LA STRUTTURA DELLO STILE NELLA PROGETTAZIONE DI MATERIALI TESSILI E NELL'ABBIGLIAMENTO

Marjanca ŠTEMBERGER

University of Ljubljana, Faculty of Natural Sciences and Engineering, Department of Textiles, Graphic Arts and Design, Aškerčeva 12, Ljubljana, Slovenia
e-mail: marjanca.stemberger@ntf.uni-lj.si

Jožef MUHOVIČ

University of Ljubljana, Academy of Fine Arts and Design, Erjavčeva 23, Ljubljana, Slovenia
e-mail: jozef_muhovic@t-2.net

Alenka PAVKO-ČUDEN

University of Ljubljana, Faculty of Natural Sciences and Engineering, Department of Textiles, Graphic Arts and Design, Aškerčeva 12, Ljubljana, Slovenia
e-mail: alenka.cuden@a.ntf.uni-lj.si

RIASSUNTO

Nel campo del design tessile e in quello dell'abbigliamento gli stili si riflettono nei materiali prescelti dagli effetti ottici e tattili specifici, nei tessuti prodotti con tecniche selezionate e, in alcune strutture, nei disegni tessili specifici nonché nel taglio degli indumenti. Lo scopo dello studio era di determinare la struttura dello stile nella progettazione dei tessuti e dei capi di abbigliamento, determinare quali sono gli elementi che definiscono la struttura dello stile e come lo stile può essere rilevato in una collezione, o nell'opera di un designer di moda prescelto nel campo della maglieria.

Nella nostra ricerca abbiamo ipotizzato che lo stile nel disegno e nella progettazione di tessuti a maglia sia strutturato in modo simile alle forme dell'arte plastica, avendo una struttura assiomatica. I punti di partenza (i presupposti) formali erano: gli assiomi, le definizioni e le regole sintattiche sono presentati dall'esempio dei tessuti a maglia. Abbiamo in seguito verificato le regole sintattiche di trasformazione e le forme concrete degli assiomi in maglieria sull'esempio delle collezioni di uno dei più importanti designer di maglieria italiani, Missoni.

Abbiamo scoperto che Missoni sfrutta alla perfezione gli elementi primordiali della maglieria, che domina le regole della lavorazione della maglieria e ha uno stile che si distingue nel settore del design ovvero della moda. Missoni mantiene la sua espressione nel corso delle stagioni. La tecnica di produzione che utilizza è riconoscibile la quale segue le sue ispirazioni. Le collezioni di Missoni sono riconoscibili per l'uso degli elementi basilari della tessitura e per le specificità della maglieria. È possibile individuare delle regole sintattiche di formazione e trasformazione per ogni collezione stagionale, e ogni tessuto o maglia all'interno della collezione stessa; dunque, si distingue per le legature, i filati e la densità dei tessuti in maglia, che consentono la caduta del tessuto in maglia, la trasparenza dell'abbigliamento e la caratteristica tonalità.

Parole chiave: stile, lavoro a maglia e maglieria, design, metodo assiomatico, Missoni

VIRI IN LITERATURA

Alpershe, S. (1987): Style is what you make it: The visual arts once again. V: Lang, B. (ed.): The concept of style. Ithaca and London, Cornell University press, 137–162.

Ash, J. (2015): The denim trend that's making a comeback. V: The Zoe report, <http://thezoereport.com/fashion/shopping/paint-splatter-jeans/> (3. 5. 2017).

Black, S. (2002): Knitwear in fashion. London, Thames & Hudson.

Black, S. (2012): Knitting: fashion, industry, craft. London, V&A Publishing, 198–200.

Brannon, E. L. (2006): Fashion forecasting. New York, Fairchild Publications.

Conde, E. (2017): Estos son los jeans que arrasarán en el 2018. V: Moda, <http://www.yoamoloszapatos.com/moda/estos-los-jeans-arrasaran-2018> (17. 4. 2018).

Easey, M. (ed.) (1995): Fashion marketing. Oxford, Cambridge, London, Blackwell Science.

Kim, E., Fiore, A. M. & H. Kim (2011): Fashion trends. Oxford, Berg.

Missoni (2017): Missoni collections. <http://www.missoni.com/si> (25. 5. 2017).

Muhovič, J. (2000): Anatomija slikarskega stila. V: Kje je likovna teorija: zbornik referatov simpozija v počastitev spomina na profesorja Milana Butino, Ljubljana 3. in 4. feb. Ljubljana, Visoka strokovna šola slikarstva, 58–60.

Muhovič, J. (2015): Leksikon likovne teorije: slovar likovnoteoretskih izrazov z ustreznici iz angleške, nemške in francoske terminologije. Celje; Ljubljana, Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba.

Muhovič, J. (2017): Osebna komunikacija. Ljubljana, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje (15. 6. 2017).

Pavko Čuden, A. (1998): Enostavne kulirne vezave. Ljubljana, Naravoslovnotehniška fakulteta, Oddelke za tekstilstvo.

Pavko Čuden, A. (2007): Pletiva in pletenine: skripta. Ljubljana, Oddelek za tekstilstvo.

Pavko Čuden, A. (2008): Kompozicija pletenin 1. Ljubljana, Naravoslovnotehniška fakulteta, Oddelke za tekstilstvo.

Podbevšek, T. (1998): O modnih smernicah. Tekstilec, 41, 7/8, 237–242.

Slovar tujk (2002): Stil. Ljubljana, CZ, 166.

Spencer, D. J. (2001): Knitting technology. Cambridge, Woodhead publishing.

SSKJ (2014): Modna muha. Ljubljana, Cankarjeva založba, 816.

Suh, N. P. (1990): The principles of design. Oxford, Oxford University Press.

Suh, N. P. (2001): Axiomatic design: advances and applications. Oxford, Oxford University Press.

Textile view magazine. Amsterdam, Metropolitan Publishing, 1988–.

Tutino Verceloni, I. (ur.) (1994): Missonologia. Milan, Electa.

Udale, J. (2014): Fashion knotwear. London, Laurence King Publishing.

Uršič, M. & O. Markič (2009): Osnove logike. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za filozofijo.

Veliki slovar tujk. (2000): Ljubljana, Cankarjeva založba, 25.

Wölfflin, H. (1950): Principles of art history: the problem of the development of style in later art. New York, Dover.

Wollheim, R. (1995): Style in painting. V: Edited by Van Eck, C., James McAllister, J. in R. Van de Vall. The question of style in philosophy and the arts. Cambridge, Cambridge University press, 37–49.

ETNOBOTANIČNO IZROČILO V SLOVENSKIH LJUDSKIH LJUBEZENSKIH PESMIH

Živa FIŠER PEČNIKAR

Univerza na Primorskem, Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijske tehnologije, Glagoljaška 8, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: ziva.fiser@upr.si

IZVLEČEK

Odnos med človekom in rastlinami lahko raziskujemo na različne načine, med drugim ga lahko zaznamo tudi skozi proučevanje ustnega in pisnega izročila naših prednikov, na primer pripovedi ali ljudskih pesmi. V okviru raziskave smo želeli izvedeti, kako pogosto so v slovenskih ljubezenskih ljudskih pesmih zastopane rastlinske vrste, katere vrste se pojavljajo in kakšna je njihova vloga ter njihov simbolni pomen. V ta namen smo analizirali 3722 slovenskih ljudskih pesmi, zapisanih do začetka 20. stoletja. Analiza je pokazala, da so rastline omenjene v 410 pesmih, skupno pa smo v pesmih zabeležili 63 različnih rastlinskih taksonov. Najpogosteje so omenjeni rožmarin, nagelj, jablana oz. jabolko in pšenica, sledijo jim nemški rožmarin, javor, lilija, trta, vrtnica, lipa in druge. Večina omemb rastlin v ljudskih ljubezenskih pesmih je povezanih z izkazovanjem ljubezni, z lepoto ter z žalostjo ali smrtjo.

Ključne besede: etnomuzikologija, ljudske pesmi, simbolika rastlin, uporabne rastline

TRADIZIONE ETNOBOTANICA NEI CANTI POPOLARI D'AMORE SLOVENI

SINTESI

Il rapporto tra l'uomo e il mondo delle piante può essere percepito in molti modi diversi. Uno di questi vi è anche lo studio delle tradizioni popolari (orali e scritte) dei nostri antenati. In questa ricerca abbiamo cercato di scoprire quanto spesso le specie vegetali si presentano nei canti popolari d'amore sloveni, quali sono le specie vegetali rappresentate e qual'è il loro ruolo e significato simbolico. Abbiamo analizzato 3722 canti popolari sloveni scritti fino agli inizi del XX secolo. In totale, abbiamo registrato 61 taxa vegetali diversi che appaiono in 410 canzoni. I più comunemente menzionati sono il rosmarino, il garofano, il melo (o il suo frutto) e il grano, seguiti dalla santolina, acero, giglio, vite, rosa, tiglio e altri. La maggior parte delle citazioni di piante nei canti popolari sloveni d'amore sono associate alla manifestazione di amore, bellezza, tristezza o morte.

Parole chiave: etnomusicologia, canti popolari, simbolismo vegetale, piante utili

UVOD

Etnobotanika je veda, ki se ukvarja s proučevanjem odnosa med človekom in rastlinami (Cardaño & Herrero, 2014). Tradicionalno gledano gre za študij uporabe rastlin v različnih prvobitnih kulturah ali etničnih skupnostih. Gre za multidisciplinarno vedo, ki združuje znanje antropologije, sociologije, botanike, ekonomske botanike in medicine (Hurrell & de Albuquerque, 2012) in vključuje proučevanje uporabnih divjerastočih in kmetijskih rastlin, tradicionalnih zdravilnih pripravkov, uporabo rastlin v obredne namene in številne druge teme. Etnobotanika pa obravnava tudi kompleksnejša vprašanja, kot so kulturne posledice izumrtja določenih rastlinskih vrst ali vpliv domestikacije rastlinskih vrst na razvoj določene kulture. Skozi stoletja ali celo tisočletja so različne kulture preizkušale uporabo rastlin za hrano, pridobivanje zdravilnih učinkovin in vlaknin, za izdelavo orodij, domovanj in drugih konstrukcij, pa tudi za druge uporabe. Preko prenosa znanj iz generacije v generacijo so se kulture razvijale in dosegale napredek, ponekod pa so se znanja tudi izgubljala in kulture nazadovale (Benz et al., 2000). Nekatera znanja so se ohranila do današnjega časa preko pisnih virov, druga preko ustnega izročila; številna znanja pa so utonila v pozabo.

Odnos med človekom in rastlinami lahko zaznamo tudi skozi proučevanje ustnega in pisnega izročila prednikov, torej skozi ljudske pripovedi, basni ali ljudske pesmi. S proučevanjem ljudskega izročila lahko izvedemo, katere rastlinske vrste so ljudje uporabljali v preteklosti, katere vrste je uporabljalo kmečko ali revnejše prebivalstvo ter katere bogatejši sloj; razumemo lahko tudi, kako se je spreminjal odnos ljudi do avtohtonih in gojenih rastlinskih vrst ter spoznamo simbolizem posameznih rastlin. Na simboliko rastlin v našem prostoru je sprva močno vplivalo praslovansko pogansko verovanje, nato pa še krščanstvo. Ravno Biblija predstavlja delo, ki ga je z vidika pojavljanja rastlin verjetno analiziralo največ avtorjev (za pregled glej Włodarczyk (2007) in reference znotraj članka).

Sicer so znanstvene publikacije, ki obravnavajo rastline v literaturi ali poeziji, redke. Med najbolj proučevane avtorje sodi Shakespeare; o rastlinah v njegovih delih so, sicer predvsem poljudno, pisali številni avtorji, na primer Ellacombe (1884) ali Quealy et al. (2017), medtem ko lahko za Španijo izpostavimo dela Cervantesa (Pardo-de-Santayana et al., 2006), v španski avtonomni skupnosti Kastiliji in Leonu pa sta ljudske pesmi obravnavala Cardaño & Herrero (2014) ter Herrero & Cardaño (2015). Ljudske pesmi v neevropskih kulturah obravnavajo npr. Ahmed & Singh (2005) in Agrawal (1997). Na Slovenskem sta se z motivom rastlin v poeziji in literaturi ukvarjali predvsem jezikoslovci in etnologi, na primer literarna zgodovinarica Novak Popov (2011) z analizo del Svetlane Makarovič ter etnomuzikologinja Zmaga Kumer (2005), ki se je dotaknila teme najznačilnejših rastlin v slovenskih ljudskih pesmih. Folklorne motive v

liriki slovenske moderne, med njimi tudi rastline, omenja Čeh (2003).

Strokovna literatura kot simbolne rastline slovenskega naroda navaja nagelj (Šavli, 1994) in lipo (Paternost, 1992; Šavli, 1994). Čaščenje lipe izvira iz časa starih Slovanov; ti so lipo povzdignili v obredno drevo in pomen lipe kot osrednjega drevesa in središča dogajanja v vsaki slovenski vasi se je ohranil vse do današnjega časa (Mlakar, 2015). Lipo so častila tudi druga evropska, predvsem slovanska ljudstva. V Sloveniji je rod lipe (*Tilia* L.) zastopan z dvema vrstama: lipo (*Tilia platyphyllos* Scop.) in lipovcem (*Tilia cordata* Mill.), ki se razlikujeta predvsem v velikosti listov in barvi dlačic na spodnji strani listov (Martinčič et al., 2007). Zaradi medsebojnega križanja (križanec je *Tilia x europaea* L.) je prepoznavanje včasih težavno (Brus, 2007); v etnološki strokovni literaturi, ki obravnava pomen lipe, ni nikjer opredeljeno, za katero botanično vrsto gre, temveč se uporablja le rodovno ime lipa. Tudi Najevska lipa, najdebelejše drevo v Sloveniji, pod katerim poteka od osamosvojitve Slovenije tradicionalno srečanje slovenskih državnikov in politikov, je botanično lipovec (Brus, 2007; Šmid Hribar, 2010). Razvidno je torej, da laično prebivalstvo v preteklosti (podobno kot danes) ni razlikovalo med vrstama, temveč je obe vrsti opredeljevalo kot lipo.

Po drugi strani lahko za nacionalni cvet obravnavamo cvet naglja: ta motiv je zlasti v predalpskem in alpskem območju doživel največji razcvet z upodobitvami na najrazličnejših elementih kmečkega okolja. Rod nagelj (*Dianthus* sp.), slovensko tudi klinček ali nageljček, je razširjen pretežno v Evropi, Severni Afriki in Aziji in je pri nas zastopan z (vsaj) 14 avtohtonimi vrstami (Martinčič et al., 2007), med katerimi so številne tudi zavarovane. Nagelj je zaradi barvitosti cvetov in prijetnega vonja priljubljen v številnih sredozemskih in evropskih državah, kjer predstavlja zelo pogost ljudski okrasni motiv. Pri nas se je kot „ljudska roža“ uveljavil šele v 19. stoletju med podeželskim prebivalstvom.

Njegovo latinsko ime *Dianthus* izvira iz besed *dios* in *anthos* in pomeni božanski cvet (Germ, 2002). Od časa starih Grkov vse do danes se je simbolni pomen naglja v evropskem prostoru večkrat spremenil, s tem pa se je spreminjal tudi odnos človeka do njega: v nekaterih obdobjih je bil nagelj izjemno priljubljen, v drugih pa zapostavljen (Germ, 2002). Kot ena izmed najpomembnejših okrasnih rastlinskih vrst na Slovenskem se je nagelj uveljavil šele v 19. stoletju, vendar ta „gorenski nagelj“, kot ga pogosto imenujemo, ni slovenska avtohtona vrsta, temveč gre za gojeno obliko vrtnega naglja (*D. caryophyllus*), ki je postal v 19. stoletju poleg rožmarina (*Rosmarinus officinalis*) tudi ključna sestavina slovenskega ljubezenskega šopka (Makarovič, 1974); pogosto pa se jima pridruži še roženkravt (*Pelargonium radula*). Rožmarin je vednozeleno grmovna vrsta iz družine ustnatic (Lamiaceae), izvorno iz Sredozemlja, od koder se je razširil po svetu in je zaradi okrasne in kulinarne vrednosti vstopil v številne evropske kulture.

Njegovo ime izvira iz besed *ros* in *marinus*, kar v prevodu pomeni morska rosa. Njegove zdravilne lastnosti so poznali že stari Grki, saj ga v svojih delih omenjata npr. Plinij in Dioskorid, oba v povezavi z izboljšanjem spomina (Begum et al., 2013). Zanimivo je, da nobena od rastlinskih vrst, ki sestavljajo slovenski šopek, kot izpostavlja tudi Wraber (1990), ni avtohtona. To so vrste, ki so jih gojili na vrtovih in v lončkih okoli hiš, na okenjskih policah ter na balkonih in ne vrste, ki so rasle prosto v naravi.

Med cenjenimi okrasnimi rastlinami našega območja so v preteklosti igrale pomembno vlogo tudi vrtnice in lilije. Predstavniki rodu vrtnic (*Rosa*, fam. Rosaceae) so že več tisočletij stalni spremljevalci človeka. Prvi znan zapis sega v čas Mezopotamije (2400 pr.n.š.). Že iz časa stare Grčije, ko je vrtnica veljala za rožo boginje ljubezni Afrodite, so na mozaikih upodobljeni cvetovi vrtnic z dvojnimi cvetovi, podobno tudi v času starega Rima. V času krščanstva je vrtnica prevzela simbol device Marije (Kandeler & Ullrich, 2009b). Večina starih sort vrtnic izvira iz francoskega šipka (*Rosa gallica* L.), razširjenega v južni in srednji Evropi. Pri tej vrsti se pogostoma zgodi, da se njeni prašniki preobrazijo v cvetne liste in se tako njihovo število pomnoži, kar je opazil že Teofrast (c. 370–287 pr.n.š.). Večina današnjih gojenih vrst sicer izvira iz Irana in Kitajske (Kandeler & Ullrich, 2009b).

Simbol lilije se pojavlja v številnih kulturah Sredozemlja, od Asirije, Kretske kulture, stare Grčije in Rima. Povsod je simbolizirala kraljestvo, kar se je preneslo tudi v kasnejši čas, saj na primer velja za kraljevski simbol v Franciji. Njena simbolika je bogata tudi v krščanstvu, in prav preko njega je lilija vtopila v slovensko ljudsko pesništvo. Čeprav se na našem območju pojavlja več avtohtonih vrst lilij, pa so v pesmih opevane večinoma bele lilije, torej gre za pri nas gojene rastline. V zgodovini Sredozemlja se na upodobitvah najpogosteje pojavlja Alojzijeve lilija *Lilium candidum*. Gre za vrsto lilije z velikimi belimi cvetovi, avtohtono v Palestini in Libanonu ter na južnem Balkanskem polotoku, ki so jo že Feničani razširili po vzhodnem Sredozemlju, kasneje pa še drugod (Kandeler & Ullrich, 2009a). Poleg te vrste se na upodobitvah pojavljata še dve rdeči (oranžni vrsti), *L. chalcedonicum* in naša avtohtona brstična lilija (*L. bulbiferum* L.).

Lilij in vrtnic na kmečkih vrtovih, za razliko od nagljev in rožmarina, vsaj v začetku niso gojili, zato iz njih tudi niso izdelovali šopkov (*pušeljc*) ali vencev (*kran-celj*), so jih pa pogosto sadili na grobove. Omenjeni vrsti sta povezani s svetopisemskimi tematikami, na primer Marijo, katere simbol predstavlja vrtnica, zato se ta pojavlja v „*Marijinem pušelju*“ (Kumer, 2004).

Za alpski svet Cvetek (2012) navaja, da so planšarji in planšarice priganjali krave s palicami, na katere so bili navezani šopki s planikami (*Leontopodium alpinum*), encijani (Clusijev svišč, *Gentiana clusii*), murkami (*Nigritella nigra*) in vejicami rododendrona (burja ali

dlakavi sleč, *Rhododendron hirsutum*). Omenjeni šopek danes imenujejo „*bohinjski pušeljc*“ in naj bi prevzel vlogo simbolnega znaka za identifikacijo in oblikovanje identitete pripadnostne oblačilne podobe Bohinja (Vilman Proje et al., 2018). Vendar ti šopki niso imeli ljubezenskega značaja, temveč so jih obiskovalci gora poklanjali prijateljem ob vrnitvi v dolino, hkrati pa so prevzeli dekorativno vlogo, saj so se (in se ponekod še danes) v stilizirani obliki pojavljajo na različnih izdelkih, kot so obleke, perilo, skrinje in drugo (Cvetek, 2012).

S pričujočo raziskavo smo želeli sistematično popisati pojavljanje rastlin v slovenskih ljudskih ljubezenskih pesmih. Ker je bilo slovensko prebivalstvo v preteklosti pretežno kmečko prebivalstvo, ki je živelo z naravo in od nje, nas je zanimalo, v kakšnem razmerju so v ljudskih pesmih zastopane avtohtone in gojene rastline ter kakšen je bil njihov uporabni in simbolni pomen.

MATERIALI IN METODE

V okviru raziskave smo analizirali 3722 slovenskih ljudskih pesmi z ljubezensko vsebino, ki so bile zapisane do začetka 20. stoletja in zbrane s celotnega območja Slovenije ter čezmejnih območij s slovenskim prebivalstvom. Vse pesmi so zbrane v 2. zvezku zbirke Slovenske narodne pesmi – Pesmi zaljubljenih (Štrekelj, 1900). Pri analizi smo upoštevali vse različice ljudskih pesmi s podobno vsebino, a različnim krajevnim izvorom, kot jih navaja Štrekelj (1900). V pesmih, v katerih smo zabeležili omembo posamezne rastline (bodisi vrste, rodu ali širše taksonomske skupine; v nadaljnjem tekstu to označujemo kot takson), smo zabeležili zaporedno številko pesmi, rastlinski takson ter kontekst, v katerem se rastlina pojavlja („ljubezen, okras ali dar“; „lepota“; „hrana, začimba“; „pijača“; „drugo uživanje“; „drevo“; „smrt ali žalost“ ter „drugo“). Tipologijo smo izdelali na podlagi lastnih opazovanj, v kategorijo „drugo“ pa smo uvrstili tiste omembe, ki jih nismo uspeli uvrstiti v zgornje, najpogostejše kategorije. Rastline smo poleg tega uvrstili tudi v kategorijo glede na pojavljanje v naravi kot „divje rastoče“, „gojene – okrasne“ (rastline, ki jih gojimo v okrasne namene), „gojene – uporabne“ (rastline, ki imajo uporabno vrednost, a jih ne uporabljamo v okrasne namene) ter „ne raste pri nas“. Nekatere rastline smo uvrstili v dve kategoriji. V analizi nismo upoštevali omemb rastlin, ki jim ni bilo mogoče pripisati vrste oz. rodu ali višje taksonomske kategorije, na primer „rumena rožica“, „drevo“ in podobno. Prav tako nismo upoštevali oznake „trava“, v pesmih je trava mišljena kot zelenica ali travnik in ne vključuje le predstavnikov družine trav (fam. Poaceae), temveč tudi druge zelnote rastline, zato smo jo izpustili iz analize. Imena vrst in avtorske citate smo povzeli po Mali flori Slovenije (Martinčič et al., 2007; Tabela 1). Ker so v ljudskih pesmih iste rastline pogosto poimenovane z različnimi narečnimi imeni, lahko pride v nekaterih primerih do različnih možnih interpretacij vrste (npr. fajgelj / fajdelj). V analizi

smo upoštevali najbolj verjetno razlago vrste, v primeru dvoma pa smo možne druge interpretacije obravnavali v diskusiji. V diskusiji je izvor odlomkov posameznih pesmi označen s kratico in štirimestno številko, ki označuje številko pesmi iz Štrekļeve zbirke.

REZULTATI

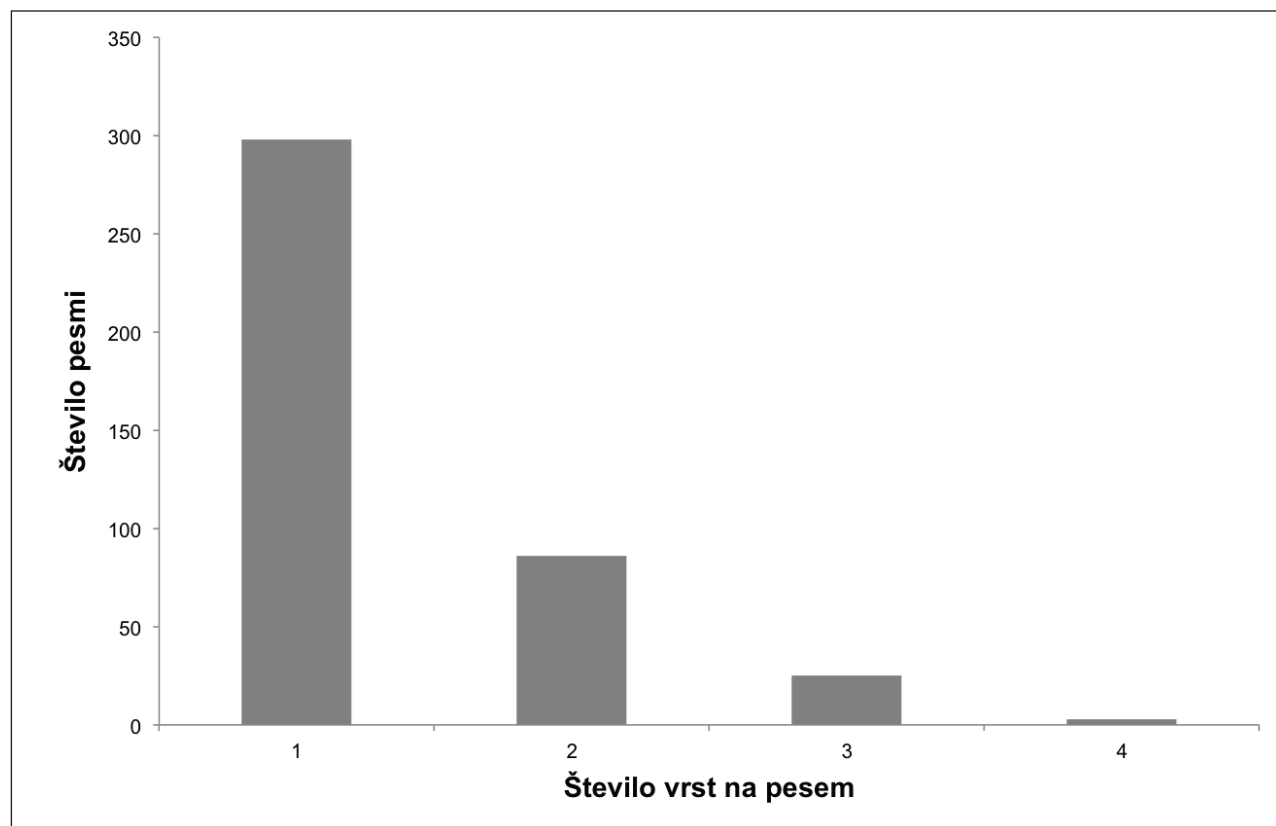
V analizi 3722 ljudskih ljubezenskih pesmi smo rastline zabeležili v 410 (11 %) pesmih. Večina analiziranih pesmi, v katerih so omenjene rastline, omenja en sam rastlinski takson (72 %; Sl. 1). Dva se pojavljata v 21 %, trije pa le v 6 % pesmi. Le v treh pesmih se pojavijo štirje taksoni, in sicer lipa, nagelj, lovor in ingver oz. mak, majaron, rožmarin in čebula. Skupno število omemb različnih taksonov je 555.

Večina pojavljanj rastlin v pesmih je povezanih z izkazovanjem ljubezni (28 %), kar vključuje tudi obdarovanje (Sl. 2). Sledijo rastline, ki so jih uporabljali kot primero za lepoto (13 %) ter rastline v povezavi z žalostjo, žalovanjem ali smrtjo (12 %). Številne drevesne vrste se v pesmih pojavljajo z namenom opisovanja pokrajine ali kraja. Sledijo rastline, ki so jih uporabljali v prehrani človeka ali živali, za drugo uživanje (npr. kajenje) ter za pijačo. Pri 423 od 555 omemb rastlin smo lahko omembo uvrstili v eno od 8 kategorij, med-

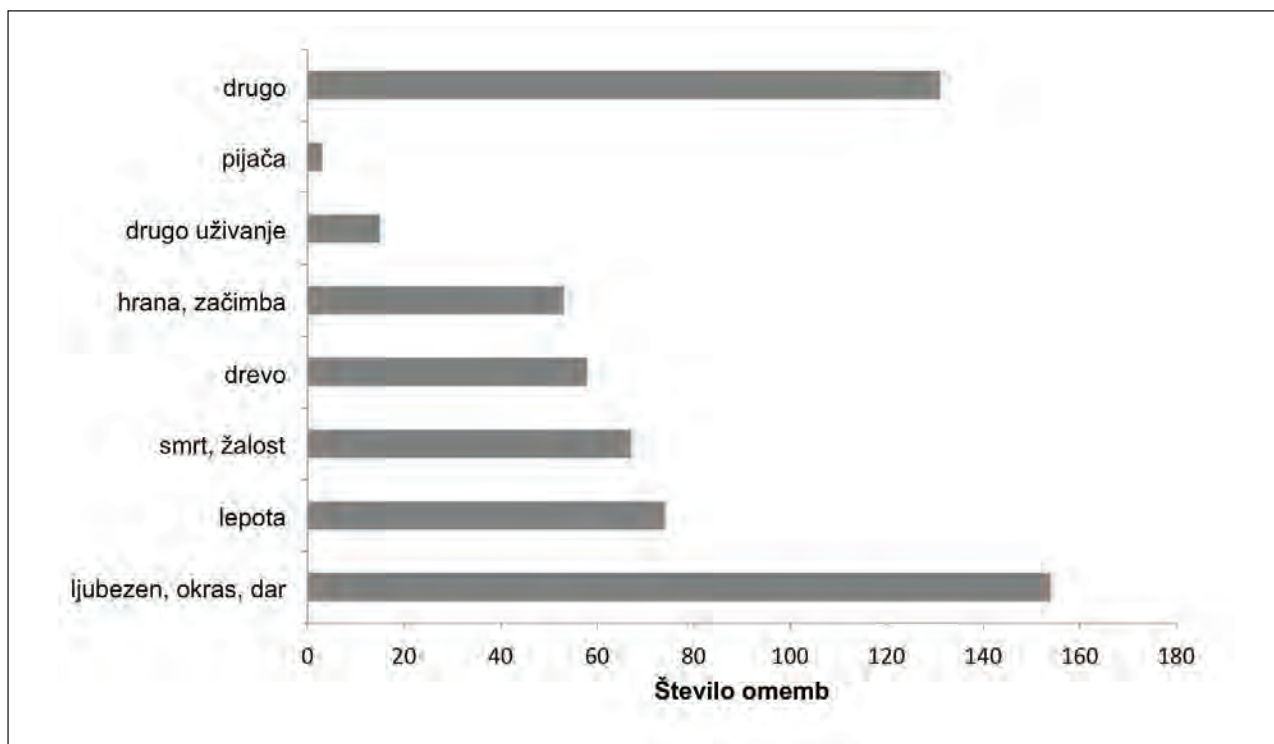
tem ko 131 omemb nismo uspeli uvrstiti v nobeno od omenjenih kategorij.

Skupno smo v pesmih zabeležili 63 taksonov (Tab. 1), največ iz družine rožnic (Rosaceae: 8 taksonov), trav (Poaceae: 5 taksonov), metuljnic (Fabaceae: 4 taksoni), križnic (Brassicaceae: 3 vrste) ter nebinovk (Asteraceae: 3 vrste). Ostale družine so predstavljene z enim ali dvema taksonoma. V osmih pesmih smo ugotovili omembo praproti ter enkrat mahu.

Najpogosteje omenjene rastlinske vrste so rožmarin (*Rosmarinus officinalis*; 89 omemb), nagelj (*Dianthus caryophyllus*; 73), jablana oz. jabolko (*Malus domestica*; 25), pšenica (*Triticum aestivum*; 24) in nemški rožmarin (*Santolina chamaecyparissus*; 21) (Sl. 3). Sledijo jim javor (*Acer* spp.), lilija (*Lilium* spp.), trta (*Vitis vinifera*), vrtnica (*Rosa* spp.), lipa (*Tilia* spp.), tobak (*Nicotiana tabacum*), smreka (*Picea abies*), majaron (*Origanum majorana*), mak (*Papaver* spp.), oves (*Avena sativa*) in kava (*Coffea arabica*). Štirinajst taksonov, to so bezeg (*Sambucus nigra*), češmin (*Berberis vulgaris*), grah (*Pisum sativum*), ingver (*Zingiber officinale*), jagoda (*Fragaria* sp.), leča (*Lens culinaris*), mah (Bryophyta), muškat (*Pelargonium odoratissimum*), pušpan (*Buxus sempervirens*), rž (*Secale cereale*), topol (*Populus* sp.), topolistna kislica (*Rumex obtusifolius*), višnja (*Prunus cerasus*), zelje (*Brassica oleracea*) in žito, je v pesmih omenjenih le enkrat.

Slika 1: Razporeditev ljubezenskih ljudskih pesmi glede na število omenjenih rastlin v pesmi

Slika 2: Število omemb rastlinskih taksonov glede na kategorijo

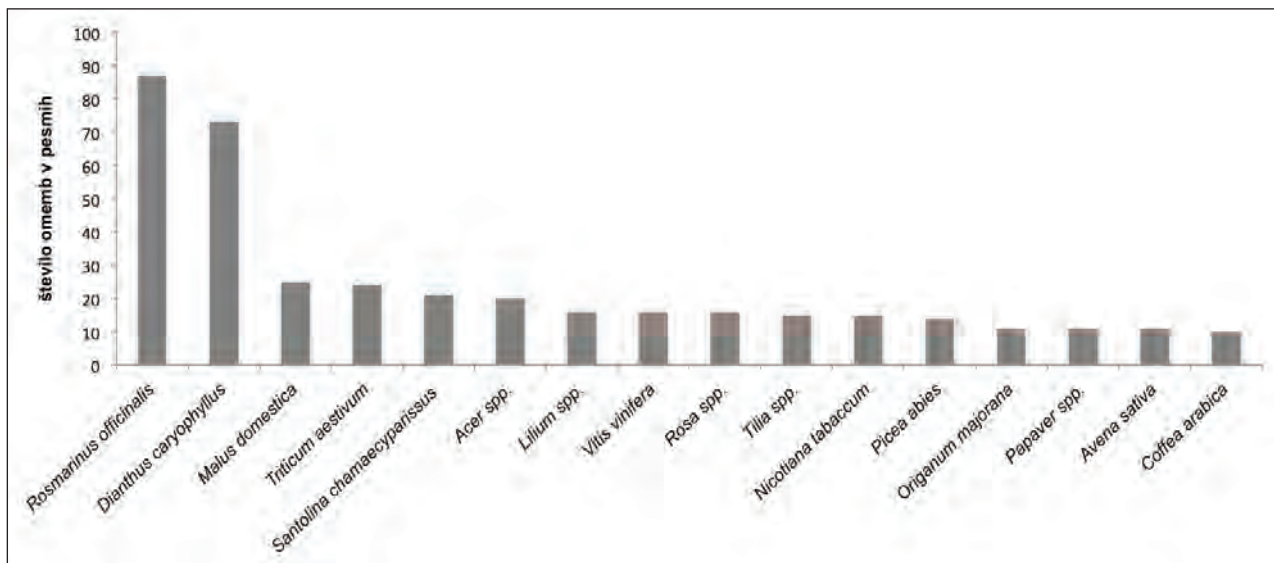
Rastline, ki jih omenjajo pesmi, so najpogosteje divje rastoče (predvsem drevesa) ter uporabne gojene rastline (23 oz. 24 rastlin). Veliko manjše je število gojenih okrasnih rastlin, čeprav ta kategorija po številu samih omemb močno presega ostale kategorije (v tej kategoriji sta vključena rožmarin in nagelj, ki skupaj zavzemata 29 % vseh omemb). Tri vrste, ki jih omenjajo pesmi, pri nas ne rastejo, in sicer ingver, kava in pomaranča.

RAZPRAVA

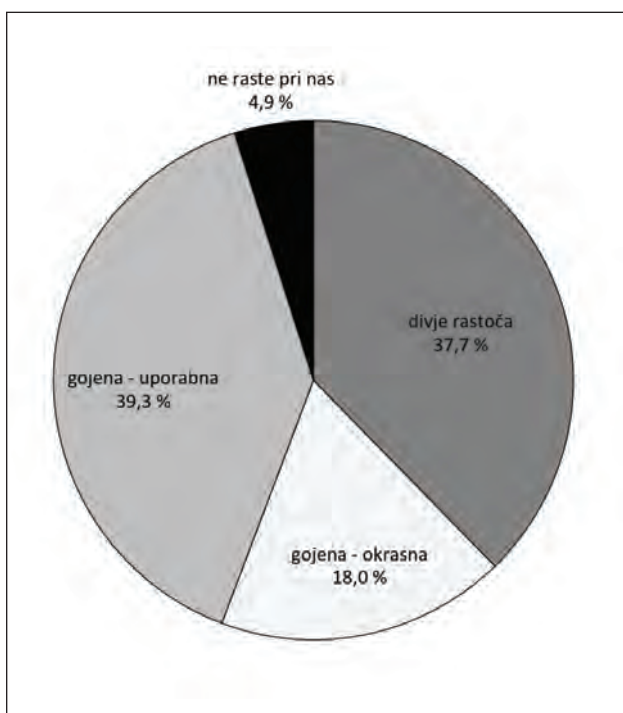
Slovenska ljudska pesem se je kot zvrst ohranjala in prenašala iz roda v rod predvsem med slovenskim kmečkim prebivalstvom, ki je v preteklosti tudi predstavljalo največji delež prebivalstva tega območja. Za kmečko prebivalstvo so rastline, ki niso imele samo uporabne vrednosti, temveč tudi estetsko, pridobile pomen proti koncu 18. stoletja, ko so se tudi pojavile upodobitve na različnih kmečkih predmetih. Pojavljanje rastlin v umetnosti za kmetije je povezana s pojavljanjem vrst v ljudski cerkveni umetnosti in umetnosti višjih družbenih slojev (Makarovič, 1974). Za obdobje pred 18. stoletjem ni na voljo dovolj virov, ki bi govorili o odnosu kmečkega prebivalstva do njih, a verjetno je, da jim kmet ni posvečal večje pozornosti. Med rastlinami, ki so jih uporabljali v okrasne namene, se torej pojavljajo izključno gojene rastline, divjerastoče pa so v kontekstu okrasa omenjene le izjemoma. Podobno velja tudi za divjerastoče užitne ali drugače

uporabne rastline, ki jim v pesmih tudi ni posvečena posebna pozornost. Drugače pa je z gojenimi uporabnimi rastlinami, kot so žitarice ali stročnice, ki so kmetom pomenile vir preživetja. Te se v pesmih pojavljajo razmeroma pogosto. Analizirane pesmi so bile v veliki večini zapisane v 19. stoletju, čemur gre v veliki meri pripisati dejstvo, da se v njih pojavlja razmeroma malo eksotičnih rastlin, torej rastlin (ali delov rastlin), ki na tem območju ne uspevajo. Med redke omenjene rastline iz te kategorije sodijo kava, pomaranča in ingver. V preostalih ljudskih pesmih, posebno tistih z religiozno vsebino (niso analizirane v tem prispevku), se sicer pojavljajo tudi mira (smola drevesa *Commiphora myrrha*) in sveto kadilo (smola drevesa *Boswellia sacra*) ter rožiči (plodovi sredozemskega drevesa *Ceratonia siliqua*) (Fišer Pečnikar, lastno opažanje). Redke omembe eksotičnih rastlin so posledice dejstva, da kmečko prebivalstvo ni imelo stika dragimi začimbami, s katerimi se je trgovalo v večjih in bogatejših mestih. Edino povezavo je predstavljal takrat močan vpliv cerkve, preko katere je kmečko prebivalstvo prihajalo v stik z nekaterimi obrednimi rastlinami.

Analiza pogostosti pojavljanja rastlinskih vrst v ljubezenskih pesmih je pokazala, da je v posamezni pesmi omenjenih le malo rastlin, v večini primerov ena sama, le v treh pesmih so omenjene štiri vrste, kar je tudi najvišja številka. Nizko število rastlinskih omemb v pesmih je verjetno povezano s samo vsebino in dolžino ljubezenskih pesmi; te so večinoma krajše od pripoved-

Slika 3: Rastlinski taksoni, ki so v ljubezenskih ljudskih pesmih omenjeni deset- ali večkrat

Slika 4: Razmerje med divje rastočimi, okrasnimi gojenimi in uporabnimi gojenimi rastlinami ter rastlinami, ki pri nas ne rastejo

nih pesmi, v katerih srečamo tudi večje število omenb, celo do deset (Fišer Pečnikar, lastno opažanje). V pripovednih pesmih je vsebina bolj razgibana in dopušča več omenb narave in dogajanja v njej. V nadaljevanju predstavljamo najpogosteje omenjene okrasne in uporabne rastline ter drevesa in grmovne vrste.

Gojene okrasne rastline

Rožmarin (*Rosmarinus officinalis*)

V slovenski kulturi je rožmarin zavzel vidno mesto, saj predstavlja eno od treh sestavin slovenskega ljubezenskega šopka (pušeljca), ki ga poleg rožmarina sestavljajo še nagelj in roženkravt (Makarovič, 1974; Šavli, 1994). Rastline ljubezenskega šopka so gojila kmečka dekleta v vrtovih ob hišah in šopke podarjale ljubljени osebam: rdeča barva nageljna je simbolizirala ljubezen, zelena barva rožmarina pa spomin, a tudi vero v fantovo zvestobo. Roženkravt (*Pelargonium radens*) nima posebne simbolične vrednosti, v šopkih je bil prisoten zaradi vonja in kot dodatek zelene barve. Dekleta so šopke podarjale tudi kot poslovilna darila za fante, ki so odhajali k vojakom, v tujino na delo ali v vojno (Kumer, 2004; takrat je bil šopek zelen, brez nageljna, samo iz rožmarina. Ker gre za vrsto, ki pri nas ni avtohtona, je morda presenetljivo, da med vsemi omenjenimi rastlinami zaseda prvo mesto. Očitno je, da je rožmarin tu prisoten že zelo dolgo in je postal viden del slovenske kulture. K temu sta najverjetneje prispevala vednozeleni habitus ter močan vonj – lastnosti, ki so za rastline tega območja manj značilne. V raziskavi Herrera & Cardaña (2015) rožmarin zaseda šele dvanajsto mesto, kar nakazuje njegov precej manjši pomen v španski kulturi, poleg tega pa ima Španija kot izrazito sredozemska država tudi večji delež aromatičnih vednozelenih rastlin, ki lahko prevzamejo vlogo rožmarina.

Nekatere analizirane pesmi omenjajo nemški rožmarin (v enem primeru imenovan tudi laški rožmarin). Pri tem ni popolnoma jasno, ali je mišljena druga rastlinska vrsta, to je *Santolina chamaecyparissus*, ali pa je zaradi nekega drugega vzroka dodan pridevnik nemški (oz. laški). Šavli (1994) navaja, da je pridevnik nemški (laški)

Tabela 1: Seznam vseh zabeleženih rastlin s taksonomsko uvrstitvijo, število omemb posamezne vrste ter kje se rastlina v največji meri pojavlja

	latinsko ime	slovensko ime	število omemb	pojavljanje rastline
Bryophyta	-	mah	1	divje rastoča
Pteridophyta	-	praprotni	8	divje rastoča
Aceraceae	<i>Acer</i> spp.	javor	20	divje rastoča
Adoxaceae	<i>Sambucus nigra</i> L.	črni bezeg	1	divje rastoča
Apiaceae	<i>Daucus carota</i> L.	navadno korenje	6	gojena - uporabna / divje rastoča
Asteraceae	<i>Artemisia absinthium</i> L.	pravi pelin	6	divje rastoča
	<i>Lactuca sativa</i> L.	vrtna solata	9	gojena - uporabna
	<i>Santolina chamaecyparissus</i> L.	navadni nemški rožmarin	21	gojena - okrasna
Berberidaceae	<i>Berberis vulgaris</i> L.	navadni češmin	1	divje rastoča
Betulaceae	<i>Betula pendula</i> Roth.	navadna breza	4	divje rastoča
	<i>Corylus avellana</i> L.	navadna leska	8	divje rastoča
Brassicaceae	<i>Brassica oleracea</i> L.	kapus (zelje)	1	gojena - uporabna
	<i>Brassica rapa</i> L.	repa	2	gojena - uporabna
	<i>Erysimum cheiri</i> (L.) Crantz	zlata šebenik (fajgelj)	5	gojena - okrasna
Buxaceae	<i>Buxus sempervirens</i> L.	navadni pušpan	1	gojena - okrasna
Cannabaceae	<i>Cannabis sativa</i> L.	navadna konoplja	5	gojena - uporabna
Caryophyllaceae	<i>Dianthus caryophyllus</i> L.	vrtni nagelj	73	gojena - okrasna
Cupressaceae	<i>Juniperus communis</i> L.	navadni brin	2	divje rastoča
Ericaceae	<i>Calluna vulgaris</i> (L.) Hull, <i>Erica carnea</i> L.	jesenska vresa, spomladanska resa	3	divje rastoča
Fabaceae	<i>Lens culinaris</i> Medikus	navadna leča	1	gojena - uporabna
	<i>Pisum sativum</i> L.	grah	1	gojena - uporabna
	<i>Trifolium</i> spp.	detelja	8	divje rastoča
	<i>Vicia faba</i> L.	bob	2	gojena - uporabna
Fagaceae	<i>Fagus sylvatica</i> L.	navadna bukev	6	divje rastoča
	<i>Quercus</i> spp.	hrast	2	divje rastoča
Geraniaceae	<i>Pelargonium radens</i> H.E.Moore	roženkravt	8	gojena - okrasna
	<i>Pelargonium odoratissimum</i> (L.) L'Hér.	muškat		gojena - okrasna / gojena - uporabna
Juglandaceae	<i>Juglans regia</i> L.	navadni oreh	9	gojena - okrasna / gojena - uporabna
Lamiaceae	<i>Origanum majorana</i> L.	majaron	11	gojena - okrasna
	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	navadni rožmarin	89	gojena - okrasna
Lauraceae	<i>Laurus nobilis</i> L.	navadni lovor	3	gojena - okrasna
Linaceae	<i>Linum usitatissimum</i> L.	navadni lan	2	gojena - uporabna / divje rastoča
Malvaceae	<i>Tilia</i> spp.	lipa	15	gojena - okrasna
Moraceae	<i>Ficus carica</i> L.	smokovec (figa)	2	gojena - uporabna

	latinsko ime	slovensko ime	število omemb	pojavljanje rastline
Papaveraceae	<i>Papaver rhoeas</i> L., <i>P. somniferum</i> L.	poljski mak (purpelica), vrtni mak	11	gojena - okrasna / divje rastoča
Pinaceae	<i>Picea abies</i> (L.) H. Karst.	navadna smreka	14	divje rastoča
	<i>Pinus</i> spp.	bor	9	divje rastoča
Polygonaceae	<i>Fagopyrum esculentum</i> Moench	navadna ajda	9	gojena - uporabna
	<i>Rumex obtusifolius</i> L.	topolistna kislica	1	divje rastoča
Rosaceae	<i>Fragaria</i> spp.	jagodnjak	1	divje rastoča
	<i>Malus domestica</i> Borkh.	žlahтна jablana	25	gojena - uporabna
	<i>Prunus avium</i> L.	češnja	5	gojena - uporabna
	<i>Prunus cerasus</i> L.	višnja	1	gojena - uporabna
	<i>Prunus domestica</i> L.	sliva, češplja	3	gojena - uporabna
	<i>Prunus spinosa</i> L.	črni trn	4	divje rastoča
	<i>Pyrus communis</i> L.	navadna hruška	2	gojena - uporabna
	<i>Rosa</i> spp.	vrtnica	16	gojena - okrasna
Rubiaceae	<i>Coffea arabica</i> L.	kava	10	ne raste pri nas
Rutaceae	<i>Citrus sinensis</i> (L.) Osbeck	pomaranča	3	ne raste pri nas
Salicaceae	<i>Populus</i> spp.	topol	1	divje rastoča
Solanaceae	<i>Nicotiana tabacum</i> L.	navadni tobak	15	gojena - uporabna
Urticaceae	<i>Urtica dioica</i> L.	velika kopriva	5	divje rastoča
Violaceae	<i>Viola</i> spp.	vijolica	9	divje rastoča
Vitaceae	<i>Vitis vinifera</i> L.	vinska trta	16	gojena - uporabna
Zingiberaceae	<i>Zingiber officinale</i> Roscoe	ingver	1	ne raste pri nas
Liliaceae	<i>Lilium</i> spp.	lilija	16	gojena - okrasna
Alliaceae	<i>Allium cepa</i> L.	čebula	2	gojena - uporabna
Poaceae	<i>Avena sativa</i> L.	navadni oves	11	gojena - uporabna
	<i>Hordeum vulgare</i> L.	navadni ječmen	2	gojena - uporabna
	<i>Panicum miliaceum</i> L.	proso	2	gojena - uporabna
	<i>Secale cereale</i> L.	rž	1	gojena - uporabna
	<i>Triticum aestivum</i> L. em. Fiori & Paol.	navadna pšenica	24	gojena - uporabna
-	-	žito	1	gojena - uporabna

povezan s tem, da so fantje tja odhajali na delo ali v vojake, dekleta pa so jim v spomin podarjala šopke, po drugi strani pa Kumerjeva (2004) piše: „Zakaj naj bi bil nemški, bo treba šele dognati.“ Slovenska botaničarka Angela Piskernik (1963/1964) omenja, da so dekleta na avstrijskem Koroškem v šopke povezovale (imena rastlin so zapisana, kot jih navaja avtorica): gorski ali viseči nagelj (*Dianthus caryophyllus*), slovenski ali zeleni rož-

marin (*Rosmarinus officinalis*), nemški ali laški rožmarin (*Santolina chamaecyparissus* f. *incana*), roženkravt ali žeravec (*Pelargonium radula rosodorum*), muškat ali muškatko (*Pelargonium odoratissimus*), rozetelj ali resedico (*Reseda odorata*), lojzi (lojzek ali sporiš; *Lippia triphylla*) ter meglo (*Gypsophila paniculata*). V naši analizi smo nemški rožmarin obravnavali kot *S. chamaecyparissus*.

*En pušcl bom mu naredila,
Da bom ga lož spozabila:
Z rožmarina laškiga
In z nagelna nemškiga!* (Š 1680).

Nagelj (*Dianthus caryophyllus*)

V slovenskih ljubezenskih ljudskih pesmih se nagelj pojavlja zelo pogosto, takoj za rožmarinom, podobno pa velja tudi za španske ljudske pesmi (Herrero & Cardaño, 2015), kjer je po pogostosti na tretjem mestu, za vrtnico in vinsko trto. Poleg izraza nagelj so zanj uporabljeni tudi zapisi nageln, nahel, najgluček, negeln, najgeln, nankoln, naglčk, nagelček, fajdel, fajdeln in klinček. V pesmih je nagelj najpogosteje omenjen kot simbol ljubezni, saj sestavlja tradicionalni slovenski ljubezenski šopek. Rdeča barva nageljnovega cveta simbolizira žensko, včasih pa tudi moško lepoto:

*Moj ljubi je lep
ko fajdelov cvet* (Š 2900).

Vrtnica (*Rosa spp.*)

Vrtnica je v analiziranih ljudskih pesmih večinoma označena kot gartoža (tudi gatroža in katroža), pa tudi kot šipek rožica, šipek jagoda ali vrtnica. Ponavadi je označena z rdečo barvo, v nekaterih primerih – posebno, ko se njeno pojavljanje nanaša na smrt – pa je lahko tudi bela. Skoraj nikoli se vrtnica ne pojavlja kot edina rastlinska vrsta v pesmi, temveč se pojavlja skupaj z nekaterimi drugimi vrstami. Skupaj z lilijo predstavljata krščanska simbola, in sicer vrtnica spomin na Kristusovo smrt:

*Naj prelepša gartroža
Jim tak spomin dava,
Da je bog sin za nje
Terpel ino vmerel* (Š 1021).

ter lilija simbol nedolžnosti:

*Naj prelepa lilija
Jim tak spomin dava,
Da je nedolžni stan
Jezusu ljub!* (Š 1021).

Z vrtnico, podobno kot z nageljnom, so pogosto primerjali lepoto deklet, npr.:

*Je b'la tenka ko konopla,
Redeča kakor gartroža,
Bela ko makov cvet,
Sam bog te zvolil na ta svet!* (Š 1036).

ali:

*Črlenoga lica, kak šipek rožica;
Črnoga pogleda, kakti trnenica,* (Š 1821).

Omenili smo, da so vrtnico pogosto povezovali tudi z žalostjo ali smrtjo; takrat je bele barve in se pojavlja z drugimi belimi cveticami (v nadaljevanju pesmi so omenjene bela lilija, bela vrtnica in bel nagelj):

*Jaz bom vsadil v tvoje serce
Lepe bele rožce tri:
Da ti bojo bistro rastle,
Naj njih zamaka tvoja kri* (Š 1989).

Lilija (*Lilium spp.*)

V naših ljudskih pesmih je lilija omenjena tudi kot lelija, lelja, lilica ali leljica, njena izključno bela barva pa je uporabljena za primerjavo s svetlo poltjo kot simbol lepote v preteklosti.

*Bela je ko lilija,
Rudeča je ko nagel,
Serca pa takšnega,
Ko ta terdi kamen* (Š2254).

Pogosto se pojavlja tudi v pesmih, ki omenjajo smrt in žalovanje, skupaj z vrtnico, nageljnom ali rožmarinom (npr. Š 1989).

Mak (*Papaver rhoeas, Papaver somniferum*)

Med cveticami se pojavlja tudi mak, ki ga v analiziranih pesmih najdemo tudi s sinonimom purpeljica (purpölica). Ta je lahko divje rastoč (poljski mak *Papaver rhoeas*, ponavadi omenjen v povezavi z rdečo barvo) ali gojen (vrtni mak *Papaver somniferum*, bel ali rožnate barve), vendar analiza kaže, da se v ljubezenskih pesmih pogosteje pojavlja gojeni (ponavadi omenjen kot beli) mak. Pri nekaterih pesmih ne moremo z gotovostjo trditi, ali gre za enega ali drugega, medtem ko je pri drugih to mogoče razbrati iz konteksta: v spodnji pesmi dekline na vrtu pleve čebulo in mak (v nadaljevanju pesmi tudi majaron in rožmarin), torej gre za gojen vrtni mak:

*Lani sem plela
Luk no mak
... (Š 2281).*

Ne glede na barvo, je mak vedno predstavljen v povezavi z lepoto:

*Ma lice rdeče
Ko purpölica* (Š 2883).

Razen podrobneje opisanih rastlin se v ljubezenskih ljudskih pesmi pojavljajo, sicer redkeje, samo še vijolice, fajgelj (v nekaterih primerih je celo možno, da prihaja med fajgljem in nageljnom, ki ga ponekod imenujejo tudi fajdelj, zaradi podobnega poimenovanja do zamenjav), lan ter majaron, ki ga tu štejemo kot okrasno rastlino, saj je ponekod omenjen tudi kot sestavni del ljubezenskega šopka.

Divje rastoče (okrasne) rastline

Glede na razmeroma veliko bogastvo rastlinskih vrst, ki jih najdemo na našem prostoru, je zastopanost divje rastočih zelnatih rastlin majhna. To opaža tudi Makarovič (1974, 31), ki pravi, da „je bil pred 18. stoletjem kmetov odnos do cvetlic komaj kaj drugačen kot do nekoristnega rastlinja.“ Za primerjavo si lahko pogledamo raziskavo španskih ljudskih pesmi iz avtonomne skupnosti Kastilija in León, v kateri sta Herrero & Cardaño (2015) zabeležila kar 27 divjih zelnatih rastlin, med drugim tudi nekatere, ki se pojavljajo na območju Slovenije, kot so pomladanski jeglič (*P. veris* L.), sporiš (*Verbena officinalis* L.), pozidna rutica (*Ruta graveolens* L.), marjetica (*Bellis perennis* L.) ter nekatere druge nebinovke, a v slovenskih ljudskih ljubezenskih pesmih niso prisotne. Hkrati moramo poudariti, da se tudi v španskih ljudskih pesmih omenjene rastline pojavljajo malokrat, pogosto celo samo z enim ali dvema zapisoma. Glede na to, da španska raziskava vključuje približno dvakrat več pesmi kot slovenska (7022 napram 3722), je število vrst v obravnavanih ljudskih pesmih verjetno nižje tudi zaradi manjšega števila pesmi. Vsekakor pa lahko opazimo, da so tako v slovenskih kot v španskih pesmih divje zelne rastline veliko redkeje zastopane kot gojene ali uporabne vrste. Po drugi strani pa najdemo v slovenskih pesmih tudi take, ki se v španskih ne pojavljajo, kot je na primer kopriva (*Urtica dioica* L.). Zaradi njene lastnosti je povsod povezana z negativnimi občutki, nečim slabim, ali kot pravi kitica, da ima dekleta v nedrih rožmarin, vdova pa koprive:

*Dovica mi ima
Krplice za nadrov;
Divojka mi ima
Rožmarin za nadrov* (Š 1399).

Gojene uporabne rastline

Med gojenimi uporabnimi rastlinami so najpogosteje omenjene jabolana, pšenica, vinska trta, tobak in oves. Visok odstotek gojenih uporabnih rastlin je odraz velikega pomena kmetijstva za naše okolje. Mlakarjeva (2015) navaja, da so Slovani ob naselitvi na naše ozemlje že poznali proso (*Panicum miliaceum*), rž (*Secale cereale*), pšenico (*Triticum aestivum*), ječmen (*Hordeum vulgare*), oves (*Avena sativa*), lečo (*Lens culinaris*), bob (*Vicia faba*), grah (*Pisum sativum*), korenje (*Daucus carota*), repo (*Brassica rapa*), lan (*Linum usitatissimum*), konopljo (*Cannabis sativa*), melone (*Cucumis melo* L.), kumare (*Cucumis sativus* L.), lubenice (*Citrullus lanatus* (Thunb.) Matsum. & Nakai), čebulo (*Allium cepa*), česen (*Allium sativum* L.), pelin (*Artemisia absinthium*) in pehtran (*Artemisia dracunculus* L.). Večina se jih pojavlja tudi v ljudskih pesmih. Z malo omenjani so omenjeni še proso, rž in ječmen. Med žitaricami prednjači za kmete najbolj cenjena pšenica, sledi ji oves, ki je v pesmih omenjen predvsem kot hrana za konje. Zanimivo je dejstvo, da koruza, ki je k nam prišla iz Furlanije v 17. stoletju in je na nekaterih območjih, na

primer na Goriškem, prevezela pomembno vlogo v človekovi prehrani (z njo pa so se razvili tudi ljudski običaji, kot je na primer ličkanje koruze), ni omenjena v nobeni izmed pesmi. Podobno velja za krompir, ki se je na slovenskem pojavil v prvi polovici 18. stoletja, a ga je kmečko prebivalstvo še naslednjih nekaj desetletij zavračalo, saj je bilo mnenja, da je njegovo uživanje škodljivo (Mlakar, 2015). Verjetno se je zaradi njegovega poznega pojava ni uveljavil v ljudskih pesmih.

A tudi kmečko prebivalstvo si je, kljub pogostemu pomanjkanju, včasih uspelo privoščiti priboljške, ki so si jih bodisi pridelali sami (grozdje in vino iz vinske trte, tobak):

*Devojčica rano v jutro
Z vrta pridrči.
V roki nosi črlen grozdčič,
Zelen rožmarin* (Š 1064).

ali pa jih kupili od drugod (npr. kava):

*Pojdem v Gorico,
Bom prodal pšenico,
Bom kupil kofe,
Za moje dekleta* (Š 3168).

V nasprotju s preostalimi ljudskimi pesmimi, kjer omembe vinske trte močno presegajo ostale rastlinske reference (Fišer Pečnikar, lastno opažanje), pa trta, grozdje in vino v ljubezenskih ljudskih pesmih niso zelo pogost motiv, večinoma se omembe nanašajo na grozd kot dar, ki ga dekleta podari fantu:

*Po gori šetala, grozdčiče si brala,
Kaj ga je nabrala, vse milomu dala* (Š 1123).

V kategoriji uporabnih rastlin v pesmih ni omenjena nobena divje rastoča rastlina, ki bi imela uporabno vrednost. Predhodno smo omenili, da divjerastočih rastlin kmečko prebivalstvo ni cenilo v okrasne namene; podobno verjetno velja tudi za uporabne rastline. V raziskavah uporabnih rastlin sredozemskega prostora se kot prehranske rastline med drugim pojavljajo tudi ostrolistni beluš (*Asparagus acutifolius* L.), navadni hmelj (*Humulus lupulus* L.), navadni bljušč (*Tamus communis* L.), navadni potrošnik (*Cichorium intybus* L.), enovratni glog (*Crataegus monogyna* Jacq.) in druge (Cámara et al., 2016). Vse omenjene rastline rastejo na območju Slovenije, a se v analiziranih ljudskih pesmih ne pojavljajo. Za to obstaja več razlag, bodisi jih tukajšnje prebivalstvo ni uporabljalo, ali si te vrste preprosto niso izborile prostora v ljudskih pesmih.

Drevesa in grmi

Najpogosteje omenjeno drevo oziroma njegov plod je jabolana z jabolkom. V kar petih pesmih je jabolko zlato. Iz konteksta pesmi ni mogoče razbrati, ali je mor-

da mišljeno granatno jabolko, ki mu z ljudskim imenom pravijo zlato jabolko. V večini pesmi je jabolko povezano z izkazovanjem ljubezni, rdeče jabolko pa tudi kot simbol neiskrenosti:

*Taki ste vi fantiči,
Ko ta rdeča jabolka;
Od zvun lepi rudeči,
Od znotraj fovž srca! (Š 1288).*

Med drevesnimi vrstami predstavlja lipa brez dvojna za Slovence najpomembnejše drevo, ki se je skozi tisočletja ohranjalo kot simbol slovenstva. Lipa v slovenskih vaseh predstavlja center družabnega življenja; pod njo je prihajalo do vaških zborovanj, pravn, plesov, hkrati pa je lipa tudi tesno povezana s krščanstvom, saj se pogosto pojavlja v povezavi z Marijo (Šavli, 1994). Zato ni nenavadno, da se lipa v ljudskih pesmih pojavlja pogosto. Pojavlja kot kulisa, kot del narave, pod njo se sestajata fant in dekle ali pa dekle joče za ljubeznijo:

*Tam pri bistrem studencu
Stoji ena lipica,
Tam se bova sprehajala
Z eno mlado dekllico (Š 2397).*

Poleg jablane in lipe se v ljudskih pesmih pojavljajo tudi druge drevesne vrste: bukev, javor, bor, breza, bezeg, gaber, brin, leska in hrast. Pri poimenovanju omenjenih vrst ljudske pesmi navajajo rodovna imena, natančnejša opredelitev vrst ni podana. Tako iz pesmi ni mogoče razbrati, katera vrsta hrasta, javorja ali gabra nastopa v pesmi. V nasprotju s tem so španske ljudske pesmi veliko bolj natančne, saj v njih na primer najdemo omembo za tri vrste bora (*Pinus halepensis* - špansko „pino carrasco“, *P. pinaster* - šp. „pino resinero“, *P. pinea* - šp. „pino piñonero“) ter generično omembo bora (šp. „pino“), tri vrste vrbe (*Salix caprea* - šp. „salguera“, *Salix fragilis* - šp. „mimbrera“, *Salix babylonica* - šp. „sauce llorón“), ter generično omembo vrbe (šp. „sauce“) ali tri vrste hrasta (*Quercus faginea* - šp. „roble carrasco“, *Q. ilex* - šp. «encina», *Q. pyrenaica* - šp. „rebollo“) ter neopredeljene vrste hrasta, ki nastopajo z dvema različnima imenoma (šp. „bellota“ in „roble“). Težko bi bilo verjeti, da slovensko kmečko prebivalstvo, ki je bilo večinoma tesno povezano z naravo, ni poznalo dreves, ki so rasla okoli njihovih domov ali v bližnjih gozdovih. Temu v prid govorijo tudi raznoliki toponimi, ki izvirajo iz poimenovanj drevesnih vrst, kot na primer Dob, Dobje, Dobrna, Dobrava, Dobova ali Dobravlje (izvor iz hrasta doba), Črniče ali Črnotiče (črni hrast) ali Cerovo (hrast cer). Vendar so bile verjetno za potrebe pesmi natančne opredelitve vrst drugotnega pomena.

Druga zanimiva opažanja

Številne rastline se v pesmih pojavijo le z eno ali nekaj omembami, a niso zaradi tega nič manj zanimive. Praprotno se pojavlja v pesmih večinoma kot mesto, kjer se

skrivoma srečujeta fant in dekle. V preteklosti so s suho praprotjo, podobno kot z morsko travo, med drugim polnili žimnice – to naj bi koristilo pri najrazličnejših težavah, kot so krči, revma in paraziti. Künzle (1914) navaja, da je za ta namen najbolj učinkovita orlova praprot (*Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn). Morda ravno zaradi tega praprot v nekaterih pesmih prevzema vlogo postelje, tudi v prenesenem pomenu:

*Ti si liepa, jez sem liep,
Drieva greva praprot pliet (Š 1929).*

Praprot je večkrat omenjena tudi v povezavi z rojevanjem. V preteklosti je rojstvo nezakonskega otroka mater za vedno zaznamovalo, zato je pogosto prihajalo do detomorov ali do skrivnih rojstev (Mihelič, 2012). Praprot tako večkrat predstavlja mesto, kjer je dekle rodilo nezaželenega otroka in ga tam zapustilo ali kot mesto, kjer je bil najden zapuščen novorojenček:

*Mati je Micko pitala:
„Ge je tvoj sinek rojeni?“
„Gor pri svetem Jakobi,
Per 'nem zelenem praproti...“ (Š 2277).*

Med redkeje omenjenimi rastlinami je pušpan, ki se pojavi v eni od krajevnih različic pesmi. Navadni pušpan (*Buxus sempervirens*) je zimzelen grm, ki so ga nekoč gojili na vsaki domačiji. Z njim so kropili mrtve in blagoslavljali predmete ob praznikih. Njegov les, izjemno kvaliteten in eden najtrših evropskih lesov, so med uporabljali za izdelovanje manjših predmetov, na primer piščalk, glavnikov ali, kot to navaja spodnja pesem, delov pip (fajf). Tako pesem iz Podmelca (Občina Tolmin) govori o pušpanovem roru (ror je cevast del pipe), medtem ko je ror v drugih različicah (npr. iz Podsrede) medeninast:

*Moj šocelj Tirol,
Pa ima pisan kamžol,
Ma štikana fajfa
Pa pušpanov ror (Š 2905).*

Za razliko od vrtnice ali lilije, ki sta lepoto simbolizirali v preteklosti in jo še danes, pa zasledimo v ljudskih pesmih nekatere primerjave, ki v današnjem času več niso v uporabi, na primer „lep kot lovorov cvet“ (*Moj šocelj je lep / Kakor lombarjev cvet; Š 2907*), „neumen kot zeljev kocen“ (*terd kak zeljov kocen; Š 2926*). Rastline so neredko omenjene za barvno primerjavo; poleg pogosto omenjenih rdečih vrtnic in nageljnov, zelenega rožmarina in bele lilije, se pojavljajo tudi druge redkejše, a toliko bolj zanimive, barvne primerjave, na primer oči črne kot črni trn (črnoga pogleda, kakti trnenica; Š1820), polt zelena kot mah (*Je suha ku terska, / Zelena ku mah, / Pa gleda ku sova, / Da je vsakiga strah.; Š 2887*) ali kot ščavljice (kislica) in pelin (Če češ moj bit', / Moraš barvo kupit', / Da ne boš tko zelen, / Kot ta ščavlja in pelen.; Š 2654). In

če zelena barva polti simbolizira bolezen in nikoli ni bila šteta za privlačno, je bila bela, svetla polt zelo cenjena in občudovana: *So rotarce okrogle / Od spredaj od zad, / So bele ko repe / Pa sladke ko sad* (Š 2546).

S stališča interpretacije vrst moramo omeniti podobno narečno poimenovanje naglja (tudi fajdelj), zlatega šebenika (*Erysimum cheiri*), ki ga imenujejo tudi fijola ali fajgelj ter šeboja (*Matthiola incana*), za katerega se tudi uporablja ime fajgel. Glede na podobnost v besedah fajdelj in fajgelj ne moremo izključiti, da je prišlo pri prenosu iz generacije v generacijo ali ob zapisu pesmi do spremembe v poimenovanju. Na splošno smo ob zapisu fajgelj vrsto opredelili kot nagelj, ob zapisu fajdelj pa kot zlati šebenik (ne moremo pa izključiti tudi šeboja), čeprav je v eni izmed pesmi razvidno, da tudi različica fajgluček ne označuje vedno naglja: *Dekle po vrtu španceralo / Drobne rožce nabiralo / Najgluček, fajgluček, rožmarin: / „Iz tega ti püšlc nardim.“* (Š 2183).

ZAKLJUČKI

Slovenski jezik premore zelo veliko število ljudskih pesmi. V njih se odseva zgodovina naroda, ki je bil pri-

moran k težkemu delu, a se je hkrati znal tudi zabavati in uživati v preprostem življenju. Ob pomanjkanju materialnih dobrin so podobe rastlin popestrile zunanost in notranost kmečkih domov ter postale v obliki ljubezenskega šopka ključen element izkazovanja naklonjenosti med dekleti in fanti. Po drugi strani so gojene rastline, ki izvirajo iz krščanske simbolike, prevzele simbol žalovanja in smrti. Visoka rastlinska vrstna pestrost na slovenskem območju se kaže tudi v razmeroma visokem številu vrst, ki se pojavljajo v ljudskih pesmih. Hkrati pa je iz pesmi razvidno, da je slovensko, pretežno kmečko prebivalstvo, zaradi siromašnosti in nenehnega pomanjkanja ter hrepenenja po bogatejšem življenju veliko bolj cenilo gojene kot divjerastoče rastline, naj si bo za okras ali uporabo. Šele v zadnjih desetletjih nas preobilje materialnih dobrin ponovno spodbuja k vrnitvi k naravi, ki postaja v današnjem svetu vse bolj cenjena.

ZAHVALA

Za pregled besedila in konstruktivne pripombe se zahvaljujem Tatjani Fišer, Martini Lužnik in Boštjanu Surini.

ETHNOBOTANICAL TRADITION IN SLOVENIAN FOLK LOVE SONGS

Živa FIŠER PEČNIKAR

University of Primorska, Faculty of Mathematics, Natural Sciences and Information Technologies, Glagoljaška 8, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: ziva.fiser@upr.si

SUMMARY

Ethnobotany is a multidisciplinary science studying the relationship between man and plants. This relationship can also be perceived through the study of oral and written traditions, that is, through folk tales, fables or folk songs. In this research, we wanted to find out how often plants occur Slovene love folk songs, which plant taxa are represented and what is their role and symbolic significance. In the past centuries, Slovene population was predominantly rural and lived in harmony with nature. We were thus interested in the ratio of indigenous and cultivated plants occurring in folk songs and plants that do not occur in this region. In the present study we analyzed 3722 Slovene folk love songs written up to the beginning of the 20th century and published in the second volume of the collection of the Slovene National Song: The Songs of Love, collected by Karel Štrekelj. The analysis showed that plant taxa are mentioned in 410 songs, and the total number of references of different plants is 555. In most of the analyzed poems mentioning plants, only one plant taxon per song is mentioned (72%). The maximum number of taxa appearing in songs is four. In total, we recorded 63 different plant taxa. The most commonly mentioned were rosemary (89 references), carnation (73), apple tree (along with the fruit) (25), wheat (24) and cotton lavender (21), followed by maple, lily, grape vine, rose, linden and others. Fourteen taxa, such as common elder, barberry, peas, ginger, strawberries, sorrel, lentils, moss, box, rye, poplar, cherries, cabbage and grain, are mentioned only once. Three species referenced by songs do not grow in the region, namely ginger, coffee and orange. Most references of plants in the analyzed songs are associated with love, beauty, sadness or death. Despite the high plant species diversity of the territory, cultivated plants are predominant among the referenced plant species. The predominantly rural population, often hungry and craving for a better life, appreciated cultivated plants over wild species, whether for decoration or use. Only in the last few decades, the overwhelming wealth of material resources has encouraged us to return to nature, which is becoming increasingly appreciated in today's world.

Keywords: ethnomusicology, plant symbolism, traditional songs, useful plants

VIRI IN LITERATURA

- Agrawal, S. R. (1997):** Trees, Flowers and Fruits in Indian Folksongs, Folk proverbs and Folk Tales. In: Jain, S. K. (ed.): Contribution to Indian Ethnobotany. 3rd ed. Jodhpur, Scientific publishers, 25–33.
- Ahmed, M. M. & P. K. Singh (2008):** Plant-lore with reference to Muslim folksong in association with human perception of plants in agricultural and horticultural practices. Not. Bot. Hort. Agrobot, Cluj, 36, 1, 42–47.
- Begum, A., Subarda, S., Ali, S. S., Vinod K. R., Reddy, S. & D. Banji (2013):** An in-depth review on the medicinal flora *Rosmarinus officinalis* (Lamiaceae). Acta Sci. Pol., Technol. Aliment, 12, 1, 61–73.
- Benz, B. F., Cevallos, J., Santana, F., Rosales, J. & S. Graf (2000):** Losing knowledge about plant use in the sierra de Manantlan Biosphere Reserve, Mexico. Econ. Bot., 54, 2, 183–191.
- Brus, R. (2007):** Drevesne vrste na Slovenskem. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Cámara, M., Fernández-Ruiz, V. & B. M. Ruiz-Ordóñez (2016):** Wild Edible Plants as Sources of Carotenoids, Fibre, Phenolics and Other Non-Nutrient Bioactive Compounds. V: de Cortes Sánchez-Mata, M. & J. Tardío (ur.): Mediterranean Wild Edible Plants. Ethnobotany and Food Composition Tables. New York, Springer, London, Heidelberg Dordrecht, 187–205.
- Cardaño, M. & B. Herrero (2014):** Plants in the Songbook of Castilla y León, Spain. ERA, 12, 535–549.
- Cvetek, M. (2012):** Rastlinski svet v bohinskem folklornem pripovedništvu. V: Serajnik, M., Lapajne, I. & K. Langus (ur.): Bohinjski zbornik II. Posvečeno 12-letnici Muzejskega društva Žiga Zois Bohinj ter 20-letnici sodelovanja Bohinjcev v osamosvojitveni vojni. Bohinj, Občina Bohinj, Turizem Bohinj, Tiskarna Medium, 28–41.
- Čeh, J. (2003):** Folklorni svet v liriki slovenske moderne. Slavistična revija, 51, 211–224.
- Ellacombe, H. N. (1884):** The plant-lore and garden-craft of Shakespeare. Second edition. London, W. Satchell and Co.
- Germ, T. (2002):** Simbolika cvetja. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Herrero, B. & M. Cardaño (2015):** Ethnobotany in the Folksongs of Castilla y León (Spain). Bot Sci., 93, 2, 1–12.
- Hurrell, J. A. & U. P. de Albuquerque (2012):** Is Ethnobotany an Ecological Science? Steps towards a complex Ethnobotany. Ethnobot Conserv, 1, 4, 1–16.
- Kandeler, R. & W. R. Ullrich (2009a):** Symbolism of plants: examples from European-Mediterranean culture presented with biology and history of art: JUNE: Lilies. J Exp Bot, 60, 7, 1893–1895.
- Kandeler, R. & W. R. Ullrich (2009b):** Symbolism of plants: examples from European-Mediterranean culture presented with biology and history of art: OCTOBER: Roses. J Exp Bot, 60, 13, 3611–3613.
- Kumer, Z. (2004):** Pušeljc pa mora bit ... Rože v slovenski ljudski pesmi. V: Cigoj Krstulović, N., Faganel, T. & M. Kokole (ur.): Muzikološke razprave In memoriam Danilo Pokorn. Ljubljana, Založba ZRC, Muzikološki inštitut ZRC SAZU, 163–170.
- Künzle, J. (1914):** Zdravilna zelišča: prirejeno po knjižici župnika Ivana Künzlerja „Chrut und Uchrut“. Ljubljana, Katoliška bukvarna.
- Makarovič, G. (1974):** Cvetlice v ljudski umetnosti. Motivi v oblikovanju za kmetije. Ljubljana, Slovenski etnografski muzej.
- Martinčič, A., Wraber, T., Jogan, N., Podobnik, A., Turk, B. & B. Vreš (2007):** Mala flora Slovenije. Kjuč za določanje praprotnic in semenk. Ljubljana, Tehniška založba Slovenije.
- Mihelič, D. (2012):** Otroci v izročilu slovenskih ljudskih pesmi. V: Škoro Babič, A., Jeraj, M., Košir, M. & B. Balkovec (ur.): Zgodovina otroštva. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 27–41.
- Mlakar, V. (2015):** Rastlina je sveta, od korenin do cveta. Tradicionalno znanje o rastlinskem svetu na Slovenskem. Ljubljana, Samozaložba.
- Novak Popov, I. (2011):** Rastlinsko in živalsko podobje v poeziji Svetlane Makarovič. Jezik in slovstvo, 56, 1–2, 49–62.
- Pardo-de-Santayana, M., Tardío, J., Heinrich, M., Touwaide, A. & R. Morales (2006):** Plants in the Works of Cervantes. Econ. Bot., 60, 2, 159–181.
- Paternost, J. (1992):** Symbols, slogans and identity in the slovene search for sovereignty, 1987–1991. Slovene Studies, 14, 1, 51–68.
- Piskernik, A. (1963–1964):** Narodopisni paberki iz Lobnika pri Železni Kapli. Slovenski etnograf, 16/17, 307–315.
- Quealy, G., Hasegawa Collins, S. & H. Mirren (2017):** Botanical Shakespeare: An Illustrated Compendium. New York, Harper Design.
- Šavli, J. (1994):** Slovenska znamenja. Bilje, Založništvo Humar.
- Šmid Hribar, M. (2010):** Najevska lipa. DEDI – digitalna enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem, <http://www.dedi.si/dediscina/263-najevska-lipa> (dostopano 31. 7. 2017).
- Štrekelj, K. (1900):** Slovenske narodne pesmi. Zvezek 2, Pesmi zaljubljene. Ljubljana, Cankarjeva založba (ponatis iz 1900).
- Vilman Proje, J., Bogataj J. & M. Bizjak (2018):** Oblikovanje pripadnostnih oblačil za potrebe turizma. Annales, Ser. hist. et sociol., 28, 1, 139–150.
- Włodarczyk, Z. (2007):** Review of plant species cited in the Bible. Folia horticultrae, 19, 1, 67–85.
- Wraber, T. (1990):** Sto znamenitih rastlin na Slovenskem. Ljubljana, Prešernova družba.

SODOBNI SLOVENSKI, ITALIJANSKI IN NEMŠKI KRIMINALNI ROMAN O TRSTU IN TRŽAŠKIH IDENTITETAH

Maja SMOTLAK

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za jezikoslovne študije, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: maja.smotlak@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Sredozemska kriminalka, ki se je pojavila konec 90. let 20. stoletja, literarizira kriminal v Sredozemlju, obenem pa podrobno slika prav ta prostor, njegove kulturne in družbene značilnosti. Med sredozemske kriminalke lahko uvrstimo tudi policijske romane Slovenca Sergeja Verča (1948–2015), Italijanke Roberte De Falco (1951) in Nemca Veita Heinichen (1957). Ti prikazujejo s treh različnih perspektiv Trst in njegove prebivalce različnih narodnosti in identitet. Prispevek z imagološko metodo primerjalno analizira literarni prikaz Trsta, njegovih identitet in ljudi pri treh romanopiscih.

Ključne besede: Sergej Verč, Roberta De Falco, Veit Heinichen, kriminalni roman, policijski roman, sredozemska kriminalka, Trst, tržaškost, Slovenci, Italijani, kolektivni spomin

ROMANZO CRIMINALE CONTEMPORANEO SLOVENO, ITALIANO E TEDESCO SU TRIESTE E LE IDENTITÀ TRIESTINE

SINTESI

Il giallo mediterraneo, che è emerso alla fine degli anni Novanta del Ventesimo secolo, tratta il crimine nel Mediterraneo e contemporaneamente inquadra dettagliatamente i suoi luoghi, le sue caratteristiche culturali e sociali. Anche i romanzi polizieschi dello sloveno Sergej Verč (1948–2015), dell'italiana Roberta De Falco (1951) e del tedesco Veit Heinichen (1957) possono essere classificati come tali. I tre autori rappresentano da tre diverse prospettive la città di Trieste e i suoi abitanti, appartenenti a varie nazionalità e identità. Con il metodo imagologico il contributo analizza comparativamente le rappresentazioni letterarie di Trieste, delle sue identità e della sua gente nei loro romanzi.

Parole chiave: Sergej Verč, Roberta De Falco, Veit Heinichen, romanzo criminale, romanzo poliziesco, giallo mediterraneo, Trieste, triestinità, sloveni, italiani, memoria collettiva

SREDOZEMSKA KRIMINALKA IN TRST

Kriminalna pripoved se literarnozvrstno umešča v vmesni prostor med t. i. trivialnim in kanoniziranim leposlovjem, kjer se »visoka in nizka književnost, tradicionalna in industrijska kultura srečujeta« (Žižek in Močnik, 1982, 296). Oznako trivialnosti je kriminalna pripoved namreč dobila šele štirideset let po svojem nastanku¹ »ob množičnem uspehu Doylovega Sherlocka Holmesa« (Pregelj, 2003, 221), hkrati pa ni »nikoli povsem [...] izgubi[la] svojega intelektualnega značaja, kar žanru omogoči umestitev tudi med kanonizirano literaturo« (Pregelj, 2003, 221). Dodatno vrednost je kriminalnim zgodbam dalo tudi preseganje »pravila« klasične kriminalne zgodbe, za katero velja, da imajo njene literarne osebe »namesto zapletenih vprašanj sodobne eksistence [...] zelo preproste probleme« (Zupan Sosič, 2001, 43). Že od svojega zlatega obdobja (1920–1940) so se kriminalke začele ukvarjati s prikazovanjem »socialn[e] motivacij[e] dogajalnega okolja« (Zupan Sosič, 2001, 44). Med tistimi, ki so najbolj prispevali k združevanju kriminalnega romana z družbeno-politično kritičnostjo sta bila v 60. letih 20. stoletja švedska zakonca Maj Sjöwall (1935) in Per Wahlöö (1926–1975), avtorja serije o inšpektorju Martinu Becku (1965–1975). Čas je omenjeno vez le še potrjeval in tudi sodobni literarni zastopniki pravice se ob razreševanju zločinov pogosto ukvarjajo z vrsto drugih najbolj perečih kolektivnih, družbenih in političnih problematik.

Proti koncu 90. let se je začela razvijati »sredozemska kriminalka« (Farina et al., 2007, 926),² za katero je značilno odčarano, realistično raziskovanje sodobnega kriminala, prikazovanje odnosa med novimi mafijskimi združbami, politiko in gospodarstvom v Sredozemlju ter obenem podrobno slikanje prav tega prostora, njegovih kulturnih in družbenih značilnosti.

V omenjeno kategorijo se s svojimi policijskimi romani nedvomno umeščajo tudi Sergej Verč (Trst, 1948–Gabrovica pri Komnu, 2015),³ Roberta Mazzoni pod psevdonimom Roberta De Falco (Milano, 1951) in Veit Heinichen (Villingen-Schwenninger, 1957). Njihova leposlovna dela je namreč mogoče brati kot policijske romane, ki s Trstom (in njegovo okolico) kot naj-severnejšo točko Sredozemlja kot glavnim dogajalnim prostorom poskušajo ujeti sodobni družbeni, politični, gospodarski in medetnični ustroj tega mesta ter njegovih prebivalcev, s čimer presegajo žanrske okvire klasičnega policijskega romana. Vsakdo od njih piše v svojem maternem jeziku in pripada drugačnemu izvornemu narodno-kulturnemu kontekstu, Sergej Verč slovenskemu, Roberta De Falco italijanskemu, Veit Heinichen nemškemu, zaradi česar je za vsakega od njih izbira družbeno-političnih tematik, ki jih literarizirajo, nekoliko drugačna. Kljub temu pa se na marsikateri točki njihove pripovedi stikajo.

SERGEJ, ROBERTA IN VEIT – BENO, ETTORE
IN PROTEO

Romani treh avtorjev se v širšem smislu umeščajo v kriminalno pripovedništvo, v katerem je motiv praviloma »zločin, [...] odkrivanje zločinca ali zločincev in [...] lov na zločinca ali zločince« (Lah, 1997, 52), kar narekuje tudi shemo dogajanja. V ožjem smislu so njihova dela policijske pripovedi oz. policijski romani,⁴ saj je pri vseh treh »v ospredju delovanje policije [...] [in] policijskih detektivov« (Lah, 1997, 52).

Protagonisti njihovih romanov so tržaški policijski komisarji, vsak s svojimi službenimi prigodami. Pri Sergeju Verču je to Slovenec Benjamin oz. Beno Perko, pri Roberti de Falco in Veitu Heinichenu pa Italijan, pri prvi Ettore Benussi, pri drugem Proteo Laurenti.⁵ Beno, Ettore

1 Prvi elementi kriminalke so izsledljivi že v Bibliji in nekaterih antičnih besedilih, vendar o kriminalni zgodbi v sodobnem smislu lahko govorimo šele v 19. stoletju, ko »se razvije iz gotskega romana« (Pregelj, 2003, 221) kot izrazito »meščanski žanr« (Svetina, 2002, 263). Z industrijsko revolucijo pride v mestih tudi do porasta kriminala in negotovosti. Tedaj se v literaturi pojavi kriminalna pripoved, v kateri detektiv »ponovno vzpostavi družbeni red« (Pregelj, 2003, 224). Kljub temu, da lahko zasledimo zelo različne podatke o tem, katero delo je bilo čisto prva kriminalna pripoved, še nobeni ni uspelo spodkopati veljavnega primata, ki ga ima kratka pripoved Američana Edgarja Allana Poeja (1809–1849) *Umori v ulici Morgue* (*Murders in the Rue Morgue*, 1841) s prvim pravim detektivom, protagonistom Augustom Dupinom.

2 Pojem sredozemske kriminalke se pojavlja v splošni rabi in postaja širše ustaljen (prim. Ferracuti, 2013). Med avtorje sredozemskih kriminalk so uvrščeni Yasmina Khadra, Petros Markaris, Manuel Vázquez Montalbán, Veit Heinichen, Jena-Claude Izzo in Italijana Andrea Camilleri in Massimo Carlotto (Farina et al., 2007, 926).

3 Posamezni Verčevi romani so prevedeni v italijanščino in finščino, Heinichenejevi v slovenščino, italijanščino, nizozemščino, norveščino, francoščino, grščino, poljščino, češčino in španščino, De Falcini pa doslej še niso prevedeni. Naslovi romanov, ki so v pričujočem prispevku označeni z zvezdico, so naslovi del, ki še niso prevedena v slovenski jezik. Naslove in odlomke besedil, ki še niso prevedena, sem v slovenščino prevedla sama. Besedila, ki so v izvirmiku nemška, sem zaradi nepoznavanja jezika prevajala iz italijanske različice.

4 Pojem *policijska pripoved* je pogosto nadomeščen z nadpomenkama *kriminalka* in *detektivka*, ki označujeta »sodobno kriminalko, zmes detektivke, kriminalke, trde kriminalke in različic (policijski, vohunski in agentski roman) ter drugih romanesknh vrst (psihološki, ljubezenski, 'pustolovski' roman ...), kjer tesna prepletenost različnih žanrov onemogoča natančno razlikovanje« (Zupan Sosič, 2001, 44). Izvorno pa obstaja med njima razlika, saj »kriminalni roman pripoveduje zgodbo o zločinu, detektivski roman pa zgodbo o razjasnitvi zločina« (Alewyn, 1982, 136). Za klasične kriminalke oz. detektivke so značilni naslednji elementi: »1) na videz popoln zločin; 2) po krivem obdolžen osumljenec, čigar krivdo nakazujejo trenutni dokazi; 3) neučinkovitost policijskih raziskav; 4) višje opazovalne in miselne zmožnosti protagonista in 5) začudenje ob protagonistovi razlagi, kako je spoznal identiteto resničnega krivca« (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2016).

5 Na podlagi romanov Veita Heinichena je bila za nemško televizijsko postajo ARD posneta televizijska nadaljevanka *Komisar Laurenti** (*Commissario Laurenti*, 2006–2009) v petih delih.

in Proteo si bolj kot s hladno racionalnim, arogantnim in aristokratskim Sherlockom Holmesom delijo lastnosti s Hercuolom Poirotom, s katerim je Agatha Christie uvedla nov značaj, ki ga prejšnji detektivi niso imeli, npr. »narcisoidnost, emocionalnost, občasno iracionalnost, ekscentričnost, donkihотовstvo, nacionalno drugačnost« (Zupan Sosič, 2001, 44–45). Trije tržaški policijski komisariji so torej tipični sodobni detektivi-antijunaki.

Beno Perko, načelnik letečega oddelka tržaške kvesture, je odpadnik predvsem z vidika narodne pripadnosti. Po šestih letih vodenja letečega oddelka policije v Eboliju se vrne v Trst, kjer se njegov status »izključenca«, »domačin[a], ki pa je doma skoraj neznan« (Verč, 1991, 15), ohranja s pripadnostjo slovenski, manjšinski narodni skupnosti, ki jo je z njim delil tudi avtor Sergej Verč. Istočasno je dvojni »izobčenec«, saj ga je zaradi izbire služjenja v italijanski policiji, »manjšina izločila in ga proglasila za odpadnika« (Verč, 2003, 18), on sam pa je na videz »čez 'svoje Slovence' [...] napravil križ« (Verč, 2009, 108).

Pekoče skrbi so se zajedale tja, kjer ga je še vedno kdaj pa kdaj zbolelo. V njegovo narodnostno tkivo, ki je prepočasno odmiralo. Ker je bil v službi najbolj represivnega organa države, ki je do svojih slovensko govorečih državljanov imela bolj mačehovski odnos, so ga imeli za narodnega odpadnika. Sčasoma je nekako prebolel te otroške ošpice, a nikoli povsem. Vedno, kadar je moral zaradi poklicne dolžnosti vrtati v granitno skalo zamejskega slovenstva, se je spopadal z viharnim vrtincem, ki je pustošil v njegovi duši (Verč, 2009, 232).

Poleg tega je Beno nekoliko samosvoj štiridesetletnik, začetno ločenec z mnogimi problemi z ženskami, a že na koncu prvega romana *Rolandov steber* (1991) se njegovo ljubezensko življenje ustali z mlajšo Slovensko iz Italije, Jasmin Fortuna. Ostaja pa nespremenjen njegov položaj »mal[ega], nenevarn[ega] oporečnik[a], ki se [...] nikoli [ne] spozabi [...] čez tisto mejo, kjer ne bi več vedel, kaj je njegova osnovna dolžnost. Služiti redu!« (Verč, 1991, 67). Bena zaznamuje tudi rahel sindrom tipičnega »slovensk[ega] inšpektor[ja] – kulturn[ega] delav[ca]« (Štefančič jr., 2007), ki mu razmišljanje o literarnih delih, pisateljih, filozofih, filmih, slikarjih, fotografih in glasbenikih med eno službeno obveznostjo in drugo ni tuje.

Manj vpet v komentiranje raznovrstnih kulturnih stvaritev, a željan pisateljske kariere, je nergaški policijski komisar Ettore Benussi, Tržačan, izpod peresa Milančkanke Roberte De Falco, avtorice, ki že več let živi v kraju Orvieto, v Umbriji, občasno pa v Rimu in Trstu. De Falcino temeljito poznavanje Trsta je najbrž povezano z njeno zasebnostjo, ki jo od leta 1989 deli s pisateljico tržaškega porekla, Susanno Tamaro (1957). Benussi, ki je poročen in ima uporniško hčer, si želi čim prej upokojitve, da bi se lahko posvetil pisanju kriminalnih romanov. Sam

sebe vidi kot »precej dolgočasnega človeka, predvidljivega. Ni[ma] specifičnih interesov ali strasti, razen pisanja. Sebe im[aj] bolj za gledalca življenja kot pa za igralca« (De Falco, 2013, 101). Njegovo odmaknjenost od družbe narekuje predvsem njegova stalna slaba volja in nagnjenost k samotarstvu.

Za razliko prvih dveh je Proteo Laurenti najbolj pragmatičen med vsemi tremi policijskimi komisariji (v tretji knjigi serije napreduje v vicekvestorja). Zaznamuje ga »[n]ajbolj sodobna značilnost trdega detektiva[, kar] je spolna privlačnost« (Zupan Sosič, 2001, 44), ki dela iz njega pogosto bodisi zapeljivca kot zapeljanca kljub uradnemu statusu poročenega moškega. Njegov primarni interes so ženske, ki pa so tudi vir njegovih največjih zasebnih težav. Do njih ni spoštljiv, čeprav se mu zdi, da »z njimi ravna [...] vselej lepo« (Heinichen, 2004, 199). O sebi meni, da je »nepredvidljiv, nelogičen, vztrajen, trmast in čustven« (Heinichen, 2013, 320), »strasten, impulziven in neučakan, a tudi pravičen« (Heinichen, 2004, 36). Tudi on si z ostalima policijskima komisarjema deli status »izobčenca« iz tržaške družbe. Pisatelj Veit Heinichen svoj status Nemca, ki že od leta 1997 živi v Trstu, pretvori v literarni lik tako, da mu dodeli južnoitalijanski izvor. Znano pa je, da je Italijan z juga Italije za Tržačane občuten enako tuje kot priseljenc iz druge države (glej poglavje Tržaška identiteta).

LITERARNI PRIKAZI TRSTA IN TRŽAŠKOSTI

Koncept tržaškosti oz. tržaške identitete se je oblikoval že v najzgodnejšem tržaškem italijanskem leposlovju na začetku 20. stoletja in se sčasoma uveljavil tudi v literaturi, ki je nastajala v drugih predelih Italije. Poudarjanje mestne identitete se je posebej razmahnilo po razpadu Avstro-Ogrske in koncu 1. svetovne vojne, v času korenitih družbenopolitičnih sprememb, ko so se zaostrele napetosti med narodi, ki so dotlej živeli v Trstu, saj si ga je vsak od njih želel prilastiti. Tedaj so tržaškost v italijanskem leposlovju upodabljali kot nostalgijo po nekdanji slavni preteklosti mesta, ob tem pa so iskali njegovo vez z italijanskostjo preko idealizacije *risorgimenta* in romantike. Fašizem je tržaškost dojemal kot predhodno fazo italijanskosti ali njegovo alternativo, zaradi česar ga je uporabljal za divjo promocijo italijanskega značaja mesta. Slovensko leposlovje, ki je nastajalo na Tržaškem v istem času, je služilo kot eno temeljnih narodovih sredstev zoper fašistično poitalijančevanje, zaradi česar je tedaj bolj kot lokalno poudarjalo slovensko narodno identiteto. Stanje, ki je že od vzpona narodnih identitet zavladalo v Trstu, najbolje povzemajo besede Angela Are in Claudia Magrisa, ki ugotavljata, da je bil »[p]ogled skupnosti, ki so živele v Trstu, [...] zazrt drugam, v oddaljeno domovino, ki jo je nadomeščala njena fantastična projekcija. [...] [Njihovo življenje je bilo] utemeljeno v ideji in literaturi, ki je s tem pridobila temeljno eksistencialno vrednost« (Ara in Magris, 2001, 27–28).

Slika 1: Kip Jamesa Joycea, Canal Grande, Trst (Wikimedia Commons)

Po koncu 2. svetovne vojne se je z dolgotrajnimi pogajanjimi o geopolitični meji, ki v kolektivni zavesti slovenskega in italijanskega naroda ni sovpadala, in vse pogostejšimi sestavljenimi, dvo- ali večnarodnimi identitetami ponovno odprla potreba po iskanju fiksne kategorije. V italijanski tržaški književnosti je znova močno zaživela ideja tržaškosti, ki pa so jo avtorji za razliko preteklosti po novem gradili na negativnih razlikovalnih lastnostih, kot so marginalnost, fragmentarnost, klavstrofobičnost, nepopolnost, kontradiktornost, prehodnost, ki se jim v najsodobnejšem času mestoma pridružuje tudi ponovno povezovanje s srednjeevropskostjo ter (ob)mejnimi mešanjem (Pizzi, 2007). Nekaj podobnega so počeli tudi slovenski pisci, ki so še naprej vnašali v svoja dela narodnoutrjevalne in potrjevalne smernice, vzporedno pa so skozi leposlovni diskurz oblikovali tudi specifično, tržaško identiteto. Na podlagi teh razlikovalnih lastnosti se je v sodobnosti oblikoval pojem »slovenske tržaške literarne šole« (prim. Duša, 2015).

Stalnice, ki jih Katia Pizzi (2007) prepoznava v (predvsem italijanskih) literarnih prikazih Trsta in trža-

škosti od druge polovice 20. stoletja dalje, lahko strnemo v dva temeljna in najbolj izstopajoča motiva, ki se obsesivno ponavljata:

1. trajna aktualnost in odprtost (narodno)identitetnih vprašanj,
2. ujetost mesta v preteklost in spomine.

Oba elementa sta prisotna tudi v slovenskih prikazih Trsta in njegovih ljudi. Vprašanje pa je, kako pristopajo k omenjenima vsebinskima sklopoma sodobni avtorji treh različnih narodnosti, ki jim je skupno intenzivno literariziranje Trsta v žanrskih kriminalnih-policijskih romanih. Na zastavljeni izziv, »*kaj besedilo, brano kot pričevanje, vsota informacij, pove o Drugem* [v tem primeru o slovenski, italijanski in tržaški identiteti, op. M. S.]« (Pageaux 2005, 17), lahko poskusimo odgovoriti s pomočjo imagološke metode z luščanjem ključnih konceptov iz romanov treh avtorjev, ki se navezujejo na omenjena literarna motiva, in s primerjalnim opazovanjem podobnosti in razlik med njihovimi literarnimi prikazi.

Trajna aktualnost in odprtost (narodno)identitetnih vprašanj

Od samih začetkov literarnega upodabljanja Trsta na prehodu iz 19. v 20. stoletje je bil ta prikazan kot prostor negotovosti, heterogenosti in prehajanja v geografskem, zgodovinskem, gospodarskem, kulturnem ter narodnostnem smislu. Družbenopolitično dogajanje v teku 20. stoletja je ta njegov status le še poglobilo. Trst in njegova okolica sta bila podvržena nasprotujočim si, sredobežnim in sredotežnim silnicam, ki so nenehno postavljale pod vprašaj narodno identiteto prebivalstva. Zlasti po koncu 2. svetovne vojne so se tržaški Italijani počutili pozabljene od Italije, tržaški Slovenci pa prisilno odrezani od matice. Identitetna travma, stalno iskanje lastnega obraza in soočanje z drugačnim, neznanim, je ustvarjalo »nezaključene, izkoreninjene posameznike, katerih eksistenca je [bila] zaznamovana z izgubo, ločitvijo, izključenostjo, zavrženostjo« (Pizzi, 2007, 160). Literatura, ki je obravnavala Trst, je to občutje asimilirala in od svojih začetkov je nujno zavzemala določeno pozicijo do njegovih (narodno)identitetnih vprašanj. Prikaz je bil včasih usmerjen k zajemanju raznolikosti, spet drugič k uveljavljanju ene same narodnosti nad drugimi.

Kot je ugotavljal že Matjaž Kmecl, kriminalka vsebuje zgodovinsko prilagojene strukture oz. modele (1975, 115), v katerih se odraža odnos do drugega, prevpraševanje narodne in kulturne podobe nekega prostora.⁶ V okviru narodnih vprašanj Verč, De Falco in Heinichen v svojih policijskih romanih obravnavajo prisotnost različnih narodnih identitet na Tržaškem, med katerimi so deležni najbolj temeljite pozornosti v prvi vrsti Slovenci in Italijani, delno tudi priseljenci, ter odnosi, ki se spletajo med njimi.⁷ Tržaškost je vnovič predstavljena kot posebna nadkategorija, ki se je narodnostno ne da opredeliti, vendar avtorje, ki jo zavzeto poskušajo definirati z določanjem drugih njenih nadnarodnih lastnosti, izrazito privlačni.

Slovenci

Slovenci so bili dolgo časa zapostavljena skupnost v italijanskih literarnih prikazih Trsta.⁸ Prav zaradi tega se študija najprej posveča njim in vlogam, ki so jim dodeljene v policijskih romanih treh avtorjev.

S prikazom Slovencev se najbolj intenzivno ukvarja Sergej Verč, čigar lik v prvem romanu izrazi namero, da se s slovenstvom ne misli ubadati, kot kažejo nje-

gove besede: »'Veste, jaz sem Slovenec, tako kot vi in enako kot vi iz tega ne delam nobene tragedije ali komedije. Kratkot malo sem. Kaj pa morem? Slovenska mat' me je rodila ... kot pravi naša pesem. In s tem je mojega slovenstva tudi konec, pa če je to komu všeč ali ne!'« (Verč, 1991, 71). V naslednjih romanih se temu izneveri, saj večkrat razmišlja o slovenski identiteti, čeprav ti vrsti razmišljanj poskuša »n[e] dovoljeva[ti] proste poti« (Verč, 1998, 120), kljub temu pa se »zavest o pripadnosti [...] kdaj pa kdaj še oglaš[a...] in mu ustvarja [...] občutek nedorečenosti« (Verč, 2003, 18). Verč preko protagonista išče slovenski *genius loci* na Tržaškem. Opozarja na slovenske osebnosti različnih področij, zlasti literate, likovne umetnike in arhitekta, ki so v tem prostoru poleg drugih narodov pustili svojo sled, s čimer potrjuje še vedno aktualno težnjo slovenskih romanopiscev v Italiji k uporabi literature tudi za utemeljevanje manjšinske avtohtonosti.

Če človek malo pobrska po zgodovini, pride do neizpodbitnega dejstva, da je slovenski duh, pa čeprav se je na trenutke rad izdajal za italijanskega ali nemškega, od vedno živel tudi v Trstu. Prijatelji in sovražniki, slovenski gorjanci in furlanski nižinci, italijanski obmorci in prekoalpski Nemci, vsi so se priselali na nedra tega mesta in mu ustvarjali zdaj veličastno zdaj mršavo podobo, odvisno pač od tega, katerim strastem so v posameznih obdobjih zgodovine najraje stregli (Verč, 2003, 255).

Verčev prikaz Slovencev najbolj zaznamuje njegova kritičnost do lastne skupnosti. Slovincem na Tržaškem očita podtalno delovanje, konservativnost, dekadenco, zaprtost in notranjo sklenjenost, značilno za skupnost, »ki budno pazi, da bi se v nje[no] tkivo ne vrnil kak biološki ali celo samo miselni tujek« (Verč, 2003, 39), obenem pa opozarja na napredujočo slovensko asimilacijo z italijansko narodnostno večino. Njegov protagonist, Beno, ocenjuje, da »Slovenci nosijo v sebi neki atavističen občutek pripadnosti plemenu. Težko ga izdajo, če pa ga, je razhod dokončen« (Verč, 2009, 215). Izstopajo torej predvsem šibkosti in pomanjkljivosti Slovencev v Italiji, kar lahko razumemo kot avtorjev angažma, da bi lastni narod s konstruktivno kritiko spodbudil k pozitivnim spremembam. Poleg tega tudi Verč kot mnogi drugi slovenski romanopisci iz Italije opozarja na to, da imajo Slovenci v Italiji specifične lastnosti, po katerih se razlikujejo od sonarodnjakov iz matice.

6 Tako je bila na primer ena od zgodovinskih prilagoditev detektivke slovenskemu meščanstvu 19. stoletja na primer ta, »da so [bila] *hudodelska nagnjenja, nepriljubljenost, nepoštenost in podobne reči praviloma dodeljene Prusom in Židom*« (Kmecl, 1975, 121). Prusov so se Slovenci bali zaradi sna o velikonemški državi od Baltika do Jadrana, Židov pa zaradi nacionalne nevezanosti in verske drugačnosti.

7 Zgolj v enem od sedemnajstih romanov treh avtorjev ni zaslediti upodobitve Trsta in njegovih identitet. To je roman *Roberte De Falco Benussi in molčeča Ada** (*Benussi e la silenziosa Ada*, 2014, Milano, Sperling & Kupfer [izdano izključno v obliki elektronske knjige]), zaradi česar delo ni navedeno v bibliografiji tega prispevka.

8 Slovenci so bili v italijanski tržaški književnosti velikokrat prikazani kot agresivni, nevarni, iracionalni, nečisti, barbarski, deležni primorjav z vampirji, hobotnico z mnogimi lovskimi in mrčesom (Pizzi, 2007, 117).

Povsem drugačne lastnosti Slovencev pripišeta ne-slovenska opazovalca Roberta De Falco in Veit Heinichen. Dodelita jim predvsem stranske vloge, toda večkrat mimogrede spomnita na njihovo prisotnost v Trstu in njegovem zaledju. Heinichen na primer pri Slovencih na Tržaškem poudarja pretežno pozitivne lastnosti, med katerimi odlično kulinariko (cenjene slovenske vinarje in njihove osmice, posebnosti kot je medvedje meso), dar za petje (prepevanje slovenskih pesmi v vaških gostilnah), dobro znanje jezikov in močno narodno zavednost tistih, »ki že stoletje živijo [...] v Trstu, in vendar vztrajajo, da niso Italijani« (Heinichen, 2010a, 235). Slovenski svet je za razliko Verča, ki ga išče v mestnem okolju, večidel umeščen v naselja mestnega zaledja (npr. v Križu, na Kontovelu, v Trebčah, Boljuncu, Dolini, Botaču itd.), za katera avtor navaja slovenska krajevna imena. Slovenski podeželani so v njegovih očeh v mnogih primerih še vedno precej stereotipno vezani na kmetijstvo, preprosti, gostoljubni in »[za] ljub[iljen] v življenje in dobro vino« (Heinichen, 2008, 213). Podobno tudi De Falco pokroviteljsko zapiše za Slovence s Krasa, da so »preprosti [...] vendar tako prijazni [...], obzirni« (De Falco, 2014b, 83). Med drugim Heinichen v svojih romanih popiše še podrobneje kot sodobni slovenski romanopisci v Italiji za Slovenijo pomembne najsodobnejše družbeno-politične dogodke, kot so leto 1991, ko je »Slovenija [...] razglasila neodvisnost« (Heinichen, 2010a, 98), »vstop Slovenije v Evropsko unijo« (Heinichen, 2008, 23) leta 2004 in proslavljanju padca slovensko-italijanske meje leta 2007, ki naj bi bil »'črta čez prepire zadnjih šestdesetih let'« (Heinichen, 2010b, 57). Slednjemu Heinichen nameni središčno mesto v romanu *Spokoj močnejšega (Die Ruhe des Stärkeren)*, 2009).

Roberta De Falco je glede Slovencev veliko manj zgovorna od nemškega pisatelja. Tudi ona pa prepoznava med značilnostmi Slovencev izvrstno kulinariko (omeni na primer »prekmursko gibanico« (De Falco, 2014a, 162)), slovensko prisotnost vpisuje v raznolike družbene sloje (npr. Slovenci nastopajo kot vrtnar Martin Skok, hišna pomočnica Alenka, pisatelj-novinar Martin Panic itd.) in priznava, da je slovenska komponenta v izvoru marsikaterega italijanskega Tržačana. Samemu protagonistu svojih romanov, Ettoreju Benussiju, na primer dodeli mater s tipično slovenskim primkom, Magdo Babič [Babič, op. M. S.]. Njej v poklon Benussi izbere za protagonista romana, ki ga piše, materin priimek.

Presenetljivo je, da nemški avtor in italijanska avtorica precej koherentno ločujeta med pojmom Slovenci in Slovani, čemur Heinichen posveti tudi direktno La-

urentijevo opazko: »Zmeraj, ko se kaj zgodi, pišejo časopisi, da so storilci verjetno Slovani. To ne drži niti za polovico primerov. Kot da smo še sredi druge svetovne vojne. Tudi vzhodnoevropske države imajo prepoznavna imena« (Heinichen, 2010b, 70). Mnogi italijanski avtorji (med temi celo italijanski tržaški pisatelj Claudio Magris, čigar siceršnja intelektualna drža, ki jo javno izraža, je daleč od diskriminatornosti do Slovencev) še danes omenjena pojma zmotno uporabljajo kot sinonima, kar je ostanek fašistične težnje po označevanju Slovencev in Hrvatov z izrazom Slovani (it. *Slavi*, tudi *Schiavi* in *Schiavoni*, »izvirajoč iz semantične asociacije izraza *Slavi* s *Schiavi*, torej sužnji« (Šabec, 2004, 290)), s čimer so obojim odvzemali veljavo samostojnega naroda z lastno identiteto.

Italijani

Tako kot Sergej Verč kritično analizira Slovence, se tudi Roberta De Falco loteva svojih italijanskih sonarodnjakov. Italijanom očita neučinkovito sodstvo, težnjo h kršenju pravil, okostenelost in zastarelost političnega sistema. Zelo kritičen je portret, ki ga zariše o Italijanih na podlagi Ettoreja Benussija.

Tipični Italijan.

To je bil.

Popustljiv do svojih šibkosti in nestrpen do drugih; polemičen, prezirljiv do drugih ljudi, vedno krivih za vse napake, ki so prizadevale državo, napake, za katere tako on kot tudi preostanek Italijanov se ni počutil niti najmanj odgovornega (De Falco, 2016, 10).

Verč in Heinichen kot zunanja opazovalca, manjšinec in priseljensec v Italiji, ki ne pripadata italijanski narodni skupnosti, ustvarita zelo podoben pogled na Italijane in navajata sorodne pomanjkljivosti »gostiteljskega« naroda. To so razklanost države na razviti, zbirokratizirani sever in nazadnjaški, kriminalni jug, izprijenost oblastnikov in državnega sistema, skromno znanje tujih jezikov ter nagnjenje k sleparijam. Poleg tega Heinichen opozarja na »načet[o] podob[o] Italije v tujini« (Heinichen, 2010b, 39). Avstrijci in Nemci,⁹ ki so do Italijanov skeptični, jim na primer očitajo nagnjenje h kraji in neredu, za Angleže pa pravi, da »ne mine dan, ne da bi njihove revije temeljito obirale [Italijanov, op. M. S.]« (Heinichen, 2011, 114).

V prikazovanju Italijanov je najbolj očiten kontrast, ki ga poudarjajo vsi trije avtorji med Trstom in italijanskim jugom.¹⁰ Poleg kulturnih razlik, kot je izrazita južnoitalijanska »bogat[a] govoric[a] rok« (Heinichen,

⁹ V Heinichejevem prikazu je do Italijanov posebej sovražna in kritična nemška manjšina v Italiji, zaznamovana z dolgoletnim bojem za odcepitev od Italije. Omenjeni problematiki se avtor obširneje posveti v romanu *V lastni senci* (Im eigenen Schatten)*, 2013).

¹⁰ Vsak od protagonistov ima med svojimi najbližjimi sodelavci Italijana ali Italijanko z juga Italije in ravno odnos z njim je priložnost za izpostavitve velikih razlik med severom in jugom države, ki so problematične od samega oblikovanja združene italijanske države v drugi polovici 19. stoletja. Perkov sodelavec, inšpektor Ayala, je »nekoliko nenavaden Sicilijanec« (Verč, 1998, 22), trmast, nadišavljen, »vedno neizprosno eleganten« (Verč, 1998, 22), v vsem uglajen, načitan, komunist, odklonilen »do fašistov in klera, [...] pa tudi do ho-

2010a, 172), se te kažejo tudi na identitetni ravni, saj tam, kot ugotavlja Verčev protagonist, jih ključni in trajni tržaški problem narodne identitete sploh ne zanima.

Tam na jugu Italije se sploh niso menili za narodnost svojih uslužbencev, saj je imel med kolegi Arabce, Tunizijce, Maročane in celo Irčane. Prava figa, če je bil Slovenec ali culukafer. Tam so imeli druge probleme, neprimerno hujše od tega, da si pač Slovenec. A tu, v Trstu, je bilo očitno drugače. Tu je bilo vedno drugače (Verč, 1991, 20).

V prikazu Slovencev in Italijanov v stiku, postavljenih v tržaški prostor, privre na dan trajna aktualnost in odprtost slovensko-italijanskih identitetnih vprašanj. Sodelovanje med tržaškimi Slovenci in Italijani je tako v Verčevi kot tudi v Heinichenjevi in De Falcini viziji izvedljiva le na trgovski in institucionalni ravni (sodelovanje slovenske in italijanske policije), kjer je sodelovanje »veliko bolj plodno kot v političnem in kulturnem okviru« (Heinichen, 2008, 221). Tržaška družba je videti še naprej prežeta z mnogimi predsodki. Nič nenavadnega niso plakati na mestnih ulicah z napisi: »V temi politike prižgite luč 'Fiamma Tricolor[e]!' Proti dvojezičnosti v regiji Furlanija - Julijska krajina. Uprimo se končno in odbijmo slovansko-nacionalne napade« (Heinichen, 2010a, 51), in prav tako običajno je, da še dandanes »[d]vajsetletni desni radikalci [...] za točilno mizo rjov[i]jo pesmi o Duceju in o Abesinskem vojnem pohodu« (Heinichen, 2010a, 16). To, kar prepoznavajo trije romanopisci v odnosu tržaških Italijanov do Slovencev, je zmes nezanimanja, podcenjevanja, sovraštva in strahu. Negativna čustva po njihovem mnenju izhajajo prvenstveno iz preteklosti (glej poglavje Ujetost mesta v preteklost in spomine), kot na primer v De Falcinem romanu *Čas ne izbriše** (*Il tempo non cancella*, 2014) pri Cristini, ki sovraži Slovence zaradi kompleksne preteklosti svoje družine.

Odnos s Cristino se je še bolj poslabšal, ko je Fabio po dolgem samskem življenju srečal Mirello. Žensko, ki jo je njegova sestra nemudoma označila za »vulgarno in ničvredno« samo zato, ker je bila iz skromne in predvsem slovenske družine. Cristina ni imela rada Slovencev kot tudi Hrvatov, Srbov in Bosancev. Nikoli ni želela obiskati držav onkraj meje, iz katerih je izviral njena družina, in bratova »neokusna« odločitev, da bo poročil ščavo, jo je ogorčila (De Falco, 2014b, 83).

*moseksualcev« (Verč, 2003, 37). Laurentijeva sodelavka je Kalabrija inšpektorica Giuseppina oz. Pina Cardareto, ki je zelo navezana na svoj domači kraj in si želi čim prejšnjega odhoda iz Trsta, kljub temu, da ji je v rojstnem mestu Africò, ko je še bila deklita, mafijska združba 'ndrangheta umorila očeta. Benussijev sodelavec pa je inšpektor Valerio Gargiulo, vesel, lahkoten, flegmatičen, pozitiven in nezamerljiv Neapelčan, ki ga ravno zaradi izvora Benussi norčavo imenuje *Napoli*.*

11 Ana Toroš (2012, 28) predlaga razlikovanje med slovensko in italijansko tržaškostjo. Obstajajo pa tudi mnogi skupni elementi, ki jih slovenski in italijanski avtorji razumejo kot ključne sestavine tržaškosti. Tržaškost namreč temelji prav na odmišljanju narodnostne komponente in iskanju drugih kategorij identifikacije, skupnih vsem tistim, ki občutijo mestno identiteto intenzivneje kot narodno.

Tržaška identiteta

Ob narodnih identitetah, ki so v romanih treh avtorjev prikazani v bolj ali manj intenzivni, a v stalni napetosti, zavzema posebno mesto tržaškost oz. tržaška identiteta,¹¹ ena tistih mikroidentitet, značilnih za obmejna območja, kjer so se oblasti izmenjevale prehitro, da bi ljudje lahko sprejeli vsakič novo narodnost.

Ljudje s Krasa so bili narejeni tako. V zadnjih stotih letih so videli več policijskih enot kot vsi ostali evropski narodi. Avstrijsko, italijansko, fašistično žandarmerijo in vojake, gestapovce, SS in wehrmachtovske vojake, titovsko, angleško, novozelandsko, ameriško milico, potem spet Italijane in bog vedi koliko vohunov. Torej ne preseneča, da so neodzivni ob uradnih izpraševanjih (Heinichen, 2006, 17).

Tržaškost se izkaže kot izredno odprta kategorija, ki zajema različne narodnosti (in religije), obenem pa kot izjemno zaprta identiteta do vsakogar, ki ne spada v določen okvir, zaradi česar pogosto izpade lažna, začasna in dejansko prazna entiteta, ki se kameleonsko spreminja in si prisvaja vsakič drugačne lastnosti. V določenih okoliščinah je uporabna, v drugih pa namesto nje stopi v ospredje narodna identifikacija, ki je bila dotlej pod njo zakrita. Narodne identitete Tržčanov, vsaka s svojimi notranjimi in zunanji konflikti, se prebudijo predvsem, ko stopita v igro kolektivni spomin in neresena poglavja preteklosti. Sicer pa je tržaška identiteta lahko dojeta na isti stopnji kot narodna. Verčev Beno na primer razmišlja o posebnem »tržašk[em] narod[u], združen[em] pod kopreno vzajemne usode« (Verč, 1991, 144), s sindromom izolacije, ki ga slikovito povzame Roberta De Falco.

Tisočletja so živeli pod različnimi oblastmi, kozmopoliti po naravi, se niso počutili povsem Italijani, niti Avstrijci in niti Slovani, čeprav so dolgovali posebnost svoje identitete mešanici vseh treh kultur.

Njihova dimenzija je bilo pregnanstvo.

Počutili so se pregnanci svojega časa, zgodovine, sveta.

In pogosto samih sebe (De Falco, 2014a, 52).

To, da je tržaškost nedoločljiva mešanica identitet, potrjujeta tudi Sergej Verč in Veit Heinichen. Prvi se o tem ponorčuje, ko ena od njegovih Tržačank izjavi, da je »'čistokrvna tržaška bastardka'« (Verč, 1998, 199), Heinichen pa, ko zapiše: »'Tu so skoraj vsi tujci.

Pravih Tržačanov tako ali tako sploh ni. Od česa pa to mesto pravzaprav živi in zaradi česa je postalo veliko in bogato? Tujci, svetovna trgovina, kozmopolitskost, svobodna luka'» (Heinichen, 2005, 33). Kar je ostalo od nekdanje mešanice kultur, pa se odraža bolj kot v vsakdanjem življenju le še v arhitekturi, v kateri je »nekaj Dunaja in nekaj Italije, malo neoklasicizma, Bizanca in secesije« (Heinichen, 2005, 48) in v kulinariki, ki je »svoje korenine pognal[a] tako iz štedilnikov habsburškega dvora kot iz črnih kuhinj slovenskih domačij na Krasu, iz madžarske ravninske puste in iz ognjišč istrskih ribičev. Ena sama mavrica vonjav in okusov« (Verč, 1998, 42).

Kljub heterogenosti kategorije tržaškosti pa ji avtorji pripisujejo specifične lastnosti oz. poskušajo definirati njene značilnosti. Pri tem se njihove predstave in podobe, ki so večidel kritično in negativno naravnane do Trsta in Tržačanov, zelo pogosto prekrivajo. V osnovi jim je skupno izhodiščno prepričanje, da je Trst čudno mesto paradoksov, absurdov, nasprotij, razklanosti, dvoiličnosti in kontradikcij, ujeto v kompleks večvrednosti in manjvrednosti, provincialnosti in kozmopolitskosti, »mesto, ki mu je [...] zelo všeč pretiravati in delati se pomembnejše od tega, kar je« (Heinichen, 2004, 31). Tržačani pa se po njihovem mnenju imajo za »[s]vet zase [...]. V dobrem in slabem'« (De Falco, 2014b, 153). Tudi protagonisti odražajo protisloven odnos do mesta, do katerega tako kot Verčev Beno včasih čutijo »pretiran gnev« (Verč, 1991, 77), se sprašujejo, »[z]akaj mora biti v Trstu vse tako groteskno« (Heinichen, 2006, 251), spet drugič pa se jim Trst »[ne] zdi več tako neprijazen« (Verč, 1991, 202).

Na tej osnovi trije avtorji ob mimobežnem navajanju najbolj znamenitih prvin Trsta, kot so morje, burja, živa kultura kavarn in prepoznaven dialekt, oblikujejo sedem temeljnih podob tržaškosti: bolnost, statičnost, starost, zaprtost, šovinizem, zlaganost in obrobnost. S tem avtorji nadaljujejo literarno tradicijo druge polovice 20. stoletja, ki je tržaškost gradila pretežno na negativnih razlikovalnih lastnostih.

Verč, Heinichen in De Falco pogosto uporabijo za Trst pojma **(1)** bolnost in norišnica,¹² ki ju poglobljajo z definicijami, kot so »paranoidn[a] depresivn[ost] dvonacionalne populacije« (Verč, 1991, 22), »mesto norcev in ezulov« (De Falco, 2016, 54), »od vselej nevrotični pekel [...]. Kontraktoren, kompleksen, s številnimi kontrasti: mesto [...], polno pričakovanj in diziluzij, ki so izhajale iz lažnih obljub o ekonomsko ali narodno obarvani sreči« (Heinichen, 2013, 91). Glede Tržačanov so avtorji soglasni, da so »trknjeni[...]« (Verč, 1991, 144) in »nori« (Heinichen, 2004, 119).

Z leti postanejo ti ljudje fanatični zagovorniki resnic, v katere verjamejo le oni. [...] Ne poznam izvora tega

paranoičnega virusa, tudi raziskoval ga nisem. Vem pa, da obstaja in da ti v tem mestu prodre v telo, v gene, da se prenaša iz generacije na generacijo in da je neobvladljiv. Ti ljudje so zmožni skriti slona in prepričano trditi, celo dokazovati, da je zbežal, ker ga je splašila mravlja (Verč, 1991, 199).

Nezdruvo vzdušje mesta pa se kaže tudi v njegovi boleštni **(2)** statičnosti, v pogrezanju mesta, ki »'spi pri belem dnevu'« (Heinichen, 2008, 32), v vedno večjo »fatalistično in užaljeno pasivnost« (De Falco, 2013, 7), »ujetniško topost« (De Falco, 2014b, 75), v linearnosti tržaškega življenja: »Tukajšnji, tržaški svet [...] pozna [...] le eno razsežnost bivanja: od zibeli do groba ena sama dolga, neprekinjena črta, ki se nekje začne in nekje konča. Dolgčas pa [...] si ljudje preganjaljo s sanjami« (Verč, 1991, 22).

Trst je prepoznaven po tem, da je **(3)** »[m]esto penzionistov, starih« (Verč, 1991, 31), kjer se je težko prebiti skozi »tesna vrata kronične tržaške gerontokracije« (Verč, 1991, 67). V Trstu je »starih ljudi [...] več kot drugod [...], ker so se mladi že pred leti odselili tja, kjer je bilo bolj zanimivo in kjer se je obetala boljša prihodnost« (Heinichen, 2010a, 59). Stari Tržačani pa so okarakterizirani kot ljudje z »grd[im] značaj[em]« (De Falco, 2014a, 32), »[r]azdražljivi, betežni, prepirljivi, polni sovraštva in ljubosumnosti'« (Verč, 1998, 80).

Značilno **(4)** zaprtost mesta avtorji prepoznavajo v prikriti notranji povezanosti prebivalcev, ki »'se vsi poznajo med seboj'« (De Falco, 2013, 86), »vsil so povezani z nekom« (Heinichen, 2004, 279) in »sploh ne živijo tako vsak zase, kot navzven kažejo, ampak [...] so prav neverjetno povezani« (Verč, 1991, 56), čeprav jih obenem označujejo »podedovane razklanosti« (Verč, 1991, 143), egoizem in težnja, da povsod »'vidijo [...] same spletke, kot da jim vsi strežejo po življenju. Italijani, Furlani, Slovani, Istrani ...'« (Verč, 2009, 104). Roberta De Falco jih opiše kot nezmožne lahkotnosti in brezskrbnosti, »[b]olne od nezaupljivosti, [...] vedno pripravljen[e] v drugem videti potencialnega sovražnika« (De Falco, 2014a, 51), a je obenem edina od treh avtorjev, ki nekoliko ublaži podobo tržaške zaprtosti:

»Ali se v Trstu še vedno tako zelo sovražite?« Znan Montalejev izrek ji je priklical nasmeh prvič, ko ga je slišala, čeprav, potem ko je preživela skoraj celo življenje v tistem mestu, ji je bilo jasno, da sovražnost, obrekovanja in zamere, v katere so bili oviti Tržačani, so bile prejkone neke vrste aristokratka zaščita pred preostankom sveta kot pa njihov resničen značaj. Petra je namreč srečala mnoge poetične in prijazne ljudi, vesele in razpoložljive, čeprav je morala priznati, da so bili skoraj vsi oviti v tančico avstro-ogrske melanholije (De Falco, 2014b, 36).

12 S tem je povezano tudi pogosto literarno in zgodovinsko omenjanje dejstva, da ni naključje, če se je psihoanaliza iz Trsta kot »bolnega« mesta razširila drugod po Italiji.

Z zaprtostjo je tesno povezan tudi tržaški (5) šovinizem. Tržačani ne marajo priseljencev in vsakogar, »ki ni [...] *Triestin patocco*«¹³ (Verč, 2009, 206), čeprav je na ulici mogoče slišati »mešanic[*o*] romanskih in slovan-*skih jezikov*« (Verč, 1998, 27). Trst, ki »je bil od nekdaj konglomerat najrazličnejših političnih in socialnih idej« (Verč, 2009, 138), se zdi v sodobnem času priljubljeno shajališče rasistov, fašistov in neofašistov. A tudi tisti, ki ne pripadajo ekstremističnim političnim gibanjem, npr. »[t]ržaški trgovci in gostilničarji [...], ne kažejo kakšnega posebnega gostoljubja do tujcev« (Verč, 2009, 48), kvečjemu z gestami negostoljubnosti »kaznujejo turiste, ki jih je vse več zaradi zanimanja za mesto« (Heinichen, 2006, 122). Verč je kot Slovenec občutljiv na tržaško prislovično protislovanskost in protislovenskost, ki jo opiše z besedami: »Slovani, kot so italijansko govoreči Tržačani pravili svojim slovenskim someščanom, pa so po njihovem mnenju tako in tako sodili med tista preprosta in neizobražena ljudstva, ki so prišla izza Karpatov in se samo začasno naselila v tem mestu v zalivu« (Verč, 2009, 206). Podobna občutljivost je izsledljiva tudi pri Heinichenu, ki ga motijo poskusi »odrekanja legitimnosti dvojezičnosti« (Heinichen, 2004, 138).

(6) Zlaganost zaznavajo avtorji v tem, da je v Trstu »vsaka stvar vedno drugačna od vtisa, ki ga ustvarja« (Heinichen, 2011, 102), v nasprotju med zunanjim spodobnim, lažno skromnim, zasanim, omikanim, miroljubnim, elegantnim in krotkim videzom blagostanja ter sreče mesta in njegovo veliko manj idealno realnostjo, v katero pa je težko prodreti, saj »[v] tem kot solza čistem Trstu [...] vsi nekaj prikriva[jo]« (Verč, 1991, 109). Še celo v najbolj sončnih dneh »je vselej [...] nekaj hladnega v [...] bleščočem zraku, nekaj prežečega, kar [...] vzbuja [...] nemir in skrb, kot bi iz hipa v hip pričakovali grdo presenečenje« (De Falco, 2014a, 30).

Vse je videti tako prekleto idilično, da se človeku, ki prihaja od zunaj, zdi že sumljivo. Kaj se skriva za to idiliko? Prostitucija, droga, obračanje umazanega denarja, trgovina z orožjem? Karkoli od tega se ti zdi za to mesto na prvi pogled neverjetno, celo absurdno. Da bi kdorkoli koga ubil? Nemogoče, tu so ja vsi dobri kot tržaška pinca ... (Verč, 1991, 75).

Ta lastnost mesta se kaže tudi v kriminalu, kjer je mikrokriminal (umori in kraje) skoraj odsoten, medtem ko cveti makrokriminal (ilegalna trgovina, mafijski posli, finančne goljufije, trgovanje z ljudmi in človeškimi organi), ki je težje izsledljiv in obvladljiv.

(7) Obrobnost Trsta ima več dimenzij. Za to mesto avtorji menijo, da je »od državnih oblasti [...] preziran[*o*]« (Verč, 1991, 88), »na koncu sveta« (Verč, 2003, 186), »nedostopno« (De Falco, 2014b, 26), kraj,

za katerega se zdi, »da ga Italija ima še vedno za tuje mesto« (De Falco, 2014b, 27), čeprav Trst sebe pogosto vidi »kot evropska vrata na Balkan, na srednjo Evropo in vzhodni Mediteran ter hrepeni po tem, da bi ga obravnavali v skladu z njegovo preteklostjo« (Heinichen, 2008, 124). V obrobnost, ki jo v sebi nosi tržaškost, se vpisuje tudi travma meje, saj je »politična meja razdelila družine, prečkala njive in zemljišča« (Heinichen, 2008, 55). Meja je tako le še ena »zapletena zgodba, kakor vse na tem koncu« (Heinichen 2010b, 168). Na tem mestu so prepoznavne mnoge vzporednice med tržaškostjo in otoškimi identitetami, npr. s sicilsko identiteto oz. sicilskostjo, ki prav tako kot tržaškost prestavlja v leposlovje svoj občutek odmaknjenosti in zapostavljenosti v primerjavi s preostankom države. To sta identiteti, ki odražata dramatičnost položaja posameznih skupnosti, npr. sicilska je bila od Italije pozabljena z ekonomskega vidika, tržaška pa s političnega nikdar povsem integrirana in asimilirana z italijansko. Podobno kot mnogi pisci poudarjajo dramatično noto Trsta, se dogaja tudi s Sicilijo, za katero je avstrijski pisatelj Hugo von Hofmannstahl (1874–1929) zapisal: »Na tem otoku je taka dramatičnost, kakršne ni nikjer drugje na svetu« (Sacco Messineo, 2009, 115). V obeh primerih gre za bolečo in hkrati neodtujljivo navezanost na določen mikroprostor, ki poskuša kompenzirati umanjano vpetost v makroprostor, npr. državno skupnost.

Ujetost mesta v preteklost in spomine

Trst je v literarnih prikazih pogosto s pogledom usmerjen v preteklost, »mesto, ki ga duši težka zgodovina: mesto duhov, [...] senc« (Pizzi, 2007, 39), »žrtev lastne preteklosti« (Pizzi, 2007, 58), ki pa se ne uspe odreči njenemu kultu. Kaže se kot ujetnik in hkrati zaščitnik spomina ter amnezij, ki se zagozdijo v mnoga besedila, kjer literarno zaživijo najpogosteje v obliki (avto)biografskosti, v motivih otroštva in družine.

Policijski romani treh avtorjev se, bolj kot je običajno za kriminalne romane, vračajo v družbeno-politično preteklost mesta, saj ravno v njej iščejo odgovore na še nerešena identitetna vprašanja in izvor negativnih razlikovalnih značilnosti tržaškosti. Vzgibi za kriminalna dejanja v njihovih besedilih največkrat ne temeljijo le v individualnih razlogih, temveč so povezani prav s preteklimi kolektivnimi travmami in spomini: »Karkoli se tu zgodi, [...] ima skoraj vsakič opraviti s preteklostjo ali pa s klišeji, ki jih je ta ustvarila. S preteklostjo oziroma s pozabljeno stranjo zgodovine« (Heinichen, 2006, 61), kajti »tukaj [v Trstu, op. M. S.] imamo toliko neprebavljene zgodovine«¹⁴ (Heinichen, 2010a, 49). »Preteklost je [...] še zelo zakoreninjena« (Verč, 1991, 25), ves čas prisotna v ozadju in bolj kot dru-

¹³ Čistokrvi Tržačan.

¹⁴ V slovenskem prevodu je na tem mestu beseda *zgodba*, namesto *zgodovina*, ampak sobesedilo kaže na to, da gre za prevajalsko napako. Zavajajoče je bilo najbrž dejstvo, da se v nemščini pojem *Geschichte* uporablja za zgodbo in zgodovino.

god se nahaja nekje med željo po odkritem razčiščenju in ohranjanju starih zamer, med nepopustljivim spominom, brez katerega ni prihodnosti, in popolnim pozabljenjem. Verč označi Tržačane za »*atavističn[e] zagrenjence [...] ki jih je [...] zgodovina premetavala sem ter tja*« (Verč, 2003, 76). Heinichen pa ironično ugotavlja, da v Trstu in okolici je »*toliko amaterskih zgodovinopiscev, kolikor je prebivalcev: samo politiki ostajaljo] zvesti svoji nevednosti*« (Heinichen, 2008, 140). Ujetost mesta v preteklost občuti tudi brazilska priseljenka v De Falcinem romanu, ki na vprašanje, ali ji Trst ne ugaja, odgovori: »*To je mesto, v katerem se počutim ujetnica.*' *V kakšnem smislu?*' [...] *'Ujetnica preteklosti'*« (De Falco, 2013, 153).

Verč in Heinichen prepoznavata izvor slovensko-italijanskih nesoglasij na Tržaškem v času fašizma, ki je trajno preobrnil habsburško »*podobo živahnega in nezafrustriranega mesta*« (Verč, 2003, 75). V sozvočju s slovenskimi romanopisci v Italiji Heinichen navaja kot prelomni dogodek krhanja odnosov med Slovenci in Italijani v Trstu požig Narodnega doma:

To je bilo 22. junija 1920. Tega danes noben Italijan noče več slišati. Podivjana tolpa fašistov je odšla najprej do Narodnega doma Balkan, slovenske kulturne hiše s priključenim hotelom, in ga zažgala. Dva sta bila mrtva. Nato so podtaknili ogenj v neki gostilni, v odvetniški pisarni, v slovenskih trgovinah in treh bankah. Dvanajst ranjenih. Policija se je držala ob strani (Heinichen, 2010a, 50).

Poleg tega opiše italijansko fašistično nasilje nad Slovenci, ki je sledilo požigu:

prepovedali [so] govor v slovenščini in hrvaščini, slovenske šole, banke in podjetja so zaprli. Neizprosno so bila poitalijančena vsa slovanska imena in prepovedano bogoslužje v slovenščini, potem ko je Vatikan slovanske škofo zamenjal z italijanskimi. Vsaka uporaba slovenščine ali hrvaščine v javnosti je bila kazniva, celo privatni pogovori so morali potekati v italijanščini (Heinichen, 2010a, 79).

Obdobje fašizma in zatiranja vsega neitalijanskega zlasti na narodnostno mešanem območju pa je le še poglobilo nastali prepad med skupnostma: »*[t]o zmešano iskanje nacionalne identitete je uničilo celotno moč tega mesta, pod fašisti je izgubilo vse, čeprav jih veliko tega*

še sedaj ne prizna. In proti Slovanom se je širilo nasilje v neprijetnem obsegu« (Heinichen, 2010a, 50–51).

Roberta De Falco in Veit Heinichen v povezavi z vojnim obdobjem postavita v središče Rižarno, edino nacistično uničevalno taborišče v Italiji. Pri slovenskem piscu je to le epizoda med mnogimi drugimi, ki so prizadele slovensko skupnost v Italiji, medtem ko ima pri italijanski avtorici in nemškem pisatelju centralnejšo vlogo, saj Rižarno povzdigneta v simbol vseh vojnih grozot, ki so se izvršile v Trstu. Tedanjemu dogajanju Roberta De Falco posveti največ pozornosti v romanu *Nihče ni nedoležen** (*Nessuno è innocente*, 2014), kjer se babica Južnoameričanke Violette Amado, po izvoru Tržačanka, preko pisem spominja svojih dni v Rižarni: »*Tako je, kot da ne bi nikdar odšla iz tistega taborišča, iz tistih barak, kot da se dim auschwizkih peči meša s tistim v Rižarni in prežema vsako mojo najbolj skrito celico*« (De Falco, 2013, 251). Violetina babica se po kruti taboriščni izkušnji zaradi mnogih grdih spominov »*n[e] žel[i] nikdar več vrniti v Trst*« (De Falco, 2013, 295) in preostanek življenja preživi v Braziliji. V skladu z italijansko povojno politiko zamolčevanja se De Falco ne posveča času fašizma, temveč raje (pre)usmeri pozornost na nacistične zločine.¹⁵

Metaforo spomina na ta mestu neljub izsek preteklosti Heinichen ponudi v literariziranju usode strastnega tržaškega zbiratelja Diega de Henriqueza, čigar usodi se obširno posveti v romanu *Smrt na čakalni listi** (*Tod auf der Warteliste*, 2003).¹⁶ De Henriquez »*je ključna osebnost za celotno obdobje [od nacistične okupacije Trsta do sodobnosti, op. M. S.]. Na dan prinaša vse spletke Svobodnega tržaškega ozemlja do danes'*« (Heinichen, 2006, 212). Umrli je leta 1974 v požaru, ki je zajel skladišče, v katerem je spal. Okoliščine ostajajo še danes nepojasnjene, nekateri pa jih pripisujejo namernemu umoru, ker, preden bi pobelili stene celic v Rižarni, je de Henriquez z njih prepisal zapise jetnikov. Poznal je torej »*imena informatorjev in kolaboracionistov v času nacizma*« (Heinichen, 2006, 62) »*in ljudi, ki so obogateli z lastnino deportirancev*« (Heinichen, 2006, 178), zato je bil po vojni, podobno kot spomin, zelo verjetno prisilno »*utišan*« in zatrt. Njegovih zapiskov so se bali »*nekdanji nacistični kolaboracionisti kot tudi politiki neofašističnega izvora, ki so si v sodobnem času nadedli bolj demokratično obleko*« (Heinichen, 2011, 79). Ohranilo se je njegovo skladišče,¹⁷ polno vseh mogočih vojnih predmetov, kar lahko prav tako razumemo kot metaforo o neizbrisnosti spomina, ki kljub poskusom brisanja čaka, da se ga razčisti in uredi.¹⁸

15 Do nacističnega koncentracijskega taborišča Rižarna je tržaška družba po koncu vojne gojila dvojni odnos. Po eni strani je poskušala pozabiti nanj, po drugi pa je ta spomin izrabljala, zato da bi z njegovo pomočjo pozabila na italijanske fašistične zločine, v katere so bili vpleteni mnogi prebivalci mesta.

16 Z usodo Diega de Henriqueza se poglobljeno ukvarja tudi Claudio Magris v svojem romanu *Ustavljena preiskava** (*Non luogo a procedere*, 2015).

17 V sodobnem času je v Trstu na podlagi zbirke Diega de Henriqueza nastal Mestni vojni muzej za mir (*Civico Museo della Guerra per la Pace*).

18 Poskus tega je bilo skupno *Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije* (2000), ki pa ni razrešilo še naprej odprtih razprav o ključnih slovensko-italijanskih narodnostno-zgodovinskih vprašanjih 20. stoletja.

Proučeni policijski romani se ukvarjajo tudi z iskanjem izvorov zamere italijanske strani do slovenske, in sicer jo najdejo v povojnem času, s tem povezanimi fojzbami in velikim številom Italijanov, ki so odšli iz Istre, Reke in Dalmacije v Italijo. Tako kot je italijanska avtorica redkobesedna glede fašizma, je o fojzbah in italijanskih ezulih najmanj govora pri Sergeju Verču, medtem ko se omenjeni temi obširno posvetita Veit Heinichen v romanu *Mrtveci s Krasa (Die Toten vom Karst, 2002)* in Roberta De Falco v romanu *Čas ne izbriše* (Il tempo non cancella)*. Nekateri italijanski literarni liki v omenjenem romanu pogosto govorijo o »izdajalskih ščavih, o Titovih partizanskih brigadah, ki so jih odtrgale iz njihovih nebes na zemlji« (De Falco, 2014b, 43). Preko protislovansko nastrojene Cristine Radek, prepričane, da je hči Italijana, ki je po vojni zapustil Poreč, ne ve pa, da je v resnici hči Hrvata, Roberta De Falco nameni nekaj besed tudi tisočletni prisotnosti Italijanov v Istri in Dalmaciji.

Cristina je sovražila Slované, vse njihove etnije. Hrvat pa še posebej. Imela jih je za uzurpatorje, divjake in nikoli ni želela imeti opravka z njimi. [...] Kakšno bi bilo njeno življenje, se je spraševala, če bi živela v tistem majhnem mestu ob morju, v katerem, kot je vsakič ponavljal njen ded, je vsak kamen govoril o tisočletni italijanski civilizaciji, ki ga je prežemala? [...] Njen oče ji je povedal [...], da je Poreč zelo podoben Benetkam, ker so ga zgradili Benečani, kot tudi sicer vsa istrska in dalmatinska mesta, ki so pripadala Italiji že od antičnih rimskih časov. Razlog več za Cristino, da se ni želela vrniti na tisto zemljo, ki poleg izгона Italijanov, ki so jo naseljevali več kot tisočletje, je želela tudi izbrisati njihovo zgodovino in civilizacijo (De Falco, 2014b, 67).

Heinichen povzema stališča in razloge nekaterih Italijanov, ki gojijo mržnjo do Slovencev,

In vsi so imeli Istrane za fašiste, samo zato, ker so prišli od tam, kjer so se jih hoteli znebiti komunisti. Vsi so morali pričeti od začetka. To kar vpije o krivici. Tako slab pa fašizem spet ni bil in poleg tega Italija še danes plačuje pokojnine komunističnim zločincem! In potem govorijo o tem, da je treba pustiti preteklost počivati v miru in pričeti na novo v združeni Evropi. Ne spravljajte me v smeh! [...] Vse te fine vlade, ki smo jih imeli, niso prav nič boljše od teh umazanih Slovanov. Razumete: nazaj hočemo to, kar nam pripada! Istra je italijanska! (Heinichen, 2010a, 146–147).

Eden ključnih spominskih motivov, povezanih z italijanskimi literarnimi prikazi Trsta, je tudi motiv fojbe, brezen, v katera so fašisti, gestapo, SS in jugoslovanski partizani metali svoje žrtve, vendar zagovorniki različnih ideologij zagovarjajo zelo različna stališča o tem, kdo je metal vanje ljudi in v kakšnem številu. Fojbe so

»metafora obmejne anksioznosti, [...] nosilke kolektivnega spomina, negotovosti« (Pizzi, 2007, 167), »konfliktov, nasilja, travm, bolečine [...], ostanek ranljive kulturno-zgodovinske identitete meje« (Pizzi, 2007, 173). Verč se s to temo ne ukvarja, medtem ko se je Heinichen zlasti v romanu *Mrtveci s Krasa (Die Toten vom Karst)* loteva z željo po objektivnosti, kajti »'[o] fojbah tako ali tako nihče ne ve ničesar natančnega'« (Heinichen, 2010a, 103), »niti politika niti mediji tega temačnega poglavja zgodovine v desetletjih niso zaupanja vredno obravnavali. Le nasprotujoče si izjave – glede na to, ali so trditve prihajale z leve ali z desne, od ekstremistov ali meščanov, od nacionalistov, fašistov ali komunistov, onkraj meje ali iz Italije« (Heinichen, 2010a, 13). Ravno okrog fojbe splete prizor, ki ga povzame v obliki časopisnega članka in s katerim odlično prikaže zmešnjavo na tanki meji med izbruhom konflikta in farso, ki se sproži na Tržaškem vsakič, ko se odprejo vprašanja, povezana s preteklostjo in narodnostjo.

Včeraj, tako je poročal članek, se je znašla skupina slovenskih aktivistov pod vodstvom nekega profesorja zgodovine v fojbi pri Bazovici. Skozi majhno odprtino na robu mogočne kamnite plošče, s katero so nekoč zaprli brezno, so hoteli spustiti navzdol sondo. Profesor je zahteval natančno preiskavo odprtine in dvesto štirideset metrov globokega žrela. »Tukaj ne gre za nič drugega kot za očrnitev Slovanov. Brezno je prazno!« je zagotavljal eden o aktivistov. Istočasno se je le šest metrov stran nabrala skupina militantnih italijanskih fašistov. Spremljal jih je italijanski duhovnik [...]. Odvili so zastavo »Repubblica sociale« z orlovo glavo in s »fasciom«, emblemoma fašistov in duhovnik je govoril izzivalno in glasno: »Zahtevamo spoštovanje do žrtev fojbe! To je znak božje previdnosti, da smo sem prispeli pravočasno, ko se poskuša blatiti spomin na naše mrtve.« Nato je odprl svoje Sveto pismo in izrekel kratko molitev, razširil roke in dal blagoslov. Ostali so se prekrizali. Medtem se je profesor pogovarjal z navzočimi karabinjerji, ki so mu preperečevali spustiti sondo in novinarji slovenske televizije so poskušali intervjuvati desne ekstremiste, vendar oni niso napredovali, kajti nihče ni imel poguma govoriti pred kamero. [...] Malo pozneje se je pripeljala skupina starejših kolesarjev, ki so [...] začeli glasno razpravo s slovanskimi aktivisti, kjer na nobeni strani ni manjkalo trdote: zakoni, ki zatirajo slovensko manjšino, rasna politika fašistov, Tito – komunistični birič, državni predsedniki, ki so poklekli ob spomeniku, zahteva po reparaciji, odgovornost vladajočih do žrtev fojbe pri Bazovici in vseh fojbe v Italiji in Istri. Uradniki enote proti terorju tudi tokrat niso posegli vmes (Heinichen, 2010a, 13–14).

Ko piše o fojbah, Heinichen poudari, da je šlo pri povojnem znašanju jugoslovanskih vojakov nad Italija-

ni v nekaterih primerih za krivično dejanje, v drugih pa za maščevanje za prestano fašistično nasilje; »*Doslej je bilo v Istri in na tržaškem Krasu registriranih čez trideset fojb. Podatki o številu mrtvih so se raztezali med petsto in dvajset tisoč. Ne le Italijane, tudi Slovence in Hrvate je tam doletela smrt*« (Heinichen, 2010a, 80), »[m]ed Italijani so se hitro razširile govorice, da ni doletelo le fašistov. Šušljalo se je o zasebnih maščevanjih, o zavisti in starem sporu. Žrtve so bili tudi partizani, če niso bili komunisti in so se uprli partijski disciplini« (Heinichen, 2010a, 210–211). De Falco pa povzame tezo o številu in nedolžnosti žrtev, ki se je v Italiji uveljavila, ko je bil leta 2004 sprejet zakon o 10. februarju kot dnevu spomina na italijanske in druge žrtve fojb ter eksodus Italijanov iz Istre, Reke in Dalmacije po koncu 2. svetovne vojne. De Falco tako zapiše, da so fojbe brezna, kamor so bili »*tisoči živih ljudi vrženi v smrt*« (De Falco, 2014a, 267) oz. kjer so umrli »*nedolžni*« (De Falco, 2014a, 51).

SKLEP

Na podlagi predstavljene analize lahko sklenemo, da se leposlovje, ki se ukvarja s Trstom in Tržačani, četrto žanrsko, težko izogne utrjenim tržaškimi literarnim motivom. Dva glavna motiva lahko zasledimo tudi v sredozemskih kriminalkah Slovenca Sergeja Verča, Italijanke Roberte De Falco in Nemca Veita Heinichena. To sta trajna aktualnost in odprtost (narodno)identitetnih vprašanj ter ujetost mesta v preteklost in spomine.

Pri obravnavi narodnoidentitetnih vprašanj se vsi trije pisatelji zavedajo identitetne raznolikosti Trsta, a se do njenih komponent različno opredeljujejo. Do Slovencev je najbolj kritičen Sergej Verč, medtem ko se ostala dva avtorja zateketa v nekatere klišeje o dobri slovenski hrani ali nadarjenosti za petje. Podobno je tudi do Italijanov najbolj kritična ravno italijanska avtorica.

Vsi trije pa prepoznavajo v odnosu tržaških Italijanov do Slovencev zmes nezanimanja, podcenjevanja, sovraštva in strahu. Ob tem zavzema med identitetami, ki jih literarizirajo, posebno mesto tržaška identiteta, ki jo kljub zavedanju, da je heterogena in stalno spreminjajoča se kategorija, poskušajo definirati skozi sedem negativnih razlikovalnih lastnosti: bolnost, statičnost, starost, zaprtost, šovinizem, zlaganost in obrobnost. S tega vidika si tržaškost deli mnoge podobnosti z otoškimi identitetami, ki z bolečo in hkrati neodtujljivo navezanostjo na svoj mikroprostor poskušajo kompenzirati umanjano vpetost v makroprostor.

Negativne prvine, ki zaznamujejo Trst in ohranjajoče se napetosti med njegovimi različnimi narodnimi identitetami, proučeni policijski romani raziskujejo tako, da se pogosto vračajo v družbeno-politično preteklost mesta. Prav na tem mestu se pojavijo največja razhajanja med njimi, saj stopijo v ospredje narodnostne teme. Verč in Heinichen zaznavata kot ključni trenutek tržaške preteklosti obdobje italijanskega fašizma, medtem ko se tega Roberta De Falco skoraj ne dotakne. Prioriteto daje temi nacističnega uničevalnega taborišča Rižarna, fojb in Italijanov, ki so po vojni zapustili Istro, Reko in Dalmacijo. Slednjima pa se izogne Verč. Slovenec in Italijanka na tak način nadaljujeta z diametralno nasprotnim tolmačenjem preteklosti, ki se nikdar ne steče v eno samo, skupno pripoved. Pri tem pa je zanimiva vloga, ki jo odigra Veita Heinichen, ki kot Nemec gleda na tržaško preteklost *super partes*. Prav s te pozicije sooča razloge ene in druge strani ter si na tak način pribori novo, posredniško-povezovalno vlogo, ki je razbremenjena kolektivnega spomina obeh skupnosti in najbolj objektivno naravnava med vsemi tremi. S tem prinaša spoznanje o pomembnosti »zunanjega« obravnavanja tržaške stvarnosti, ki se pridružuje »slovensko-italijanskemu krogu« in ga obenem presega ter na tak način lahko pomaga uzreti stare teme v novi in spravni luči.

CONTEMPORARY SLOVENIAN, ITALIAN AND GERMAN CRIME NOVEL ABOUT TRIESTE AND TRIESTINE IDENTITIES

Maja SMOTLAK

Science and Research Centre Koper, Institute for Linguistic Studies, Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: maja.smotlak@zrs-kp.si

SUMMARY

Literary fiction about Trieste and the Triestiners rarely avoids the settled Trieste's literary motifs. Also in the Mediterranean crime novels of Slovene author Sergej Verč (Trieste, 1948-Gabrovica near Komen, 2015), Italian author Roberta Mazzoni with the pseudonym Roberta De Falco (Milan, 1951) and German author Veit Heinichen (Villingen-Schwenninger, 1957) there are present the two main motifs: permanent actuality of (national) identity issues and entrapment of the city in the past and memories. With imagologic method, comparative observation of the similarities and differences, the article analyzes the key concepts related to the mentioned motifs in the novels of the three authors.

When dealing with issues about national identity all three writers are aware of the identity diversity of Trieste, but they take different positions about its components. Sergej Verč is the most critical towards Slovenes, while the other two authors choose certain clichés. Similarly, the Italian author is the most critical about Italians. The three authors identify a mixture of apathy, underestimating, hatred and fear in the attitude of Italians from Trieste towards Slovenes. The Triestine identity, known as triestinity, plays a specific role; in spite of knowing that it is a heterogeneous and constantly changing identity, the authors try to define it through seven negative distinctive features: soreness, immobility, oldness, closeness, chauvinism, hypocrisy and marginalization.

Negative elements that characterize Trieste and keep the tensions between its different national identities are explored by the police novels with the fictional returning in the socio-political history of the city. At this point appear the biggest differences between their visions. Verč and Heinichen perceived as a crucial moment of Trieste's history the period of Italian fascism, while Roberta De Falco doesn't write almost anything about it. She gives priority to themes like the Nazi extermination camp Risiera, 'foibe' and Italians who after the war, have left Istria, Rijeka and Dalmatia. On the other hand, Verč avoids these issues. The Slovenian and the Italian writer in such a way continue the diametrically opposite interpretations of the past, which never runs in a single, common narration. While Veit Heinichen, who as a German looks impartially at Trieste's history, gives space to the outlooks of the two nations both Slovenian and Italian, and in this way he takes over the role of an objective mediator-linker, since he doesn't carry the weight of collective memories of the two communities.

Keywords: Sergej Verč, Roberta De Falco, Veit Heinichen, crime novel, detective novel, Mediterranean crime novel, Trieste, triestinity, Slovenes, Italians, collective memory

VIRI IN LITERATURA

- Alewyn, R. (1982):** Anatomija detektivskega romana. V: Žižek, S. & R. Močnik (ur.): Memento umori: teorija detektivskega romana. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 132–161.
- Ara, A. & C. Magris (2001):** Trst, obmejna identiteta. Ljubljana, Študentska založba.
- De Falco, R. (2013):** Nessuno è innocente. Milano, Sperling & Kupfer.
- De Falco, R. (2014a):** Bei tempi per gente cattiva. Milano, Sperling & Kupfer.
- De Falco, R. (2014b):** Il tempo non cancella. Milano, Sperling & Kupfer.
- De Falco, R. (2016):** Non è colpa mia. Milano, Sperling & Kupfer.
- Duša, Z. (ur.) (2015):** Slovenska tržaška literarna šola: prispevki s simpozija ob devetdesetletnici Alojza Rebule in 101. rojstnem dnevu Borisa Pahorja, 26. avgusta 2014 v mestni hiši v Ljubljani. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Farina, G. et al. (2007):** Enciclopedia della letteratura. Milano, Garzanti editore.
- Ferracuti, G. (2013):** Il «giallo mediterraneo» come modello narrativo. V: Galeota, V. (ur.): La rappresentazione del crimine sul poliziesco argentino e sul «giallo mediterraneo». Roma, Aracne editrice, 35–52.
- Heinichen, V. (2004):** Morte in lista d'attesa. Roma, E/O.
- Heinichen, V. (2005):** Vsakemu svojo smrt. Ljubljana, Pasadena.
- Heinichen, V. (2006):** Le lunghe ombre della morte. Roma, E/O.
- Heinichen, V. (2008):** Danza macabra. Roma, E/O.
- Heinichen, V. (2010a):** Mrtveci s Krasa. Izola, Meander.
- Heinichen, V. (2010b):** Spokoj močnejšega. Izola, Meander.
- Heinichen, V. (2011):** Nessuno da solo. Roma, E/O.
- Heinichen, V. (2013):** Il suo peggior nemico. Roma, E/O.
- Kmecl, M. (1975):** Od pridige do kriminalke ali o meščanskih začetkih slovenske pripovedne proze. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Lah, A. (1997):** Mali pregled lahke književnosti. Ljubljana, Rokus.
- Pageaux, D.-H. (2005):** Uvod v imagologijo. V: Smolej, T. (ur.): Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti: imago-loško berilo. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, 9–20.
- Pizzi, K. (2007):** Trieste: italianità, triestinità e male di frontiera. Bologna, Gedit.
- Pregelj, B. (2003):** Detektivka v sodobni slovenski in španski književnosti. V: Hladnik, M. & G. Kocijan (ur.): Slovenski roman. Mednarodni simpozij Obdobja – metode in zvrsti. Ljubljana, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 221–230.
- Sacco Messineo, M. (2009):** La carta geografica rovesciata. V: Di Gesù, M. (red.): Letteratura, identità, nazione. Palermo, duepunti, 109–120.
- Svetina, P. (2003):** Slovenski kriminalni roman pred drugo svetovno vojno. V: Hladnik, M. & G. Kocijan (ur.): Slovenski roman. Mednarodni simpozij Obdobja – metode in zvrsti. Ljubljana, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 259–263.
- Šabec, K. (2004):** Angelo Ara, Claudio Magris: Trst, obmejna identiteta. Ljubljana: Študentska založba, zbirka Claritas, 2001. Družboslovne razprave, 20, 46/47, 289–291.
- Štefancič jr., M. (2007):** Kdo je morilec? Zakaj slovenske kriminalke mislijo, da so več kot kriminalke, in zakaj jim je Slovenija premalo. Mladina. <http://www.mladina.si/98189/kdo-je-morilec/> (9. 12. 2016).
- The Editors of Encyclopaedia Britannica (2016):** Detective story. Encyclopædia Britannica. <https://www.britannica.com/art/detective-story-narrative-genre> (25. 4. 2018).
- Toroš, A. (2012):** Triestinità in tržaškost. V: Bandelj, D. & K. Mihurko Poniž (ur.): Perspektive manjšinskih literatur: mednarodna konferenca, Gorica, 8-9 november 2012: program in povzetki referatov. Ljubljana, Slovensko društvo za primerjalno književnost, 28–29.
- Verč, S. (1991):** Rolandov steber. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Verč, S. (1998):** Skrivnost turkizne meduze. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Verč, S. (2003):** Pogrebna maškarada. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Verč, S. (2009):** Mož, ki je bral Disneyjeve stripe. Ljubljana, Modrijan.
- Zupan Sosič, A. (2001):** Kriminalna uganka. Slavištična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede, 49, 1/2, 41–53.
- Žižek, S. & R. Močnik (1982):** Sprema beseda. V: Žižek, S. & R. Močnik (ur.): Memento umori: teorija detektivskega romana. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

LA VIA PARLAMENTARE ALL'APPROVAZIONE DELLA LEGGE DI TUTELA DELLA COMUNITÀ SLOVENA IN ITALIA

Miha ZOBEC

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: miha.zobec1@gmail.com

SINTESI

Il contributo analizza il percorso parlamentare dell'approvazione della legge di tutela della minoranza slovena in Italia e l'atteggiamento della parte italiana verso questo processo. Nonostante lo Stato italiano si fosse impegnato a tutelare la minoranza slovena già con lo Statuto speciale del Memorandum di Londra del 1954, e successivamente con gli Accordi di Osimo del 1975, un atto legislativo conseguente non fu mai realizzato, se non in tempi recenti. Al contempo, le istituzioni della minoranza slovena si erano impegnate con costanza per circa un cinquantennio, affinché Roma emanasse una legge specifica che tutelasse gli sloveni in Italia in tutto il loro territorio d'insediamento e non soltanto in piccole aree circoscritte. Il parlamento infine approvò il provvedimento nel 2001, nel corso di una legislatura governata dal centrosinistra, mentre rimase ferma l'opposizione delle forze di destra, che tradizionalmente avevano sempre ostacolato i provvedimenti a favore delle minoranze nazionali.

Parole chiave: minoranza slovena, trattati internazionali, legge di tutela della minoranza slovena in Italia, parlamento italiano

PARLAMENTARNA POT SPREJEMA ZAŠČITNEGA ZAKONA ZA SLOVENSKO MANJŠINO V ITALIJI

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje parlamentarni postopek sprejemanja zaščitnega zakona za slovensko manjšino v Italiji in predstavi italijanski odnos do tega procesa. Kljub temu, da se je Italija k zaščiti slovenske manjšine zavezala že v Posebnem statutu Londonskega memoranduma 1954, načela pa nato potrdila v Osimskih sporazumih 1975, določila teh mednarodnih dokumentov v praksi niso zaživel. Slovenska manjšina si je zato prizadevala za sprejem zakona, ki bi ščitil njene pripadnike na celotnem območju poselitve. Zaščitni zakon je bil v parlamentu nazadnje sprejet šele leta 2001. Z nastopom levsredinske vlade, ki je bila odločena rešiti vprašanje jezikovnih manjšin v državi, so bile tudi razmere za sprejem zakona ugodnejše, čeprav je bilo potrebno računati na nasprotovanje politične desnice, ki je v zaščiti slovenske manjšine videla nevarnost za italijansko prebivalstvo.

Ključne besede: slovenska manjšina, mednarodni sporazumi, zakon za zaščito slovenske manjšine v Italiji, italijanski parlament

INTRODUZIONE

La legge 38/01¹ è il primo atto legislativo della Repubblica italiana che prevede un unico livello di tutela per gli appartenenti alla minoranza etnica slovena in tutte e tre le province del loro insediamento. E questo il motivo per cui, superata la precedente forma disomogenea, oggi si parla di *tutela globale*, mentre la legge è conosciuta sotto l'appellativo di *legge di tutela globale*.

La tutela della minoranza slovena è stata già argomento di numerosi studi sia di carattere storiografico sia giuridico², alcuni dei quali si sono cimentati più recentemente anche con le questioni di carattere attuativo. Per quanto riguarda il percorso di approvazione della legge, materia non ancora studiata in tutti i suoi particolari, va citata l'opera di Jože Šušmelj, console generale della Jugoslavia e in seguito della Slovenia a Trieste. Il suo libro sul tortuoso percorso di approvazione della legge (Šušmelj, 2003) al parlamento attinge all'esperienza personale, ai verbali della Camera dei deputati e alla stampa della minoranza in Italia e di quella in Slovenia. Altri studiosi hanno analizzato il contenuto della legge sotto il profilo giuridico e storico-sociale³.

Nonostante tutto ciò è possibile affermare che il punto di vista italiano in merito a questa legge rimane poco conosciuto. Le trattazioni citate, infatti, raramente attingono alla stampa italiana, per cui manca nelle analisi storiografiche un'adeguata considerazione dei modi in cui venivano visti da parte dell'opinione pubblica italiana sia il problema della tutela giuridica sia la condizione generale della minoranza slovena.

Il coinvolgimento della stampa italiana nell'interpretazione storiografica consente di assumere una certa distanza da quell'approccio etnocentrico, proprio del modo in cui la minoranza (in parte anche l'opinione pubblica in Slovenia) percepiva la legge e il suo significato nel quadro della società e delle istituzioni italiane. In questo modo l'approccio alla questione diventa più plurale, giacché si propone di seguire un metodo di storia condivisa (*shared history*), dove l'oggetto d'analisi è affrontato da tutti i punti di vista effettivamente presenti nella vita reale (Verginella, 2010, 212; Verginella, 2012, 322).

Rilevare la percezione italiana riguardo al disegno di legge non è però un'operazione agevole, in quanto

la stampa nazionale aveva dedicato scarsa attenzione alla questione. Maggiore fu l'attenzione della stampa triestina. È interessante notare che la stampa nazionale si era molto più interessata al tema negli anni della Jugoslavia socialista, probabilmente a causa del ruolo tampone tra l'Est e l'Ovest ricoperto da questo paese (Bucarelli, 2008, 26) e anche in virtù della posizione di Trieste, considerata in una prima fase baluardo di difesa dell'Occidente, dopo gli accordi di Osimo (1975), invece, come luogo d'incontro tra i due mondi. Di conseguenza in questo mio tentativo di ripercorrere l'iter che portò all'approvazione della legge cercherò di rendere conto dei cambiamenti intervenuti nell'opinione pubblica italiana dalla dissoluzione della Jugoslavia all'approvazione della legge e di chiarire in che modo questi cambiamenti hanno influito sulla discussione del disegno di legge e quindi sulla sua approvazione. Dato il breve spazio a disposizione il discorso si soffermerà necessariamente sui passaggi di maggiore rilievo.

LA QUESTIONE DELLA TUTELA DOPO OSIMO: I MUTAMENTI NEL TEATRO DELLA POLITICA E LA PROPOSTA MASELLI

Dopo la seconda guerra mondiale la comunità degli sloveni in Italia non è stata oggetto dello stesso livello di tutela garantito alle minoranze tedesca e francese. Mentre nell'immediato dopoguerra nel Trentino-Alto Adige e nella Val d'Aosta venivano istituite due regioni autonome dotate di statuto speciale, in cui si provvedeva alla tutela delle minoranze, nel caso degli sloveni e del territorio abitato da questa comunità la regione autonoma fu fondata appena nel 1963. È da precisare che la regione Friuli-Venezia Giulia (FVG) non fu costituita prioritariamente a garanzia delle minoranze linguistiche, che si presupponeva fossero tutelate dalla Costituzione italiana, ma semplicemente per motivi geo-politici ed economici⁴. Infatti, nello statuto di autonomia la questione della tutela delle minoranze trova riscontro solamente nel 3° articolo e in termini molto generali⁵.

Gli sloveni della provincia di Trieste erano stati sottoposti a tutela giuridica per mezzo dello Statuto speciale accluso al Memorandum di Londra 1954, che però non veniva attuato in quanto l'Italia non aveva ratificato il

1 Norme a tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli-Venezia Giulia (GURI, n. 56, 8. 3. 2001).

2 Va citata la raccolta di saggi nel volume *Na oni strani meje* (Bajc, 2004) che presenta, per chi desidera intraprendere ulteriori lavori di analisi, un esame sia storico che giuridico del problema della tutela della minoranza con una ricca bibliografia. Alla questione giuridica è dedicato anche un numero monografico della rivista *Acta Histriae* in cui sono pubblicati gli atti della conferenza *La posizione giuridica degli sloveni in Italia 1866-2002 (Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866-2002)* (Acta Histriae, 11, 2003, 2). Altri riferimenti bibliografici relativi al tema della situazione della minoranza sotto il profilo giuridico si possono trovare in questo saggio. L'inquadramento storico nel volume della Milica Kacin Wohinz e Jože Pirjevec (2000).

3 Vedi ad esempio Ozbič (2004a), il rapporto sullo stato giuridico della minoranza di Brezigar e Komac (2010) a nove anni dall'approvazione della legge, il contributo sul ruolo del comitato paritetico ossia l'organo preposto alla vigilanza sull'attuazione della legge di tutela di Jevnikar (2003) l'esame dei vari approcci alla tutela di Marinac (2005), la situazione nella Resia di Valentinčič (2016), la valutazione critica di Bajc e Klabjan (2008) e nuovamente, in forma sintetica, da Bajc (2016).

4 Vedi: Camera dei deputati, Atti parlamentari, III legislatura, Proposta di legge costituzionale n. 1361, Statuto speciale della Regione Friuli-Venezia Giulia, presentata il 25 giugno 1959.

5 Per i commenti sull'art. 3 dello statuto della regione FVG si veda: Paladin, 1964, 13-15.

Memorandum⁶. Di conseguenza, all'inizio degli anni '70, gli esponenti sloveni in collaborazione con i partiti della sinistra italiana e sotto il coordinamento delle organizzazioni della minoranza redigevano una proposta di legge dei diritti nella vita privata e pubblica degli sloveni di tutte e tre le province, Trieste, Udine e Gorizia. Questa forma di tutela fu in seguito denominata "globale"⁷.

Nei mesi in cui nel parlamento italiano comparivano le prime proposte di legge sulla tutela, l'Italia e la Jugoslavia avviavano le trattative segrete relative alla soluzione della questione dei confini che portarono nel 1975 alla firma degli accordi di Osimo. Tali accordi confermavano, in merito alla questione della tutela delle minoranze, la situazione preesistente. Dopo la ratifica degli accordi di Osimo⁸ e la chiusura dei lavori della Commissione Cassandro⁹, l'attenzione volse verso la discussione parlamentare. Da questo punto di vista fu rilevante l'attività svolta negli anni Ottanta dalla prima commissione permanente del Senato, il cui compito era esaminare tutte le proposte di legge presentate sull'argomento dai vari partiti. Nell'ambito di questa una sottocommissione aveva il compito di analizzare il problema e di predisporre una proposta di legge. Con il passare del tempo l'attività di questa commissione cominciò lentamente a scemare in seguito ai rinvii delle sedute, dei contrasti tra i membri e dell'incapacità di trovare un punto di convergenza con il governo.

Nel contempo, il ministro degli Affari regionali Antonio Maccanico predispose un disegno di legge ispirandosi

alle conclusioni della Commissione Cassandro¹⁰. Anche questa proposta, non prevedendo alcuna forma di tutela per gli sloveni della provincia di Udine, riconfermava il regime territoriale discriminatorio, incontrando così la ferma opposizione della minoranza. D'altro canto vi si opposero pure i rappresentanti della destra italiana, poiché ritenevano che avrebbe offerto alla minoranza troppi benefici.

Con la disgregazione dello Stato jugoslavo i rapporti dell'Italia con i membri della minoranza slovena e la Slovenia andavano progressivamente migliorando.

Per quanto il ministro degli esteri italiano Gianni De Michelis fosse stato per lungo tempo contrario all'indipendenza degli sloveni (si temeva un effetto domino su altre comunità nazionali disseminate in altre parti della stessa Jugoslavia e nell'Europa dell'Est), il presidente della regione FVG Adriano Biasutti appoggiò le aspirazioni di Lubiana¹¹ (Lusa, 2001, 59; Kosin, 2000, 27; Šušmelj, 2009, 153). Seguì, grazie all'iniziativa di Biasutti, anche la visita di Francesco Cossiga in Slovenia e l'incontro con il presidente sloveno Milan Kučan che rappresentò un buon auspicio per i futuri rapporti tra i due stati¹².

Nonostante ciò questi rapporti non furono facili in quanto rimanevano sul tappeto le questioni della tutela delle due minoranze e all'esproprio dei beni degli esuli italiani dall'Istria. L'Italia pose come condizione al riconoscimento della Slovenia e della Croazia l'accettazione da parte di queste nuove entità del Memorandum trilaterale¹³ in cui era richiesta l'attuazione di una politica

6 Sulla questione relativa alla mancata ratifica e quindi attuazione dello Statuto speciale: Ozbič, 2004b, 175–183.

7 Le proposte sono pubblicate nella raccolta: Jeri, Kušej, Klemenčič & Polič, 1974, e inoltre nel libro: Šiškovič, 1974. Sulla bozza del Partito Comunista Italiano (PCI) vedi anche: Čok, 2008.

8 Sui negoziati, conclusi con la firma degli accordi di Osimo, che hanno confermato sia la linea di confine sia le forme di tutela delle minoranze previste dal Memorandum di Londra, si veda Škorjanec, 2007. Sull'approccio italiano alla soluzione del problema cfr. Bucarelli, 2009; Bucarelli, 2013. Il punto di vista jugoslavo è spiegato in Mišič, 2013. Le questioni poste da Osimo vengono approfondite nella raccolta di saggi *Osimska meja (Il confine di Osimo)* (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006). Sul punto di vista italiano relativo alla tutela delle minoranze come previsto dall'art. 8 degli accordi si veda: Udina, 1979, 35–40; Bonamore, 1979, 424–429; Bartole, 1977. Su quello jugoslavo invece: Petrič, 1981, 87–93; Petrič, 1982, 51–52; Šiškovič, 1984, 85; Devetak, 1984, 79–80.

9 Per rendere più spedita l'attuazione dei trattati di Osimo, il governo istituì una commissione di studio presieduta da Giovanni Cassandro con il compito di adeguare l'ordinamento italiano agli accordi internazionali. Ne fecero parte anche esponenti della minoranza slovena. Il funzionamento della commissione fu condizionato dal rifiuto di alcuni suoi membri di riconoscere le popolazioni della Slavia friulana come slovene. Secondo Stojan Spetič, membro di questa commissione (già giornalista al *Primorski dnevnik* e alla RAI triestina e senatore PCI/PRC, ha collaborato alla stesura della legge 482/99 per la tutela delle minoranze storiche in Italia e della legge di tutela della minoranza slovena 38/01), è stato fondamentale il contributo del gruppo del prefetto Rizzo, grazie al quale è stato predisposto un elenco di 35 Comuni (compresi quelli della provincia di Udine) in cui andava applicata la tutela della minoranza. Questo elenco sarebbe in seguito diventato importante per il concetto di tutela globale (Spetič, 1985; Spetič, 2015).

10 Senato della Repubblica, X legislatura, Disegno di legge n. 2073, Provvedimenti a favore delle popolazioni di lingua slovena delle province di Trieste e Gorizia e di quelle di origine slava della provincia di Udine, presentato il 26 gennaio 1990.

11 Biasutti informò l'allora segretario del partito Democrazia Cristiana (DC) Arnaldo Forlani dell'istanza avanzata dal consiglio regionale del FVG in cui si chiedeva che l'Italia modificasse la sua politica nei confronti della Jugoslavia riconoscendo l'indipendenza della Slovenia e della Croazia (cfr.: Kosin, 2000, 27; Bucarelli, 2009, 136). Vedi pure il discorso di Biasutti all'incontro pubblico *Draga 1990*, in cui si pronunciò a favore dell'indipendenza della Slovenia promettendo di impegnarsi anche per la tutela della minoranza etnica (cfr.: Martelanc & Maver, 1991, 108–113).

12 I rapporti tra la comunità slovena e la politica locale triestina erano in questo periodo alquanto tesi, tanto da trovare spazio nella stampa nazionale. Il *Corriere della Sera* riferiva con preoccupazione del clima che si respirava a Trieste in seguito alle denunce e le ingiurie lanciate dal partito neofascista Movimento Sociale Italiano (MSI) in merito alla questione delle foibe e le parole del sindaco sul nazionalismo sloveno e contro il bilinguismo (*Corriere della Sera*, 26. 10. 1991: Ma Trieste non è Bolzano, 17).

13 Il Piccolo esprimeva il timore dei triestini che il Memorandum trilaterale potesse diventare un "nuovo Osimo" e aprire le porte al bilinguismo. L'avvocato Paolo Sardos Albertini a nome del Centro di coordinamento per la difesa di Trieste e dell'Unione degli Istriani arrivava invece a ritenere nulli tutti gli accordi internazionali firmati dalla disciolta Jugoslavia e a negare alla Slovenia e alla Croazia il diritto sui territori già appartenenti alla zona B del Territorio Libero di Trieste (TLT) (*Il Piccolo*, 12. 1. 1992: Tutela con troppi segreti, 1, 2; si veda pure: *Il Piccolo*, 14. 1. 1992: Il Memorandum della discordia, 1).

di tutela della minoranza italiana. La parte slovena non diede il proprio consenso al Memorandum, in quanto l'Italia non aveva accettato di firmare un accordo bilaterale in base al quale si sarebbe dovuta impegnare nei confronti della minoranza slovena¹⁴.

I rapporti si arenarono nuovamente di fronte alla firma degli accordi di Aquileia nell'ottobre 1994 che avrebbero dovuto regolare i problemi delle minoranze nei due Stati, i risarcimenti agli esuli e la questione degli immobili in Slovenia già di proprietà degli italiani (Lusa, 2001, 174-179; Šušmelj, 2009, 230-236). Nella bozza di accordo l'Italia si era impegnata ad approvare una legge di tutela riconoscendo l'esistenza di una popolazione di lingua slovena anche nella provincia di Udine e dichiarandosi disponibile a destinare fondi pubblici a sostegno di una scuola slovena privata in questo territorio. (Kosin, 2000, 227). Il governo sloveno però rifiutò l'accordo adducendo che il governo italiano stesse ricattando la Slovenia per il suo ingresso nell'Unione Europea (UE) (Bucarelli, 2009, 146).

L'arrivo di Romano Prodi alla Presidenza del consiglio apriva nuove speranze per la tutela della minoranza. A livello locale la situazione incominciò a cambiare ancora prima con l'elezione di Riccardo Illy a sindaco di Trieste nel 1993. Come in precedenza Biasutti anche Illy si adoperò per una politica più conciliante con la Slovenia. Infatti, nel discorso di ringraziamento ai propri elettori scelse di esprimersi anche in sloveno. Pochi giorni dopo la sua nomina fu ricevuto dal presidente sloveno Milan Kučan e dal sindaco di Capodistria Aurelio Juri (Lusa, 2001, 125).

Il percorso parlamentare della legge di tutela non si svolgeva disgiuntamente da un più generale processo politico tendente a riconoscere pieni diritti a tutte le minoranze linguistiche presenti in Italia. Nel 1997 l'Italia ratificò la Convenzione-quadro per la protezione delle minoranze nazionali stabilita dal Consiglio d'Europa. Seguì nel 1999 l'approvazione della legge 482 per la tutela delle minoranze linguistiche storiche in Italia, che contiene le norme per la tutela di dodici minoranze tradizionalmente presenti nel territorio italiano. Tale normativa costituiva un forte incentivo alla soluzione parlamentare della bozza di legge di tutela della minoranza slovena (Brezigar, 2001, 112).

Nel luglio 1998 si stava per avviare nell'ambito di una sottocommissione della commissione Affari costituzionali della Camera una nuova discussione sul tema della legge. Il relatore Domenico Maselli aveva predisposto una proposta di base per il dibattito in aula con l'appoggio dei partiti di centrosinistra e di Rifondazione comunista (PRC), ovvero delle forze politiche che sostenevano il governo Prodi. La minoranza Slovena era difatti storicamente legata ai partiti italiani di sinistra. Un ruolo importante nella lotta per i diritti nazionali lo

svolsero i parlamentari sloveni del PCI: Marija (Marina) Bernetič (Berneti), deputata negli anni 1963-1967; Albin Škerk, deputato tra il 1968 e il 1976, firmatario del primo disegno di legge per la tutela della comunità slovena; Jelka Gerbec, senatrice tra il 1976 e il 1987; Stojan Spetič, senatore tra il 1987 e il 1991. Fra gli appartenenti al PCI vanno menzionati anche Karel Šiškovič, fondatore dell'Istituto Sloveno di Ricerche (SLORI) e Boris Iskra, entrambi membri con Spetič della Commissione Cassandro. Un ruolo importante lo svolse anche Loris Fortuna (deputato dal 1963 al 1985), firmatario del disegno di legge proposto dal Partito Socialista Italiano (PSI). Nella cosiddetta seconda Repubblica gli sloveni si affidarono al Partito dei Democratici di Sinistra (PDS) e al PRC. Darko Bratina (senatore PDS tra il 1992 e il 1997) operò anche in ambito europeo. Demetrio Volcic dei Democratici di Sinistra (DS) sostituì Bratina al Senato e accompagnò la legge alla dirittura d'arrivo. Nel 2001 fu eletto nella lista dell'Ulivo Miloš Budin che diventò sottosegretario al commercio internazionale. Nel 2008 fu eletta al senato Tamara Blažina nella lista del Partito Democratico (PD) e nel 2013 come deputata, infine dal 2018 come candidata indipendente del PD è stata eletta al Senato Tatjana Rojc.

La bozza Maselli poggiava prevalentemente sulla proposta di legge presentata dal senatore Darko Bratina assieme ad altri membri dell'assemblea il 4 agosto 1995 e sulla quale esisteva il pieno accordo della società civile e della comunità slovena. Una simile proposta era stata presentata alla Camera dal deputato Luciano Caveri (del partito politico di ispirazione autonomista attivo in Valle d'Aosta, l'Union Valdôtaine - UV) nel giugno del 1997 a nome del partito sloveno Slovenska Skupnost / l'Unione slovena (SSk) e in collaborazione con Bratina. La proposta Maselli era stata approvata da tutte le componenti della minoranza slovena (Šušmelj, 2003, 29-30).

La bozza riconosceva l'esistenza della minoranza degli sloveni nelle tre province di Trieste, Gorizia e Udine in conformità con quanto previsto dalla Costituzione, dallo Statuto speciale della regione FVG e dalle convenzioni e dagli accordi internazionali. Assegnava allo Stato, alla regione FVG e agli enti locali il compito di adottare le misure necessarie affinché venissero riconosciuti agli appartenenti alla minoranza i diritti fondamentali e le corrispondenti libertà civili. Prevedeva inoltre l'istituzione di un organo paritetico con competenze rilevanti ai fini attuativi. Il comitato paritetico era inteso come organo consultivo che aveva il compito, insieme alle autorità locali, di formare l'elenco dei comuni dove la legge di tutela doveva essere attuata. Successivamente l'elenco sarebbe dovuto essere controfirmato dal presidente della Repubblica per la sua validazione (Šušmelj, 2003, 32-33).

14 Il Corriere della Sera scriveva che in questa occasione la minoranza slovena non aveva ottenuto nulla, mentre gli italiani in Istria rischiavano di perdere le conquiste acquisite fino ad allora (cfr. Corriere della Sera, 16. 1. 1992: Si riapre la ferita delle minoranze, 3).

Poco prima che la commissione Affari Costituzionali formulasse finalmente una proposta di legge, nel mese di ottobre del 1998 il governo Prodi cadde (per es. Crainz, 2016, 320–322). Il parlamento votò la fiducia ad un nuovo governo presieduto da Massimo D'Alema. Data la continuità del centrosinistra, ciò non inficiò il percorso dell'esame della proposta di legge, che fu avviato dalla commissione competente già alla fine del mese di settembre di quell'anno. La commissione riuscì quindi ad approvare l'agenda dei lavori proposta da Maselli con i voti favorevoli dell'Ulivo e del PRC; contro si espressero invece Alleanza nazionale (AN), Lega Nord (LN) e Forza Italia (FI)¹⁵.

L'AVVIO DELLA DISCUSSIONE DELLA PROPOSTA MASELLI ALLA CAMERA

L'inizio dell'esame della proposta di legge da parte della commissione Affari costituzionali, alla metà di luglio del 1999, fu preceduta dall'elezione a nuovo presidente della commissione, con i voti della coalizione di centrosinistra e del PRC, di Raffaele Cananzi, esponente del Partito Popolare Italiano (PPI). Cananzi si prodigò in favore del procedimento, polemizzando frequentemente durante il dibattito con il deputato Roberto Menia (AN) e rimproverandolo per il suo ostruzionismo¹⁶.

Il relatore di maggioranza, Maselli, e il relatore di minoranza, Menia, presentarono alla presidenza della Camera le rispettive relazioni sull'attività svolta dalla commissione il 22 luglio 1999. Menia ripeteva la vecchia tesi della destra italiana, ovvero che la minoranza slovena era già ampiamente tutelata e che nella provincia di Udine non vi erano popolazioni di lingua slovena. Egli aveva presentato una proposta alternativa, preparata nell'ambito delle forze di opposizione, che limitava l'applicazione della legge a quattro comuni in provincia di Trieste e tre in quella di Gorizia; per le popolazioni della provincia di Udine, invece, Menia prevedeva solamente il pieno rispetto delle culture e degli idiomi "slavofoni" locali¹⁷.

Maselli, al contrario, era dell'idea che, mentre nel Goriziano e nel Triestino le due comunità fossero tutelate, gli sloveni della provincia di Udine non usufruissero

di alcuna tutela. Inoltre, secondo il relatore di maggioranza gli interventi di tutela che si erano sviluppati negli anni passati, dovevano essere raccordati in un testo unico, in grado di dare attuazione a quanto previsto dall'art. 6 della Costituzione italiana¹⁸. Alla Camera dei deputati era stata avviata la discussione già il 23 luglio, ovvero il giorno dopo la presentazione delle due relazioni alla presidenza.

IL SEGUITO DEI LAVORI ALLA CAMERA E LE VISITE A TRIESTE DEI SOSTENITORI E DEGLI OPPOSITORI ALLA LEGGE

Verso la fine di settembre del 1999 la discussione alla Camera dei deputati si stava per concludere. Nei giorni successivi l'aula avrebbe dovuto passare all'esame dei singoli articoli per finire poi con la votazione sull'intero provvedimento. I gruppi di destra, particolarmente accesi nel dibattito, cercarono di introdurre numerosi ostacoli alla prosecuzione dei lavori. Inoltre, Menia annunciò una manifestazione del suo partito a Trieste, dove l'allora leader di AN Gianfranco Fini avrebbe parlato contro *"il bilinguismo e in favore dell'unità e l'identità nazionale"*¹⁹. Tale manifestazione ebbe luogo l'8 ottobre in Piazza San Antonio a Trieste. Fini sostenne, di fronte a circa 1500 partecipanti, la ben nota posizione di AN in opposizione alla legge di tutela, ripercorrendo quasi letteralmente l'intervento tenuto da Menia alla Camera²⁰.

Il 21 gennaio, mentre si faceva probabile un rinvio, la Camera riuscì a portare a termine la discussione generale. Prima di discutere i singoli articoli i deputati avrebbero dovuto esprimersi in merito all'eccezione di incostituzionalità presentata da AN. A questo punto l'iter di approvazione rischiava di arrestarsi. Nel presentare i motivi della pregiudiziale di costituzionalità il deputato Menia si avvale del fatto che il Senato aveva appena approvato la cosiddetta legge quadro di tutela delle minoranze linguistiche il che avrebbe avuto un effetto decisivo sulle condizioni di vita della minoranza del FVG²¹.

Sul versante opposto anche le organizzazioni slovene indirono in appoggio all'approvazione della legge una manifestazione, che ebbe luogo a Trieste il 6 maggio 2000. Fu la prima manifestazione di questo genere

15 Primorski dnevnik, 1. 10. 1998: Prodijevo zavezništvo je osvojilo predlog posl. Caverija, 1, 3; Il Piccolo, 1. 10. 1998: Tutela degli sloveni: parte l'iter della legge, 14; cfr. Šušmelj, 2003, 33.

16 Camera dei deputati, XIII legislatura, Seduta del 15. 7. 1999, 13; Primorski dnevnik, 15. 7. 1999: Zaščita zopet zdrsela na dno dnevnega reda, 3.

17 Camera dei deputati, Relazione della commissione Affari Costituzionali presso la Camera dei deputati sulle proposte di legge n. 229, n. 3730, n. 3826, n. 3935, relative alla tutela giuridica degli sloveni nella regione FVG, 22. 7. 1999, Intervento del relatore di minoranza Roberta Menia; Il Piccolo, 23. 7. 1999: "Sloveni, faremo ostruzionismo", 12; Šušmelj, 2003, 50–51.

18 Camera dei deputati, Relazione della commissione Affari Costituzionali presso la Camera dei deputati sulle proposte di legge n. 229, n. 3730, n. 3826, n. 3935, relative alla tutela giuridica degli sloveni nella regione FVG, 22. 7. 1999, resoconto del relatore di maggioranza Domenico Maselli.

19 Primorski dnevnik, 21. 9. 1999: Korak naprej na še strmi poti sprejemanja zaščitnega zakona, 1.

20 Primorski dnevnik, 8. 10. 1999: Fini potrdil nasprotovanje zaščiti slovenske manjšine, 1, 6; Il Piccolo, 9. 10. 1999: Fini attacca a tutto campo, partendo dal "bilinguismo", 13.

21 Primorski dnevnik, 22. 1. 2000: Zaščitni zakon: v zbornici končana splošna razprava, 1, 3; cfr. Camera dei deputati, XIII legislatura, Verbale della seduta del 21. 1. 2000, 13–15.

dopo quella tenutasi il 20 maggio nel 1984 in Piazza della Vittoria a Gorizia (in sloveno na Travniku)²². Tra i due eventi è però doveroso notare alcune differenze alquanto evidenti: alla manifestazione triestina era stato il sindaco di Trieste, Riccardo Illy, a pronunciare il discorso di apertura, mentre quella di Gorizia si era svolta senza la partecipazione di rappresentanti delle autorità. Il Piccolo sottolineava infatti che *“i tempi erano cambiati”*, che le autorità locali stavano sostenendo le ragioni dei manifestanti favorevoli alla rapida approvazione della legge di tutela in parlamento e che il sindaco si era rivolto ai manifestanti in sloveno. Il giornale triestino stava anch'esso dimostrando una maggiore apertura nei confronti della popolazione slovena²³. La stampa nazionale, invece, a differenza del 1984, ignorò del tutto l'episodio a dimostrazione che il problema della minoranza slovena era ormai decaduto dalla sfera principale di interesse.

Seguendo la proposta del presidente Luciano Violante la Camera rinviò l'esame della legge dal 21 marzo a dopo le elezioni regionali del 16 aprile. Menia ripeté il punto di vista del suo partito chiedendo di cancellare la legge dall'ordine del giorno a causa dell'inammissibilità dei suoi contenuti: dai dati in suo possesso, risultava che più dei due terzi della popolazione di Trieste sarebbero stati contrari alla sua approvazione. Il presidente della Camera gli rispose che l'opposizione espressa dalla maggioranza era motivo ulteriore per approvare la legge²⁴. Il Piccolo faceva notare come l'iter della legge fosse diventato un *“percorso di guerra”*. Per quanto il rinvio fosse dovuto all'apertura della campagna per le elezioni regionali, il giornale esprimeva il proprio disappunto sull'opera di ostruzionismo di AN.

La discussione alla Camera riprese alla fine di giugno del 2000. Grazie alla presenza massiccia dei deputati di maggioranza l'ostruzionismo delle destre fu vanificato. Durante la discussione, durata più di quattro ore, la Camera approvò sette dei 28 articoli del testo di legge²⁵. Entro il 13 luglio furono approvati anche gli altri, ad eccezione dell'art. 11 riguardante la scuola pubblica con lingua di insegnamento slovena. Su questo artico-

lo erano stati presentati moltissimi emendamenti, il che comportò il rinvio della seduta dal 5 al 13 luglio. Durante il dibattimento del 5 luglio vennero approvati tredici articoli. Dai banchi dell'opposizione Gualberto Niccolini dichiarò che l'articolo 18 (Teatro stabile sloveno) era demagogico e populista, mentre Menia aggiunse che si trattava di un evidente privilegio dato alla minoranza a scapito della maggioranza²⁶.

Il 13 luglio la Camera approvò anche l'ultimo articolo della proposta di legge e licenziò il testo nel suo insieme. Avevano votato a favore i deputati del centro-sinistra e del PRC, contro quelli dell'opposizione. Non vi furono ulteriori tentativi di dilazione. La seduta finale si concluse con le dichiarazioni di voto di tutti i gruppi parlamentari. I due interventi finali furono, per l'opposizione, dell'allora capo di AN Gianfranco Fini, mentre per la maggioranza parlò Fabio Mussi (DS). Il discorso di Fini verteva sul suo convincimento che, con l'adozione di una normativa di tutela della minoranza slovena, il parlamento italiano non rispondesse ad alcun obbligo derivante da accordi di carattere internazionale, dato che erano già in vigore più di duecento provvedimenti a difesa di questa minoranza. La proposta di legge gli sembrava del tutto superflua esistendo già la legge quadro di tutela delle minoranze linguistiche del 1999. Era quindi discriminatoria nei confronti della maggioranza italiana. D'altra parte Mussi dichiarò che quell'atto, arrivato in parlamento con grave ritardo, rendeva attuativa una norma costituzionale tra le più importanti²⁷.

Il primo ad esprimere la propria dichiarazione di voto fu l'ex presidente della regione FVG Piero Fontanini della Lega Nord, che annunciò l'astensione del suo partito. Secondo l'oratore questa legge creava per gli sloveni delle condizioni di privilegio rispetto ai friulani, il che avrebbe potuto creare degli aspri conflitti all'interno della comunità regionale. Il sostegno alla legge da parte del PRC fu espresso invece dalla deputata Maria Celeste Nardini, secondo la quale l'Italia stava finalmente per adempiere ai propri obblighi costituzionali nei confronti della minoranza slovena. Per Rosanna Moroni (PdCI) il

22 Sulla manifestazione in Piazza della Vittoria a Gorizia vedi: Primorski dnevnik, 21. 5. 1984: Enotno, dostojanstveno in odločno: »Mi smo tu!«. Sullo stesso argomento si trovano corrispondenze anche nella stampa nazionale come nel Corriere della Sera, dove si metteva in luce che manifestazioni di questa entità *“in piazza”* non si erano viste da lungo tempo. I movimenti di destra e i nazionalisti l'avevano definita come una provocazione contraria al carattere italiano di questo territorio e si erano rallegrati per il fatto che l'amministrazione comunale aveva deciso di non aderirvi all'ultimo momento per quanto alla composizione della giunta partecipasse il partito SSK – l'Unione slovena (cfr. Corriere della Sera, 21. 5. 1984: Gli sloveni chiedono una legge di tutela, 2).

Il Piccolo riporta in una breve nota la notizia della manifestazione in cui precisa che in piazza erano presenti circa dieci mila manifestanti, cfr. Il Piccolo, 21. 5. 1984: Sloveni in piazza a Gorizia, 2.

23 Il Piccolo, 7. 5. 2000: Illy, un buongiorno in sloveno, 15.

24 Primorski dnevnik, 22. 3. 2000: Zaščitni zakon preložen na čas po deželnih volitivah, 1; Il Piccolo, 16. 3. 2000: Sloveni, il polo fa mancare il numero legale, 14.

25 Camera dei deputati, XIII legislatura, Verbale della seduta del 27. 6. 2000, 29; Primorski dnevnik, 28. 6. 2000: Poslanska zbornica včeraj odobrila prvih 7 členov, 1, 3; Il Piccolo, 29. 6. 2000: Tutela degli sloveni, marcia in salita, 6.

26 Camera dei deputati, XIII legislatura, Verbale della seduta del 28. 6. 2000, 5-6; Seduta del 4. 7. 2000, 112, Intervento di Roberto Menia, 45-46; Verbale della seduta del 5. 7. 2000, 8-66; Primorski dnevnik, 29. 6. 2000: Po odobritvi še dveh členov odložitve razprave, 1; 5. 7. 2000: Poslanska zbornica včeraj sprejela še dodatnih pet členov zakona, 1; 6. 7. 2000: Do odobritve zakona v zbornici še en člen in sklepno glasovanje, 1; Il Piccolo, 6. 7. 2000: Sloveni, la legge di tutela alle battute finali, 6.

27 Camera dei deputati, XIII legislatura, Verbale della seduta del 12. 7. 2000, 127-133; Primorski dnevnik, 13. 7. 2000: Poslanska zbornica odobrila zaščitni zakon, 1; Il Piccolo, 13. 7. 2000: Tutela degli sloveni, *“si”* dalla Camera, 1, 6; Šušmelj, 2003, 86-88.

provvedimento non avrebbe minacciato nessuno, tanto meno l'italianità di Trieste. Luciano Caveri (UV) si fermò sul contributo che l'Unione slovena assieme ad altre organizzazioni slovene aveva dato per il buon esito della proposta e auspicò un iter breve e senza variazioni del testo al Senato per evitare una terza lettura alla Camera. Per quanto il testo approvato non fosse giudicato del tutto soddisfacente dai rappresentanti delle minoranze etniche, che credevano nell'Europa dei popoli, il suo partito aveva deciso di sostenerlo²⁸.

Il Piccolo sottolineava che la legge non introduceva novità sconvolgenti e nulla di quanto paventato dalle destre: non la storpiatura dei toponimi e nemmeno l'introduzione di privilegi agli sloveni nel mercato del lavoro locale. La novità essenziale era il riconoscimento al diritto alla tutela per le popolazioni slovene della provincia di Udine. Il giornale non si è dunque fatto portavoce delle destre e degli estremisti. Trieste non era più considerata la fortezza dell'italianità, come accadeva ai tempi del distacco della Slovenia dalla Jugoslavia. Il Piccolo riportava interviste con i rappresentanti della minoranza e con gli esponenti della destra nel pieno rispetto di una visione pluralista della cronaca politica²⁹. In presenza di interpretazioni diverse e persino conflittuali della legge il giornale decise inoltre di pubblicare il testo integrale di questo atto legislativo con allegati tutti gli emendamenti presentati dalla forze politiche in parlamento³⁰.

L'ESAME DELLA PROPOSTA DI LEGGE AL SENATO

In Senato la discussione iniziò il 10 ottobre 2000. L'esame fu avviato nelle due commissioni, Affari costituzionali e Scuola e cultura, che si erano accordate per accelerare quanto possibile la procedura. Dopo che i due relatori di maggioranza (Felice Besostri di Sinistra democratica – l'Ulivo per gli Affari costituzionali e Luigi Biscardi dello stesso gruppo parlamentare per la commissione Scuola) presentarono sinteticamente il testo approvato alla Camera, si avviò la discussione generale³¹.

L'esame procedette speditamente. Le commissioni competenti conclusero in poco tempo l'esame introdut-

tivo, sicché sembrò probabile che il testo potesse passare alla discussione in aula entro un mese. I senatori della maggioranza optarono per il "silenzio politico", visto che ad allungare i tempi ci avrebbero comunque pensato i senatori delle destre. Infatti, il senatore triestino Giulio Camber (FI) pose immediatamente l'accento sul fatto che con questa proposta di legge venivano discriminati gravemente gli abitanti di Trieste e della regione FVG, soprattutto i dipendenti pubblici aggiungendo che, a suo parere, la minoranza slovena avrebbe potuto tranquillamente accontentarsi di quanto previsto dalla legge quadro sulla difesa delle minoranze linguistiche³².

Al fine di bloccare il procedimento i membri delle commissioni senatoriali di destra presentarono una serie innumerevole di emendamenti. La coalizione di centro-destra Casa delle Libertà (CdL) di Silvio Berlusconi inoltrò circa 1500 istanze di variazione del testo licenziato dalla Camera. Solamente Giulio Camber (FI) ne predispose ottocento, mentre i rimanenti furono presentati da Giovanni Collino di AN. La Lega Nord non presentò emendamenti³³. Il Piccolo non mancò di riferire le parole del senatore DS Felice Besostri, che parlò di ostruzionismo sistematico inscenato dalle destre³⁴.

L'esame del provvedimento nell'aula del Senato iniziò il 1° febbraio 2001. L'avvio apparve da subito preoccupante, dato che la seduta fu interrotta per ben due volte a causa della mancanza del numero legale. Il dibattito si avviò solamente all'arrivo in aula del presidente Nicola Mancino³⁵.

La settimana successiva iniziò con l'esame dei singoli articoli. Nella seduta del 6 febbraio i senatori ne approvarono nove. Gli esponenti della maggioranza e quelli del PRC riuscirono a respingere tutti gli emendamenti presentati. Ad ogni votazione i senatori di opposizione Camber e Collino pretesero la verifica del numero legale, ma la loro richiesta fu respinta, dato che la maggioranza aveva deciso di bloccare l'ostruzionismo portato avanti dalla CdL³⁶. Riguardo a questa votazione il Corriere della Sera riportava pure la dichiarazione di Volcic nella quale il senatore sloveno sosteneva che il disegno di legge di tutela della minoranza era il cin-

28 Camera dei deputati, XIII legislatura, Verbale della seduta del 12. 7. 2000, 113–120; Primorski dnevnik, 13. 7. 2000: Poslanska zbornica odobrila zaščitni zakon, 3.

29 Il Piccolo, 14. 7. 2000: E i commenti ripropongono le divisioni tra destra e sinistra, 6; Mussi: "Curiamo le ferite della storia e diamo un contributo alla pace", 7; Fini: "La battaglia contro la tutela è nel nome dell'identità nazionale", 7; 15. 7. 2000: Sloveni, una legge che divide. Da un lato si parla di nuova convivenza, dall'altro della lesa italianità, 6.

30 Il Piccolo, 18. 7. 2000: Tutela degli sloveni, questo il testo "emendato", 8.

31 Primorski dnevnik, 11. 10. 2000: Začela se je razprava o zakonu za zaščito slovenske manjšine, 1, 3.

32 Primorski dnevnik, 13. 10. 2000: Senat pospešeno obravnava predlog zaščitnega zakona, 1, 3; Šušmelj, 2003, 92–93.

33 Primorski dnevnik, 18. 10. 2000: Desnica s 1500 popravki zavira odobritev zaščitnega zakona, 1, 3.

34 Il Piccolo, 18. 10. 2000: Legge di tutela delle minoranze: pioggia d'emendamenti al Senato, 1, 8.

35 Senato della Repubblica, XIII legislazione, Verbale della seduta del 1. 2. 2001; Primorski dnevnik, 2. 2. 2001: V senatu končno začetek splošne razprave o našem zaščitnem zakonu, 1, 3; Il Piccolo, 2. 2. 2001: Tutela degli sloveni. Avviata la discussione nell'aula del Senato, 14.

36 Primorski dnevnik, 7. 2. 2001: Senat včeraj odobril prvih devet členov našega zaščitnega zakona, 1, 2. Sull'approvazione degli articoli vedi: Senato della Repubblica, XIII legislazione, Verbale della seduta del 6. 2. 2001, 113–226, Intervento di Gianclaudio Bressa, 7–9 e Intervento di Giulio Camber, 11–13.

quantaduesimo in lista d'attesa e che tra queste proposte nessuna era arrivata nemmeno a "metà del percorso che le separava dalla Gazzetta Ufficiale"³⁷.

Il 13 febbraio furono approvati tutti gli articoli della proposta di legge. Per l'approvazione definitiva mancavano solo le dichiarazioni di voto del senatore di AN Collino, del senatore di FI Camber e del senatore DS della circoscrizione di Gorizia Volcic, nonché il voto finale³⁸. In questa seduta i senatori esaminarono tutti gli undici articoli rimanenti respingendo gli emendamenti proposti dalla destra. I rappresentanti del centrosinistra garantirono il numero legale il che accelerò i tempi di approvazione. Critiche furono avanzate dalla Lega Nord e dal partito Centro Cristiano Democratico (CCD). La Lega si astenne dal voto ritenendo che l'aula non avrebbe dovuto rifiutare tutti gli emendamenti. Camber espresse nuovamente la sua contrarietà alle norme che regolavano la restituzione dei beni sottratti alla comunità in quanto gli esuli italiani dell'Istria non avevano avuto la restituzione dei beni sequestrati dalla Jugoslavia. Ivo Tarolli (CCD) dichiarò l'astensione dal voto del suo partito a causa del rifiuto della maggioranza di consentire l'esame degli emendamenti. Il sostegno al provvedimento fu quindi espresso dai seguenti gruppi: DS, UV, PdCI, Misto-SVP, PRC e PPI che avevano posto l'accento sul significato positivo della legge e sui suoi effetti benefici non solo per la minoranza, ma anche per lo stesso contesto transfrontaliero e per il miglioramento dei rapporti tra Italia e Slovenia³⁹.

Mentre la stampa locale diede ampio risalto all'approvazione del testo di legge⁴⁰, in quella nazionale quasi non se ne trova notizia. Solo La Repubblica, in un articolo, che aveva per oggetto l'impossibilità per gli italiani all'estero di votare alle imminenti elezioni politiche, accennava alla recente approvazione della legge di tutela della minoranza e riportava le dichiarazioni di Fassino, Menia e Volčič al riguardo⁴¹.

CONCLUSIONI

La minoranza slovena in Italia aveva atteso per lungo tempo l'approvazione della legge di tutela assistendo al suo percorso parlamentare cosparso di ostacoli e rinvii. Il motivo di queste lungaggini è da attribuire sia all'instabilità del sistema politico italiano ed alle lunghe procedure legislative, sia alla pressione esercitata da parte delle destre. La principale opposizione a questo provvedimento proveniva dalla città di Trieste. I comporta-

menti di Menia alla Camera e di Camber al Senato non davano certamente ragione a chi aveva sostenuto che dopo la dissoluzione della Jugoslavia e l'avvento della Slovenia indipendente "i tempi erano cambiati".

Nelle cronache de Il Piccolo di Trieste si riscontra, nel periodo tra il conseguimento dell'indipendenza della Slovenia e all'approvazione della legge di tutela, un deciso cambiamento di rotta. Mentre nel 1991 la preoccupazione maggiore di questo giornale era stata il rischio rappresentato dall'introduzione del bilinguismo nella capitale del FVG, dieci anni dopo si riconosceva apertamente l'infondatezza di tale pericolo, poiché la legge di tutela non aveva in realtà introdotto innovazioni sconvolgenti. Il Piccolo aveva percorso la lunga strada da giornale che impersonava la paura del "pericolo slavo" a quotidiano consapevole della natura multietnica di Trieste e del ruolo che in questo quadro veniva ad assumere la minoranza slovena.

Ai tempi in cui la Jugoslavia aveva rappresentato per l'Italia una sorta di *cordon sanitaire* tra l'Est e l'Adriatico (Bajc, 2014, 725) e ricopriva per questo motivo una funzione strategica rilevante, i giornali italiani nazionali si soffermavano spesso sui problemi della minoranza slovena. I toni delle corrispondenze e dei servizi non erano mai aspri come quelli della stampa locale. Dopo la dissoluzione del blocco sovietico e della Jugoslavia socialista e l'adesione della Slovenia all'UE l'interesse per il confine orientale perse d'intensità, di conseguenza anche le notizie sulle sue questioni specifiche, come quella della minoranza slovena, diventarono meno frequenti.

Secondo Stojan Spetič, coordinatore del gruppo di lavoro sulle minoranze ai tempi del governo D'Alema, i responsabili di una procedura così lunga possono essere ricercati anche tra alcuni esponenti dei partiti di coalizione, soprattutto tra i parlamentari ex DC, a quei tempi raccolti nel Partito popolare. Altre difficoltà venivano infraposte dalle strutture amministrative triestine e goriziane, che tentavano costantemente di ostacolare l'avanzamento dei lavori parlamentari. Inoltre, data la fragilità della maggioranza, il problema era di convincere qualche esponente dell'opposizione, come quelli del CCD e della Lega Nord, a non votare contro la legge (Spetič, 2015). Bojan Brezigar, che a quei tempi era direttore responsabile del Primorski dnevnik (divenne in seguito, nel periodo 2007-2012, anche presidente del Comitato paritetico istituzionale per i problemi della minoranza slovena), dichiarò che un ruolo importante nell'approvazione della legge l'aveva avuto il mutamen-

37 Corriere della Sera, 7. 2. 2001: Legge pro-sloveni ancora a rischio dopo 52 tentativi, 2.

38 Il Piccolo, 13. 2. 2001: Tutela sloveni, oggi il voto finale, 10.

39 Per l'approvazione dei rimanenti undici articoli cfr.: Senato della Repubblica, XIII legislatura, Verbale della seduta del 13. 2. 2001, 9-121, Interventi di Guido Dondeynaz, 62-63, Russo Spena, 64-65; Tarcisio Andreolli, 66 e Ivo Tarolli, 69; Primorski dnevnik, 14. 2. 2001: Samo korak do zaščitnega zakona: senatorji včeraj odobrili vse člene, 1, 3; Il Piccolo, 15. 2. 01: La tutela degli sloveni dopo trent'anni è legge, 1.

40 Il Piccolo, 15. 2. 2001: La tutela degli sloveni, dopo trent'anni è legge, 1-3. Si vedano pure le diverse reazioni: Illy, scelta giusta. Antone, una nuova stagione, 2; Menia: "È una ferita all'identità italiana", 2; Sloveni in Italia, dopo trent'anni arriva la tutela, 3; "La seconda guerra mondiale è finalmente finita", 3.

41 La Repubblica, 15. 2. 2001: Gli italiani all'estero non potranno votare, 10.

to della situazione politica a Trieste; citando il suo colloquio con il diplomatico Gianfranco Facco Bonetti che sottolineò la importanza dell'appoggio del sindaco di Trieste (Brezigar, 2014).

La legge ha suscitato molte e anche divergenti reazioni. Nella minoranza stessa alcuni la approvarono, altri ne sono rimasti profondamente delusi. Il testo di legge non è sempre facile da interpretare in quanto lascia spazio a diverse letture (Bajc, Klabjan, 2008, 31; Bajc, 2016, 38). La critica più severa riguarda il fatto che la legge non definisce l'area geografica della sua applicazione, ma demanda questo compito alle decisioni concordate tra il Comitato paritario e i Consigli comunali. Sembra però che al parlamento non c'erano state le condizioni per risolvere questo nodo con il testo di legge (Brezigar, 2001, 115). Altro aspetto problematico consiste nel fatto che i diritti concessi devono essere

reclamati da parte degli interessati (cioè ottenuti tramite domanda formale): la carta di identità bilingue, per esempio, viene rilasciata su esplicita richiesta e non invece automaticamente in base al fatto che il richiedente risiede in un territorio mistilingue (Spetič, 2015).

Con questo contributo si è voluto dare una sintetica analisi dell'iter di approvazione della legge di tutela della minoranza slovena (38/01) e dell'eco suscitata a questo proposito nella stampa italiana. I problemi riguardanti l'attuazione della legge attendono ancora di essere esaminati. Ciò considerato, come anche il fatto che la questione della tutela della minoranza era stata per lungo tempo uno dei problemi fondamentali della storia della comunità slovena in Italia dal secondo dopoguerra in avanti, non vi è dubbio che questo atto legislativo e le sue implicazioni saranno nel prossimo futuro ancora oggetto di studi.

PARLIAMENTARY PATH OF THE ADOPTION OF THE LAW FOR THE PROTECTION OF
THE SLOVENE MINORITY IN ITALY*Miha ZOBEC*University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: miha.zobec1@gmail.com

SUMMARY

The article presents the parliamentary procedure of the law for the protection of the Slovene minority in Italy and shows the Italian attitude towards this process. By signing the London Memorandum Italy (1954) already submitted herself to respect the rights of Slovene minority. However, the provisions that were later confirmed by the treaties of Osimo (1975) were never put into practice and Slovene minority did not enjoy the rights granted by them. The only way out of this inconvenient state was the adoption of a law that would enact same principles of protection for the members of the minority on the whole area of its geographic distribution. Appropriate law was admitted by the Italian parliament only in 2001 (38/01). The conditions started getting better in the second half of the nineties when center-left government that was determined to solve the question of the historical linguistic minorities in Italy took power. Even though the deputies and the senators of the left and the center in majority supported the passing of the law for the protection of Slovene minority, the political right still insisted on preventing the parliamentary procedure by obstructing the discussions, adding numerous senseless amendments and stating that the protection of the Slovene minority would pose a threat to the Italian majority. Nevertheless, their hostile attitude towards the minority was defeated by the arguments of the center-left and the members of the German and the French minorities which ultimately led to the adoption of the mentioned law. Whereas local Italian press paid considerable attention to this process, the procedure seems to be virtually absent from the national newspapers. Author attributes that to the socio-political changes occurred after the breakup of Yugoslavia, namely the loss of strategic importance of the Italian eastern frontier.

Keywords: Slovene minority, international treaties, law for the protection of Slovene minority in Italy, Italian parliament

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Brezigar, B. (2014):** Intervista dell'autore a Bojan Brezigar (nato nel 1948), il 15 ottobre 2014.
- Camera dei deputati** – Atti parlamentari; Verbali delle sedute; Relazioni delle Commissioni (disponibili sulla pagina web della Camera).
- Corriere della Sera** – Milano, 1876– .
- GURI** – Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana. <http://www.gazzettaufficiale.it>
- Il Piccolo** – Trieste, 1881– .
- Primorski dnevnik** – Trst, 1945– .
- La Repubblica** – Roma, 1976– .
- Senato della Repubblica** – Atti parlamentari; Verbali delle sedute (disponibili sulla pagina web del Senato).
- Spetič, S. (2015):** Intervista dell'autore a Stojan Spetič (nato nel 1945), il 7 luglio 2015.
- Acta Histriae, 11, 2003, 2** – Prispevki z Mednarodnega znanstvenega sestanka Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866–2002: Koper, 8. november 2002 / Contributi dal Convegno internazionale Situazione giuridica degli sloveni in Italia dal 1866 al 2002: Capodistria, 8 novembre 2002 / Contributions from the International Scientific Meeting The legal status of the Slovenes in Italy, 1866–2002: Koper, 8 November 2002.
- Bajc, G. (2014):** Dietro le quinte della visita di Tito a Roma nel 1971. Il contesto locale e internazionale letto dalla diplomazia britannica. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 24, 4, 713–732.
- Bajc, G. (2016):** Sereno variabile. Cenni storici degli sloveni in Italia. In: Bogatec, N. & Z. Viadu (eds.): Una comunità nel cuore dell'Europa. Gli sloveni in Italia dal crollo del Muro di Berlino alle sfide del terzo millennio. Roma, Carocci, 33–42.
- Bajc, G. (ed.) (2004):** Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Bajc, G. & B. Klabjan (2008):** "Manjšina v gibanju". Zgodovinski pregled politično-pravnega položaja slovenske manjšine v Italiji. In: Bajc, G., Jagodic, D., Klabjan, B., Mezgec, M. & Z. Vidali (eds.): Pre-misliti manjšino. Pogledi reprezentativnih predstavnikov in pravno politični okvir. Trst, Koper, Narodna in študijska knjižnica Trst, Univerza na Primorskem, Založba Annales, 20–39.
- Bartole, S. (1977):** Tutela della minoranza linguistica slovena ed esecuzione del Trattato di Osimo. *Rivista di diritto internazionale*, 60, 2, 507–525.
- Bonomare, D. (1979):** Disciplina giuridica delle istituzioni scolastiche a Trieste e Gorizia: dalla monarchia A.-U. al G.M.A. e dal Memorandum di Londra al trattato di Osimo. Milano, Giuffrè.
- Brezigar, B. (2001):** Zakon za zaščito slovenske manjšine v Italiji. *Razprave in gradivo*, 11, 38–39, 110–117.
- Brezigar, B. & M. Komac (2010):** Pravno stanje zaščite slovenske manjšine v Italiji. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Bucarelli, M. (2008):** La "questione jugoslava" nella politica estera dell'Italia repubblicana (1945–1999). Roma, Aracne Editrice.
- Bucarelli, M. (2009):** La Slovenia nella politica italiana di fine Novecento: dalla disgregazione jugoslava all'integrazione euro-atlantica. In: Bucarelli, M. & L. Monzali (eds.): Italia e Slovenia fra passato, presente e futuro. Roma, Edizioni Studium, 103–149.
- Bucarelli, M. (2013):** La politica estera italiana e la soluzione della questione di Trieste: gli accordi di Osimo del 1975. *Qualestoria*, 41, 2, 29–54.
- Čok, Š. (2008):** L'occasione mancata. PCI e minoranza slovena fra legge di tutela e trattato di Osimo 1970–1980. Tesi di Laurea specialistica in Storia contemporanea. Trieste, Università degli studi di Trieste.
- Crainz, G. (2016):** Storia della Repubblica. L'Italia dalla Liberazione ad oggi. Roma, Donzelli Editore.
- Devetak, S. (1984):** Mednarodno-pravno varstvo slovenske narodnostne skupine v Italiji in italijanske narodnosti v Jugoslaviji po Osimski pogodbi. *Razprave in gradivo*, 24, 17, 73–90.
- Jeri, J., Kušej, G., Klemenčič, V. & S. Polič (eds.) (1975):** Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Koper, Trst, Cankarjeva založba, Primorski tisk, Založništvo tržaškega tiska.
- Jevnikar, I. (2003):** Vloga in pomen paritetnega odbora pri izvajanju zaščitnega zakona za slovensko manjšino v Italiji. *Acta Histriae*, 11, 2. Prispevki z Mednarodnega znanstvenega sestanka Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866–2002: Koper, 8. november 2002 / Contributi dal Convegno internazionale Situazione giuridica degli sloveni in Italia dal 1866 al 2002: Capodistria, 8 novembre 2002 / Contributions from the International Scientific Meeting The legal status of the Slovenes in Italy, 1866–2002: Koper, 8 November 2002, 203–210.
- Kacin Wohinz, M. & J. Pirjevec (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.
- Kosin, M. (2000):** Začetki slovenske diplomacije z Italijo 1991–1996. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Lusa, S. (2001):** Italia-Slovenia 1990/1994. Pirano, Trillo.
- Marinac, B. (2005):** Pravni položaj slovenske manjšine v Italiji. *Dignitas*, 26–27, 58–78.
- Martelanc, S. & M. Maver (eds.) (1991):** Zbornik jubilejne Drage. 25. študijski dnevi Draga 90. Trst, Mladika, Svet slovenskih organizacij.
- Mišić, S. (2013):** La Jugoslavia e il Trattato di Osimo del 1975. *Qualestoria*, 41, 2, 55–81.
- Ozbič, M. (2004a):** Zakon št. 38/2001 o zaščiti slovenske manjšine v Italiji. In: Bajc, G. (ed.): Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 293–322.

Ozbič, M. (2004b): Mirovna pogodba, Londonski sporazum in Posebni statut: manjkajoča vključitev v italijanski pravni red in mednarodni sporazumi v poenostavljeni obliki. In: Bajc, G. (ed.): Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Univerza na Primorskem, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 175–184.

Paladin, L. (1964): Commento allo Statuto della Regione Friuli Venezia Giulia. Udine, Del Bianco.

Petrič, E. (1981): La posizione giuridica internazionale della minoranza slovena in Italia. Trieste, Editoriale stampa triestina.

Petrič, E. (1982): Osnutki zakonov o pravicah Slovencev v Italiji v luči Osimske pogodbe. Razprave in gradivo, 22, 15, 51–60.

Šiškovič, K. (1974): Pravne poti do rešitve problemov Slovencev v Italiji. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Šiškovič, K. (1984): Znano in ne-znano o slovenskem vprašanju v Italiji - Pogovori in razmišljanja. Trst, Slovenski raziskovalni inštitut.

Škorjanec, V. (2007): Osimska pogajanja. Koper, Založba Annales.

Spetič, S. (1985): Rimski mlini. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Šušmelj, J. (2003): Zgodba o zakonu: sprejemanje zakona za zaščito slovenske manjšine v italijanskem parlamentu. Trst, ZTT-EST, Mladika.

Šušmelj, J. (2009): Trpko sosodstvo. Nekateri vidiki odnosov med sosednjima državama v obdobju 1946–2001. Trst, Založništvo tržaškega tiska ZTT-EST, SKGZ.

Udina, M. (1979): Gli Accordi di Osimo, lineamenti introduttivi e testi annotati. Trieste, Lint.

Valentinčič, D. (2016): »Ta rožina dolina« med dvema ognjema: pogled na zgodovinske razloge za razdeljeno identiteto v Reziji in kratek opis današnjih konfliktov. Acta Histriae, 24, 2, 401–426.

Verginella, M. (2010): Zgodovinjene slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora. Acta Histriae, 18, 1–2, 207–216.

Verginella, M. (2012): Assimetrie, malintesi e sguardi speculari: da una storia etnocentrica ad una storia plurale e congiunta della regione alto-adriatica. Acta Histriae, 20, 3, 321–334.

THE IMPLICITNESS OF RACE IN AMERICAN POLITICAL DISCOURSE: A STUDY OF BARACK OBAMA'S RHETORIC

Katja PLEMENITAŠ

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: katja.plemenitas@um.si

Žiga KRAJNC

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: ziga6.krajnc@gmail.com

ABSTRACT

The paper examines Barack Obama's public discourse on race with special emphasis on the characteristics of racial references in his speeches. The study presented in the paper is based on the claim that Obama's racial discourse is characterized by his tendency to denote race implicitly (Li, 2012). The analytical model used for the analysis combines elements from the theory of evaluative language by Martin & White (2005) and the concept of rhetorical frames (Kopyers, 2009; Entman, 2004). The study examines the type, frequency and analysis of racial references in relation to their evaluative frames and compares the findings with the discourse of the movement Black Lives Matter. The findings of the study confirm the claim about Obama's tendency to use implicit racial discourse.

Keywords: Barack Obama, rhetoric, race, implicitness, evaluative frames

L'IMPLICITO DELLA RAZZA NEL DISCORSO POLITICO AMERICANO: LO STUDIO DELLA RETORICA DI BARACK OBAMA

SINTESI

Nel saggio viene esaminato il discorso pubblico di Barack Obama sulla razza, con particolare attenzione alle caratteristiche riguardo i riferimenti razziali nei suoi discorsi. Lo studio si basa sull'affermazione che il discorso razziale di Obama è caratterizzato dalla sua tendenza a denotare implicitamente la razza (Li, 2012). Il modello analitico utilizzato per l'analisi cerca di combinare gli elementi della teoria del linguaggio valutativo di Martin & White (2005) e il concetto di strutture (frame) retoriche (Kopyers, 2009; Entman, 2004). Lo studio esamina il tipo, la frequenza e l'analisi dei riferimenti razziali in relazione alle strutture (frame) valutative e confronta i risultati con il discorso del movimento Black Lives Matter. I risultati dello studio confermano l'affermazione riguardo la tendenza di Obama a usare un discorso razziale implicito.

Parole chiave: Barack Obama, retorica, razza, implicito, strutture (frame) valutativi

INTRODUCTION

This paper considers the language used by Barack Obama in addressing race-related topics in his public speeches. It presents an empirical investigation of the claim that Barack Obama's racial rhetoric reveals a tendency towards implicit rather than explicit references to race (Li, 2012, 3). The study examines the use of racial references in their textual context by introducing the concept of evaluative frames. The proposed concept is based on the theory of framing (e.g. Kuypers, 1997, 2009; Entman, 2004; Lakoff, 2004) and the theory of appraisal (Martin & White, 2005, Martin & Rose, 2003). A more thorough analysis of Barack Obama's public discourse on race is crucial not least because of his unique status as the first black president in the history of the USA. While Obama's presidency signalled the promise of a renewed America, the historically burdened relation of the United States of America with race posed special challenges for his political voice. He began his presidency in a country still gripped by historically conditioned preconceptions of race, but also eager to be done with the legacy of oppression and inequality. Obama was thus faced with a complex task to find a new voice on race relations in a nation which, as Li (2012) observes, continues to be *"uncomfortable discussing how race may contribute to either the success or demise of individuals"* (6). Additionally, Li (2012) also argues that one of the main rhetorical moves of Obama's public discourse was his use of coded racial discourse, specifically, his tendency to gesture towards race without referring to it explicitly. The need for such a voice came from the need of American society to simultaneously showcase and silence race. Similarly, Roediger (2008, 217) observes that representations in Obama's discourse reflect *"an overwhelming desire to transcend race without transcending racial inequality, as well as the impossibility of doing so"*.

We approach the claim about Obama's coded racial rhetoric from a discourse-analytical perspective by analysing the lexical expressions related to race in a selection of six speeches from different periods of his presidency. The analysis focuses on how Obama's public discourse constructs race through explicit or implicit expressions. The evaluative context of both types of references are analysed and described in terms of evaluative frames with emphasis on the expressions of judgement, affect, and appreciation. It is further examined how evaluative frames contribute to Obama's general frames for racial discourse in contemporary American society (FrameWorks Institute). We also compare some of the characteristics of Obama's discourse to the rhetoric employed by the Black Lives Matter (BLM) movement. BLM is a grassroots movement that engages the topic of race,

racism and police brutality in light of unarmed African-American citizens killed by police officers.

The paper is structured as followed: first we provide background on the sphere of political discourse within which Obama positions himself as America's first black president, including a brief outline of the current state of race relations in the USA and the development of the BLM movement. Here we also present some observations on Obama's relation to race in his public presidential discourse. Then we outline the theoretical framework from which the categories used for the analysis are derived, namely linguistic categories proposed by Martin & White (2005) and the theory about rhetorical framing (Kuypers, 2009; Entman, 2004; Lakoff, 2004). Following that, we present an analysis of lexical racial references in six speeches by Obama and compare the findings to the discourse of six texts originating from the BLM movement. In addition, we analyse the evaluative frames of lexical racial references in Obama's speeches and compare them to the evaluative frames of lexical racial references in the discourse of BLM. The paper concludes by pointing out the extent to which Obama's discourse on race has been rhetorically restrained in ways that reflect the complexities of the issue of race in the United States of America.¹

THE CONTINUING LEGACY OF RACE IN THE USA:
BACKGROUND

When Obama became the first black president in the 232-year history of the American nation, he became a symbol of the promise of a so-called new *"post-racial society,"* because he broke the final racial barrier and overcame the historical legacy of slavery and racism in America. In the post-election elation, it seemed that this election also changed the importance of the concept of race itself and finally made it obsolete as anything other than a purely descriptive modifier. But it soon became clear that decades removed from the Civil Rights Era, equal rights and freedom from bias are still not a guarantee for all Americans. In his presidential farewell address given on 10 January 2017, Obama acknowledged the unfulfilled promise of his historic presidency by admitting that post-racial America remains an unrealized vision and that *"(R)ace remains a potent and often divisive force in our society"* (www.americanrhetoric.com).

As a consequence, different perceptions of the state of race in the USA persist and they differ along the colour line.² According to Pew Research Center (2016, 27 June), the majority of black citizens (88 percent) say the country needs to continue making changes for black people to have equal rights with whites, whereas only 8 percent say that enough changes have already been made.

1 The complexities of discourse in the case of ethnic minorities such as American Slovenians are exemplified in the work of Šabec (2016).

2 The way in which American racist discourse is reflected in the Slovene context through translation is discussed in Trupej (2014).

In the last few years, one of the most graphic manifestations of racial bias has manifested in the police killings of unarmed black men. The statistics of these shootings reflect the complicated legacy of inequality and conscious or unconscious bias against African Americans. Currently, the United States has no national database tracking fatal shootings by the police, but the statistics from the *Guardian's* website, *The Counted* (www.theguardian.com/us-news/series/counted-us-police-killings) show that despite making up only 2 % of the total US population, African American males between the ages of 15 and 34 comprised more than 15 % of all deaths recorded in 2016 by an ongoing investigation into the use of deadly force by police. Their rate of police-involved deaths was thus five times higher than for white men of the same age. Similar data can be found in another database on police shootings by the *Washington Post* (www.washingtonpost.com/graphics/national/police-shootings/). Although implicit racial bias is difficult to prove empirically, these data sets strongly suggest that it must play a certain role in the higher rate of the shootings of black citizens in the USA.

The constant media reports about a string of killings of unarmed black men through the use of excessive police force, for example, Michael Brown, Eric Garner, Tamir Rice, Walter Scot, and too many others, provoked incredulity and anger in the public and gave rise to a new grassroots movement aimed at drawing national attention to this epidemic. The discourse of the Black Lives Matter (BLM) movement thematises all sorts of systemic inequality of black people in the USA, such as racial profiling, police brutality, and racial inequality in the United States criminal justice system. According to its own definition, Black Lives Matter (BLM) is an activist movement that seeks to (re)build the black liberation movement (<http://blacklivesmatter.com>). The movement started as a reaction to the violence against and murders of unarmed African-American citizens, most notably Trayvon Martin, Michael Brown and Eric Garner, and its focus is on eliminating or diminishing systematic state violence against the black population *"to include all of the ways in which Black people are intentionally left powerless at the hands of the state"* (<http://blacklivesmatter.com>).

OBAMA'S VOICE ON RACE

At the beginning of his presidency, Obama avoided thematising race in his public discourse. His attitude gradually changed under the influence of the killings of young black men which provoked violent protests and thus required a political reaction from the president. When reflecting upon his presidency in his farewell address, Obama referred to the unfulfilled promise of "post-racial society", using the term 'post-racial' as synonymous with the end of racial oppression. However, as Li (2012) points out, the current use of the term "post-

racial" also demonstrates a merger between race and racism, with the prefix post- indicating that not just reference to racism but also reference to race has become superfluous in modern American society. The term 'post-racial' thus also suggests the irrelevance of race-specific discourse or the need to transcend race, rather than emphasizing it. This is different from Toni Morrison's idea (1997, 5) that it is possible to emphasize race and overcome racism at the same time through converting *"a racist house into a race-specific yet nonracist home"*. However, this can only be successful if the discourse about race is stripped from its negative evaluative meanings. In his political discourse, Obama attempted to resolve the tension arising from the conflict between the need to emphasize race by talking about it and the need to transcend race and make it insignificant as a categorical modifier. Consequently, his discourse reflects a careful balance between the reality itself and the rhetorical reflection of reality, creating a race-specific discourse which simultaneously tries to transcend race as categorical rather than descriptive modifier. Li described this characteristic of Obama's discourse as *"double-voiced"* (Li, 2012, 22). This double voice means that, as Smith (2009, February 26) observes, Obama shifts race from obvious visual marks to linguistic references that require an audience attentive to the nuances of racial textuality. The interpretations of such references are sometimes clearly suggested by the context, or they may be left open, but they always require an attentive audience, capable of filling in the blanks.

Shear and Alcindor (2017, January 14) note that shortly after Obama's election, no one in the White House, especially the president himself, wanted to talk about race. Mr. Obama, who had grown up sharing two worlds as the son of a black man from Kenya and a white woman from Kansas, wanted to be the president of all America. There was fear that framing his efforts in racial terms would draw attention to race as a negatively loaded qualifier and would thus intensify the already existing tensions (Shear & Alcindor, 2017, January 14).

However, before his presidency, Obama had already thematised the issue of race in his famous speech in Philadelphia on March 18, 2008, during the nomination campaign. Obama gave the speech as a response to the controversial remarks by the minister of his church, Reverend Jeremiah Wright, using it as an opportunity to turn his own mixed racial origin into an explicit topic of his campaign. In the speech he held up his own genetic make-up as the metaphor for the genetic make-up of the American state itself. That speech already contains the overall framing message of Obama's presidential rhetoric, repeated in different forms throughout his presidency, that the solutions to the problems of American society are inscribed in the American DNA itself, i.e. in the American Constitution (Plemenitaš, 2008). From the beginning, Obama rhetorically framed race as a temporary dividing line which would be overcome through

shared American values of freedom and democracy inherent in the American foundations. In his Democratic Convention speech on 27 July, 2004, long before his presidential campaign, he emphasized this idea: “*There is not a black America and a white America and Latino America and Asian America – there’s the United States of America*” (presidentialrhetoric.com).

After he became President, Obama was very reticent about discussing race. This changed in 2009, when he publicly spoke against the white police officer who arrested a black Harvard Professor, Henry Louis Gates Jr. His taking sides against a white police officer received a very public backlash, which deepened his reticence to talk publicly about racial issues.

The next time Obama thematised race again in a public speech was in very personal remarks about the death of Trayvon Martin (July 19, 2013), in which he noted that Trayvon Martin could have been his son, or even that he himself could have been Trayvon Martin. Although this time his remarks were met with more approval, there were again negative reactions to his taking sides.

Obama’s presidency was later marked by a string of police shootings of young black men which provoked violence and protests in the black community. These incidents made clear that he could no longer remain reticent in addressing racial issues, and that he would have to lead a national conversation about race. As Shear and Alcindor (2017, January 14) note, since the events in Ferguson following the killing of Michael Brown and for the rest of his presidency, Obama would strive for the balance between empathy and understanding for African-Americans and support for the police and the rule of law.

One of Obama’s later presidential speeches was his eulogy at the service for the black victims of the shootings by Dylan Roof, also known as the grace speech (2015, June 28). It is also one of Obama’s most powerful speeches on race and it marks a counterpoint to his race speech from 2008. If the race speech was an optimistic beginning of Obama’s public political engagement with race, the grace speech represented a culmination and emotional closure. Throughout his presidency, Obama faced criticisms that he was too neutral by trying to please both sides without really satisfying either (cf. Shear & Alcindor, 2017, 14 January). In the last few years of his presidency, many critical reactions from the black community originated in the movement BLM, which deals with racial issues in a direct and outspoken way.

In the following sections we look at Obama’s discourse on race by examining his speeches in terms of explicit and implicit lexical references to race and the evaluative frames in which they appear. The main purpose of the analysis is to determine the characteristics of the discourse allowing Obama to “*signify without specifying*” (cf. Li, 2012), i.e. to talk about race without putting too much emphasis on it. For a better understanding of the typical characteristics of Obama’s discourse on

race, we compare some elements of his discourse with the discourse by the movement BLM with its more confrontational approach.

Hypotheses

Based on the previous observations about Barack Obama’s discourse on race, we have tested the following hypotheses about themes with racial reference and their evaluative frames in his discourse:

- Hypothesis 1: Obama uses implicit racial references, in particular implicit black, more frequently than explicit racial references.
- Hypothesis 2: In Obama’s discourse, implicit racial references tend to be framed by positive categories of evaluation while explicit racial references tend to be framed by negative categories of evaluation.
- Hypothesis 3: The use of evaluative frames in Obama’s discourse contributes to the positive master frames of racial discourse such as ‘opportunity for all’ and ‘interdependence’.

METHODS AND MATERIALS

Lexical Expressions Signifying Race

Our analysis of Obama’s discourse on race starts with the classification of different types of explicit and implicit racial lexical references with special emphasis on references to black and white Americans. In order to provide insight into the implicitness of constructions of race in the analysed discourse, the references accounted for were divided into two broad categories: 1) explicit references to race, i.e. race (and its derivations, e.g. racial), African-American, black, white, of color, and 2) implicit references to race, i.e. implicit black, implicit white, implicit black and white, ambiguous black and ambiguous white. We define implicit racial references as such references in which race (e.g. white, black, African American, of color) is not mentioned explicitly but clearly suggested by any of the three types of context: the textual context, the context of situation or the wider cultural context. The category of implicit black and white means that one implicit reference implies both races as distinct groups. There are also two additional categories for the implicit reference which we labelled ambiguous black and ambiguous white. These labels mean that the reference remains open to interpretation, mainly depending on the immediate audience, even though the context vaguely points to a certain interpretation. For example, the category ambiguous black denotes an implicit reference where the interpretation in the context would be filled in by a particular audience. Both implicit and ambiguous references require an interpretation based on the context and an attentive audience. The distinction between them is that implicit

references are less open to interpretation because the reference is inferred from the textual, situational or cultural context.

It should also be noted that the analysis focuses on lexical expressions denoting or implying race, so pronouns, which provide a strong mechanism for implicit expression, remain beyond the scope of the analysis. Proper nouns, such as personal names, were also excluded from the analysis. The following examples from the analysis illustrate the categorization of lexical expressions denoting race (the references are in bold).

Examples of implicit references from Obama's speeches: implicit black (*This morning, we celebrate a **seamstress**, slight in stature but mighty in courage*), implicit white (*That's what **an Alabama driver** learned on December 1, 1955*), implicit black and white (*But it is a story that has seared into my genetic makeup the idea that **this nation** is more than the sum of its parts – that out of many, we are truly one*), ambiguous black (*Like the bus driver, but also like the passengers on the bus, we see the way things are – **children hungry in a land of plenty, entire neighbourhoods ravaged by violence, families hobbled by job loss or illness** – and we make excuses for inaction, and we say to ourselves, that's not my responsibility, there is nothing I could do*), ambiguous white (*We can play Reverend Wright's sermons on every channel, every day and talk about them from now until the election, and make the only question in this campaign whether or not **the American people** think that I somehow believe or sympathize with his most offensive words*).

With the use of the statistical program SPSS, the distribution of the different categories of these references from six speeches by Obama (www.americanrhetoric.com), and six texts from the movement Black Lives Matter (www.blacklivesmatter.com) was calculated and a comparison was drawn between the two discourses.

Evaluative Frames

After the determination of their basic percentages, lexical references to race were analysed in terms of what we define as evaluative frames. The purpose of this analysis was thus to establish the evaluative context of different categories of racial lexical references in Obama's discourse and compare it to the discourse of BLM. We introduce the concept of evaluative frames based on a combination of elements from two models of discourse analysis: the linguistic model of evaluative expressions or appraisal as proposed by Martin & White (2005) and Martin & Rose (2003) and the theory of rhetorical frames (Kuypers, 1997, 2009; Entman, 2008). Framing theory has been used in different disciplines, such as sociology and discourse analysis and cognitive linguistics (Tannen, 1993; Lakoff, 2004). According to Kuypers (2009, 302), whose research belongs to the rhetorical

tradition, frames “*organize aspects of perceived reality textually by promoting particular problem definitions, moral evaluation or solution proposals*”. Similarly, Entman defines frames as selecting and highlighting some aspects of a situation to promote a particular interpretation. The interpretation generally comes through a narrative that encompasses an interrelated definition of the policy problem, analysis and its causes, moral evaluation of those involved, and proposed remedy (Entman, 2008, 90). According to Entman, the definition of the problem, the analysis, the causes of the problem and the proposed remedy are framing functions which frame objects, while objects of framing are issues, events, or actors (Entman, 2004, 23). Entman's objects of framing are equivalent to Kuypers's themes or subjects of discussion. Both Kuypers (2009) and Entman (2004) talk about unifying frameworks or master frames, which present a sort of “umbrella” under which there is a variety of themes with their own frames. Evaluative language, including both explicit attitudinal expressions and indirectly expressed attitudinal meanings, thus accounts for a significant element of rhetorical frames. It is closely interrelated with problem definitions and remedies as these are often expressed through evaluative terms. Using the model of evaluative language by Martin & White (2005),³ the elements of evaluative frames are described in terms of the following categories of attitude expressed through language explicitly or implicitly: judgement, affect and appreciation.

Categories of Evaluation in Evaluative Frames

For the purpose of this study we define evaluative frames as evaluative language of judgment, affect and appreciation that occurs in the immediate context of the theme and is connected to the theme primarily by its contextual proximity. This means that an evaluative frame of the theme is evaluative language which occurs in the same continuous passage as the theme and may be semantically connected to the framed theme in different ways. This can occur directly or indirectly, as long as evaluative language appears in the immediate proximity of the theme: directly, with theme being the target of judgment; emoting actor or trigger of emotion, or the target of appreciation; or indirectly, with the judgement, appreciation or affect directed at the themes which are semantically related to the framed theme (actors, events, issues).

In our analysis, different categories of racial references present the themes that may be used in evaluative context, in other words, they have evaluative frames. The main criterion for determining the evaluative frame when several expressions belonging to the same general category of evaluation (e.g. positive social sanction and positive social esteem) are close to the theme is the proximity of the subcategory to the framed reference: the

3 One of the first Slovene linguists who used the theory of Appraisal by Martin and White was Križan (2016).

subcategory closest to the theme is considered as part of its evaluative frame. Sometimes evaluation is inscribed in the theme itself, for example the reference *the disadvantaged* is the theme (implicit black), with inscribed negative esteem. In some cases the evaluative frames of two different themes can overlap, e.g. emoter and target of emotion share negative affect as part of their evaluative frame (**woman** (implicit white) who once confessed her **fear of black men** (black)). We have also set the additional categories of combined positive and negative judgement, positive and negative affect, and positive and negative appreciation for the evaluative frames of themes which have positive and negative subcategories of the same general evaluative category in close proximity of each other (e.g. in a correlative phrase) (**The church** (implicit black) contains in full the **kindness and cruelty**). In general, these cases are not very common and they mostly apply to judgment. For the purpose of the statistical analysis, the cases of themes with no immediate context of evaluation in any one of the three categories were marked accordingly with the categories of no judgment, no affect or no appreciation.

As mentioned above, the categorization of the language of evaluative frames follows the model proposed by Martin & White (2005) and Martin & Rose (2003). These frames belong to the following categories: the expression of positive or negative judgement of esteem or sanction (with esteem referring to judgments of normativity, and sanction referring to judgments of morality, such as veracity and propriety), positive or negative affect (expressions of emotional attitudes), and positive or negative appreciation (judgement of aesthetic structural features). In our analysis, the categories of evaluation are treated as dependent variables, related to the categories of references to race as an independent variable. The categories of evaluative language accounted for in the analysis include both positive and negative evaluations of judgement, affect, and appreciation. In the category of judgement, further distinction is made between social esteem and social sanction. In the category of affect, further distinction is made between realis affect (feelings involving reaction, e.g. happy, sad, angry), and irrealis affect (feelings involving intention, e.g. hope, fear). In the category of appreciation, which is valuation of things rather than people, a further distinction is made between reaction (e.g. beautiful, ugly) and composition (balanced, unified, uneven, and shapeless). In some cases, double coding is used, for example, when positive composition can be interpreted as a metaphorical extension of positive sanction or esteem: *incendiary language* would thus be interpreted as negative reaction and negative sanction. Below are examples of evaluative frames from the analysis (marked in bold and with their themes followed by the category of reference in brackets).

1. judgement:
 - positive social esteem (*that we embrace changes in how we train and equip **our police** (ambiguous white) so that the bonds of trust between **law enforcement** (ambiguous white) and **the communities** (ambiguous black) they serve make us all **safer and more secure**),*
 - negative social esteem (*Her quite leadership would continue long after she made headlines, she became an icon for the civil rights movement, working with Congressman Conyers to find homes for **the homeless** (implicit black), preparing **disadvantaged youth** (implicit black) for a path to success, striving each day to right some wrong somewhere in this world),*
 - positive social sanction (*They began a boycott – **teachers and laborers, clergy and domestics** (implicit black)...walking for **respect**, walking for **freedom**, driven by a solemn determination to affirm their god-given **dignity**),*
 - negative social sanction (*we do not need to recite here the history of **racial injustice** (racial) in this country),*
 - positive and negative judgement (*He retains within him the contradictions – **the good and the bad** – of **the community that he has served diligently for so many years** (implicit black).*
2. affect:
 - positive affect: realis (*a woman (implicit white) who **loves** me as much as she **loves** anything in this world),*
 - negative affect realis (*I know **people** (implicit black and white) can **feel down** about the way things are going sometimes here in Washington; There **are Americans (ambiguous white) who agree with it** and there are **Americans (ambiguous white) who are deeply disappointed and angry**),*
 - positive affect: irrealis (*I imagined the stories of ordinary **black people** (black)...Those stories – of survival, and freedom and **hope**),*
 - negative affect irrealis (*but **a woman** (implicit white) who once confessed her **fear of black men** (black) who passed her on the street).*
3. Appreciation:⁴
 - positive reaction (*to Eliana and Malana, **his beautiful, wonderful daughters** (implicit black),*
 - negative reaction (*On the other hand, we've heard **my former pastor** (implicit black), Jeremiah Wright, use **incendiary** language),*
 - positive composition (*we can move beyond some of our old **racial** wounds (racial)...if we are to continue on the path of a more **perfect** union),*
 - negative composition (*but **race** (race) is an issue that I believe **this nation** (implicit black and white) cannot afford to ignore right now. We*

4 Appreciation is often double-coded with judgment.

would be making the same mistake....-to **simplify** and **stereotype** and **amplify** the negative).

The Connection between Evaluative Frames and Master Frames

Evaluative frames are best considered as evaluative aspect of micro frames that contribute to the more general global frames, i.e. master frames (Kuypers, 2009) or unifying frameworks (Entman, 2004), which are more general frames, composed of different themes and their frames, and can span different individual texts and even discourses. According to the research by the FrameWorks Institute (<http://www.frameworksinstitute.org/>), there are three dominant race frames in public discourse in contemporary American discourse about race: 1) historical progress and personal racism, 2) the self-making person and 3) separate fates. They stress the personal nature of racism and the myth of the self-making person, rather than structural inequality (<http://www.frameworksinstitute.org/>). Several other frames have been suggested to change the public perception of racial matters, mainly frames which stress enrichment through diversity, or foreground the so-called “white privilege”, structural disparities and historical roots of racism (e.g. the frame ‘disparities as structurally given’). However, as suggested by the FrameWorks research, these frames often fail to garner support for structural changes, so other more successful frames have been proposed (Gilliam, 2006). Such frames focus less on racial inequality and disparities, but tap into widely held American values of ingenuity and opportunity, which are racially neutral. The frames that have proved particularly successful are ‘interdependence’, ‘prevention as access to preventive programs’ and ‘opportunity for all’. They emphasize that the reduction of racial disparities is critical to the common good and that prevention of problems in public policies and structural inequality can improve society as a whole (Gilliam, 2006). From the very beginning of his presidency, Obama tended to use the master frames of ‘opportunity for all’ and ‘interdependence’, already in his Democratic Convention speech in 2004 with the famous quote “*There is not a black America and a white America and Latino America and Asian America – there’s the United States of America*”. In this frame, the difference between races and ethnicities is presented through the rhetorical device of a false choice, which has been one of Obama’s favourite rhetorical devices (cf. Beam, 2009, 10 December) and fits perfectly into the rhetoric of implying rather than specifying race.

Texts for Analysis

The analysis includes the following six speeches by Obama: 1) Remarks on the Rev. Jeremiah Wright, also

Image 1: Barack Obama, September 2013 (Source: Wikimedia Commons)

known as the Race Speech (2008, March 18, Philadelphia at the Constitution Center), 2) Speech honouring Martin Luther King (2010, January 17, Vermont Avenue Baptist Church), 3) Remarks on Rosa Parks (2015, December 1, Rosa Parks Capitol statue dedication), 4) Remarks by the President on Trayvon Martin (2013, July 19, after the acquittal of George Zimmerman), 5) Remarks by the President After the Announcement of the Decision by the Grand Jury in Ferguson, Missouri (2014, November 24, after the decision not to indict the police officers involved in the killing of Michael Brown), and 6) Remarks by the President in Eulogy for the Honourable Reverend Clementa Pinckney (2015, June 26, at the College of Charleston, South Carolina, after the killings in the Emanuel AME Church). The transcripts of Obama’s speeches were retrieved from the website American Rhetoric (www.americanrhetoric.com). The Obama corpus consists of around 16000 words and is the main focus of the study. The findings of the BLM corpus mainly provide a comparative background for a better understanding of the characteristic features of Obama’s rhetoric.

The discourse of Obama’s speeches is compared to the discourse of six articles selected from the website of the movement BLM.⁵ The analysis of the BLM discourse includes the following six articles: 1) Rest in Power (); 2) Black Activists Are Literally Stealing the Stage from 2016 Contenders — And It’s Working; 3) Black Lives Matter Network Statement on #JusticeforTamirRice; 4) Ferguson, 1 Year Later: Why Protesters Were Right to Fight for Mike Brown Jr.; 5) Black Lives Matter Co-Founder: Obama Overlooked Black Women; 6) Jesse Williams’ speech on Race (<http://time.com/4383516/jesse-williams-bet-speech-transcript/>). With the exception of Jesse Williams’ speech, these speeches were retrieved from the website of the movement Black Lives Matter

⁵ The only exception is Jesse Williams’ speech, which is included in the analysis because it is thematically closely connected to the BLM movement and is one of the best-known speeches supporting BLM.

Table 1: The distribution of themes with regard to the expression of race in Obama

Theme	No. of Occurrences	Percentage
implicit black	116	27.0 %
implicit black and white	73	17.0 %
black	46	10.7 %
ambiguous black	40	9.3 %
race (generic reference)	35	8.1 %
white	31	7.2 %
implicit white	28	6.5 %
African-American	27	6.3 %
ambiguous white	25	5.8 %
color (generic reference)	5	1.2 %
of color	4	0.9 %
TOTAL	430	100.0 %

(www.blacklivesmatter.com). The BLM corpus consists of around 5000 words.

RESULTS

The distribution of themes with regard to the expression of race

Tab. 1 shows the frequency of different types of racial references in Obama's discourse.

The frequencies in Tab. 1 reveal that the reference implicit black is by far the most frequent in Obama's discourse (27 %), followed by implicit black and white (17 %), black (10.7 %), and ambiguous black (9.3 %). These are followed by the references to race as a general

concept (8.1 %), white (7.2%), implicit white (6.5 %), African-American (6.3 %) and ambiguous white (5.8 %). Color as a generic concept and 'of color' have a very low frequency with 1.2 % and 0.9 % respectively. What is perhaps surprising is the low frequency of the expressions African-American and 'of color', despite the fact that these expressions are well-established and politically correct terms.

Tab. 1 thus reveals a pattern according to which the two most common racial references in Obama's discourse are implicit: implicit black, and implicit black and white, followed by explicit black and ambiguous black. The expressions African-American and 'of color' in reference to the black citizens, on the other hand, are used rarely. References to white, explicit and implicit, in

Table 2: Evaluative frames with judgement in relation to the themes in Obama

Theme	Lowest correlation (%)	Highest correlation (%)
race (generic reference)	positive esteem (2 %)	negative sanction (20 %)
African-American	positive sanction (3.7 %)	negative sanction (48.1 %)
black	no judgement (6.5 %)	negative esteem (37 %)
white	positive and negative judgement (3.2 %)	negative sanction (22.65 %)
Implicit black	positive and negative judgement (5.2 %)	positive sanction (34.5 %)
Implicit white	positive and negative judgement (0 %)	negative sanction (46.4 %)
Implicit black and white	positive and negative judgement (4.1 %)	positive sanction (35.6 %)
ambiguous black	negative sanction (2.5 %)	negative esteem (47.5 %)
ambiguous white	positive and negative judgement (8 %)	negative sanction (24 %)
of color	equal for all categories (25 %)	equal for all categories (25 %)
color (generic reference)	positive and negative judgement (20 %)	positive sanction (80 %)

Table 3: Evaluative frames with affect in relation to the themes in Obama

Theme	Lowest correlation (%)	Second highest correlation (%)
race (generic reference)	positive affect: realis (0.0 %)	negative affect realis (22.9 %)
African-American	positive affect: realis (0.0 %)	negative affect realis (25.9 %)
black	negative affect irrealis (2.2 %)	negative affect realis (8.7 %)
white	positive affect irrealis (5.2 %) negative affect irrealis (5.2 %)	negative affect realis (19.4 %)
Implicit black	negative affect irrealis (0 %)	positive affect realis (11.2 %)
Implicit white	negative affect irrealis (3.6 %)	positive affect realis(10.7 %)
Implicit black and white	negative affect irrealis (1.4 %)	positive affect realis (17.8 %)
ambiguous black	negative affect irrealis (2.5 %)	negative affect realis (20 %) positive affect irrealis (20 %)
ambiguous white	positive affect irrealis (4 %) negative affect irrealis (4 %)	positive affect realis (12.0 %)
of color	positive affect realis, positive affect irrealis, negative affect irrealis (0 %)	negative affect realis (25 %)
color (generic reference)	no correlations	no correlations

general figure less frequently than references to black, except when they belong to the category implicit black and white.

If we compare the most frequent racial references of Obama’s discourse with the BLM discourse, it is clear that there are some differences in their typical patterns. The most frequent reference in BLM is black (31.7 %), followed by implicit black (26.3 %) and implicit white (23.7 %). Implicit black and white, which is in third place in Obama, only holds 4.8 % in BLM, the same percentage as the generic concept of race. On the other hand, BLM is similar to Obama’s discourse with regard to the frequency of the expressions African-American and ‘of color.’ African-American does not figure at all in the selected sample, while ‘of color’ occurs only in 2.2. %. The analysis of BLM also did not determine any examples of the categories ambiguous black, ambiguous white and generic color.

The elements of judgement, affect and appreciation in the evaluative frames of themes

Tab. 2, 3, and 4 show the connections of racial references with their evaluative context in Obama. The tables show how racial references are typically framed by judgement, affect and appreciation.

Tab. 2 shows the lowest and highest correlations of each type of racial reference with the different subcategories of judgment in Obama’s discourse.

The Chi-Square test between the type of racial reference (theme) and the subcategories of judgment in Tab.

2 shows that the relation is statistically significant ($p = .000$).⁶ The results reveal that the types of themes that tend to be framed by positive judgement are mostly implicit: implicit black (positive sanction), implicit black and white (positive sanction) and also generic color (positive sanction). The rest of the themes tend to be framed by negative judgement: black (negative esteem), white (negative sanction), implicit white (negative sanction), ambiguous black (negative esteem), ambiguous white (negative sanction), African-American (negative sanction), and generic race (negative sanction). The pattern that emerges from these results shows that the categories of implicit black and implicit black and white tend to be framed by positive ethical judgments, while other racial references tend to be framed negatively. Take for example explicit black by negative esteem, explicit white by negative sanction, and implicit white by negative sanction. Such framing suggests a divide of structural inequality. Even the expression African-American tends to be framed negatively, while the framing of ‘of color’ contains an equal distribution of positive and negative elements.

The Chi-Square test of correlations between elements of judgement in evaluative frames and types of theme in BLM also shows a statistically significant relationship ($p = .000$). A comparison between the findings for BLM and Obama indicates that the two patterns are similar in some aspects, but also diverge to a certain degree. There are similarities in the tendency to frame implicit black positively and implicit white negatively, with some variations in the subcategory of esteem and sanction: in

6 The Chi-Square test shows a statistically significant correlation if with the p-value is $p \leq .05$.

Table 4: Evaluative frames with appreciation in relation to the themes in Obama

Reference	Lowest correlation (%)	Second highest correlation (%)
race (generic reference)	positive reaction (0 %), negative reaction (0 %)	negative composition (17.1 %)
African-American	positive reaction (0 %) negative reaction (0 %)	positive composition (3.7 %) negative composition (3.7 %)
black	negative reaction (0 %)	positive composition (10.9 %)
white	negative reaction (0 %)	negative composition (6.9 %)
Implicit black	negative composition (0.9 %)	positive reaction (9.5 %)
Implicit white	negative reaction (3.6 %) negative composition (3.6 %)	positive reaction (7.1 %) positive composition (7.1 %)
Implicit black and white	negative reaction (0 %)	positive composition (12.3 %)
ambiguous black	negative composition (0.0 %)	negative reaction (5.0 %)
ambiguous white	positive reaction (0.0 %) positive composition (0.0 %)	negative reaction (8 %)
of color	no correlation	no correlation
color (generic reference)	negative reaction (0 %) positive composition (0 %) negative composition (0 %)	positive reaction (20 %)

BLM, implicit black tends to be framed by positive esteem, while implicit white tends to be framed by negative social sanction. Black, on the other hand, tends to be framed by negative sanction, while white is not framed through judgment. The main difference is revealed in the reference implicit black and white, which tends to be framed positively (positive sanction) in Obama, but negatively (negative esteem) in BLM. Another difference also occurs with the generic reference to race, which tends to be framed negatively (negative sanction) in Obama, but positively (positive esteem) in BLM.

Tab. 3 shows the lowest and second highest correlations of each type of racial reference with the different categories of affect in Obama's discourse. The second highest correlation is considered instead of the highest correlation because evaluative frames frequently contain no element of affect, which means that the highest correlation with all the themes is with the category no affect. This shows that the category of affect features much less prominently than judgement in the evaluative frames of the racial themes. The categories shown in Tab. 3 present the element of affect in the evaluative frames of themes. The Chi-Square test of the correlations between the type of racial reference (theme) and the categories of affect in Tab. 3 confirms that the relation is statistically significant ($P = .008$).

Tab. 3 shows that in the case of evaluative frames containing affect, the explicit themes tend to be framed by negative affect realis. This tendency thus applies to the references generic race, African-American, black, white, and 'of color'. Ambiguous black has the same

proportion of negative affect realis and positive affect irrealis. In contrast to explicit references, implicit references, such as implicit black, implicit white and implicit black and white tend to be framed positively through positive affect realis if their frames contain affect. The generic expression color does not have evaluative frames with affect. The correlations involving affect in BLM are not statistically significant ($p = .106$), but a comparison with Obama can nevertheless reveal some typical differences which fit into a broader pattern. Evaluative frames in BLM contain considerably less affect than evaluative frames in Obama, as many themes in BLM, such as generic race, white, and 'of color', do not reveal any instances of affect in their evaluative frames. The remaining themes also do not contain affect in many cases, but when they do, they tend to be framed by positive affect. Thus the categories of black, implicit black and implicit black and white all have the second highest correlation with positive affect realis, which is the same as in Obama. The patterns, however, differ distinctly in the evaluative frame of implicit white, which tends to be framed negatively (negative affect realis) in BLM, and positively (positive affect realis) in Obama.

Tab. 4 shows the lowest and second highest correlations of themes with the categories of appreciation in Obama's discourse. As with affect, the second highest correlation is considered instead of the highest correlation because evaluative frames mostly contain no element of appreciation, which means that their highest correlation is with the category of no appreciation. This shows that appreciation features much less prominently than judge-

ment in the evaluative frames of the racial references, even much less than affect. The categories presented in Tab. 4 present the element of appreciation in the evaluative frames of the themes. The Chi-Square test of the correlations between the type of racial reference (theme) and the categories of appreciation in Tab. 4 shows that the relation is statistically significant ($P = .008$).

The results in Tab. 4 show that in the case of evaluative frames with appreciation, the predominant categories are positive composition, positive reaction and negative reaction. It has to be noted that most examples of appreciation can also be interpreted as judgement, for example, *incendiary* language is doubly coded as negative reaction and negative sanction, while *perfect* union is doubly coded as positive composition and positive sanction. The following themes tend to have positive framing if framed by appreciation: black (positive composition), implicit black (positive reaction), implicit white (positive reaction, positive composition), implicit black and white (positive composition), and color (positive reaction). Some also tend to be framed by negative appreciation: generic race (negative composition), white (negative composition), ambiguous black (negative reaction), ambiguous white (negative reaction). The theme 'of color' does not have frames with appreciation. The theme African-American correlates equally with positive composition and negative composition.

The correlations involving appreciation in BLM are not statistically significant ($p = .467$). Evaluative frames in BLM generally contain significantly less appreciation than evaluative frames in Obama. Of all the categories of appreciation, only positive reaction appears in the evaluative frames of themes in BLM. Many themes in BLM, such as generic race, white and implicit black and white reveal no instances of appreciation in their evaluative frames. The only category of appreciation found is positive reaction, which tends to correlate with implicit black (8.2%), 'of color' (3.2%), implicit white (2.3%) and black (1.7%). These categories also tend to be framed positively in Obama.

DISCUSSION

The analysis shows that certain patterns emerge from the findings on the frequency of racial references and their connection to the elements in their evaluative frames. It has to be noted, however, that these patterns are generalizations across several speeches and articles, and the results for individual texts can vary considerably. The race speech by Obama, for example, contains frequent explicit references to black and white, which in later speeches become less frequent. The distribution of racial references and their evaluative frames in individual texts is beyond the scope of this study. The general findings on the frequency of racial references in Obama reveal that the first two most common categories of racial references are implicit: implicit black, and implicit

black and white (*the community that he has served diligently for so many years* (implicit black); *But race is an issue that I believe this nation* (implicit black and white) *cannot afford right now*). They are followed by explicit black and ambiguous black (*to find homes for the homeless* (ambiguous black), *preparing disadvantaged youth* (ambiguous black) *for a path of success*). It is indicative that most of the explicit references, with the exception of black, have a frequency which is below 10 %. The only implicit reference with a lower frequency is implicit white (*That's what an Alabama driver* (implicit white) *learned on December 1, 1955*). The low frequency of the category of generic race also suggests that the concept of race as such is not foregrounded in Obama's speeches. It is worth noting that the expressions African-American and 'of color' have a very low frequency, which could mean that these expressions are felt as too formal or technical for persuasive discourse, or appear in collocations. The findings thus confirm the first hypothesis according to which the most common racial references in Obama are implicit. The only exception in the analysis is implicit white, although it has to be noted that references to white in general figure less frequently in Obama's discourse than references to black. The most common reference to white is white paired with black in the category implicit white and black. The confirmation of this hypothesis reaffirms Li's claim (2012, 6) that Obama achieves a "*precarious balance between the seen and the heard*" through racial rhetoric that signifies without specifying. As opposed to Obama, BLM's most common racial reference is explicit black, which clearly indicates an eagerness to bring the topic of race into the public discussion. The expressions African-American and 'of color' have a low frequency in BLM as well, a tendency which again suggests that they sound too formal for persuasive discourse.

The analysis of the racial references as themes of evaluative frames also show characteristic patterns of correlations between themes and their evaluative frames. Positive evaluative frames in the category of judgement foreground the values of social sanction such as freedom, justice, equality, honesty, or the admiration of social esteem, such as intelligence, wealth, and well-being. In Obama, the themes which tend to be framed by positive judgement are implicit: implicit black, implicit black and white (*views that denigrate both the greatness and the goodness of our nation* (implicit black and white) *and that rightly offend white and black alike*). Their positive frames consist of positive sanction, which foregrounds the core social values. The category of generic color also tends to be framed by positive judgement. On the other hand, implicit white, and both ambiguous categories, ambiguous white and ambiguous black, tend to be framed by negative judgement (*Politicians* (ambiguous white) *routinely exploited fears of crime for their own electoral ends; It was stained by this nation's* (implicit white) *original sin of slavery*). Explicit

themes (black, white) also tend to be framed negatively, black frequently with negative esteem, which foregrounds the negative consequences of racial discrimination (unemployment, poverty, violence) (**A lack of economic opportunity among black men**), and white frequently with negative sanction, which foregrounds bad moral behaviour, such as injustice, violence and discrimination (*Like **the bus driver** (implicit white).... we make **excuses for inaction**, and we say to ourselves,, that is **not our responsibility***). The main difference between Obama and BLM involves the category of implicit black and white, which tends to be framed positively in Obama, but negatively in BLM, and the category of the generic race, which tends to be framed negatively in Obama, but positively in BLM

A similar pattern emerges with affect, although affect in general plays a much lesser role in evaluative frames of racial references in both discourses. Negative affect is mostly expressed as an emotion of distrust or bitterness and anger, while positive affect is mostly expressed as an emotion of love, trust or faith. In Obama, implicit references, such as implicit black, implicit white and implicit black and white tend to be framed positively by positive affect realis (*a **woman** (implicit white) who **loves me as much as she loves anything in the world; memories that all people** (implicit black and white) might study and **cherish**, and with which we could start to rebuild*). In contrast, explicit references tend to be framed negatively by affect (the blood that spilled was our blood, **the tears our tears**, until this **black church**). There is a difference between Obama and BLM with regard to implicit white, which is mainly framed by negative affect in BLM, and by positive affect in Obama. This difference is reflective of the differences in the master frames, which, in the case of BLM focus on structural disparities and white privilege. What is rather surprising in both Obama and BLM is the lower correlations of themes with affect irrealis (e.g. hope, fear, belief), which usually figures more prominently in persuasive discourse. This perhaps suggests that the greater focus in both discourses is on emotional reactions to racial issues in the present moment and less on emotional projections or wishes for the future.

Appreciation plays an even lesser role than affect in both, Obama and BLM, and the pattern here is less consistent. When appreciation appears in the evaluative frames of themes in Obama, it tends to be positive, particular in references to black: black (positive composition), implicit black (positive reaction), e.g. **his beautiful, wonderful daughters**, implicit white (positive reaction, positive composition), implicit black and white (positive composition), e.g. *As **many generations** have come to realize ... this is where **perfection** begins*, and color (positive reaction). Negative appreciation appears in the evaluative frames of generic race (negative composition), white (negative composition), and ambiguous black (negative reaction) and ambiguous white (nega-

tive reaction). The comparison with BLM shows that appreciation has a very small role in the evaluative frames of BLM, which tends to have positive framing in this category for implicit black (8.2 %), 'of color' (3.2 %), implicit white (2.3 %) and black (1.7 %). The same themes in this category also tend to be framed positively in Obama. With regard to appreciation, both Obama and BLM tend to have positive framing of implicit themes, with the exception of ambiguous black and of white. The less important role of appreciation in political discourse is understandable, as appreciation mostly involves some kind of aesthetic judgments, whereas political persuasion mainly uses arguments of morality and capability, and to some degree affect.

Based on the above findings, we can conclude that the second hypothesis can mostly be confirmed, as most implicit racial references, in particular implicit black and implicit black and white, tend to be framed positively in Obama. The reference implicit white, however, does not conform to this pattern, as it tends to be framed negatively by judgement. The same goes for the categories of ambiguous black and ambiguous white. This suggests that Obama feels most comfortable framing racial references to black positively when they are not expressed explicitly but are clear from the context. He also tends to frame the category of implicit black and white positively. And conversely, when the racial references are explicit, he tends to frame them with criticism and negative observations.

According to the third hypothesis, the evaluative frames of racial references contribute to the master frames of racial discourse in Obama's rhetoric. In his political discourse, Obama early on adopted the master frames of 'opportunity for all', 'interdependence' and 'ingenuity/solutions first', which are also considered to be the most successful frames in improving support for social policies that would reduce racial inequality according to the FrameWorks Institute (Gilliam, 2006). The findings of our study suggest that these master frames are built up inductively from the micro level. The high frequency of implicit racial references, such as implicit black and implicit black and white, indicates a willingness to embrace diversity without emphasizing essentialist conceptions of racial identity. Whenever Obama veered too much from these master frames toward the frames of structural divide or white privilege, he received a public backlash (e.g. the speech on Trayvon Martin). In BLM, on the other hand, the most common racial reference is explicit black, which is reflective of the master frames of 'Disparities as Structurally Given' adopted by the movement. The evaluative frames of racial references in Obama also contribute to the master frames of 'interdependence' and 'opportunity for all'. The positive framing of most implicit racial references, and in particular of the category of implicit black and white, reinforces the message of the common good and shifts the discussion to the solutions rather than to the roots of the problem. One

of the strategies used by Obama to achieve this is the use of implicit references conjoining black and white into a single expression and framing it positively. The predominantly negative framing of explicit and ambiguous black or white references addresses the structural roots of the problem, but the negative framing is not foregrounded due to the lower frequency of such references. In contrast, the category of implicit black and white in BLM is mostly framed negatively, which is reflective of the master frame of 'Disparities as Structurally Driven' and foregrounds the structural roots of discrimination. The above findings thus confirm the third hypothesis, according to which evaluative frames of racial references in Obama contribute to the master frames of 'interdependence' and 'opportunity for all'.

CONCLUSION

The discourse-analytical study presented in the paper examines Lee's claim (2012, 3) that Barack Obama's rhetoric is characterized by implying rather than specifying race. The analysis of the construction of race in Obama's rhetoric focuses on implicit and explicit racial references, revealing several typical patterns in the use of racial references and the type of evaluative language they are surrounded by. Obama's discourse is then compared to the discourse of the movement Black Lives Matter.

The general findings on the frequency of racial references in Obama show that the first two most dominant categories of racial references in his speeches are implicit: implicit black, and implicit black and white, followed by explicit black and ambiguous black. It is indicative that most of the explicit references, with the exception of black, are lower than 10 %. The low frequency of the category of generic race also suggests that the concept of race as such is not foregrounded in Obama's speeches. The expressions African-American and 'of color' also have a very low frequency, which suggests that these expressions are considered as too formal or "technical" for persuasive discourse. The findings thus confirm the first hypothesis which predicts the predominance of implicit racial references in Obama's speeches. As opposed to Obama, in BLM's discourse the most common racial reference is explicit black, which clearly indicates an eagerness to engage with the topic of race directly. The analysis of the racial references as themes of evaluative frames (in terms of judgement, affect and appreciation) also shows characteristic patterns of correlations between themes and their evaluative frames. These findings mainly confirm the second hypothesis

according to which implicit references tend to have positive evaluative frames in Obama's discourse. The only implicit category in Obama that is mainly framed by negative judgement is implicit white. It has to be noted, however, that references to white tend to be less common in Obama's discourse than references to black or references to black and white in one expression. The main difference between Obama and BLM with regard to judgement involves the category of implicit black and white, which is mostly framed positively in Obama, but negatively in BLM, and the category of the generic race, which is mostly framed negatively in Obama, but positively in BLM. The categories of affect and appreciation play a much lesser role in the evaluative frames in both, Obama and BLM, but their existing correlations show a tendency similar to evaluative frames with judgement. The findings on evaluative context of racial references thus suggest that Obama feels most comfortable using positively framed racial references to black when these are not expressed explicitly but are clear from the context. And conversely, when the racial references are explicit, he often surrounds them with criticism and negative observations.

Our study also shows that the master frames of 'opportunity for all' and 'interdependence' are systematically supported by the evaluative framing of racial references, which confirms the third hypothesis according to which the evaluative frames of racial references contribute to the master frames of racial discourse in Obama's rhetoric. The high frequency of implicit racial references, such as implicit black and implicit black and white, and the tendency to frame them positively indicate Obama's willingness to embrace diversity without emphasizing essentialist conceptions of racial identity. At the same time they foreground the solution part, rather than the problem part of the master frame of Obama's discourse on race. In BLM, on the other hand, the category of implicit black and white is mostly framed negatively, which is reflective of the master frame of 'Disparities as Structurally Driven' and foregrounds the structural roots of discrimination. We can conclude that the study has revealed some characteristic linguistic mechanisms which allow Obama to be perceived as both black and transcendent of blackness and whiteness. Future research on this topic can use a broader sample of speeches or focus on the analysis and comparison of individual speeches to show the changes and transformations in Obama's rhetoric during his presidency. In the future it will be also interesting to observe and analyse the changes in the rhetoric of the movement Black Lives Matter as the movement itself evolves and changes.

IMPLICITNOST RASE V AMERIŠKEM POLITIČNEM DISKURZU: RAZISKAVA RETORIKE BARACKA OBAME

Katja PLEMENITAŠ

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: katja.plemenitas@um.si

Žiga KRAJNC

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: ziga6.krajnc@gmail.com

POVZETEK

Članek obravnava javni diskurz Baracka Obame o rasnih temah in se osredotoča zlasti na rabo leksikalnih izrazov v njegovih govorih, ki se nanašajo na raso. Kot prvi afroameriški predsednik v zgodovini Združenih držav Amerike je imel Obama zahtevno nalogo, da poišče ustrezn način, kako govoriti o rasnih vprašanjih, s katerim bi Američane združeval in ne delil. Glavni namen raziskave je preveriti trditev, da je ena glavnih značilnosti Obamovega diskurza o rasnih vprašanjih težnja k implicitnemu nanašanju na raso (Li, 2012). Teoretični okvir raziskave je združil elemente teorije o jeziku vrednotenja (Martin & White, 2005) in teorije retoričnih okvirov (Kuypers, 2009; Entman, 2004). Za analizo je bilo izbranih šest govorov Obame, za primerjavo pa je bila opravljena še analiza izbranih člankov, nastalih v gibanju Black Lives Matter. V govorih so se pokazali nekateri tipični vzorci glede implicitne oz. eksplicitne narave leksikalnih izrazov za raso in njihovem kontekstu vrednotenja, ki so potrdili trditev o težnji Obame po implicitnem izražanju o rasi. Implicitni izrazi, ki nakazujejo raso, so pri Obami na splošno bolj pogosti kot eksplicitni izrazi. Obenem se pri njem implicitni izrazi bolj pogosto pojavljajo v kontekstu pozitivnih sodb, eksplicitni pa v kontekstu negativnih sodb. Visoka pogostost pozitivnega vrednotenja implicitnih izrazov, ki v eni besedi nakazujejo bele in črne Američane, pa prispeva k njegovemu splošnemu pozitivnemu okviru tematiziranja rase skozi prizmo medsebojne odvisnosti.

Ključne besede: Barack Obama, retorika, rasa, implicitnost, vrednotenjski okvir

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Speeches by Obama (transcripts retrieved from www.americanrhetoric.com):

Obama, B. (2008, March 18): Remarks on the Rev. Jeremiah Wright.

Obama, B. (2010, January 17): Speech honouring Martin Luther King.

Obama B. (2013, July 19): Remarks by the President on Trayvon Martin.

Obama B. (2014, November 24): Remarks by the President After the Announcement of the Decision by the Grand Jury in Ferguson, Missouri.

Obama B. (2015, June 26): Remarks by the President in Eulogy for the Honorable Reverend Clementa Pinckney.

Obama, B. (2015, December 1): Remarks on Rosa Parks.

Articles by Black Lives Matter:

Black Activists Are Literally Stealing the Stage from 2016 Contenders – And It's Working. <http://blacklivesmatter.com/black-activists-are-literally-stealing-the-stage-from-2016-contenders-and-its-working/> (10. 11. 2016).

Black Lives Matter Co-Founder: Obama Overlooked Black Women. <http://blacklivesmatter.com/black-lives-matter-co-founder-obama-overlooked-black-women/> (14. 11. 2016).

Black Lives Matter Network Statement on #JusticeforTamirRice. <http://blacklivesmatter.com/black-lives-matter-network-statement-on-justicefortamirrice/> (10. 12. 2016).

Ferguson, 1 Year Later: Why Protesters Were Right to Fight for Mike Brown Jr. <http://blacklivesmatter.com/ferguson-1-year-later-why-protesters-were-right-to-fight-for-mike-brown-jr/> (14. 11. 2016).

Jesse Williams (2016, 25 June). Speech at BET Awards, <http://time.com/4383516/jesse-williams-bet-speech-transcript/> (15. 11. 2016).

Rest in Power, MarShawn McCarrel. <http://blacklivesmatter.com/rest-in-power-marshawn-mccarrel/> (10. 11. 2016).

Beam, C. (2009, 10 December): The Fallacy of False Choices. Why Obama's Favorite Rhetorical Tic Can be Misleading. *Slate*, <http://www.slate.com/id/2238074/> (22. 1. 2017).

Black Lives Matter: <http://blacklivesmatter.com/> (15. 9. 2016)

Entman, R. M. (2004): Projections of Power: Framing News, Public Opinion and U.S. Foreign Policy. Chicago, University of Chicago Press.

Entman, R. M. (2008): Theorizing Mediated Public Diplomacy: The U.S. Case. *The International Journal of Press/Politics*, 13, 87–102.

Fatal Force: *Washington Post*, (<https://www.washingtonpost.com/graphics/national/police-shootings-2017/>) (12. 1. 2017).

FrameWorks Institute: <http://www.frameworksinstitute.org> (24. 1. 2017).

Gilliam, F. (2006): The architecture of a new racial discourse. A FrameWorks message memo. Washington. DC Frameworks Institute, <http://www.frameworksinstitute.org> (24. 1. 2017).

Križan, A. (2016): The Language of Appraisal in British Advertisements: The Construal of Attitudinal Judgement, <http://dx.doi.org/10.4312/elope.13.2.199-220>.

Kuypers, J. A. (1997): Presidential Crisis Rhetoric and the Press in the Post-Cold War World. Westport, London, Praeger.

Kuypers, J. A. (2009): Framing Analysis from a Rhetorical Perspective. In P. D. Angelo & J. A. Kuypers (eds.): *Doing News Framing Analysis: Empirical and Theoretical Perspective*. New York, Routledge, 286–311.

Lakoff, G. (2004): Don't think of an elephant: Know your values and frame the debate: The essential guide for progressives. White River, VT, Chelsea Green Publishing.

Li, S. (2012): Signifying without Specifying. *Racial Discourse in the Age of Obama*. New Brunswick, New Jersey, London, Rutgers University Press.

Martin, J. R. & P. R. R. White (2005): *The Language of Evaluation. Appraisal in English*. New York, Palgrave Macmillan.

Martin, Jr. & D. Rose (2003): *Working with Discourse. Meaning Beyond the Clause*. London Oxford, Bloomsbury Publishing.

Morrison, T. (1997): Home. In: Lubiano, W. (ed.): *The House that Race Built: Black Americans, U.S. Terrain*. New York, Pantheon Books, 3–12.

Obama, B. (2017, January 10): Presidential Farewell Address. <http://www.americanrhetoric.com/barackobamaspeeches.htm> (20. 2. 107).

Pew Research Center (2016, 27 June): On Views of Race and Inequality, Blacks and Whites are Worlds Apart. Pew Research Center, <http://www.pewsocial-trends.org/2016/06/27/on-views-of-race-and-inequality-blacks-and-whites-are-worlds-apart/> (12. 11. 2016).

Plemenitaš, K. (2008): How to be Presidential. An Analysis of Barack Obama's Speech on Race. *Maribor International Review*, 1, 1. 1–7.

Roediger, D. R. (2008): *How Race Survived U.S. History: From Settlement to Slavery to the Obama Phenomenon*. New York, Verso.

Šabec, N. (2016): Language, Literature and Ethnic Identity: the Case of the Vancouver Slovene Community. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 26, 1, 85–95.

Shear, M.D. & Y. Alcindor (2017, 14 January): Jolted by Deaths, Obama Found His Voice on Race. *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2017/01/14/us/politics/obama-presidency-race.html> (22. 1. 2017).

Smith, Z. (2009, February 26): Speaking in Tongues. New York Review of Books, <http://www.nybooks.com/articles/22334> (23. 1. 2017).

Tannen, D. (1993): What's in a Frame? Surface Evidence for Underlying Expectations. In: Tannen, D. (ed.): Framing in Discourse, New York, Oxford, Oxford University Press, 14–56.

The Counted: people killed by the police in the US. The Guardian, <https://www.theguardian.com/us-news/ng-interactive/2015/jun/01/the-counted-police-killings-us-database> (12. 1. 2017).

Trupej, J. (2014): Prevajanje rasističnega diskurza o temnopoltih v slovenščino. Primerjalna književnost, 37, 3, 89–109.

ANALIZA ZADOVOLJSTVA DRUŠTVENOM OPREMLJENOŠĆU NA PRIMJERU DOSTUPNOSTI DO OBRAZOVNIH OBJEKATA GRADA ZADRA

Silvija ŠILJEG

Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Trg kneza Višeslava 9, 23000 Zadar, Hrvatska
e-mail: ssiljeg@unizd.hr

Ante ŠILJEG

Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Trg kneza Višeslava 9, 23000 Zadar, Hrvatska
e-mail: asiljeg@unizd.hr

Snježana MRĐEN

Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Dr. Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, Hrvatska
e-mail: smrdjen@unizd.hr

IZVLEČEK

Cilj raziskave je bilo predstaviti noviju metodologiju, ki temelji na novo nastalih spremenljivkah, na podlagi katerih je izoblikovan skupni kazalec zadovoljstva z družbeno opremljenostjo v mestu Zadar (case study). Za preverbo točnosti uporabljene metodologije je bila izbrana spremenljivka dostopnosti do izobraževalnih struktur, pri čemer smo uporabili prostorsko-geografsko analizo s pomočjo GIS-a in statističnih metod. Raziskava je bila izvedena na lokalni ravni (statistični krog), in sicer na podlagi subjektivnih in objektivnih kazalcev. Glede subjektivnih spremenljivk smo uporabili anketne vprašalnike, glede objektivnih pa Popis prebivalstva (2011).

Ključne besede: družbena opremljenost, izobraževalni objekti, kazalci, mesto Zadar, Hrvaška

ANALISI DELLA SODDISFAZIONE PER LE ATTREZZATURE SOCIALI: L'ESEMPIO RELATIVO ALLE DISPONIBILITÀ DELLE STRUTTURE EDUCATIVE NELLA CITTÀ DI ZARA

SINTESI

La nostra analisi aveva come obiettivo la presentazione di una più recente metodologia basata sulle nuove variabili con la quale viene sviluppato un indicatore comune di soddisfazione relativo alla qualità delle attrezzature sociali nella città di Zara (come un case study). Per verificare l'accuratezza della metodologia utilizzata venne scelta la variabile della disponibilità alle strutture educative e vennero utilizzati l'analisi geografico-spaziale del GIS e i metodi statistici. L'indagine venne condotta a un livello locale (in un cerchio statistico), sulla base di indicatori oggettivi e soggettivi. Per le variabili soggettive sono stati utilizzati dei questionari, per quelle oggettive, invece, il Censimento della popolazione (2011).

Parole chiave: qualità sociale, struttura educativa, indicatori, città di Zara, Croazia

UVOD

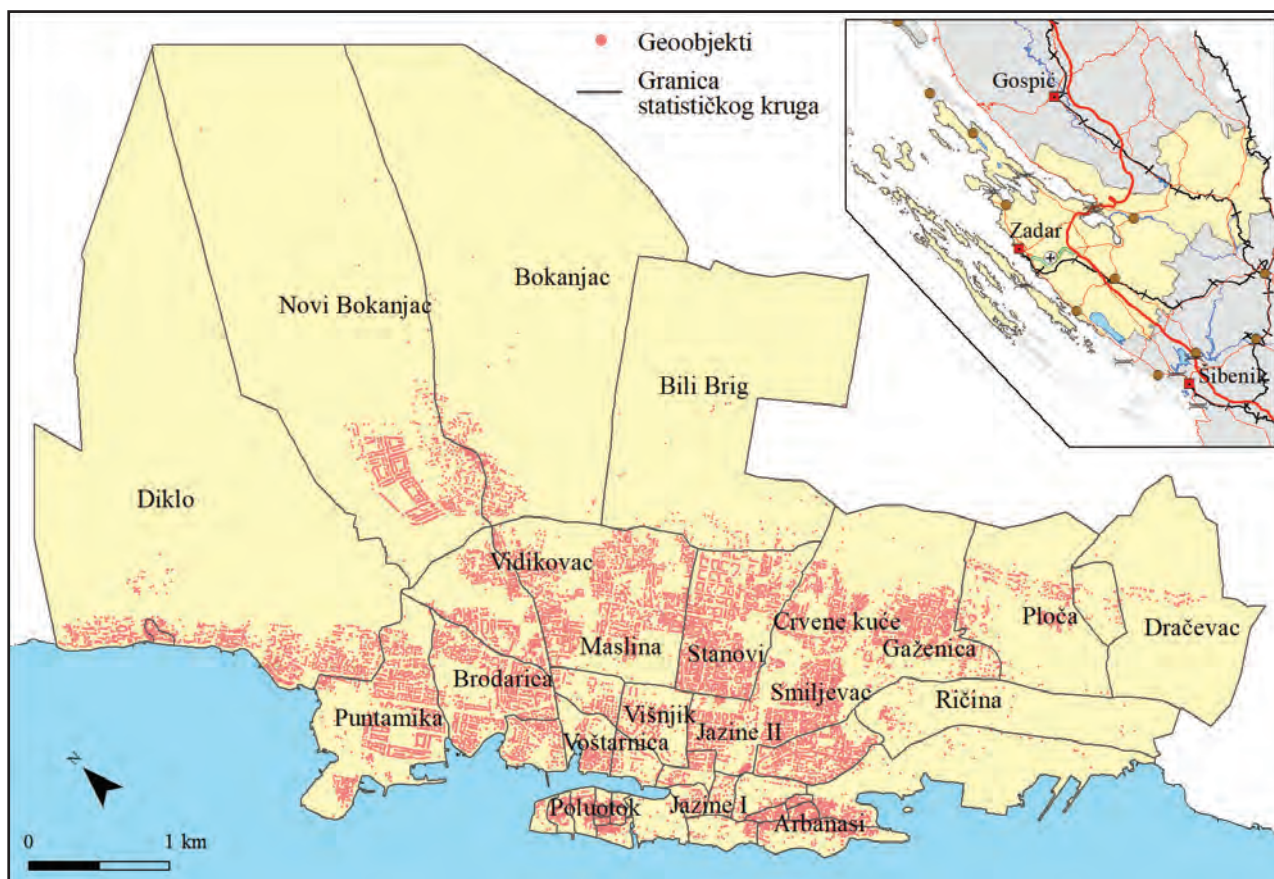
Društvena opremljenost predstavlja jedan od čimbenika kvalitete stanovanja, dok se kvaliteta stanovanja svrstava u osnovne odrednice kvalitete života. Zbog svoje kompleksnosti, kvaliteta života ubraja se u interdisciplinarno područje istraživanja. Kvaliteta stanovanja ključno je područje u konceptu kvalitete života, a ubraja se u fizičku ili materijalnu komponentu. Brojna istraživanja (Campbell et al., 1976; Stephen, 2013) dokazala su pozitivnu korelaciju između zadovoljstva stanovanjem i životnog zadovoljstva. Područje kvalitete stanovanja prvi se puta počinje proučavati 60-ih godina 20. stoljeća s pojavom prvih istraživanja kvalitete života. Od tada do danas koncepti i modeli stanovanja i kvalitete života mijenjali su se s promjenama potreba stanovnika o čemu svjedoči niz radova (Chombart de Lauwe, 1961; Knox, 1975; Foley, 1980; Pacione, 1986, 2003; Flood, 1997; Storch i Schmidt, 2006; Amao, 2012; Zlatar, 2015) iz različitih struka (Šiljeg, 2016). Istraživanja pojedinih područja kvalitete stanovanja najčešće se provode kroz određeni sustav indikatora formiranih na specifičnim varijablama koje obilježavaju neki prostor. Indikatorskim analizama područja kvalitete života bavili su se Alberti, 1996; Martinez, 2005; Storch i Schmidt, 2006; Cavrić, Šiljeg, Toplek, 2009. i dr.. Najopsežnija lista urbanih i stambenih indikatora svrstanih u sedam modula, a formiranih od 118 pokazatelja, predstavljena je 1996. od strane *Habitat-a II Indicators for Urban & Human Settlements* na konferenciji u Istanbulu. Prilikom istraživanja stambenih područja potrebno je istražiti inventar potreba povezanih sa stanovanjem, pri čemu se posebna pažnja posvećuje problemu optimalnog susjedstva koje obuhvaća elemente veličine susjedstva, opremljenost, infrastrukturnu dostupnost, regionalne specifičnosti i sl. (Chombart de Lauwe, 1961). Jiboye (2011), citirajući Godwin et al. (2008), navodi da se u konceptu kvalitete stanovanja termin *stanovanje* definira kao mjesto koje označava mnogo više od pukog skloništa. Ono obuhvaća šire okruženje koje čini „živim“ mjesni okoliš, odnosno predstavlja komponentu društvenog, gospodarskog i zdravstvenog tkiva svakog naroda, ali je i nerazdvojni dio čovjekovog razvoja. Kao jedinica okoline, ima dubok utjecaj na zdravlje, društveno ponašanje i opću dobrobit pojedinca i zajednice (Jiboye, 2011). Stoga su u konceptu kvalitete stanovanja posebno kritični na pozitivističko-geografsko proučavanje stanovanja bili bihevioralni geografi jer je osnovna odrednica bihevioralnog pristupa upravo vrednovanje kvalitete stambenog okruženja. Odnosno, prema bihevioralnom pristupu otkrivanje, procjena i vrednovanje stambenog okruženja ispitanika uvjetovano je brojnim čimbenicima, od socijalnih, psiholoških pa sve do trenutnog raspoloženja ispitanika (Špes, 1998).

Koncept kvalitete stanovanja obuhvaća i dimenzije adekvatnog stanovanja, među kojima se posebno ističe dimenzija stambene pogodnosti (*Suitability*) koja se

odnosi na mogućnost kućanstva da ima pristup infrastrukturi, parkirnom mjestu, da je dostupno u smislu lokalnih prilika (obrazovanje, zapošljavanje) te da su mu dostupni javni sadržaji (bolnica, ljekarna, sportski objekti, dječja igrališta, zelene površine i sl.) (Habitat for Humanity New Zeland, 2015). Iz navedenoga proizlazi da koncept kvalitete stanovanja podrazumijeva uvažavanje i zadovoljavanje različitih ljudskih potreba (individualne i obiteljske potrebe, norme stambene jedinice, norme društvene opremljenosti, norme zakupa, strukturne norme i sl.) o čemu su pisali Sidi i Sharipah, 2011. U njihovom konceptu norme kvalitete društvene opremljenosti imaju centralno mjesto u zadovoljavanju ljudskih potreba, a odnose se na dostupnost, društvene objekte, lokaciju, sadržaje, infrastrukturu, fizički i društveni okoliš. Posljednjih desetljeća u fokusu istraživanja su sadržaji u stambenom okruženju, njihova kvaliteta i dostupnost (vrtići, škole, zdravstvene ustanove, parkovi i sl.). Tako su i Mustapha i dr. (1995) istraživali udaljenost stambene jedinice do posla, trgovine, tržnice i škole kao kriterija u vrednovanju društvene opremljenosti u sklopu koncepta kvalitete stanovanja, dok su Mohit i dr. (2010) koristili varijable udaljenosti od stambene jedinice do centra grada i autobusnih stanica. Opremljenost stambene okoline u Hrvatskoj istraživale su Svirčić-Gotovac (2006b), Seferagić (1988, 1993, 1999) i Zlatar (2015), a rezultati su pokazali da postoje brojni nedostaci kod elementarne opremljenosti naselja. Šiljeg (2016) i Šiljeg i dr. (2016) u svojim radovima raspravlja o problematici tehničke i društvene opremljenosti, razvija sustav indikatora kvalitete stambenog okruženja te na temelju odabranih varijabli definira indikator zadovoljstva društvene opremljenosti. Astleithner i dr. (2004) navode da je indikator zadovoljstva društvene opremljenosti instrument mjerenja kvalitete skupa varijabli, pri čemu varijable mogu biti definirane na način da budu mjerljive u vremenu i prostoru, dok indikator mora biti primjenjiv na svim razinama (od mikro do makro razine).

Društvena opremljenost se odnosi na institucionalnu opremljenost neposredne okoline (škole, vrtić, pošta i sl.) (Svirčić-Gotovac, 2006a), a najčešće se ispituje na mikrorazini (susjedstvo, kvart, statistički krug). Mjeri se kriterijem udaljenosti od oko 15 minuta hoda i ovisno o tom kriteriju opremljenost može biti loša, srednja i dobra (Svirčić-Gotovac, 2006a). Prema Seferagić (1988) standard društvene opremljenosti naziva se i upotrebna vrijednost prostora (naselja, susjedstva, kvarta, mjesnog odbora ili statističkog kruga) koja bi se temeljila na pojmu *potreba*, kao njezinom prostornom korelatu i materijalizaciji u prostoru. Tari, Brown i Chikagbum (2015) navode da socioekonomska infrastruktura obuhvaća dostupnost do obrazovnih i zdravstvenih objekata te objekata urbane sigurnosti, a autori u svojem istraživanju ispituju jesu li postojeći standardi udaljenosti u skladu sa standardima razvijenih urbanih područja.

Prostorni okvir istraživanja je naselje Zadar, koje je odabrano kao *case study*, a prema Popisu stanovništva,

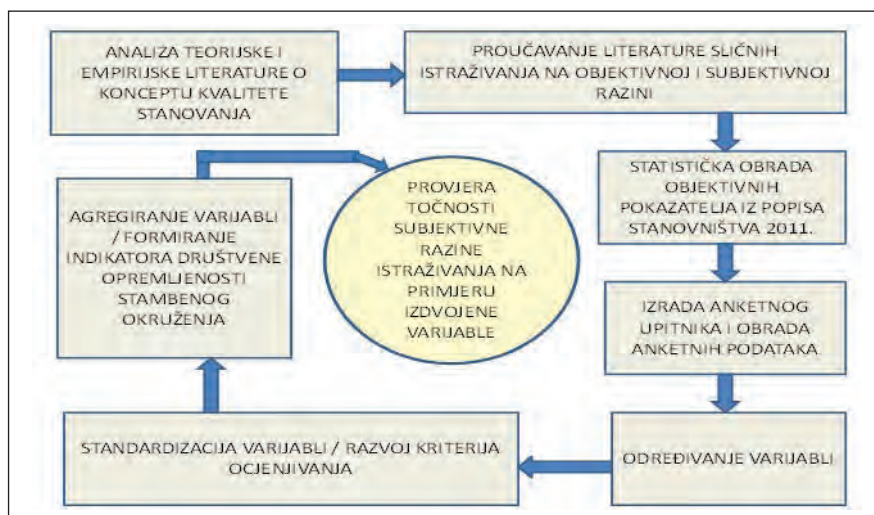
Slika 1: Prostorni obuhvat istraživanja, naselje Zadar – prikaz po statističkim krugovima (Šiljeg, 2016)

kućanstva i stanova 2011. godine imalo je 71.471 stanovnika, te je podijeljeno je na 22 mjesna odbora i na 41 statistički krug (dalje u tekstu SK). Razina obrade, analize i kartografskog prikaza je statistički krug koji se definira kao prostorna jedinica službene evidencije i registra prostornih jedinica. Statistički krugovi predstavljaju stalnu mrežu prostornih jedinica, koja pokriva cjelokupno područje Republike Hrvatske (prema Šiljeg, 2016). Statistički krugovi korišteni u istraživanju nose nazive mjesnih odbora s kojima se djelomično poklapaju (Slika 1.).

Ciljevi ovog rada su: 1. Odabir varijabli na temelju kojih će se formirati indikator zadovoljstva društvene opremljenosti; 2. Ispitivanje zadovoljstva građana društvenom opremljenošću na temelju indikatora društvene opremljenosti uz primjenu nove metodologije i 3. Prostorno-geografska analiza (GIS i statistička analiza) na primjeru odabrane varijable udaljenosti do obrazovnih objekata. Istraživanjem je analiziran prostorni razmještaj obrazovnih objekata i njihova dostupnost po statističkim krugovima u Zadru uz primjenu metodologije temeljene na objektivnim i subjektivnim mjerama, a novom listom pokazatelja društvene opremljenosti, a polazeći od lokalne razine.

METODOLOGIJA RADA

Istraživanje koje je prethodilo ovom radu bilo je podijeljeno u nekoliko faza (Slika 2.). Zbog kompleksnosti i višedimenzionalnosti pojmova stanovanja, društvene opremljenosti i njihovih područja, u prvoj fazi bilo je nužno analizirati teorijsku i empirijsku literaturu o konceptu kvalitete stanovanja kako bi se mogao obaviti izbor adekvatnih varijabli za formiranje indikatora zadovoljstva društvenom opremljenošću (Šiljeg, 2016). Osnovni problem svih istraživanja o kvaliteti života i njezinih područja (npr. stanovanja) jest taj što su istraživanja provedena na nacionalnoj, a ne lokalnoj razini, pa se u takvim opsežnim studijama nije moglo naći mnoštvo problema stanovnika s lokalne razine. Drugi nedostatak je što je u takvim izvještajima nedostajala prostorna dimenzija, odnosno naglasak je bio na vremenskoj dimenziji, da se prate promjene kroz određeni vremenski slijed. Zbog toga se javila potreba za uključivanjem geografske struke, kako bi se naglasila važnost proučavanja na različitim geografskim razinama. Ipak, taj razvoj nije bio samo pod utjecajem geografske perspektive proučavanja stvarnosti, nego je nastao kao nužan i logičan slijed razvoja aplikativno orijentiranog

Slika 2: Metodološka shema rada

sustava socijalnog izvještavanja (Knox, 1975). Stoga je i ovo istraživanje provedeno na lokalnoj razini (statistički krug) na kojoj bi se trebala odvijati kreacija politike povećanja kvalitete stanovanja.

Druga faza obuhvatila je proučavanje literature sličnih istraživanja provedenih na dvije razine: objektivnoj i subjektivnoj. Na temelju analize literature utvrđeno je da je zbog kompleksnosti istraživane problematike, istraživanje potrebno provesti na dvije razine, objektivnoj i subjektivnoj. Objektivni pokazatelji su statistika, statističke serije i svi drugi oblici koji omogućavaju da se procijeni gdje se netko ili nešto nalazi i u kojem smjeru napreduje u smislu postavljenih vrijednosti i ciljeva te da se evaluiraju specifični programi i odrede njihovi utjecaji (Bauer, 1966). Subjektivni pokazatelji su informacije koje uključuju neku vrstu subjektivne komponente, poput osobne percepcije ili osobne evaluacije (cf. Noll, 2001). Također, definiraju se i kao informacije o subjektivnom kriteriju, odnosno kao konstrukti zadovoljstva, brige i povjerenja (Rammsted, 2009). To su instrumenti koji polaze od pojedinca, izražavaju se jedinicama koje nisu numeričke, a mjere kvalitetu (Meadows, 1998). Stoga su kao objektivni pokazatelji u istraživanju korišteni podaci o stanovanju Popisa stanovništva, kućanstva i stanova 2011. godine na razini statističkih krugova, odnosno obrađeni su popisni podaci kako bi se odredio točan broj stanovnika i precizirao broj ispitanika na subjektivnoj razini (koji je iznosio 1% po SK), odnosno 718 ispitanika, što je ujedno i bila treća faza istraživanja. Objektivni pokazatelji poslužili su kao podloga za pripremu istraživanja na subjektivnoj razini.

U četvrtoj fazi, kao subjektivni pokazatelji korišteni su podaci prikupljeni anketom na terenu, također na razini statističkih krugova grada Zadra. Subjektivna razina istraživanja provedena je na temelju anketnog upitnika u razdoblju od 20. svibnja do 10. lipnja 2014. godine u

svim statističkim krugovima (41), ali za potrebe obrade i analize korišteni su samo oni statistički krugovi u kojima je anketirano pet i više osoba (1% ispitanika), odnosno 23 statistička kruga. Razlog tome je što u 18 statističkih krugova 1% populacije čini manje od pet potencijalnih ispitanika. Takvi statistički krugovi izdvojeni su iz statističke i GIS analize zbog nemogućnosti adekvatnog statističkog zaključivanja. Prema vrsti, uzorak je bio jednostavni slučajni, a ispitanici su se birali nasumično. S obzirom na problematiku istraživanja, raspored i gustoća uzoraka trebali su biti osmišljeni na način da se prostorno obuhvate svi dijelovi statističkog kruga. Zbog toga se anketiranje provodilo na tri različita područja koncentracije stanovništva (početak, sredina i kraj ulice). Pitanja su bila zatvorenog tipa gdje su se ispitanici mogli odlučiti za ponudene odgovore. U upitniku je korištena mjerna skala od pet stupnjeva, čije su vrijednosti određene na sljedeći način: 1 – potpuno nezadovoljan, 2 – uglavnom nezadovoljan, 3 – niti zadovoljan, niti nezadovoljan, 4 – uglavnom zadovoljan, 5 – potpuno zadovoljan.

Upitnik je kreiran na temelju 14 varijabli (vidi Popis varijabli) koje su u daljnjoj analizi formirane u indikator zadovoljstva društvenom opremljenošću. Predstavljenoj formulom dobivena je vrijednost kvalitete za indikator zadovoljstva društvenom opremljenošću u rasponu od 0 do 1, gdje 0 označava najnižu kvalitetu, a 1 najvišu kvalitetu zadovoljstva društvenom opremljenošću.

Formula za izračunavanje indikatora zadovoljstva društvene opremljenosti stambenog okruženja glasi:

$$I_{\text{DOSO}} = 0,25 \times \frac{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n Q1A_i + \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n Q1B_i + Q1C_i + Q1D_i \dots + \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n Q1N_i}{BV} - 0,25$$

gdje je:

I_{DOSO} – indikator zadovoljstva društvene opremljenosti stambenog okruženja

0,25 – konstantna vrijednost koja je korištena radi normalizacije inicijalnih vrijednosti varijabli od 1 do 5 na raspon od 0 do 1. Time je otklonjena mogućnost da ukoliko bi za neku varijablu sve ocjene bile maksimalne s vrijednošću 5, raspon bi bio od 0 do 1,25. Zbog te mogućnosti bilo je potrebno izvršiti normalizaciju varijabli; $\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n V_i$ – predstavlja srednju vrijednost varijable koja je dobivena tako da su vrijednosti za pojedinu varijablu zbrojene i podijeljene s brojem ispitanika, gdje je konačna vrijednost zapravo srednja vrijednost zadovoljstva ili nezadovoljstva ispitanika;

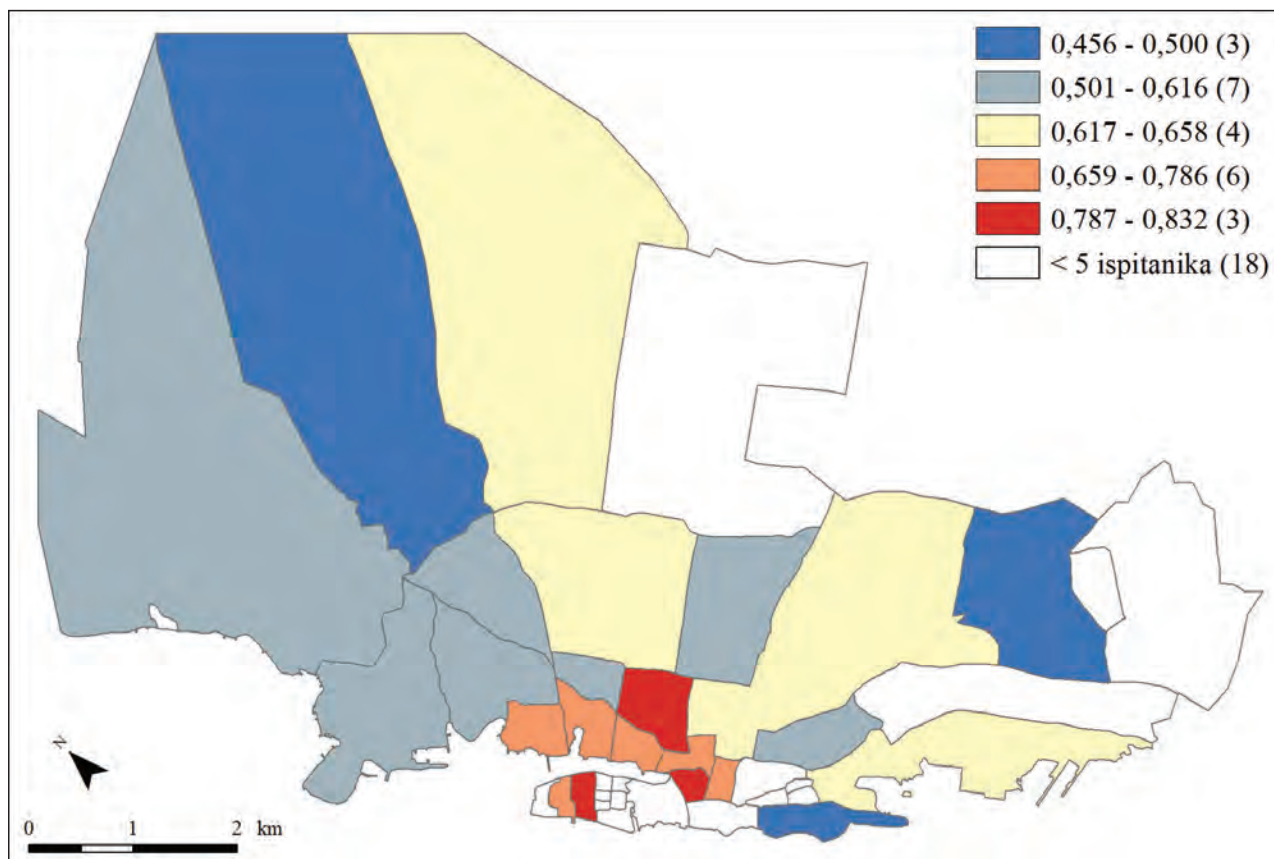
BV – predstavlja ukupan broj varijabli unutar indikatora zadovoljstva društvenom opremljenošću;

OPIS VARIJABLI (prema Šiljeg, 2016):

1. Q1A/ZDOO – zadovoljstvo dostupnošću odgojnih objekata odnosi se na udaljenost jaslica, vrtića i predškole od stambenog objekta.
2. Q1B/ZDOO – zadovoljstvo dostupnošću obrazovnih objekata odnosi se na udaljenost osnovne i srednje škole te visokoobrazovnih institucija (sveučilišta, fakulteta) od stambenog objekta.
3. Q1C/ZDZO – zadovoljstvo dostupnošću zdravstvenih objekata odnosi se na udaljenost bolnice, ordinacije opće medicine i ordinacije dentalne medicine od stambenog objekta.
4. Q1D/ZDLJ – zadovoljstvo dostupnošću ljekarne odnosi se na udaljenost do prve najbliže ljekarne od stambenog objekta.
5. Q1E/ZDSO – zadovoljstvo dostupnošću sportskih objekata odnosi se na udaljenost sportskih terena (nogometnih, rukometnih, košarkaških i sl.), dvorana, staza za trčanje i javnog bazena od stambenog objekta.
6. Q1F/ZDDI – zadovoljstvo dostupnošću dječjih igrališta odnosi se na udaljenost javnih dječjih igrališta i sadržaja od stambenog objekta.
7. Q1G/ZDZPP – zadovoljstvo dostupnošću javnih zelenih površina odnosi se na udaljenost javnih zelenih površina (šuma, šetnica) i uređenih javnih parkova od stambenog objekta.
8. Q1H/ZDTSO – zadovoljstvo dostupnošću trgovine za svakodnevnu opskrbu odnosi se na udaljenost trgovine mješovite namjene od stambenog objekta.
9. Q1I/ZDVO – zadovoljstvo dostupnošću vjerskih objekata odnosi se na udaljenost crkve, damije, kapelice od stambenog objekta.
10. Q1J/ZDKO – zadovoljstvo dostupnošću građevina za kulturu od stambenog objekta odnosi se na udaljenost do kazališta, kina, knjižnica, muzeja i sl.
11. Q1K/ZDSA – zadovoljstvo dostupnošću stanice autobusa odnosi se na udaljenost do unutargradske autobusne stanice od stambenog objekta.
12. Q1L/ZDDK – zadovoljstvo dostupnošću kafića odnosi se na udaljenost gostionica, kafića, barova, klubova i sl. od stambenog objekta.
13. Q1M/ZDR – zadovoljstvo dostupnošću restorana odnosi se na udaljenost restorana i objekata koji poslužuju hranu (pizzerije, fast foodovi i sl.) od stambenog objekta.
14. Q1N/ZDP – zadovoljstvo dostupnošću pošte odnosi se na udaljenost poštanskog ureda od stambenog objekta.

Tablica 1 : Popis varijabli za izračunavanje indikatora zadovoljstva društvene opremljenosti stambenog okruženja (prema Šiljeg, 2016)

RB	ŠIFRA VARIJABLE	NAZIV VARIJABLE
1.	Q1A/ZDOO	zadovoljstvo dostupnošću odgojnih objekata
2.	Q1B/ZDOO	zadovoljstvo dostupnošću obrazovnih objekata
3.	Q1C/ZDZO	zadovoljstvo dostupnošću zdravstvenih objekata
4.	Q1D/ZDLJ	zadovoljstvo dostupnošću ljekarne
5.	Q1E/ZDSO	zadovoljstvo dostupnošću sportskih objekata
6.	Q1F/ZDDI	zadovoljstvo dostupnošću dječjih igrališta
7.	Q1G/ZDZPP	zadovoljstvo dostupnošću javnih zelenih površina
8.	Q1H/ZDTSO	zadovoljstvo dostupnošću trgovine za svakodnevnu opskrbu
9.	Q1I/ZDVO	zadovoljstvo dostupnošću vjerskih objekata
10.	Q1J/ZDGK	zadovoljstvo dostupnošću građevina za kulturu
11.	Q1K/ZDSA	zadovoljstvo dostupnošću stanice autobusa
12.	Q1L/ZDDK	zadovoljstvo dostupnošću kafića
13.	Q1M/ZDR	zadovoljstvo dostupnošću restorana
14.	Q1N/ZDP	zadovoljstvo dostupnošću pošte

Slika 3: Indikator zadovoljstva društvenom opremljenošću stambenog okruženja po statističkim krugovima Zadra

Prijedlog popisa navedenih varijabli za indikator zadovoljstva društvenom opremljenošću dala je Šiljeg (2016) u doktorskoj disertaciji Vrednovanje kvalitete stanovanja u Zadru. Osim indikatora zadovoljstva društvenom opremljenošću, Šiljeg (2016) je dala prijedlog niza varijabli za različite indikatore (indikator zadovoljstva tehničkom opremljenošću, indikator zadovoljstva susjedstvom, indikator zadovoljstva stambenim okruženjem i sl.) s ciljem formiranja indeksa kvalitete stanovanja za priobalne gradove. Doprinos ovog rada očituje se u prijedlogu navedenih varijabli za izradu indikatora zadovoljstva društvenom opremljenošću na lokalnoj razini na temelju kombinacije subjektivnih i objektivnih pokazatelja, te u novom pristupu izračunavanja navedenog indikatora.

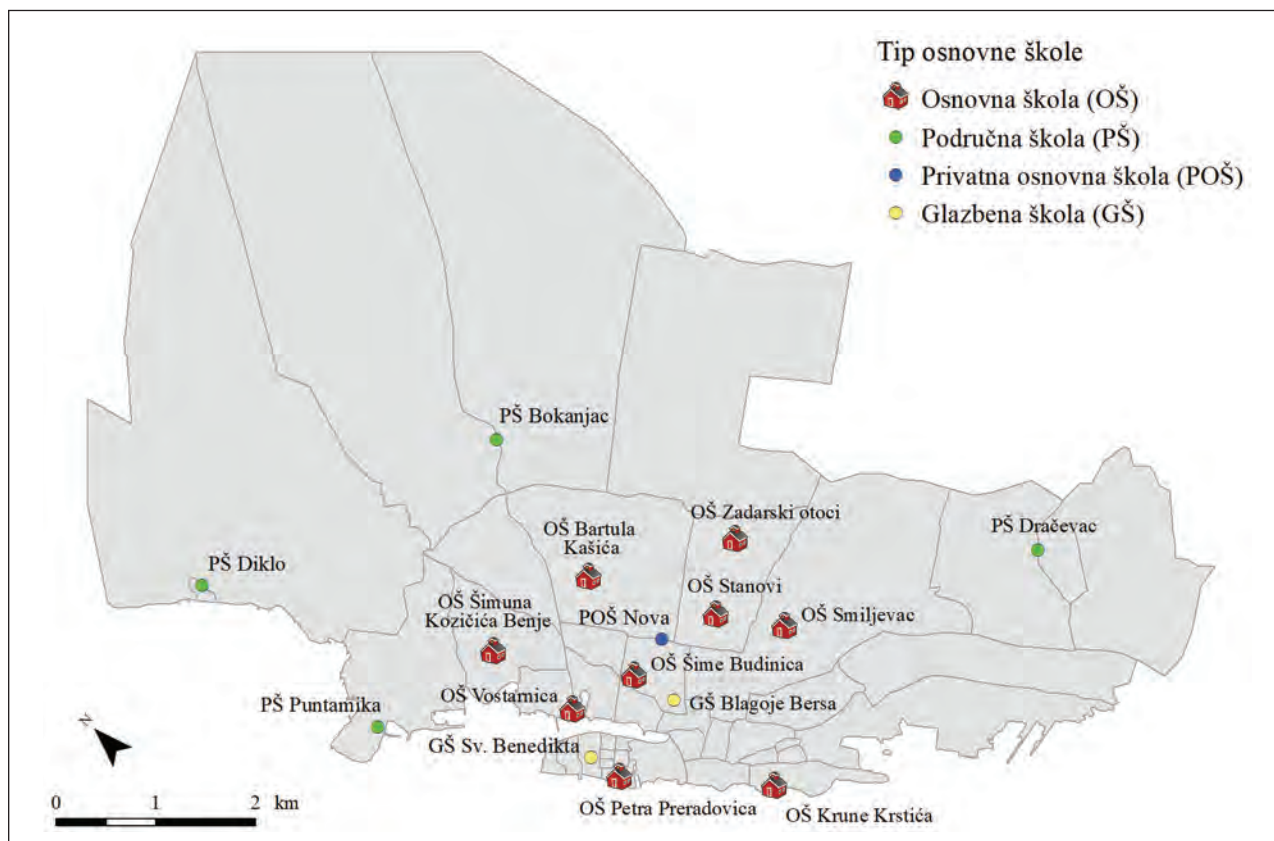
Dostupnost se definira kao «relativna lakoća» pristupanja specifičnim atraktivnim lokacijama (trgovine, parkovi, bolnice, škole) iz određenog mjesta (Luo, Wang, 2003). Ona se najčešće odnosi na prijedni put, u jedinici vremena (min) bez korištenja prometnih sredstava ili nelinearnu udaljenost od lokacije korisnika do njemu najbliže zelene površine (So, 2016). Prema Combertu i dr. (2008) i Sotoudehnia, Comber (2011) najpreciznija varijabla za izvođenje analize dostupnosti je vrijeme hoda (5 min, 10 min, 15 min). Odnosno, preporuka je

Svjetske zdravstvene organizacije da bi za sve navedene varijable standard udaljenosti trebao biti do maksimalno 15 minuta hoda. Faktor udaljenosti kategorizira se prema udaljenosti do 5 minuta hoda za zdrave aktivne osobe, što znači da je zadovoljen najviši kriterij blizine javne lokacije (sadržaja, ustanove) od stambenog objekta. Do 10 minuta hoda je srednja kategorija dostupnosti, a do 15 minuta hoda je niža kategorija dostupnosti za zdrave aktivne osobe. Javni sadržaji koji se nalaze na udaljenosti većoj od 15 minuta hoda nisu u skladu s navedenim standardima. Za stariju dobnu skupinu ove vrijednosti se množe s vrijednosti 2, odnosno njihov standard iznosi: do 10 min hoda – viša kategorija dostupnosti, do 20 min hoda - srednja kategorija i do 30 min hoda – niža kategorija dostupnosti javnih sadržaja.

REZULTATI

a) Indikatora društvene opremljenosti stambenog okruženja

Rezultati istraživanja su pokazali da najveće vrijednosti indikatora zadovoljstva društvene opremljenosti (srednje vrijednosti svih varijabli) imaju statistički krugovi Jazine 1, Poluotok 2 i Višnjik u kojima indikator

Slika 4: Lokacija i tipovi osnovnih škola (OŠ), grad Zadar

zadovoljstva društvene opremljenosti stambenog okruženja iznosi od 0,79 do 0,83 (Slika 3.). Ako se u obzir uzme raspon vrijednosti koji iznosi od 0 do 1 onda se može zaključiti da rezultati ukazuju na vrlo visoko zadovoljstvo društvenom opremljenošću u navedenim SK. Ovi SK su značajni po tome što su u samom centru (npr. Poluotok 2) ili blizu samog centra grada (Jazine 1 i Višnjik), što znači da je u određivanju zadovoljstva društvenom opremljenošću izuzetno bitan kriterij lokacije. To potvrđuje i kategorizaciju dostupnosti od strane WHO-a i Comberta i dr., 2008; Sotoudehnia, Comber, 2011. Budući da su ovi SK bliže centru, oni imaju i najbolju prometnu infrastrukturu i najgušću mrežu prometnica što je preduvjet za bržu pokretljivost do određenog sadržaja. Ako se ova tri SK izdvoje zbog najvišeg zadovoljstva IDOSO i kada se sve varijable analiziraju pojedinačno, proizlazi da je u SK Jazine 1, 90% ispitanika najzadovoljnije varijablom dostupnosti trgovine za svakodnevnu opskrbu, a najmanje je zadovoljno varijablom dostupnosti do javnih zelenih površina (njih 20%). Problem manjka javnih zelenih površina javlja se i u drugim statističkim krugovima, budući da u Zadru postoji neravnomjerna rasprostranjenost javnih zelenih površina, odnosno one prevladavaju uglavnom na periferiji grada. U SK Poluotok 2 koji se također ističe po

visokim vrijednostima IDOSO, kod pojedinačne analize svih varijabli, vrijednostima se ističe varijabla dostupnosti ljekarne (92% ispitanika izuzetno je zadovoljno dostupnošću) što se preklapa i sa stvarnim stanjem u prostoru. U ovom SK postoje tri ljekarne, a prevladava stara dobna skupina stanovništva (30%) koja ovu vrstu usluge smatra izuzetno bitnom za kvalitetu života. Najmanje zadovoljstvo u SK Poluotok 2 je varijablom dostupnosti javnih zelenih površina (42%), što se također poklapa sa stvarnim stanjem u prostoru jer se ovaj SK ubraja u urbano područje s manje od minimalnih 9m² javne zelene površine po stanovniku. Prema WHO optimalna vrijednost javnih zelenih površina po stanovniku iznosi 15 m², dok je minimum 9m² (prema Šiljeg, 2016). U SK Višnjik, koji se ističe kao treći SK po najvećem zadovoljstvu dostupnošću društvenih objekata, ispitanici su najzadovoljniji varijablom dostupnosti trgovine za svakodnevnu opskrbu (84%) što se i objašnjava blizinom nekoliko trgovačkih lanaca (Kaufland, Konzum, Interpar), a najmanje su zadovoljni dostupnošću građevina za kulturu (7%) koji su locirani u starom dijelu grada (kazališta, muzeji).

Od SK koji imaju najniže vrijednosti IDOSO ističu se Novi Bokanjac, Arbanasi 2 i Ploča. SK Arbanasi 2 ima najniže vrijednosti za sve varijable zadovoljstva druš-

tvenom opremljenošću (od 0,46 do 0,50). Navedeni SK nema odgojne objekte (vrtić, jaslice), odnosno na njegovom se teritoriju nalazi OŠ Krune Krstića koja je smještena u dijelu statističkog kruga s manjim brojem stambenih objekata, što znači da populacija koja gravitira ovoj školi živi na udaljenosti većoj od 15 min hoda. Zdravstveni objekti, ljekarne, parkovi, dječja igrališta, vjerski objekti i građevine kulture locirani su ili na rubnim dijelovima statističkog kruga ili izvan njega. Budući da se radi o izduženom teritorijalnom obliku SK i neravnomjernom rasporedu sadržaja unutar kruga, rezultati ne začuđuju. Prema rezultatima provedene ankete, ispitanici u Arbanasima 2 najmanje su zadovoljni varijablom dostupnosti trgovine za svakodnevnu opskrbu (66% ispitanika) što je potpuno suprotno od svih ostalih SK unutar grada. Unutar ovog SK postoji jedan trgovački centar koji je dislociran od stambenih objekata, a budući da je ovo prostor s visokim udjelom starog stanovništva (20%) logičan je problem dostupnosti do trgovine. SK Novi Bokanjac ističe se po niskim vrijednostima svih varijabli osim trgovine za svakodnevnu upotrebu i stanice autobusa. Ovo je SK koji je demografski najprosperitetniji, s visokim udjelom mladog (20%) i zrelog stanovništva (75%), s najvećim brojem stambenih objekata, najvećim brojem kvadrata po osobi i najvećim brojem višechlanih (4, 5 i više članova) obitelji (Šiljeg, 2016), ali ujedno i kvart s najlošijom tehničkom i društvenom opremljenošću (Šiljeg i dr. 2016). Radi se o SK koji je na periferiji grada, ali i na periferiji gradskog proračuna zbog čega se izvođenje brojnih predviđenih projekata iz godine u godinu odgađa. Sličan razlog (periferija grada i manji broj sadržaja društvene opremljenosti) ima i SK Ploča, također kvart s najvišim udjelom mladog (22%) i visokim udjelom zrelog stanovništva (74%) (Popis stanovništva 2011).

Prema rezultatima ankete, ostali statistički krugovi ne izdvajaju se po specifično niskim ili visokim vrijednostima IDOSO-a. Također, ni razlike u vrijednostima varijabli nisu prevelike što znači da ipak većina stanovnika svoje zadovoljstvo ocjenjuje srednjom vrijednosti, što je u skladu sa sličnim istraživanjima ovog tipa (Svirčić-Gotovac, 2006a; Slavuj, 2012; Seferagić, 1988; 1993). Kada bi se procjenjivala najviša pojedinačna vrijednost svih varijabli koje čine indikator, tada je najbolja dostupnost do trgovina za svakodnevnu opskrbu, bez obzira o kojem se SK radi (izuzev Arbanasa 2), odnosno na razini grada najmanje je zadovoljstvo varijablom dostupnosti javnih zelenih površina i dječjih igrališta. Problem dostupnosti do javnih zelenih površina vezan je za neravnomjeren raspored takvih površina unutar grada. Većina takvih površina nalazi se u rubnim dijelovima grada, gdje je velik dio njih poprimilo oblik degradirane vegetacije, najčešće makije i šikare čime nisu upotrebljive stanovništvu.

b) varijable dostupnosti do osnovnih škola

Kako bi se potvrdila točnost varijabli indikatora zadovoljstva društvene opremljenosti napravljena je GIS-analiza varijable zadovoljstva dostupnosti do obrazovnih objekata. Ova analiza odabrana je zbog rezultata proizašlih iz ankete, prema kojima su se u nekim SK ponavljale niže vrijednosti dostupnosti do obrazovnih objekata. Na temelju rezultata ankete, pretpostavka je autora da u naselju Zadar postoji dovoljan broj obrazovnih objekata, ali su oni neravnomjerno raspoređeni u odnosu na naseljenost, što znači da nemaju svi jednak gravitacijski utjecaj glede broja stanovnika. Kao podloga za GIS analizu korišteni su podaci o broju i gustoći stanovnika te podaci Područnoga katastarskog ureda Zadar, na temelju kojih su prikazani geoobjekti¹ kao točke, odnosno centroidi² unutar postojećih poligona. Ovakav prikaz je važan radi lakše vizualizacije prostornog razmještaja osnovnih škola u Zadru (Slika 4.) u odnosu na broj i gustoću stanovništva po statističkim krugovima. Demografski pokazatelji prikazani su brojem stanovnika, postotnim udjelom stanovnika po SK, površinom SK, površinom SK u ukupnom urbanom području naselja i gustoćom naseljenosti. Prema navedenim demografskim pokazateljima najveću gustoću naseljenosti ima SK Poluotok 2 (21.076 st/km²). Ovaj tip analize moguće je provesti na svim varijablama IDOSO-a, ali zbog njihove veće broja odabrana je samo jedna kao primjer, a to je dostupnost do obrazovnih objekata.

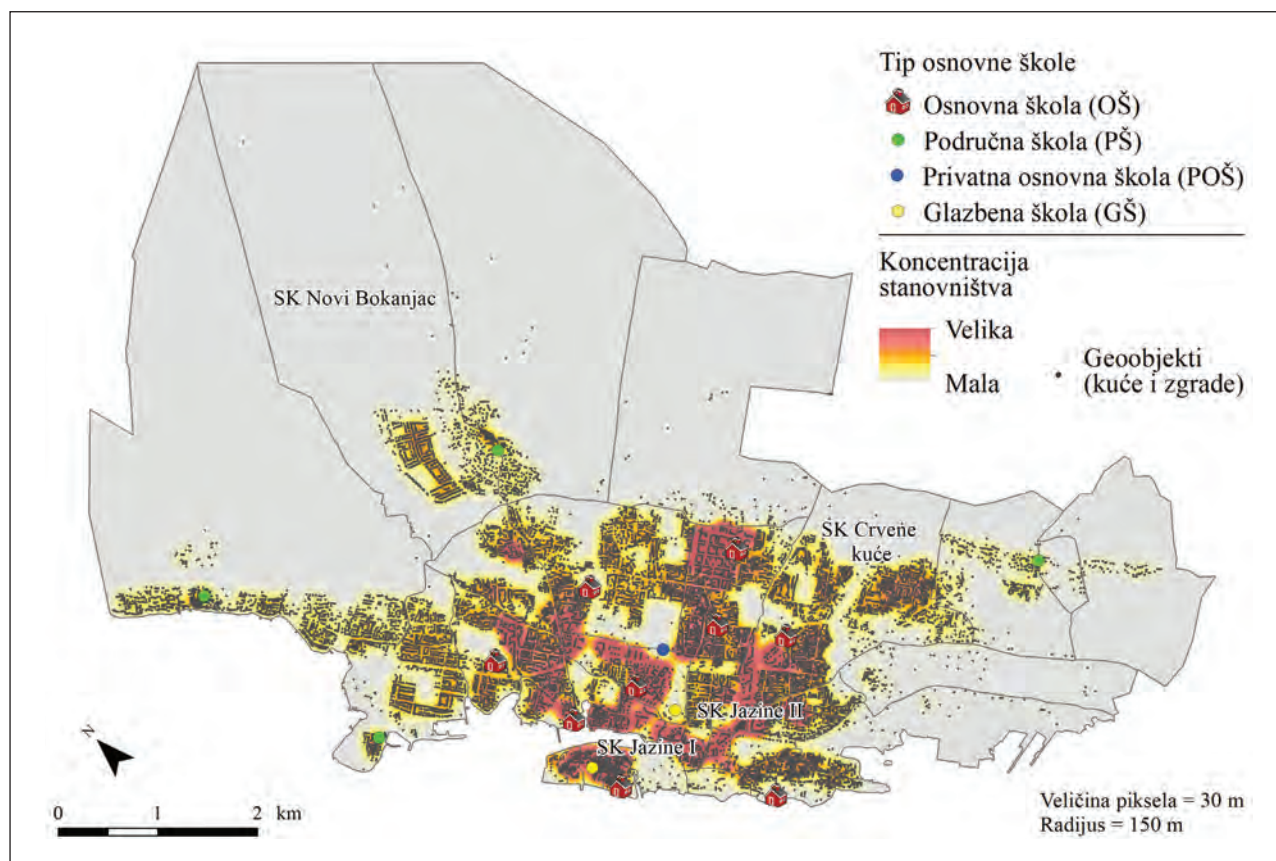
U Zadru ukupno ima 16 osnovnih škola (prema Šiljeg, 2016) (Slika 4.): devet osnovnih državnih škola (Stanovi, Krune Krstića, Petra Preradovića, Šimuna Kožičića Benje, Šime Budinića, Smiljevac, Bartula Kašića, Zadarski otoci i Voštarnica); četiri područne osnovne škole (Ploča, Puntamika, Diklo i Bokanjac); jedna privatna osnovna škola (Privatna osnovna škola Nova) i dvije glazbene škole (Glazbena škola Blagoja Berse i Osnovna glazbena škola svetog Benedikta).

Kako bi se dobili podaci o rasprostranjenosti osnovnih i područnih škola ovisno o koncentraciji stanovništva preklapljeni su slojevi gustoće geoobjekata i demografskih pokazatelja, točnije, geoobjektima su pridodani aproksimativni brojevi stanovnika (srednja vrijednost broja stanovnika po kućanstvu). Na osnovi tih podataka dobiven je demo-raster koncentracije stanovništva po statističkim krugovima, čije se vrijednosti kreću od visoke do niske koncentracije. Na osnovi demografskog rastera, izrađena je tematska karta koropleta iz kojeg je vidljiva rasprostranjenost osnovnih i područnih škola ovisno o koncentraciji stanovnika (Slika 5.).

Terenskim prikupljanjem podataka analiza je pokazala da u gotovo svim statističkim krugovima s visokom koncentracijom stanovnika postoje škole, s izuzetkom

1 Geoobjekti predstavljaju izgrađene objekte u prostoru s točnim koordinatama. U istraživanjima kvalitete života primjenjuju se radi lakše analize dostupnosti do pojedinih sadržaja.

2 Centroid je umjetna točka u prostoru primjera koja reprezentira "srednju" ili "prosječnu" lokaciju određene grupe primjera. Koordinate ove točke izračunavaju se kao prosječne vrijednosti koordinata svih primjera koji pripadaju grupi.

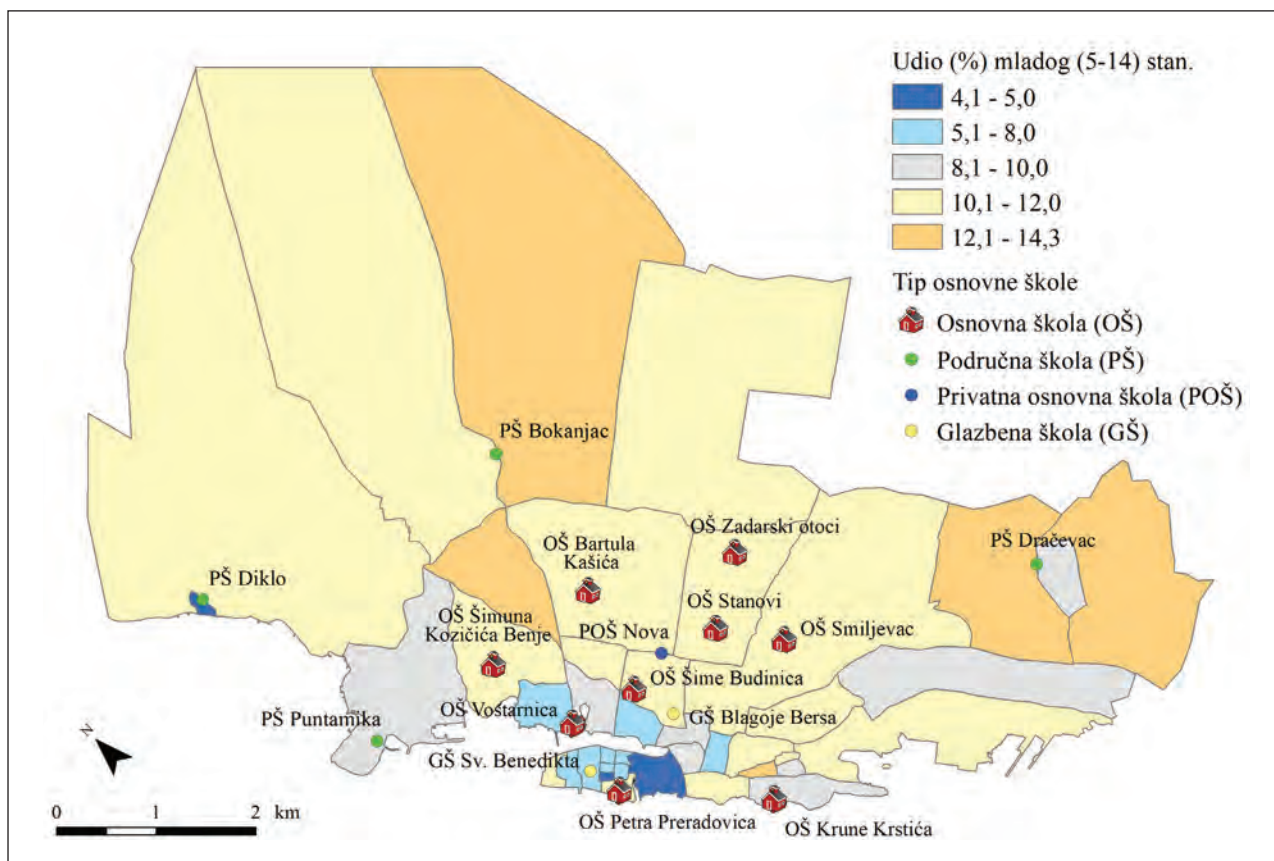
Slika 5: Lokacija OŠ u odnosu na koncentraciju stanovništva po statističkim krugovima, grad Zadar

SK Novi Bokanjac i SK Crvene kuće za koje je planirana izgradnja osnovnih škola. Ako se usporede dobiveni podaci s onima iz anketnog upitnika, gdje su u nekim SK ispitanici nezadovoljni dostupnošću obrazovnih objekata, postavlja se pitanje gdje su ti obrazovni objekti smješteni unutar SK? Na periferiji SK, u centru, odnosno jesu li u području s visokom koncentracijom stanovnika i mladih koji pohađaju školu ili pak u dijelovima SK koji je udaljen od stambenih objekata? Kako bi se dobio odgovor na ovo pitanje bila je nužna izrada tematske karte koropleta po statističkim krugovima (Slika 5.). Rezultati ove analize pokazali su da npr. OŠ Krune Krstića u SK Arbanasi 2 nije smještena u dijelu najveće gustoće naseljenosti, što potvrđuju i lošiji rezultati ispitanika iz anketnog upitnika. Također, nedostatak obrazovnih objekata imaju i SK Novi Bokanjac koji uopće nema školu kao ni SK Crvene kuće.

Većom gustoćom naseljenosti ističu se SK Jazine II i Jazine III, gdje bi zbog visoke koncentracije stanovnika također bila potrebna izgradnja još jedne škole. Rezultati dobiveni ovim istraživanjem potvrdili su da je rasprostranjenost osnovnih i područnih škola po SK vrlo dobra, izuzev SK za koje je u planu izgradnja škola (Novi Bokanjac i Crvene kuće) (prema Šiljeg, 2016). Na temelju dobivenih rezultata, ipak se ne može zaključiti jesu

li škole potrebne u svakom SK, odnosno postoji li možda potreba za izgradnjom još jedne škole u pojedinim SK, iako u njima već postoji škola. Takvi podaci ovisе o tome koliko je u pojedinim SK mlade dobne skupine koja gravitira obrazovnim objektima. Naime, moguća je situacija da u nekom SK postoji velika gustoća naseljenosti unutar koje postoji izgrađen obrazovni objekt, ali uglavnom prevladava staro i zrelo stanovništvo pa ta škola nije potrebna. S druge strane, moguća je i obrnuta situacija, da u nekom SK postoji manja gustoća naseljenosti, ali s puno mladog stanovništva pa je obrazovni objekt ispravno lociran.

Da bi se dobili rezultati točnosti lokacije unutar dijela SK s mladim stanovništvom, napravljena je analiza mladog stanovništva po SK koja je uspoređena s lokacijom škola (Slika 6.). U dobnu skupinu mladog stanovništva ubrajaju se svi mladi od 5 do 14 godina. Dobna granica od 5 godina uzeta je zbog činjenice da su to "potencijalni" učenici koji će narednu godinu ili dvije ići u školu, uz one učenike koji je već pohađaju. Iz rezultata proizlazi da se s visokim udjelom mladog stanovništva ističu se SK Stari Bokanjac (12,0%), Ploča (14,3% mladog stanovništva), Dračevac (12,2%) i Vidikovac (12,5%). Osim SK Ploča, ostali navedeni SK nemaju izgrađene obrazovne objekte što ukazuje na loše rezultate glede dostupnosti.

Slika 6: Lokacija OŠ u odnosu na udio mladog stanovništva (5–14 godina) 2011. Po statističkim krugovima, grad Zadar

Odnosno, prema GIS analizi gotovo svi SK imaju škole koje su locirane na mjestima visoke gustoće. Međutim, kada se podaci lokacije škola usporede s podacima mladog stanovništva koje gravitira školama, rezultati pokazuju lošiju dostupnost učenika školama. To bi značilo da, iako u određenim SK postoji škola, mlado stanovništvo koje je pohađa je relativno udaljeno od nje, odnosno dostupnost je slabija što su potvrdili i rezultati ankete.

Ovakvu situaciju moguće je sagledati i s drugog aspekta. Na primjer, bez obzira što neki SK ima velik broj mladog stanovništva (Tablica 2.), ne mora nužno značiti da oni gravitiraju školi unutar njihovog SK. Zbog toga je napravljena i analiza gravitacije mladog stanovništva prema pojedinim školama. Za analizu dostupnosti korišteni su kriteriji Comberta i dr., 2008. i Sotoudehnia, Comber, 2011. u vremenu hoda od 5 min, 10 min i 15 min. Na temelju ovih kriterija GIS analizom generirane su zone pješćanja u kategorijama od 0 do 5 min, od 0 do 10 min i od 0 do 15 min (Slika 7.). Ovom analizom nastojalo se utvrditi koliki broj statističkih krugova i koliki broj mladih unutar tih SK gravitira pojedinoj školi (Tablica 2.). Rezultati su pokazali da osnovnoj školi Petra Preradovića koja se nalazi u SK Poluotok 3, gravitiraju mladi iz najviše SK, čak njih 16, no iz svih 16

statističkih krugova dolazi samo 408 mladih od 5 do 14 godina. Za razliku od OŠ Petra Preradovića, OŠ Stanovi gravitiraju učenici iz 7 statističkih krugova, ali brojčano gravitira joj najveći broj učenika ili budućih učenika, njih 2148. Osnovnim školama Zadarški otoci i Smiljevac gravitiraju mladi iz najmanjeg broja statističkih krugova, samo 4, ali kada se gleda brojčano to je velik broj mlade populacije što iziskuje smjenski rad održavanja nastave (Tablica 2.) Najmanji broj učenika je u područnim školama grada Zadra (Tablica 2.). Budući da najveći broj učenika (u zoni od 0–15 min) gravitira OŠ Stanovi (2.148 učenika iz sedam SK) OŠ Smiljevac (1.578 učenika iz četiri SK) i OŠ Šime Budinica (1.565 učenika iz 14 SK) (Tablica 2.), upravo su to škole u kojima se nastava održava u čak tri smjene pa se može zaključiti da je u SK Stanovi, Smiljevac i Višnjik potrebna izgradnja još jedne škole kako bi se rasteretili postojeći obrazovni objekti i kako bi se omogućila nastava u jednoj smjeni. Od područnih škola, najveći broj učenika gravitira PŠ Bokanjac (SK Bokanjac) 425 učenika (Tablica 2.).

Prema kriteriju dostupnosti do 5 minuta hoda od kuće do škole, osnovnoj školi Petra Preradovića gravitiraju 140 mladih kojima je do škole maksimalno 5 minuta hoda, a to su mladi iz 9 statističkih krugova, od kojih se

Tablica 2: Statistika zone utjecaja (0–15 min) za osnovne i područne škole (prema Šiljeg, 2016)

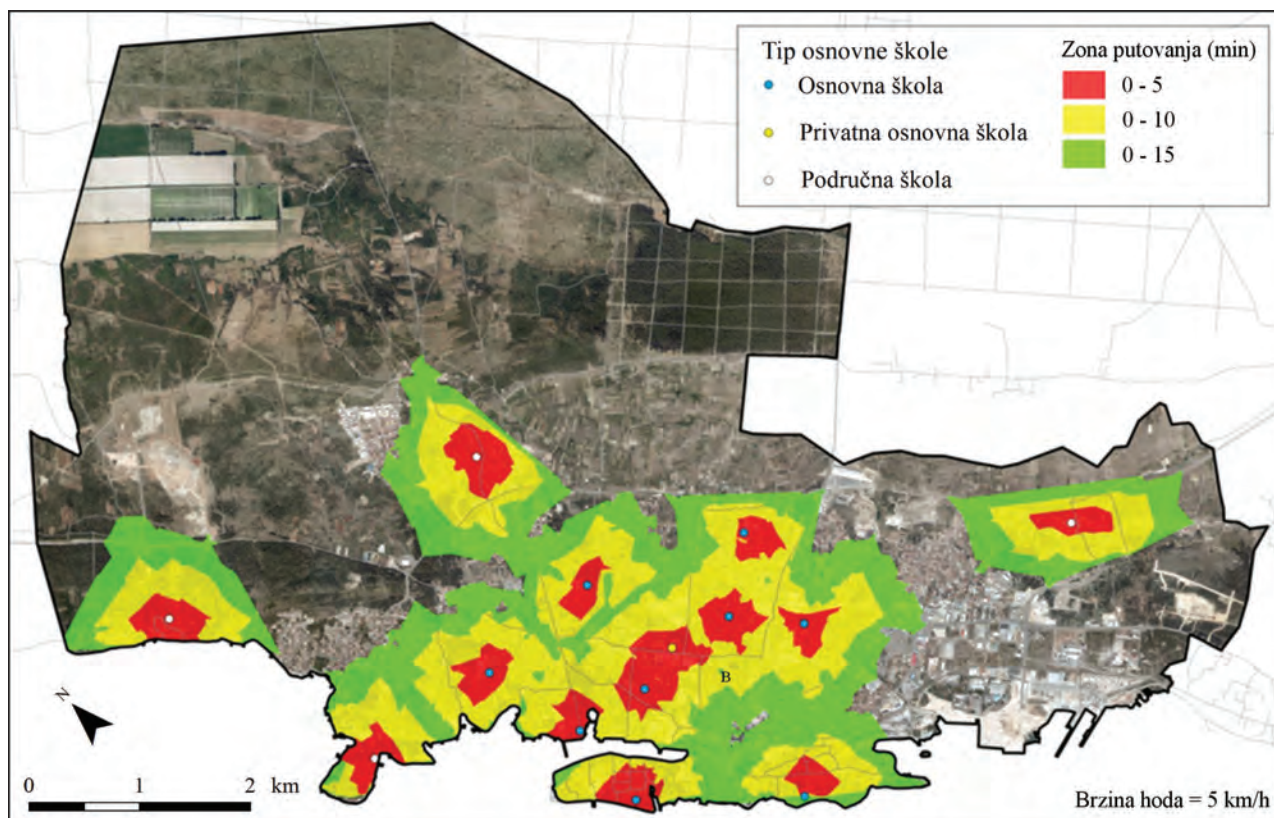
NAZIV ŠKOLE	Br. SK koji gravitiraju školi	Geoobjekti	Ukupno stanovnika	Broj mladih (5-14)
OŠ P. PRERADOVIĆA	16	672	5346	408
OŠ ŠIME BUDINIĆA	14	1589	15647	1565
OŠ BARTULA KAŠIĆA	7	1544	7450	859
OŠ SMILJEVAC	4	2479	13386	1578
OŠ STANOVI	7	2567	18557	2148
OŠ VOŠTARNICA	9	1385	12788	1195
OŠ KRUNE KRSTIĆA	12	1246	5696	592
OŠ ZADARSKI OTOCI	4	1290	9478	1104
OŠ ŠIMUNA K. BENJE	8	2001	9546	942
PRIVATNA OŠ NOVA	11	2284	16855	1807
PŠ PLOČA	4	318	920	127
PŠ PUNTAMIKA	2	617	2003	194
PŠ DIKLO	2	539	1288	135
PŠ BOKANJAC	4	1156	3580	425

ističe SK Poluotok 1 sa 42 učenika. Najveći broj mladih kojima se škola nalazi do 5 minuta hoda od stambenog objekta ima OŠ Šime Budinića (412 mladih), odnosno u toj gravitaciji se posebice ističe statistički krug Višnjik sa 372 učenika (Slika 7.). Osnovnoj školi Šimuna Kozičića Benje gravitira 8 statističkih krugova i 942 učenika, osnovnoj školi Bartula Kašića 7 statističkih krugova i 859 učenika, dok osnovnoj školi Smiljevac gravitiraju samo učenici iz 4 statistička kruga, međutim njihov je broj 1578 učenika. OŠ Smiljevac dobar je primjer da ukoliko školi gravitira manji broj SK, ne mora značiti da mu gravitira i manji broj učenika. Upravo zbog toga u analizi ove varijable bilo je nužno analizirati i razmještaj škola i gustoću naseljenosti ali i broj učenika. Slična je situacija sa OŠ Stanovi kojoj gravitira 7 statističkih krugova i 2148 učenika, dok OŠ Voštarnica gravitira 9 SK i 1195 učenika, OŠ Krune Krstića 12 SK ali samo 592 učenika i OŠ Zadarski otoci 4 SK i 1104 učenika. Privatnoj školi Nova gravitira 11 SK i 1807 učenika, a područnim školama PO Poča 4 SK i 127 učenika, PO Puntamika 2 SK i 194 učenika, PO Diklo 2 SK i 135 učenika i PO Bokanjac 4 SK i 425 učenika.

Ako se pogleda teritorijalna pokrivenost dostupnosti od stambenih objekata do škola za sve tri zone putovanja rezultati ukazuju na to da je kategorijama dostupnosti prekriveno 30,6% ukupne površine svih statističkih krugova, odnosno grada Zadra. Na tih 30,6% teritorija živi 6.885 ili 90% ukupnog mladog stanovništva pri čemu generalni zaključak na razini grada može biti da je prostorna distribucija škola u Zadru vrlo dobra. Odnosno, izgradnjom škola u SK Novi Bokanjac i SK Crvene kuće prostorna distribucija bila bi izvrsna.

RASPRAVA

Sinergija objektivnih i subjektivnih pokazatelja u istraživanjima značajna je zbog lakšeg razumijevanja prikupljenih rezultata na različitim razinama (Diener i Seligman, 2004). Kao što ističu Watson i dr. (2010) objektivni uvjeti ne moraju biti povezani sa subjektivnim na jednostavan način, a odstupanja između njih se različito tumače (npr. Ekins i Max-Neef, 1992; Veenhoven, 1993; Diener i Suh, 1997; Kahneman i dr., 1999). Takva odstupanja opravdavaju zasebno izučavanje i subjektivno mjerenje pojedinih čimbenika kvalitete stanovanja (Frajman-Ivković, 2012). Novija empirijska istraživanja usmjerena su na sinergiju objektivnih i subjektivnih pokazatelja čime se lakše definiraju smjernice za promjene i planiranje prostora. U ovom radu prikazana je primjena nove metode istraživanja društvene opremljenosti, odnosno definiran je skup varijabli prema kojima je vrednovano zadovoljstvo društvenom opremljenošću u Zadru. S obzirom na specifična obilježja prostora i njegovu razvijenost formirane su varijable koje do sada nisu korištene u ranijim istraživanjima. Prednost nove metode u istraživanju jest njena primjenjivost na drugim gradovima uz eventualnu nadopunu varijabli ovisno o specifičnosti prostora na kojem se istraživanje provodi. Kako bi se potvrdila točnost dobivenih informacija od strane ispitanika provedena je i provjera točnosti modela na temelju odabrane varijable dostupnosti od stambenih do obrazovnih objekata. Odnosno, varijabla dostupnosti do obrazovnih objekata detaljno je analizirana kako bi se provjerila točnost modela i cijele predstavljene metodologije. Budući da je

Slika 7: Zone pješaćenja od stambenih objekata do OŠ po statističkim krugovima, grad Zadar

provjera varijable potvrdila točnost odgovora u anketi, pretpostavka je autora da su i rezultati ostalih varijabli koje čine indikator, točne.

Rezultati koji su dobiveni provedenim istraživanjem uz primjenu nove metodologije važni su za daljnje prostorno planiranje i izmjene i dopune društvenih sadržaja u gradu Zadru. Budući da Zadar ima porast broja stanovnika, osobito u pojedinim dijelovima grada (npr. Novi Bokanjac) bilo je važno utvrditi lokacije s nedostatkom društvenih sadržaja. Poseban je naglasak na obrazovnim objektima, budući da neki kvartovi imaju porast broja mlade populacije po čemu se posebice ističu statistički krugovi Ploča i Novi Bokanjac. Upravo je u tim statističkim krugovima utvrđeno da nedostaje obrazovnih objekata. Osim toga autori su nastojali utvrditi koliko su udaljeni obrazovni objekti od žarišta naseljenosti mlade dobne skupine, te jesu li zadovoljeni europski standardi izraženi jedinicom vremena pješaćenja. Na temelju tih podataka utvrđeno je u kojim je statističkim krugovima potrebna izgradnja još jednog obrazovnog objekta iako jedan već postoji. Provedenim istraživanjem utvrđene su i škole koje imaju izrazito mali broj djece što ukazuje na činjenicu da bi takvi obrazovni objekti u bližoj budućnosti mogli biti zatvoreni te da bi se mogla dogoditi prenamjena objekata. Upravo je zbog ovih informacija istraživanje provedeno na razini statističkog kruga, bu-

dući da prema broju škola i statističkih krugova Zadar zadovoljava kriterij brojnosti škola, no njihov razmještaj ne zadovoljava u svim dijelovima grada.

Rezultati istraživanja o zadovoljstvu društvenom opremljenošću na temelju odabranih varijabli pokazali su da je najveće zadovoljstvo u SK koji su bliže centru (Jazine 1, Poluotok 2 i Višnjik) što znači da je jedan od ključnih elemenata i kriterij lokacije. Prema Šiljeg i dr. (2016) lokacija je jedan od značajnih kriterija u određivanju zadovoljstva tehničkom opremljenošću. Ova zavisnost varijabli indikatora zadovoljstva društvenom opremljenošću i indikatora zadovoljstva tehničkom opremljenošću (opisanog u radu Šiljeg i dr., 2016) ukazuje na činjenicu da je u ovakvim istraživanjima poželjno korištenje i skupa varijabli koje čine indikator zadovoljstva tehničkom opremljenošću. Odnosno, kako bi se dobili valjani zaključci o ovoj temi potrebna je njihova korelacija. Ovi statistički krugovi (Jazine 1, Poluotok 2 i Višnjik) imaju i najgušću i najkvalitetniju mrežu prometnica pa je samim time osigurana i bolja pokretljivost nego u ostalim SK što je osnovni razlog zašto je zadovoljstvo najveće upravo u tim SK. Kada se uzmu u obzir sve varijable predstavljenog indikatora može se zaključiti da su u SK koji su bliže centru stanovnici zadovoljniji dostupnošću trgovina, ljekarni, zdravstvenih objekata, kulturnih objekata, a da su naj-

Slika 8: Područna škola Bokanjac, Zadar (Foto: S. Šiljeg, 2018)

manje zadovoljni dostupnošću javnih zelenih površina jer je prostor takvih SK gusto izgrađen stambenim ili javnim objektima. Osim toga, SK s najvećim zadovoljstvom društvene opremljenosti su dijelovi grada koji su planski građeni, za razliku od SK Ploče, SK Crvenih kuća i SK Bokanjca koji su neplanski građeni i koji imaju i niske vrijednosti zadovoljstva društvenom opremljenošću. Upravo neplanska gradnja predstavlja problem za različite intervencije u prostoru što utječe i na društvenu opremljenost. Najmanje zadovoljstvo društvenom opremljenošću ima SK Arbanasi 2. Jedan od razloga je izduženi oblik statističkog kruga s djelomičnom raspršenosti stambenih objekata, pa je nemoguće zadovoljiti kriterij da društveni objekti, ustanove, institucije i javni prostori budu jednako dostupni svim stanovnicima. Veliki problem u ovom SK predstavlja nedostatak trgovina za svakodnevnu opskrbu (to je jedini SK koji ima nedostatak trgovina) budući da se radi o dijelu grada s brojnim turističkim smještajnim kapacitetima kojima je potrebna blizina trgovine. No rezultati na razini cijelog grada upućuju na činjenicu da su od svih varijabli, ispitanici najzadovoljniji dostupnošću trgovina. Sličan problem postoji i u SK Novi Bokanjac koji pak osim trgovine za svakodnevnu opskrbu nema nikakve druge sadržaje društvene opremljenosti. To je posebno velik problem zbog toga što je ovaj SK demografski najnapučeniji prostor grada i s dugoročno velikim ljudskim potencijalom. SK Novi Bokanjac se nalazi na periferiji grada i samim time ima prostornog potencijala za razvoj. To se najviše

odnosi na činjenicu da postoje prostori na kojima bi se mogli izgraditi svi potrebni društveni sadržaji. Zbog velikog broja mlade populacije postoji i velika potreba za javnim zelenim površinama i dječjim igralištima. Ako se analiziraju svi SK prema rezultatima generalno je najveće nezadovoljstvo dostupnošću javnih zelenih površina i dječjih igrališta. U ostalim SK nema većih oscilacija u zadovoljstvu varijabli društvene opremljenosti. Ako pak se u obzir uzmu svi SK uključujući sve varijable, najniže vrijednosti zabilježene su u SK Novi Bokanjac. Ovi rezultati predstavljaju smjernicu gradskim vlastima za što hitnijom intervencijom glede društvenih sadržaja u navedenom statističkom krugu.

Rezultati zadovoljstva dostupnošću obrazovnih objekata po SK prikazani su kao srednjak svih odgovora, a dostupnost do obrazovnih objekata u gradu Zadru je ocjenjena kao vrlo dobra. Podaci prikupljeni anketnim upitnikom korelirani su s demografskim podacima iz Popisa stanovništva 2011. godine radi lakše analize i razumijevanja dobivenih rezultata. Tek se preklapanjem tih podataka mogu izdvojiti statistički krugovi sa specifičnim rezultatima (visokim ili niskim). Stoga je na temelju ovog istraživanja moguće izdvojiti SK Novi Bokanjac i SK Crvene kuće koji se ističu po visokom udjelu mlade dobne skupine, a na njihovom području nema obrazovnih objekata. Osim njih ističe se i SK Stanovi na čijem području postoji škola kojoj gravitira najveći broj učenika (2 148) koji pohađaju nastavu u tri smjene. Ovi rezultati ukazuju na potrebu izgradnje obrazovnih obje-

kata u navedenim SK što mogu biti smjernice za buduće promjene glede društvene opremljenosti na lokalnoj razini. Analizom ove varijable ponovno se ističe SK Arbanasi 2 gdje je po kriteriju vremena pješčenja učenicima potrebno više od 15 minuta do škole. No razlog tome je izduženost teritorija. Ako se uzme u obzir gravitacija mladih po statističkim krugovima prema nekoj školi, onda se tu ističe OŠ Petra Preradovića kojoj gravitiraju učenici iz čak 16 SK. No osnovni je problem što joj gravitira mali broj učenika, samo 408. Ako se u obzir uzme kategorija mladog (5–14 godina) stanovništva koje gravitira obrazovnim objektima, onda se ističe SK Dračevac s 12,21% mladih. Prema kriteriju zone utjecaja od 0 do 5 minuta hoda prednjači OŠ Petra Preradovića u koju polaze učenici kojima je do škole 5 minuta hoda. Razlog tome je što je OŠ Petra Preradovića smještena u staroj jezgri grada koja je u prošlosti bila najnaseljenija i samim time podijeljena na najveći broj statističkih krugova. Budući da se radi o teritorijalno malom prostoru u velikim brojem SK ovoj školi gravitiraju učenici iz velikog broja SK, a škola im je blizu. Najveći broj mladih kojima se škola nalazi do 5 minuta hoda ima OŠ Šime Budinića (412 mladih), odnosno u toj gravitaciji se posebice ističe SK Višnjik sa 372 učenika. Ako se analizira stanje na razini grada onda se generalno može zaključiti da škole koje su smještene bliže centru gotovo u potpunosti zadovoljavaju kriterij dostupnosti do 15 minuta hoda, što nije slučaj sa perifernim SK. Analiza podataka odabrane varijable potvrdila je opće rezultate indeksa zadovoljstva društvenom opremljenošću koja je u gradu Zadru vrlo dobra, odnosno prostorna distribucija obrazovnih objekata zadovoljavajuća je za 90% ukupnog stanovništva.

Budući da je ishodišna točka istraživanja lokalna razina (statistički krug) prema dobivenim rezultatima mogu se locirati dijelovi grada s najviše problema glede društvene opremljenosti. Ovakvi zaključci ne mogu se dobiti kada se istraživanja rade na višim prostornim razinama, stoga je i preporuka autora da se prilikom istraživanja zadovoljstva društvenom ili tehničkom opremljenošću uvijek polazi od lokalne razine (najviše istraživanja sličnog tipa provode se na razini grada ili županije). Aplikativni doprinos rada odnosi se na razvoj mjernog instrumenta u vrednovanju zadovoljstva varijabli društvene opremljenosti, što je potvrđeno i izdvojenom varijablom dostupnosti do obrazovnih objekata.

ZAKLJUČAK

Cilj je ovog istraživanja bio utvrditi koliko su stanovnici grada Zadra, odabranog kao *case study*, zadovoljni društvenom opremljenošću u svojim statističkim krugovima, te uz pomoć odabrane varijable provjeriti točnost nove metodologije koja je primijenjena u radu. Budući da su čimbenici kvalitete stanovanja mnogobrojni (tehnička opremljenost, društvena opremljenost, primarna

opremljenost, sekundarna opremljenost, stambeni status i sl.) u ovom radu je osim svih varijabli koje čine indikator zadovoljstva društvenom opremljenošću, naglasak stavljen i na analizu varijable dostupnosti do obrazovnih objekata kojom je provjerena točnost upotrebe nove metodologije.

Da bi se dobili rezultati zadovoljstva, formirane su varijable čiji će skup tvoriti indikator zadovoljstva društvenom opremljenošću. Varijable su birane na temelju proučene recentne literature i s obzirom na specifičnost priobalnog prostora grada, kao i njegovog prostornog razvoja. Navedeni skup varijabli do sada nije korišten u sličnim istraživanjima nego je predložen od strane autora s obzirom na specifičnosti prostora (mediteranski priobalni grad, grad s pozitivnim demografskim obilježjima, grad s objektima tradicionalne gradnje i materijala i sl.) Razina provođenja istraživanja bio je statistički krug, kao najniža teritorijalna jedinica, kako bi se mogle utvrditi stvarne poteškoće na lokalnoj razini. Razlog odabira statističkog kruga kao polazne prostorne točke u istraživanju odabrana je zbog činjenice da se na višim prostornim razinama ne mogu točno locirati kritične točke društvene opremljenosti. Ovakav tip istraživanja na razini statističkog kruga do sada nije proveden u Hrvatskoj stoga nije bila moguća usporedba rezultata s nekim drugim gradom. Prilikom istraživanja odabrana je kombinacija subjektivnog i objektivnog pristupa, a točnost varijabli indikatora zadovoljstva društvenom opremljenošću potvrđena je na analizi dostupnosti do obrazovnih objekata. Budući da do sada uz primjenu ove metodologije nije definiran indikator zadovoljstva društvenom opremljenošću sa svojim skupom varijabli, predstavljeni koncept i njegove metode vrednovanja varijabli na primjeru Zadra predstavljaju značajan doprinos u ovakvim istraživanjima, posebice radi moguće primjene metodologije na drugim obalnim i priobalnim gradovima Mediterana. U radu se zagovara konceptualizacija prema kojoj je za indikator zadovoljstva društvenom opremljenošću potrebno koristiti i subjektivne i objektivne mjere kako bi rezultati bili točniji, sveobuhvatniji i međusobno provjerljivi. Sinergija objektivnih i subjektivnih mjera bila je potrebna i radi primjene nove metodologije formirane na matematičkim izračunima dobivenih vrijednosti iz provedene ankete. Upravo je anketno ispitivanje bilo temelj za razvoj subjektivnih varijabli, dok su objektivne formirane iz Popisa stanovništva 2011. godine.

U radu je predstavljena formula za izračunavanje indikatora zadovoljstva društvenom opremljenošću. U nju su uvrštene vrijednosti svih 14 predloženih varijabli, a zbog mogućnosti normalizacije varijabli, formula je primjenjiva i za izračunavanje drugih sličnih indikatora uz primjenu drugih varijabli. Time su autori predstavili novi mjerni instrument u istraživanjima kvalitete stanovanja, baziran na konceptualnom modelu kvalitete stanovanja. Točnost formule, pa i cijele metodologije provjerena je odabirom jedne varijable koja je detaljno

analizirana ne samo na rezultatima ankete nego i na stvarnom stanju u prostoru.

Analizom rezultata utvrđeno je da je grad Zadar heterogena cjelina glede zadovoljstva društvenom opremljenošću koja je vrednovana na temelju 14 odabranih varijabli. Najviše zadovoljstvo kod ispitanika prevladava u statističkim krugovima koji su bliže centru (Jazine, Poluotok, Višnjik), zbog dobre infrastrukturne povezanosti i blizine svih sadržaja, dok je najmanje zadovoljstvo u statističkim krugovima na periferiji grada (Novi Bokanjac, Ploča, Arbanasi) pa se može zaključiti da faktor lokacije igra važnu ulogu u mjerenju zadovoljstva društvenom opremljenošću sredine. Na razini grada i prostorni razmještaj i dostupnost do obrazovnih objekata po statističkim krugovima u Zadru je vrlo dobar. Obrazovnih objekata nedostaje u statističkim krugovima Novi Bokanjac i Crvene kuće, dok je u svim ostalim SK zadovoljen kriterij dostupnosti obrazovnih objekata u vremenu do 15 minuta hoda. GIS analizom dostupnosti do obrazovnih objekata došlo se do rezultata da pojedine škole unutar demografski naseljenijih

statističkih krugova imaju prevelik broj djece po školi zbog čega se provodi smjenski rad. U tim SK poželjna je izgradnja još jednog obrazovnog objekta (npr. OŠ Stanovi). Ovakve rezultate nemoguće je dobiti da se istraživanje provodilo na razini grada, stoga je preporuka autora da se ovakva i slična istraživanja provode na lokalnoj razini kao bi se adekvatno utvrdili stvarni problemi zajednice. Budući da u Hrvatskoj do sada nije provedeno istraživanje koje mjeri zadovoljstvo društvenom opremljenošću na nižim lokalnim razinama, a ona koja postoje na nacionalnoj razini, ukazuju na velike i značajne regionalne nejednakosti, može se uočiti nedovoljna uključenost "običnih" ljudi u razvojne probleme lokalne zajednice, kao i politika razvoja županija koja ne uzima u obzir njihove specifične potrebe (Frajman-Jakšić, 2009). Stoga je vrijednost ovog rada upravo to što je ishodišna točka istraživanja lokalna razina (statistički krug) na kojoj bi se trebala odvijati kreacija politike povećanja kvalitete društvene opremljenosti, s novom metodologijom koja je primjenjiva i na druge gradove.

ANALYSIS OF SATISFACTION WITH SOCIAL EQUIPEMENT ON THE CASE OF ACCESSIBILITY TO EDUCATIONAL FACILITIES IN THE CITY OF ZADAR

*Silvija ŠILJEG*University of Zadar, Department of Geography, Trg kneza Višeslava 9, 23000 Zadar, Croatia
e-mail: ssiljeg@unizd.hr*Ante ŠILJEG*University of Zadar, Department of Geography, Trg kneza Višeslava 9, 23000 Zadar, Croatia
e-mail: asiljeg@unizd.hr*Snježana MRĐEN*University of Zadar, Department of Geography, Dr. Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, Croatia
e-mail: smrdjen@unizd.hr

SUMMARY

There is still just a small number of geographers in Croatia who choose to focus on the study of the level of satisfaction in regard to the availability of public facilities and services in urban areas. The complexity of the problematics linked to field-specific elements means that multidisciplinary knowledge is required, ranging from sociology to the planning applications. The main aim of the research is to evaluate the level of satisfaction in regard to the availability of public facilities and services, based on 14 selected variables that form its indicator in case study Zadar. On the basis of recent studies, it has been concluded that the two-level approach, that is the subjective and objective measures, is the most adequate approach to analyse the availability of public facilities and services as comprehensively as possible. The 2011 census was chosen as the source of data for objective indicators, with descriptive statistics used to process the data. On the other hand, an opinion poll was conducted to provide the results to be used as subjective indicators. The outcome of the research confirms the author's assumption that the level of satisfaction in regard to the availability of public facilities and services is very good, with the exception of statistical areas on the outskirts of the city, where it is found to be lower. The most satisfactory availability of public facilities and services has been reported by the residents who are closer to the city centre (Višnjik, Poluotok, Jazine). On the one hand, it is due to the location. On the other hand, it is due to the planned development of the area and satisfactory infrastructure. The most inadequate availability of public facilities and services has been recorded in the statistical area of Novi Bokanjac, which is at the same time the most prosperous part of the city according to demographic factors. However, located on the outskirts of the city, it occupies the corresponding area of its budget. The proposed methodology of calculating the indicators of satisfaction in regard to the availability of public facilities and services on the basis of 14 variables was tested using one selected variable: the distance of educational institutions. The analysis shows that there is a very good spatial distribution of educational facilities in Zadar, with the exception of the statistical areas of Novi Bokanjac and Ploče. This confirms the accuracy of the proposed methodology, that is the fact that the formed indicator of satisfaction in regard to the availability of public facilities and services is scientifically valid, and as such applicable to other areas.

Keywords: public facilities and services availability, educational institutions, city of Zadar, indicator

IZVORI I LITERATURA

Popis stanovništva, kućanstva i stanova po statističkim krugovima grada Zadra 2011. Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2014.

Alberti, M. (1996): Measuring urban sustainability. *Environmental impact assessment review*, 16, 4, 381–424.

Amao, L. F. (2012): Housing Quality in Informal Settlements and Urban Upgrading in Ibadan, Nigeria. *Developing Country Studies*, 2, 10, 68–80.

Astleithner, F., Hamedinger, A., Holman, N. & Y. Rydin (2004): Institutions and Indicators – the discourse about indicators in the context of sustainability. *Journal of Housing and the Built Environment*, 19, 1, 7–24.

Bauer, R. A. E. (1966): *Social Indicators*. Cambridge, Mass./London, The M.I.T. Press.

Campbell, A., Converse, P. E. & W. J. Rodgers (1976): *The quality of American life: perceptions, evaluations, and satisfaction*. New York, Russell Sage Foundation.

Cavrić, B., Šiljeg, A. & S. Toplek (2009): The Roles of Urban Indicators in Measuring the Quality of Urban Life in Post-socialist City: A Case study of Zadar, Croatia. *Zbornik radova 2. kongresa geografa Bosne i Hercegovine, Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 428–460.

Chombart de Lauwe, P.-H. (1961): *The Sociology of Housing – Methods and Prospects of Research*. *International Journal of Comparative Sociology*, 2, 1, 23–41.

Comber, A., Brunson, C. & E. Green (2008): Using a GIS-based network analysis to determine urban greenspace accessibility for different ethnic and religious groups. *Landscape and Urban Planning*, 86, 1, 103–114.

Diener, E. & E. Suh (1997): Measuring quality of life: Economic, social, and subjective indicators. *Social Indicators Research*, 40, 1-2, 189–216.

Diener, E. & M. E. P. Seligman (2004): Beyond Money: Toward an Economy of Well-being. *Psychological Science in the Public Interest*, 5, 1, 1–31.

Ekins, P. & M. Max-Neef (ur.) (1992): *Real Life Economics*. London, Routledge.

Flood, J. (1997): Urban and Housing Indicators. *Urban Studies*, 34, 10, 1635–1665.

Foley, D. (1980): *The Sociology of Housing*. *Annual Review of Sociology*, 6, 479–508.

Frajman Ivković, A. (2012): Progres društva vođen subjektivnim blagostanjem: Indeks sreće građana. *Doktorska disertacija*. Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek.

Frajman-Jakšić, A. (2009): Regionalna konkurentnost i socijalni kapital. *Završni rad*, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek.

Godwin, K., Clemens, J. & N. Veldhuis (2008): *Measuring Entrepreneurship: Conceptual Frameworks and Empirical Indicators*, 7. Fraser Institute, Vancouver, Canada.

Habitat for Humanity New Zealand (2015). Dostupno na: <http://www.habitat.org.nz/about/dimensions.html> (23. 03. 2014).

HABITAT II – Indicators for Urban & Human Settlements (1996). Second United Nations Conference on Human Settlements: Habitat II, Istanbul 1996. Dostupno na: <http://128.40.111.250/cupum/searchpapers/papers/paper291.pdf> (24. 03. 2015).

Jiboye, A. D. (2011): Achieving sustainable housing development in Nigeria: A critical challenge to governance. *International journal of humanities and social science*, 1, 9, 121–127.

Kahneman, D., Diener, E. & N. Schwarz (ur.) (1999): *Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York, Russell Sage Foundation.

Knox, P. L. (1975): *Social Well-Being: A Spatial Perspective*. London, Oxford University Press.

Luo, W. & F. Wang (2003): Measures of spatial accessibility to health care in a GIS environment: synthesis and a case study in the Chicago region. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 30, 6, 865–884.

Martinez, M. (2005): *Monitoring intra-urban inequality with GIS-based indicators – case study: Rosario, Argentina*, Doctoral Dissertation, Utrecht University, Netherlands.

Meadows, D. (1998): *Indicators and Information System for Sustainable Development*. The Sustainability Institute, Hartland Four Corners, VT, USA.

Mohit, M. A., Ibrahim, M. & Y. R. Rashid (2010): Assessment of residential satisfaction in newly designed public low-cost housing in Kuala Lumpur, Malaysia. *Habitat International*, 34, 1, 18–27.

Mustapha, F. H., Al-Ped, A. & S. Wild (1995): A model for assessing the effectiveness of public housing in Sana'a (Republic of Yemen). *Construction, Management and Economics*, Taylor&Francis Online, 457–465.

Noll, H.-H. (2001): *Subjektive Indikatoren: Expertise für die Kommission zur Verbesserung der informationellen Infrastruktur zwischen Wissenschaft und Statistik*. In: *Kommission zur Verbesserung der informationellen Infrastruktur zwischen Wissenschaft und Statistik (Ed.): Wege zu einer besseren informationellen Infrastruktur (ebk17)*. BadenBaden, 13–49.

Pacione, M. (1986): Quality of life in Glasgow: an applied geographical analysis. *Environment & Planning, A* 18, 1499–1520.

Pacione, M. (2003): Urban environmental quality and human wellbeing-a social geographical perspective. *Landscape and Urban Planning*, 65, 1, 19–30.

Rammsted, B. (2009): *Subjective indicators*. Berlin, German Council for Social and Economic Data (RatSWD).

Seferagić, D. (1988): *Kvaliteta života i nova stambena naselja*. Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske.

Seferagić, D. (1993): Kvaliteta svakodnevnog življenja u prostoru. *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 1, 2-4, 223–233.

Seferagić, D. (1999): New Understanding of Rural and Urban Housing Quality. Zagreb, Institute for Social Research of Zagreb.

Sidi, S. & N. Sharipah (2011): Quality affordable housing: A theoretical framework for planning and design of quality housing. *Journal of Techno-Social*, 2, 1, 1–10.

Šiljeg, S. (2016): Vrednovanje kvalitete stanovanja u Zadru. Doktorska disertacija, Prirodoslovno matematički fakultet, Zagreb.

Šiljeg, S., Domazetović, F. & A. Pejdo (2016): Characteristics of the technical equipment of the City of Zadar. *Geoadria*, 21, 2, 237–254.

Slavuj, L. (2012): Objektivni i subjektivni pokazatelji u istraživanju koncepta kvalitete života. *Geoadria*, 17, 1, 73–92.

So, S. W. (2016): Urban Green Space Accessibility and Environmental Justice: A GIS-Based Analysis in the City of Phoenix, Arizona. Doctoral dissertation, University of Southern California.

Sotoudehnia, F. & L. Comber (2011): Measuring perceived accessibility to urban green space: an integration of gis and participatory map. U: 14th AGILE Conference on Geographic Information: Advancing Geoinformation Science for a Changing World, Utrecht University, Netherlands.

Špes, M. (1998): Degradacija okolja kot element diferencijacije urbane pokrajine. *Geographica Slovenica*, 30, 196.

Stephen, O. E. (2013): Assessment of quality of life using GIS, *Geospatial World Weekly*. Dostupno na: <http://geospatialworld.net/Paper/Application/ArticleView.aspx?aid=30508> (04. 03. 2015).

Storch, H. & M. Schmidt (2006): Indicator-based urban typologies Sustainability assessment of housing development strategies in megacities, 145–152, *Environ-Info*, Graz.

Svirčić-Gotovac, A. (2006a): Sociološki aspekti mreže naselja u zagrebačkoj mjeri. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Svirčić-Gotovac, A. (2006b): Kvaliteta stanovanja u mreži naselja Hrvatske, *Sociologija i prostor*, 44, 171, 1, 105–126.

Tari, E., Brown, I. & W. Chikagbum (2015): Assessment Of The Location And Availability Of Public Facilities And Services In Port Harcourt Metropolis In Rivers State, Nigeria. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 4, 6, 125–136.

Veenhoven, R. (1993): Happiness in Nations: Subjective Appreciation of Life in 56 Nations 1946–1992. University of Rotterdam, Department of Social Sciences, RISBO, Center for Socio-Cultural Transformation.

Watson, D., Pichler, F. & C. Wallace (2010): Second European Quality of Life Survey: Subjective Well-being in Europe. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

Zlatar, J. (2015): The quality of housing at the subjective level: aesthetic and ecological aspects of the neighbourhood and citizen participation. U: Svirčić Gotovac, A. & J. Zlatar (ur.): Kvaliteta života u novostambenim naseljima i lokacijama u zagrebačkoj mreži naselja. Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Posebna izdanja, 75–114.

DIGITAL MEDIA, PERCEPTION AND THE SELECTION OF THE 2016 BEST EUROPEAN DESTINATION: THE CASE OF ZADAR

*Jasna POTOČNIK TOPLER*University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: jasna.potocnik1@um.si*Ljiljana ZEKANOVIĆ- KORONA*University of Zadar, Department of Tourism and Communication Studies, Ulica dr. Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, Croatia
e-mail: ljkorona@unizd.hr

ABSTRACT

This paper examines how foreign tourists perceive the city of Zadar in the Republic of Croatia, which was selected the Best European Destination (BED) in 2016. Analysing the perception and identifying the images that tourists have about Zadar is significant as a tool of identifying strengths, weaknesses and potentials of Zadar in developing the destination's strong tourism image and identity. This article is based on the quantitative field research formed on a structured questionnaire applied to 250 foreign tourists who visited Zadar in May and June 2016. The data acquired by the research was processed by the methods of descriptive statistics, and followed up by content analysis of chosen sites and social media. According to the results, the destination of Zadar is characterized by some very strong images, which are natural attractions, culture and events, but also by some issues concerning the sustainability of the destination. Firstly, the results of the research are presented to the employees of the Zadar Tourist Board in order to present Zadar as the destination of tourists from all over the world as well as the overall Zadar's offer for tourists that can be easily accessed via social media; and further on also to other DMOs since measuring tourists' perceptions based in selection processes such as BED is significant for successfully developing and branding every destination.

Keywords: digital media, perception, image, destination, tourism, Zadar

I MEDIA DIGITALI, LA PERCEZIONE E LA SELEZIONE PER LA EUROPEAN BEST DESTINATION 2016: IL CASO DI ZARA

SINTESI

Il contributo esamina come i turisti stranieri percepiscono la città croata di Zara che nel 2016 vinse il titolo quale migliore destinazione europea, la Best European destination (BED). L'analisi della percezione turistica e l'identificazione delle immagini che i turisti hanno di Zara sono importanti strumenti di valutazione dei punti di forza e di debolezza e delle opportunità della città nello sviluppo dell'immagine turistica e nella costruzione di una identità forte della destinazione. L'articolo si basa sulla ricerca quantitativa condotta sul campo mediante un questionario strutturato applicato su 250 turisti stranieri che hanno visitato Zara nel maggio e giugno 2016. I dati ottenuti dall'indagine sono stati elaborati con metodi della statistica descrittiva; in seguito è stata fatta l'analisi riguardo il contenuto dei siti scelti e dei social. Secondo i risultati la destinazione di Zara è caratterizzata da determinate immagini rilevanti, come le attrazioni naturali, la cultura e gli eventi ma anche da certi aspetti legati alla sostenibilità della destinazione turistica. I risultati della ricerca sono stati dapprima presentati al personale dell'Ente per il turismo di Zara con lo scopo di mostrare la città come la destinazione per turisti da tutto il mondo e la sua offerta turistica complessiva alla quale si può accedere facilmente tramite i social; in seguito agli altri DMO poiché la misurazione della percezione turistica basata sui processi di selezione come la BED risulta rilevante per lo sviluppo e il branding di ogni destinazione turistica.

Parole chiave: media digitali, percezione, immagine, destinazione, turismo, Zara

INTRODUCTION

Zadar was voted European best destination in 2016 by participants from Tourism Offices, community managers and the 288,992 voters.¹ For years, tourism, which is image-driven industry (Elliot et al., 2011, 521), has been a dominant economic activity in the Zadar county (Brkić-Vejmelka et al., 2015), but, nevertheless, it is assumed that the title of the 2016 best destination enhanced Zadar's tourism opportunities. This result was achieved with huge media support, which consequently helps in the creation of a destination image and has a significant role in the perception of a destination by tourists. Especially the usage of social media has created numerous opportunities and enabled immediate dissemination of impressions, which has further on enhanced the number of potential tourists, and actual tourists as well – with 11 million overnight stays in 2016, the Zadar County saw a record season.² Also probably due to the fact that the potential of new media (eg. mobile apps, online social platforms, blogs, online audio/video streams) has been recognized by relevant Croatian tourist institutions, and that that new media is effectively used in advertising (Blaće et al., 2015, 114). It is due to social media that tourists have taken on both the role of users and producers of information (Dettori et al., 2016), and by using advanced technology word of mouth (WOM) messages can be transmitted anywhere and anytime (Blaće et al., 2015, 113). Since tourists have become involved and very active social media content producers ("influencers" according to Madden et al., 2016), the perception of a destination is crucial. The purpose of this paper is to examine foreign tourists' perception of Zadar using also the Best European Destination results. In this light, the results will give immediate response to which attributes of Zadar as a tourist destination are mostly valued by foreign tourists. So far, several studies have already illustrated that destination images influence tourist behaviour (among the earliest were Hunt, 1975; Pearce, 1982; Echtner & Ritchie, 1991 etc.). Destination image has a significant role in the process of branding and marketing a destination, and, according to Pike and Ryan (2004), to position a destination successfully in the marketplace. Anholt (2004) believes tourism is one of the six dimensions that influence a destination brand (other five dimensions are culture & heritage, people, governance, export brands, investment & immigration) in close interaction. Dinnie (2011) states that the role of tourism is essential because it enables personal interaction with the local people. Analysing the perception and identifying the images that tourists have about Zadar is significant as a tool of identifying strengths and weaknesses of Zadar, which is fundamental further on to establish an understanding of tourist behaviour and of Zadar's brand identity.

DESTINATION IMAGE FORMATION PROCESS AND TOURIST PERCEPTION

Kiralova & Pavliček (2015) state that destinations are territories, geographical areas, such as a country, an island or a town with some political and legislative framework for tourism marketing and planning. According to Buhalis (2000), the competitiveness of a destination depends on the ability to develop and project a unique and recognizable brand, which points to the fact that Zadar has excellent predispositions for developing a recognizable brand. The destination image formation process on the one hand suggests that people can have an image of a destination even if they have never visited it or been exposed to destination's advertising, and on the other hand, due to the fact that there is change in destination image before and after visitation, it is advisable to separate the images of those who have visited and those who have not (Echtner & Ritchie, 1991). In the intense global competition of (city) destinations, creating a distinctive destination image is fundamental for the successful tourism industry, also in Croatia. But what is destination image? Pearce (1988, 162) states that image is "a term with vague and shifting meanings", but points out the strong visual component (Pearce, 1988, 163). It is often described as simply "impressions of a place" or "perceptions of an area" (Echtner & Ritchie, 1991). Hampton et al. (1987) believe that image is an abstract subjective and multidimensional concept of an individual's total impressions, and also Um & Crompton (1990) define destination image as a holistic construct. In the last few years, a growing travel experience among tourists has resulted in more specific expectations (Dolnicar & Grabler, 2004, 2), and in the so called post Echtner & Ritchie era, destination image is often referred to as the quality of tourism experience (Baloglu & McCleary, 1999). Consequently, the process of selecting a destination is greatly influenced by the tourists' motives, attitudes, and perceptions (Gnanapala, 2015), or as Dolnicar and Grabler (2004, 2) argue, image measurement for city destination management is gaining importance, "as a city's image heavily influences destination choices, creates destination brand value and serves as an indicator for the substitutability of destinations".

In the studies of the destination image, many conceptual approaches exist (Crompton, 1979; Echtner & Ritchie, 1991; Kotler, Haider & Rein, 1993; Kim & Richardson, 2003; Murphy, Benckendorff & Moscardo, 2007; Morgan, Pritchard & Pride, 2012; Fernandez & Lopez-Sanchez, 2014, and others). Echtner & Ritchie (1991, 7–8) believe that destination image consists of functional characteristics, relating to the more tangible aspects of a destination, and psychological characteristics, concerning the more intangible characteristics,

1 <https://www.europeanbestdestinations.com/best-of-europe/european-best-destinations-2016/> (4. 8. 2016).

2 <https://www.croatiaweek.com/record-2016-16-3-million-visitors-to-croatia/> (6. 1. 2018).

thus, destination image is comprised of two major components, namely holistic and attributes. When it comes to unique and intangible atmosphere, state Echtner and Ritchie (1991, 8), Paris as an example is often perceived as romantic. Gartner (1993) developed a three-component model of destination image consisting of a) cognitive that relates to beliefs and knowledge about a destination, b) affective that relates to feelings about a destination, and c) conative that represents a combination of images developed during the cognitive stage and evaluated during the affective stage. Baloglu and Brinberg (1997) differentiate between cognitive and affective dimensions of the destination image, White (2004) mentions a behavioural component, while according to Fernandez and Lopez-Sanchez (2014, 1588), destination image *“can be considered as a general impression or as the set of tourists’ individual impressions of a particular tourism destination or, more specifically, the set of expectations and perceptions that a potential tourist has about a destination”*. Anuar, Ahmad, Jusoh and Hussain (2012, 108) argue that perceptions and expectations are closely intertwined and constantly changing *“due to the changes of tourists’ characters, attitude and lifestyle towards a tourism destination”* (Anuar et al., 2012, 108). Thus, it is essential to explore tourist’s behaviour and tourists’ perceptions because, as Gallarza, Gil and Calderón (2002, 57) opine, perceptions, rather than reality motivate potential tourists. And what is perception? Lamb et al. (2014) describe it as the process by which individuals select, organize, and interpret stimuli into a meaningful and coherent picture. Solomon (2001), similarly, understands perception as the process in which sensations (immediate response of sensory receptors to stimuli such as sights, sounds, smells, taste, and feelings) are selected, organized, and interpreted. The concept of tourist’s perception *“includes the personal perception of the multiple components of the tourism destination”* (Fernandez & Lopez-Sanchez 2014, 1589), and is, for that matter, one of the crucial subjects in the tourism research.

Di Marino (2008, 4) points out the importance of making distinctions between perception *“a priori”*, perception *“in situ”*, and perception *“a posteriori”*:

- a) perception *“a priori”* is the mental construction that an individual makes without physically visiting the destination;
- b) perception *“in situ”* is a key moment in the tourist’s experience due to the fact that it contrasts with the image they have imagined (tourists never arrive to the destination with a null perception, they have some image of the destination before the actual visit, which can be confirmed or not);
- c) perception *“a posteriori”* indicates that tourist’s perception of the destination does not finish with the ending of the journey, but continues with looking at the photographs, discussing it with

friends etc. Further on in the paper, the tourists’ perception of Zadar *“in situ”* will be analysed.

The scientific literature on destination perception from various points of views is abundant; while the perception of Croatian destinations, however, seem to be relatively unexplored in the sense of foreign tourist’s perception. According to Fernandez and Lopez-Sanchez (2014, 1587), *“an appropriate image allows making the potential clients aware of the differential aspects of the place, which generates competitive advantages, as well as trust in the destination, favouring tourists’ attraction and loyalty”*. It should be observed that usually *“tourists have a limited knowledge about the destinations they have yet to visit”* (Fernandez & Lopez-Sanchez, 2014, 1587), and thus, Fernandez and Lopez-Sanchez (2014, 1587) emphasize that in order to be competitive, a destination needs a strong, positive, and distinctive image, which is recognizable in the home markets of the potential tourists. Sanchez and Pulido (2012, 250) note, however, that a destination needs the *“capacity to communicate its attractions”* and adapt them to potential tourists’ expectations. This is underlined also by Chi and Qu (2008, 632), who argue that the overall satisfaction of tourists is *“determined by destination image and attribute satisfaction”*, stating that satisfied tourists will more likely to return to the destination and share their positive experience with friends and relatives.

It is significant to note that the objective, also in the case of Zadar, should not only be to attract more tourists by emphasizing the attractions that strengthen the tourist’s perception of Zadar, but, what is most important, to manage the destination in such ways that the sustainability of Zadar is ensured in the long run. Research studies in the recent years show that sustainability has been gaining significance among the destination’s attributes (Fernandez & Lopez-Sanchez, 2014; Miller et al., 2010). Also in the *Tourism development strategy of the Republic of Croatia until 2020* sustainability is represented by stating that Croatian tourism will use resources *“based on the principles of responsible and sustainable development”* (Strategy, 2013, 3) and implement *“green”* concepts (Strategy 2013, 27, 30).

THE ROLE OF SOCIAL/DIGITAL MEDIA IN DESTINATION IMAGE FORMATION PROCESS

In accordance with the analysis of the historical development of equipment in the everyday life and work of the mankind, the fifth technological revolution is presently witnessed in which ICT (the information communication technology) is a moving force and plays a significant role (Krajina & Perišin, 2008). As a result of the fifth revolution, people are practicing *“digital citizenship”* (Mossberger et al., 2008). At the times of the global crisis that has affected the tourism sector as well, some of the IC technologies are considered key ones

in overcoming the difficulties faced by the companies in the realm of tourism. IPK International forecasts from year to year that there will be an increase in the Internet (online) booking.

The shaping up of media shapes up as well the public opinion developed by the media audience. Habermas (2007) considers it a term used in attempts to describe *“the attitude of public as an audience and a sort of consensus in the mutual attitude towards someone (the government) or something (an event)”*³. Nowadays, the Internet and the virtual communication provide for the people to communicate regardless of the place they are at a particular moment and the distance among them. Technology has been developing constantly, but due to some continuous changes in the Internet and information technology has not reached even close to its absolute peak. Peruško (2011) states that *“there are at least two laptops, several smart phones and a TV set in every household”*. The media audience has been brought closer to media and the digital media are, in turn, a part of the everyday life. Media supported by the digital technology provide for the new ways of distributing information and enables people from everywhere in the world to stay connected.

In accordance with the available data, it can be estimated that in Croatia there will be more than 50 million networking devices in the year of 2020; in other words, even six devices per a networking person. ICT and tourism are strongly related because there are many technologies that are applied for the first time exactly in tourism. That is the reason that ever since a long time ago, the relation between tourism and ICT has been considered a mutually enticing one. The tourist industry has followed new trends and has constantly made innovative requests for the ICT solutions in tourism. Also innovations in digital media, or the so-called new media have influenced and continue to influence people's ways of thinking and living, and have brought human interaction and society to a highly interconnected and complex level (Chen, 2012, 1–2). The development of the smart society is inconceivable today without technologies that have become the foundations of the smart social development, and that have provided benefits for people, society and doing business. The use of social networks is of an utmost importance for enabling people to share their experiences (Xiang & Gretzel, 2010). All the media, including the digital ones, have their audience through which they influence the assessment of the media content. Nowadays, so much various information is available to tourists that *“it is safe to presume that the tourists should be wanting to validate or confirm the information”* (Madden et al., 2016, 257). A positive word of mouth may create a favorable image, and the negative word of mouth may have negative effects on

the destination image and tourists' intentions to come to a destination (Zhang, Zhang & Law, 2014). Xiang and Gretzel (2010) believe TripAdvisor is the most popular tourism website, while Zeng and Gerritsen (2014) state that Facebook is leading among social media. Irrelevant of the social medial choice, the path from a person to the retrieved information is substantially different than it used to be. All information is easily accessed via the Internet, which has significantly changed the way tourism related contents are distributed (Buhalis & Law, 2008), via the social networks and other digital media. Consequently, for achieving positive destination perception all tourism stakeholders need to take the possibilities of advanced technology and the role of “influencers” (Madden et al., 2016, 257) into consideration, and act accordingly.

MEDIA, TOURISM AND EBD

Media facilitate obtaining tourism-related information, which help tourists plan their trips (Ja dewska & Jagnuszewska, 2017, 35–36). It has occurred more and more frequently for the last several years that the respectable world media publish articles describing Croatian destinations and moreover, various media publish the rang lists of the best tourist destinations based on research. The lists, based on the opinions of the readers, frequently state the Croatian towns of Dubrovnik, Mljet, Korčula, Hvar and Zagreb. In this respect, social media are becoming extraordinarily relevant. It is through social media that tourists represent the places they visit (Nelson, 2017, 291).

One of the organizations that creates destinations' lists is the European tourist organization EBD (European Best Destinations) based in Brussels. Its objective is to promote culture and tourism in cooperation with tourist offices. At the world and Europe levels, in cooperation with EDEN organization,⁴ EBD promotes cultural diversity and the ways of living in the European destinations. The EBD's portal features more than 2.5 million visitors and several thousand followers at various social networks. Among Croatian destinations, Advent in Zagreb was voted the best in Europe for several years in the row (Bradbury, 2017), Stari Grad in 2017 and Hvar in 2018 thanks to EBD (europeanbestdestinations.com). This award in tourism is significant because it offers the potential tourists suggestions for best travel destinations in Europe. In 2016, Zagreb won exactly 29,901 votes out of 101,703 votes; the voting lasted for 10 days and the votes were collected from readers of portals from 176 countries worldwide. Lagging behind Zagreb on the list, there were Vienna, whose Advent celebration tradition goes as far back as the 13th century, as well as Strasbourg and Brussels. Thanks to this award, Za-

3 Habermas (2007), <https://unquietbrutality.wordpress.com/2007/11/09/javnost-mnijenje-te-masa-i-mediji/> (15. 11. 2016).

4 <http://www.eden-online.org/> (21. 6. 2017).

greb was included into the best tourist destination list created by various media. A few months before Zagreb, Zadar won the title of the best European destination. With only two mouse clicks at www.birajzadar.com one could vote for Zadar as the best destination. The Town of Zadar Tourist Board's marketing campaign "Biraj Zadar" ("Vote for Zadar") was created by Vedran Božičev, Mate Pece and Loreta Bačić. The campaign included the total of 13 million profiles around social networks and Zadar won ahead of renowned European destinations such as Athens, Nantes, the Azores, and Paris. The town of Zadar won a total of 288,992 votes. Thanks to the social networks and the "Vote for Zadar" campaign that lasted for 20 days and was implemented by a volunteering group of young enthusiasts, Zadar was supported – among others – by the world sport stars Luka Modrić and Collin Jackson and by the world top model Helena Šopar; a vote for Zadar was as well given by the Japanese television star, master chef Toshihiro Nakatsuji. The campaign was joined by numerous renowned citizens of Zadar who motivated and invited their friends throughout Croatia and the world to vote for Zadar.

The Croatian National Tourist Board⁵ points out that "the contemporary tourists, when choosing the destination, pay a lot of attention to personal recommendations and this is why the posts based on personal experiences are the best reasons for all potential tourists to come to Croatia". The same is emphasized by Nelson (2017, 292), who claims that the so-called *Travel 2.0* provides tourism stakeholders "with unprecedented insight into tourists' perceptions, preferences, expectations, experiences, and reactions". The information is valuable because, further on, it enables destination managers and organizers to better understand their tourists, and adjust image creation and branding of the destination accordingly.

ZADAR AS A DESTINATION

Zadar, which is located on the Croatian Adriatic Coast, in the northern Dalmatia, plays a significant role in the Croatian tourism industry. *Tourism development strategy of the Republic of Croatia until 2020* (Strategy, 2013, 3), which is the main development document of Croatian tourism, states that in the last 25 years, Croatian tourism has gone through a transition process burdened with issues and challenges of the economic and social development of the country, also facing new opportunities as Croatia joined the European Union in 2013. Ivanovic, Vucenovic, and Baresa (2014, 114) state

that Zadar has been connected to tourism since the ancient times, but in the modern sense of the term, tourism in Zadar has been present since the middle of the 19th century. Zadar's Old Town Peninsula offers attractions from Antique, Roman, Middle Age, and Renaissance eras, and also a modern attraction – the first sea organ in the world (an experimental instrument played by the sea waves randomly forcing the air through the tubes). With its 75.000 inhabitants, the city of Zadar is also an administrative, economic, cultural, and political centre of the region. Due to its rich resources, historic, natural, and cultural attractions, museums, galleries and events, it has become a popular tourist destination, and tourist arrivals in the region have been growing. In the recent years, Zadar has experienced a significant growth in a number of tourists. In 2014, 1.4 million tourists visited Zadar,⁶ and according to Zadar Tourist Board, in 2015 Zadar saw the record tourist season,⁷ broke it again in 2016 with the help of the title European best destination, and again in 2017⁸. Besides the fact that, according to *Lonely Planet*, "Zadar is quirky and unique", this online guide also emphasizes "its two unique attractions – the sound-and-light spectacle of the Sea Organ and the Sun Salutation".⁹ At the website of the European best destinations, it is stated that "Zadar is a city of exceptional history and rich cultural heritage, a city of tourism", where you can see the most beautiful sunset, according to Alfred Hitchcock, who visited Zadar in May 1964.¹⁰

In the last ten years, the accessibility of Zadar has been improved by the construction of the highway system and by new air traffic connections (Strategy, 2013, 7). Thus, the city is easily accessible, and it has well developed public transport. It has two ports – one for local and international ferries, boats, and speed boats and the other one for cruisers. By land, the highway connects Zadar to Zagreb – the capital of Croatia, to Rijeka, to Split, and to Dubrovnik. The city also has its own airport 9 kilometres from the city centre, which connects Zadar to the following European cities and capitals: Rome, Paris, London, Manchester, Luxembourg, Bern, Stockholm, Oslo, Gothenburg, Warsaw, Hamburg, Hannover, Brussels, Cologne, Frankfurt, Karlsruhe, Munich, Düsseldorf, Stuttgart, Marseille, and Barcelona.¹¹ According to the 2014 research by Ivanovic, Vucenovic and Baresa, it was the arrival of low-cost airline companies to the Zadar airport that has significantly boosted the number of tourists in Zadar. Trains, however, have no special significance for tourism due to the poor quality of the tracks and slow speed (Strategy, 2013, 7).

5 <https://croatia.hr/en-GB> (21. 6. 2017).

6 <http://www.croatiaweek.com/12-9-million-tourists-visit-croatia-in-2014/> (20. 5. 2017).

7 <http://www.total-croatia-news.com/travel/733-zadar-achieving-a-record-tourist-season>. (20. 5. 2017)

8 <http://www.croatiaweek.com/12-9-million-tourists-visit-croatia-in-2014/> (20. 5. 2017).

9 <https://www.lonelyplanet.com/croatia/dalmatia/zadar> (20. 7. 2016).

10 <http://www.europeanbestdestinations.com/destinations/zadar/> (21. 6. 2016).

11 <http://www.zadar.travel/en/about-zadar/> (21. 6. 2016).

METHODOLOGY

According to Echtner and Ritchie (1991), destination image can be measured by employing structured or unstructured methodologies, although, they observe, tourism researchers have a strong tendency for the structured – probably because the level of detail provided by structured methodologies is less variable than by unstructured methodologies, where the level of details gathered is highly dependent upon communication skills of the individuals used in the study. For the same reasons, to obtain foreign tourists' perception of Zadar, a structured empirical quantitative field research has been carried out – “in situ”, using descriptive statistics for result analysis. Data has been collected from a survey conducted in the City of Zadar in the period

Image 1: Zadar: The street Kalelarga overlooking the church of St. Anastasia (Photo: Jasna Potočnik Topler)

between 22 May 2016 and 22 June 2016. During this period, Zadar was full of visitors, thus, it was possible to interview different kinds of tourists. The sampling of our 250 respondents was done at random by performing face to face structured questionnaires, which were attribute focused, during the whole day at various locations in Zadar. For the purposes of the research, a special 5-part questionnaire was designed – the instrument was prepared according to Echtner and Ritchie (1991) and Vareiro, Ribeiro and Remoaldo (2015). The first part of the questionnaire examines the profile of a tourist, the second part examines the motivational factors for visiting Zadar, the third part asks about the adjective that describes Zadar best in accordance with the tourist's experience, the fourth part investigates tourist's satisfaction with Zadar's attributes (5-grade Likert's scale), and the last part of the questionnaire investigates the tourist's time spent on going to museums, shopping, on the beach and on boat trips. As far as city perception analysis (CPA) is concerned, this method – like any other model – has the limitation in the sense that sometimes respondents are asked to respond to attributes or characteristics that do not necessarily comprise the image they have of a destination, but if the research is not focused on the unique attributes, CPA provides relevant information on more general and common traits. Responses recorded from completed questionnaire surveys were pre-coded and coded, and put into tables that allowed the performance of the required statistical tests using the descriptive tests in the SPSS programme. Since descriptive statistics did not present statistically significant differences between different types of tourists and their motivation for visiting the destination, the analysis of the first part of the research was followed up by the content analysis of the “Turistička zajednica grada Zadra” (Zadar Tourist Board) and “Uniline Zadar” sites along with social media TripAdvisor and Facebook. The content analysis was picked due to the fact that this type of analysis is a widely used research technique (Hsieh & Shannon, 2005; Brunt, Horner & Semley, 2017) when researching perceptions of a tourist destination. Using content analysis, via the identification of attributes in words, phrases, sentences, and pictures, and later on the coding of the attributes, insights into the tourist view of the destination of Zadar were provided, and the results of the questionnaire survey additionally supported. According to the results of the study, some recommendations for the Zadar destination management are offered, both in terms of creating state-of-the-art tourism strategies and in understanding tourist behaviour. The latter is relevant not only for Zadar, but for each and every destination.

RESULTS

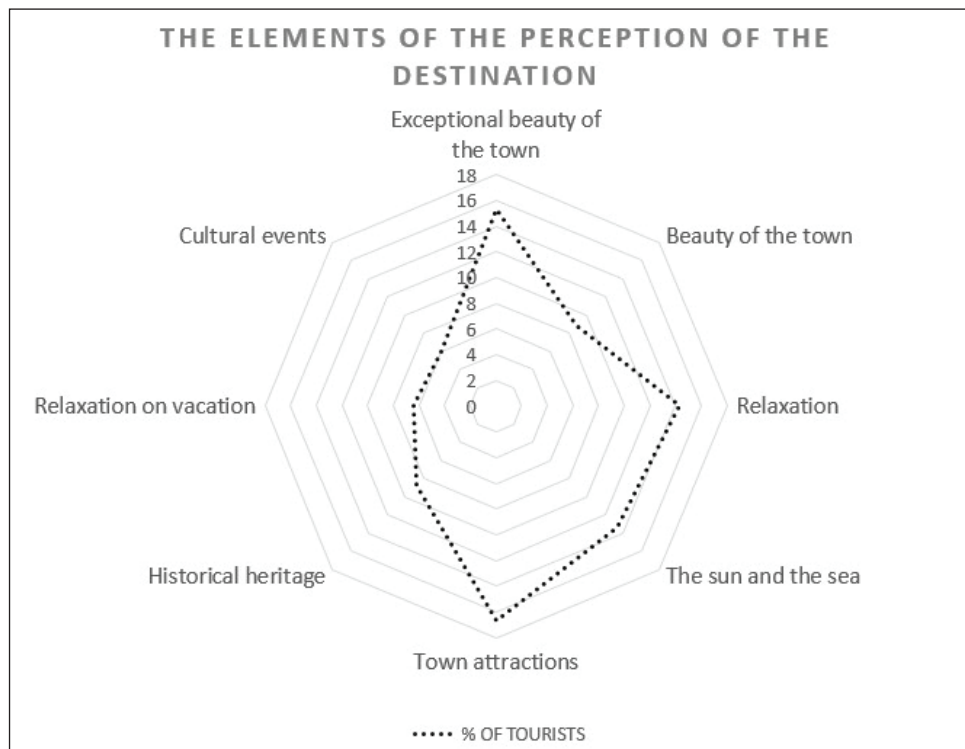
The analysis of the first part of the questionnaire showed the following results: The randomly chosen sample of respondents comprised 57.68% of female

Table 1: Reasons of coming to Zadar as a destination

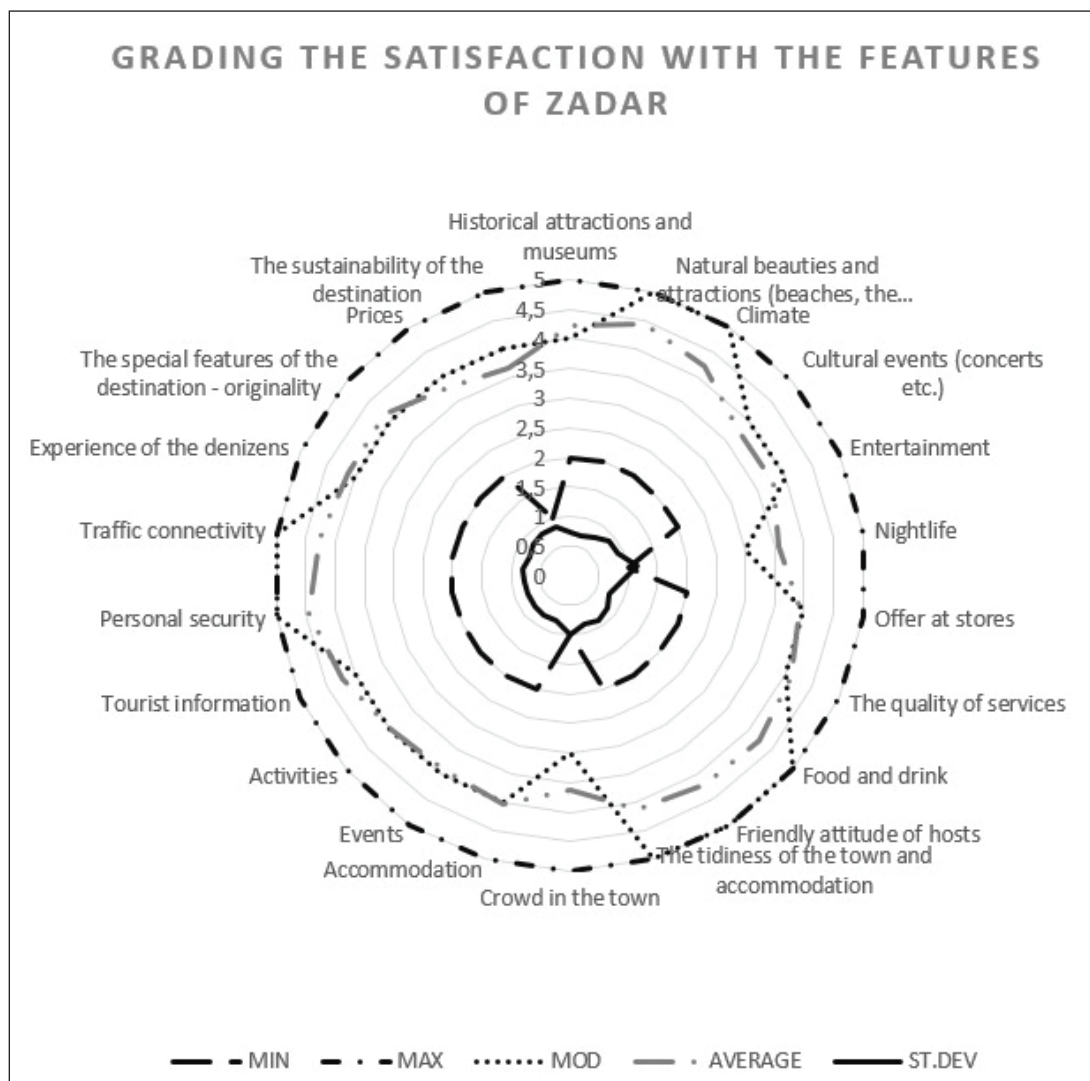
REASONS FOR COMING	% OF TOURISTS
Tour around the city and the region	36,4
European Best Destination of 2016	22,7
Cultural heritage	10,3
Gastronomy and wine	7,9
A visit to relatives and friends	7,9
Cultural events	5,6
Job	4,2
Architectural heritage	2,3
Religious reasons	0,9
Conferences, workshops	0,9
Sports events	0,9
TOTAL	100

and 42.32% of male persons aged as follows: 39% respondents aged 18–25, 31.62% respondents aged 26–45, 19.53% respondents aged 46–65 and 9.76% of respondents aged over 65. The data has shown that 70% of the surveyed foreign tourists were younger than 45. The most of the surveyed came from Germany (11.16%) and France (11,16%); Sweden, Ireland and Austria fol-

lowed with around 3% whereas the tourists from other countries made up less than 3% of the tourist population. Based on the data obtained from the Zadar Tourist Board, the tourists stay in Zadar as a destination for 2–3 days on average. The data on staying in Zadar as a destination obtained from the survey are as follows: 41.86% of the respondents stays in the destination for 4–7 days, 31.63% stays for 2–3 days, 19.56% of respondents stay for more than 7 days and 6.9% of respondents stay in Zadar for only 1 day. The educational structure of the respondents was as follows: 35.81% of respondents completed less than secondary education courses, 50.23 % of respondents completed university education courses, whereas 13.95% of respondents received their MA and PhD degrees. The vast majority of respondents (81.86%) did not travel to Zadar within a package arrangement but provided for their staying for themselves and, consequently, only the remaining 18.14% arrived to Zadar within a package arrangement. 46.51% of respondents obtain the initial information on Zadar via the Internet, 12.09% of them obtained information from tourist agencies’ employees, 28.37% were informed by friends, 8.37% of respondents obtained the information through web advertisements and 4.65% of respondents did not report the source of information. Table 1 shows travel motivation of the Zadar visitors, more precisely, the share of the particular reasons that influenced the decision of coming to Zadar.

Picture 1: The elements of the perception of the destination

Picture 2: Grading the satisfaction with the features of Zadar

It can be easily seen that 22.7% of the tourists were motivated to come to Zadar thanks to the fact that Zadar was elected the best European destination. This result supports the theory of “influencers” (Madden et al., 2016) and the fact that social media has a significant role in the destination image process. Picture 1 shows the data on the elements of the perception of the destinations that impressed the tourist most upon their arrival to Zadar.

In the fourth part of the research, the respondents evaluated their satisfaction with the features of Zadar as a tourist destination by means of a Likert’s scale ranged 1-5. Picture 2. shows the lowest and the highest grades, the most frequent grade, the average grade and the standard deviation value.

It can be easily seen that the tourists gave the best grades to the natural beauties of Zadar, the climate, the security of tourists, the traffic connections and the origi-

nality of the destination (the Sea Organ, the Sun Salutation). These turned out to be also the strongest selling points of the Zadar destination according to the follow up content analysis of the “Turistička zajednica grada Zadra” (Zadar Tourist Board) and “Uniline Zadar” sites along with social media TripAdvisor and Facebook. The content analysis additionally revealed that the Zadar Tourist Board strongly advertises Zadar as an event destination (TripAdvisor, Facebook and both of the analysed sites had pre-and-post information about various and plentiful events in Zadar).

On the other hand, the lowest grades in the survey were awarded to the traffic bottlenecks, the nightlife and the sustainability of the destination.

The analysis of the fifth part of the questionnaire – the distribution of time on activities-showed that the respondents mostly went to the beach every day of their stay; the boat excursions and then visiting museums and go-

Image 2: Tourists attending the Greetings to the sun – “Pozdrav suncu”, one of the most popular sights in Zadar (Photo: Jasna Potočnik Topler)

ing around the shops followed. Also content analysis of the sites “Turistička zajednica grada Zadra” (Zadar Tourist Board) and “Uniline Zadar” along with social media TripAdvisor and Facebook showed that in the representation of Zadar contents about natural attractions, culture and events prevail, and that the destination of Zadar is most strongly driven by the corresponding images.

CONCLUSION

The goal of the study was to analyse the perception of the Zadar destination and to identify the images that tourists have about Zadar since this is significant as a tool of identifying strengths and weaknesses of Zadar, which is further on essential for establishing and branding of Zadar. What is more, results from this study may be useful also for other (Mediterranean) destinations and their DMOs since they support the belief that measuring tourists’ perceptions of a destination is significant in the processes of branding and developing destinations and their images. The research implicates the relation between the development of IC technologies and the development of media and, in turn, the outgrowing rate of use of ICT in media, influences the ways of doing business in tourism. The travellers very often choose the destination and accommodation by themselves and their choices are based on the experiences shared by the social media users. The accelerated contemporary life pace requests a faster and faster exchange of information for which the Internet application and mobile applications are needed. The data showed that a certain number of tourists choose the accommodation at arriving to the destination and they use mobile application to book the accommodation on the move. Digital

campaigns feature a positive influence on tourism in the towns in which they resulted in a significant increase in number of visits and the number of bed-places. This can be seen from the example of Zadar for which the stated data have shown a constant growth in visits. Almost 50% of the respondents chose the destination on the basis of the Internet data; this leads to the conclusion that the special attractions of a destination should be promoted as good as possible through the digital and social media and the digital media campaigns considering that this means investing a small amount of money in order to get a significant profit. The results of the research show that the destination of Zadar has three very strong selling points, which are natural attractions, culture and events, and that these are strong images of Zadar. However, the results also imply that there are problems with the sustainability of the destination and with the traffic bottlenecks and this is a problem that can be solved if mobile applications are used and if the new concept of a smart city is adopted. A significant role in solving the problems of the kind is played by digital and social media. Due to that further research involving content analysis is required with the goal that tourism stakeholders in Zadar put additional effort in educating themselves about the possibilities they offer and try to make social media work for them. Because in the long run, following social media can bring improvements in the tourism offer and greater tourist satisfaction. Moreover, employing unstructured methodologies in the Zadar destination image research is advised in order to acquire free descriptions of a destination by the respondents (open-ended survey questions) in order to acquire not only general and holistic, but also unique features of a destination.

DIGITALNI MEDIJI, DOJEMANJE IN IZBOR ZA NAJBOLJŠO EVROPSKO DESTINACIJO
2016: PRIMER ZADRA*Jasna POTOČNIK TOPLER*Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: jasna.potocnik1@um.si*Ljiljana ZEKANOVIĆ- KORONA*Univerza v Zadru, Oddelek za turizem in komunikacijske študije, Ulica dr. Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, Hrvaška
e-mail: ljkorona@unizd.hr

POVZETEK

Pričujoči članek predstavlja raziskavo, ki je med drugim potekala v Zadru maja in junija 2016, v letu, ko je bilo mesto s pomočjo novih medijev izbrano za najboljšo evropsko destinacijo (European Best Destination). Komunikacija prek digitalnih medijev in družabnih omrežij ima v turizmu vse pomembnejšo vlogo, saj se uporablja v marketingu, pripomore pa tudi k izboljšanju turističnih storitev in pozitivnemu doživljanju destinacije. Terensko raziskovanje v Zadru je vključevalo 250 tujih, naključno izbranih turistov, ki so v tem času obiskali destinacijo Zadar. Cilj je bil ugotoviti, kakšen je bil motiv tujih turistov za obisk Zadra in kako ga, ko so na destinaciji, dojemajo. Analiza dojemanja oz. percepcije destinacije je namreč ključno orodje v razvoju vsake destinacije, prav tako pri vzpostavljanju njene identitete, saj je informacija o tem, kako turisti vidijo in doživljajo določeno destinacijo, izjemno pomembna, ker upravljalcem destinacije in turističnim deležnikom omogoča, da prepoznajo prednosti, slabosti in potenciale destinacije ter podobo destinacije na tej osnovi ustrezno načrtujejo, nadgrajujejo in prilagajajo. Z uporabo metod strukturiranega vprašalnika (na raziskovani destinaciji), opisne statistike in analize vsebine ugotovljamo, kdo so naključni tuji turisti, zakaj so v Zadru in kako ga dojemajo. Ugotovitve so v prvi vrsti namenjene načrtovalcem turizma v Zadru, hkrati pa tudi upravljalcem in deležnikom drugih (mediteranskih) destinacij, saj izpostavljajo pomen novih medijev za podobo destinacije in pomen merjenja turistične percepcije destinacije pri njenem razvoju. Rezultati so med drugim pokazali, da je Zadar destinacija, katere glavni atributi so naravne znamenitosti, kultura in dogodki. Raziskava tudi kaže, da so v letu 2016 pri privabljanju turistov na destinacijo odločilno vlogo odigrali novi mediji, ki so povečali turistični potencial Zadra. Slednje se je najbolj odrazilo v znatnem povečanju števila turistov v mestu in njegovi okolici v primerjavi s preteklimi sezonami.

Ključne besede: digitalni mediji, percepcija, destinacija, turizem, Zadar

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Croatian National Tourist Board (2017):** Croatian National Tourist Board. <http://croatia.hr/en-GB> (June 2017).
- Croatiaweek.com (2016):** Record 2016: 16.3 Million Visitors to Croatia. <https://www.croatiaweek.com/record-2016-16-3-million-visitors-to-croatia/> (May 2017).
- Eden (2017):** European Distance and E-Learning Network. <http://www.eden-online.org/> (June 2017).
- European best destinations (2016):** Zadar. <http://www.europeanbestdestinations.com/destinations/zadar/> (June, August 2016).
- Facebook (2017):** Like Zadar. <https://hr-hr.facebook.com/LikeZadar/> (June 2017, February 2018).
- Habermas (2007):** Javnost, mnijenje, te masa i mediji. <https://unquietbrutality.wordpress.com/2007/11/09/javnost-mnijenje-te-masa-i-mediji/> (November 2016).
- Lonely Planet (2016):** Zadar. <https://www.lonelyplanet.com/croatia/dalmatia/zadar> (July 2016).
- Total Croatia News (2016):** Zadar achieving a record tourist season. <http://www.total-croatia-news.com/travel/733-zadar-achieving-a-record-tourist-season> (June 2016).
- TripAdvisor (2017):** TripAdvisor. <https://www.tripadvisor.com> (June 2017, February 2018).
- Uniline Zadar (2017):** Uniline Zadar. <http://www.uniline.hr/hrvatska/zadar.php> (June 2017)
- Zadar Tourist Board (2017):** About Zadar. <http://www.zadar.travel/en/about-zadar> (September 2016, June 2017).
- Anholt, S. (2004):** Branding places and nations. In: Clifton, R., Simmons, J. & S. Ahmad (eds.): *Brands and Branding (The Economist series)*. New Jersey, Bloomb-erg Press, 213–227.
- Anuar, A. N. A., Ahmad, H., Jusoh, H. & H. M. Y. Hussain (2012):** Understanding the factors influencing formation of tourist friendly destination concept. *Journal of Management and Sustainability*, 2, 1, 106–114.
- Baloglu, S. & D. Brinberg (1997):** Affective images of tourism destinations. *Journal of Travel Research*, 35, 4, 11–15.
- Baloglu, S. & K. W. McCleary (1999):** A model of destination image formation. *Annals of Tourism Research*, 26, 4, 868–897.
- Blaće, D., Čorić, G. & B. Jurić (2015):** Branding the city of Šibenik as a sustainable tourist destination using social networks. *Ekonovski vijesnik/Econviews*, 28, Special Issue, 109–125.
- Bradbury, P. (2017):** Zagreb. *Advent. Europe. Best. Year on Year. 2018. Best Christmas Market in Europe.* Total Croatia News. <https://www.total-croatia-news.com/travel/23882-zagreb-advent-europe-best-year-on-year-2018-best-christmas-market-in-europe> (9. 4. 2018).
- Brkić-Vejmelka, J., Pejdo, A. & A. Blaće (2015):** Zadar Islands Growth Prospects – Is Tourism Their Driving Force? *Annales Ser. hist. sociol.*, 25, 3, 651–668.
- Brunt, P., Horner, S. & N. Semley (2017):** *Research Methods in Tourism, Hospitality & Events Management*. London, Sage.
- Buhalis, D. & R. Law (2008):** Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet the state of eTourism research. *Tourism Management*, 29, 4, 609–623.
- Buhalis, D. (2000):** Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, 21, 97–116.
- Chen, G. M. (2012):** The Impact of New Media on Intercultural Communication in Global Context. *China Media Research*, 8, 2, 1–10.
- Chi, C. G. Q. & H. Qu (2008):** Examining the structural relationship of destination image, tourist satisfaction and destination loyalty: an integrated approach. *Tourism Management*, 29, 4, 624–636.
- Crompton, J. (1979):** An assessment of the image of Mexico as a vacation destination and the influence of geographical location upon the image. *Journal of Travel Research*, 17, 4, 18–23.
- Dettori, A., Giudici, E. & L. Aledda (2016):** Sharing experiences in tourism: what role can social media play? XXVIII Sinergie Annual Conference Referred Electronic Conference Proceeding Management in a Digital World. *Decisions, Production, Communication* 9–10 June 2016, University of Udine (Italy).
- Di Marino, E. (2008):** The Strategic Dimension of Destination Image. An analysis of the French Riviera image from the Italian tourists' perceptions. University of Naples 'Federico II', Faculty of Economics, Naples. <http://www.esade.edu/cedit/pdfs/papers/pdf10.pdf> (12. 5. 2017).
- Dinnie, K. (2011):** The impact on country image of the North Africa and Middle East uprisings. *Place Branding and Public Diplomacy*, 7, 2, 79–80.
- Dolnicar, S. & K. Grabler (2004):** Applying city perception analysis (CPA) for destination positioning decisions. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 16, 2/3, 99–112.
- Echtner, C. M. & J. R. B. Ritchie (1991):** The meaning and measurement of destination image. *The journal of tourism studies*, 2, 2, 2–12.
- Elliot, S., Papadopoulos, N. & S. S. Kim (2011):** An Integrative Model of Place Image: Exploring Relationship between Destination, Product, and Country Images. *Journal of Travel Research*, 50, 5, 520–534.
- Fernandez, J. I. & Y. Lopez-Sanchez (2014):** Perception of Sustainability of a Tourism Destination: Analysis from Tourist Expectations. *International Business & Economics Research Journal – Special Issue*, 13, 7, 1587–1598.
- Gallarza, M. G., Gil, I. & H. Calderón (2002):** Destination Image. Towards a conceptual framework. *Annals of Tourism Research*, 29, 1, 56–78.

- Gartner, W. C. (1993):** Image formation process. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 2, 2/3, 191–215.
- Gnanapala, W. K. A. (2015):** Tourists Perception and Satisfaction: Implications for Destination Management. *American Journal of Marketing Research*, 1, 1, 7–19.
- Habermas, J. (2007):** A political constitution for the pluralist world society. *Journal of Chinese Philosophy*, 34, 3, 331–343.
- Hampton, R. D., Guy, B. S. & J. M. Sinkula (1987):** Consumer images of financial institutions: A comparative study of banks versus savings and loans. *Journal of Professional Services Marketing*, 2, 3, 83–100.
- Hsieh, H.-F & S. E. Shannon (2005):** Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15, 9, 1277–1288.
- Hunt, J. D. (1975):** Image as a factor in tourism development. *Journal of Travel Research*, 13, 3, 1–7.
- Ivanovic, S., Vucenovic, D. & S. Baresa (2014):** Impact of low-cost air travel on tourism economy in Zadar County. *UTMS Journal of Economics*, 5, 1, 113–120.
- Jazdzewska, I. & A. Jagnuszewska, (2017):** Tourism-themed internet portals – are new media creating a new tourist? A case study of Polish students. In: Rogatka, K. & D. Szymańska (eds): *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, No. 35. Toruń, Nicolaus Copernicus University, 35–44.
- Kim, H. & S. L. Richardson (2003):** Motion picture impacts on destination images. *Annals of Tourism Research*, 30, 1, 216–237.
- Kiralova, A. & A. Pavliček (2015):** Development of Social Media Strategies in Tourism Destination. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 175, 1, 358–366.
- Kotler, P., Haider, D. H. & Y. Rein (1993):** *Marketing places: attracting investment, industry and tourism to cities, states and nations*. New York, The Free Press.
- Krajina, Z. & T. Perišin (2008):** *Digitalne vijesti: mediji, tehnologije i društvo*. Zagreb, Goldsmiths College London, Fakultet političkih znanosti.
- Lamb, C., Hair, J. & C. McDaniel (2014):** *Principles of Marketing*. Boston, Cengage Learning.
- Madden, K., Rashid, B. & N. A. Zainol (2016):** Beyond the motivation theory of destination image. *Tourism and Hospitality Management*, 22, 2, 247–264.
- Miller, G., Rathouse, K., Scarles, C., Holmes, K. & J. Tribe (2010):** Public Understanding of Sustainable Tourism. *Annals of Tourism Research*, 37, 3, 627–645.
- Morgan, N., Pritchard, A. & R. Pride (2012):** *Destination Brands*. New York and London, Routledge.
- Mossberger, K., Tolbert, C. J. & R. S. McNeal (2008):** *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- Murphy, L., Benckendorff, P. & G. Moscardo (2007):** Linking travel motivation. Tourist selfimage and destination brand personality. *Journal of travel and tourism marketing*, 22, 2, 45–49.
- Nelson, V. (2017):** *An Introduction to the Geography of Tourism*. Maryland, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Pearce, P. L. (1982):** Perceived changes in holiday destinations. *Annals of Tourism Research*, 9, 2, 145–164.
- Pearce, P. L. (1988):** *The Ulysses factor*. New York, Springer-Verlag.
- Peruško, Z. (2011):** *Uvod u medije*. Zagreb, Sociološko društvo.
- Pike, S. & C. Ryan (2004):** Destination positioning analysis through a comparison of cognitive, affective, and conative perceptions. *Journal of Travel Research*, 42, 4, 333–342.
- Sanchez, M. & I. J. Pulido (2012):** Testing heterogeneous image in cultural/non cultural tourism markets: A latent model approach. *International Journal of Tourism Research*, 14, 3, 250–266.
- Solomon, M. R. (2001):** *Consumer Behaviour: Buying, Having, Being*. New Jersey, Prentice Hall.
- Strategy (2013):** *Strategija razvoja turizma do 2020. godine, Tourism development strategy of the Republic of Croatia until 2020*. Zagreb, The Government of the Republic of Croatia. http://www.mint.hr/UserDocsImages/Tourism_development_strategy_2020.pdf (June 2017).
- Um, S. & J. L. Crompton (1990):** Attitude determinants in tourism destination choice. *Annals of Tourism Research*, 17, 3, 432–448.
- Vareiro, L., Ribeiro, J. C. & P. Remoaldo (2015):** Destination attributes and tourist's satisfaction in a cultural destination. *International Conference on Regional Science: Innovation and Geographical Spillovers: new approaches and evidence*. Facultad de Economía y Empresa de la Universitat Rovira I Virgili, 20. 11. 2015. <http://www.reunionesdeestudiosregionales.org/Reus2015/htdocs/pdf/p1529.pdf> (15. 5. 2016).
- White, C. J. (2004):** Destination image: to see or not to see. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 16, 5, 309–314.
- Xiang, Z. & U. Gretzel (2010):** Role of social media in online travel information search. *Tourism Management*, 31, 2, 179–188.
- Zeng, B. & R. Gerritsen (2014):** What do we know about social media in tourism? A review. *Tourism Management Perspectives*, 10, 1, 27–36.
- Zhang, Z., Zhang, Z. & R. Law (2014):** Positive and Negative Word of Mouth about Restaurants: Exploring the Asymmetric Impact of the Performance of Attributes. *Asia Pacific Journal of Tourism*, 19, 2, 162–180.

SREDNJOVJEKOVNA UTVRĐENJA U POLIMLJU U XIV. I XV. STOLJEĆU

Marijan PREMOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Odsjek za istoriju, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

Gordana ROVČANIN

Univerzitet Crne Gore, Arhitektonski fakultet, Džordža Vašingtona bb, 81000 Podgorica,
Crna Gora
e-mail: goca.rovcnin@gmail.com

IZVLEČEK

Pričujoči članek obravnava srednjeveške utrdbe v Polimlju v 14. in 15. stoletju. Območje Polimlje je geografska enota, ki vključuje porečje reke Lim na ozemljih današnje Črne Gore, Srbije ter Bosne in Hercegovine. Osnova za raziskavo so listine aragonskega-neapeljskega kralja Alfonza V. in "rimskega" kralja Friderika III. Habsburžana izdane bosanskemu vojvodi Štefanu Vukčiću Kosači leta 1448, dokumenti iz Državnega arhiva v Dubrovniku, otomanski popisni defterji iz let 1468/69, 1475/77 in 1477/78, potopisi iz 16. stoletja ter terenske zgodovinsko-geografske raziskave tega območja. Prispevek se osredotoča na naslednje utrdbe: Plav, Bihor grad, Vodički grad, Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Jagat, Severin in Hrsovac. Obravnavane celostno, vse utrdbe na tem območju pripadajo tipu gorskih utrdb, večina pa ima izjemen pogled nad dolino Lima. Analizirali smo njihov položaj, fizično strukturo, videz, faze gradenj, funkcije, kontinuiteto in mejo med Kosačami, Despotovino in Pavlovići v Polimlju.

Ključne besede: utrdbe, Polimlje, pozni srednji vek, Stjepan Vukčić Kosača, Srbska despotovina, meja

LE FORTIFICAZIONI MEDIEVALI SUL TERRITORIO DI POLIMLJE NEL QUATTORDICESIMO E QUINDICESIMO SECOLO

SINTESI

Il presente lavoro si occupa delle fortificazioni medievali sul territorio di Polimlje nel Trecento e Quattrocento. Polimlje rappresenta un'unità geografica che si estende sul bacino del fiume Lim e comprende il territorio montenegrino, serbo e quello della Bosnia ed Erzegovina. I materiali per la ricerca sono stati la letteratura rilevante, le carte rilasciate al duca bosniaco Stjepan Vukčić Kosača da parte del re napoletano Alonso V d'Aragona nel 1444 e 1454 e da parte del re "romano" Federico III d'Asburgo nel 1448, i documenti conservati presso l'Archivio Statale di Ragusa (Državni arhiv u Dubrovniku), i registri di censimento ottomani del 1468/69, 1475/77 e 1477/77, la letteratura di viaggio del Cinquecento e le ricerche storico-geografiche svolte sul campo. Il nostro interesse si concentra sulle seguenti fortificazioni: Plav, Bihor grad, Vodički grad, Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Jagat, Severin e Hrsovac. Nel loro insieme, quasi tutte le fortificazioni presenti su questo territorio appartengono alla tipologia delle fortificazioni montane. La maggior parte di esse dà una splendida vista sulla valle del fiume Lim. Sono stati analizzati la posizione, struttura fisica, aspetto, fasi di costruzione, funzione, continuità e confine tra Kosači, Despotovina e Pavlovići a Polimlje.

Parole chiave: fortificazioni, Polimlje, Tardo Medioevo, Stjepan Vukčić Kosača, Despotovina Serba, confine

UVOD

Prikazivanje srednjovjekovnih utvrđenja je veliki i vrlo složen istraživački zadatak. Istraživanje sustava obrane, osobito tragova fortifikacionih uporišta, predstavlja jednu od važnih tema u izučavanju dešavanja u prošlosti. Ovom značajnom temom, osim povijesničara, bavili su se arheolozi i arhitekti. Do sada su objavljeni samo pojedinačni radovi – članci i rasprave – koji obrađuju pojedina utvrđenja. U njima se dolazilo do nekih novih saznanja i uočeni su problemi koje treba rješavati.¹ Ne postoji studija o svim utvrđenjima u Polimlju. Izrada ovog članka predstavlja pokušaj da se riješe pojedina pitanja (analiza položaja, fizička struktura, izgled, etape građenja, funkcija, kontinuitet i da se rekonstruira granica između Kosača, Despotovine i Pavlovića), da se dosadašnja parcijalna proučavanja objedine, prošire i sintetiziraju, tako da se sveobuhvatno i multidisciplinarno obrade. To podrazumijeva blisku suradnju povijesničara, arheologa, arhitekata i drugih srodnih disciplina.

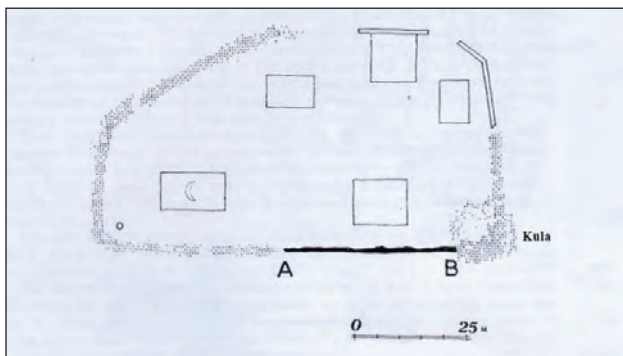
Dolina Lima pruža se od Gusinja, ispod Prokletija, sve do ušća Lima u Drinu kod Međeđe. Dugačka je oko 220 kilometara. Oblast Polimlje geografski se dijeli na: Gornje, Srednje i Donje. Gornje Polimlje prostire se od Gusinja i Plava do Berana, a obuhvaća sliv gornjeg toka rijeke Lim. Okružuju ga planine: Bjelasica (2139 m) i Visitor (2211 m) sa zapadne, Prokletije (2694 m) sa južne, Mokra gora i Cmiljevica (1984 m) sa istočne strane. Srednje Polimlje zahvata srednji dio doline Lima, od Bijelog Polja do Prijepolja. Pruža se meridijanskim pravcem i okružuju ga planine: Bjelasica (2137 m) i Lisa (1509 m) sa lijeve strane, Ozren (1641 m), Jadovik (1734 m) i Zlatar (1627 m) sa desne strane, zatim tu su i kraške visoravni Bihora i Korita. Donje Polimlje prostire se od Prijepolja do ušća Lima u Drinu i okruženo je planinama: Pobjenik (1423 m), Starovlaške planine i Sjenička kotlina. Oblast predstavlja geografsku cjelinu, koja obuhvaća sliv Lima na teritorijima današnjih država Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine (Lutovac, 1961, 33–34; Dragović, 2004, 6–7, 16–36). U današnjem administrativno-teritorijalnom pogledu Polimlje čine općine: Gusinje, Plav, Andrijevića, Berane, Petnjica, Bijelo Polje (pripadaju državi Crnoj Gori), Prijepolje, Priboj (pripadaju Srbiji) i Rudo (pripada Bosni i Hercegovini).

Na prostoru Polimlja u srednjovjekovnim povijesnim izvorima i literaturi pominju se kao župe i „zemlja“ sedam manjih ili većih predionih cjelina: Plav, Budimlja, Lim, Ljuboviđa, Zvijezd, Crna Stena i Dabar (Mijatović, 1979, 209–223; Mišić, 2003, 73–88). Ova oblast do 1355. godine nalazila se u sastavu srpske srednjovjekovne dinastije Nemanjića. Feudalno rasulo koje je u Srpskom Carstvu nastalo poslije smrti cara Dušana (1355.), odrazilo se i na društveno-političke prilike u

Polimlju. Tada je Donje Polimlje zauzeo humski knez Vojislav Vojinović (početak XIV. stoljeća–25.X.1363.), a potom njegov nasljednik Nikola Altomanović 1368. godine proširio na prostor skoro čitavog Polimlja. On je uklonjen sa povijesne pozornice 1373. godine (Premović, 2013, 196–197). Srpski knez Lazar i bosanski ban Tvrtko međusobno su podijelili veliku oblast župana Nikole. Bosanskom banu pripali su Donje Polimlje, dio Srednjeg Polimlja sa manastirom Mileševom i Prijepoljem. Knezu Lazaru pripala je dolina Uvca i župe Lim, Ljuboviđa, Budimlja i Plav (Blagojević, 2011, 312–316). Bosanski ban Tvrtko 26. listopada 1377. godine u manastiru Mileševi krunisao se kraljevskom titulom i proglasio se za „kralja Srbijem, Bosni i Pomorju i Zapadnim stranam“ (Ćirković, 1997, 277–305). Poslije pogibije kneza Lazara u Kosovskoj bici 1389., srpski oblasni gospodar Vuk Branković je u razdoblju od 1389. do 1392. godine zauzeo župe: Lim, Ljuboviđu, Budimlju i Plav (Blagojević, 2009, 22–27). Iznenadnom smrću bosanskog kralja Tvrtka, ožujka mjeseca 1391. godine, nastaju krupne promjene u Bosni. Vojvoda Vlatko Vuković uzeo je pod upravu Donje Polimlje i dio Srednjeg Polimlja, sa manastirom Mileševom i Prijepoljem. Sljedeće godine Vlatko je umro, a njegove posjede naslijedio je njegov sinovac Sandalj Hranić Kosača (Kurtović, 2009, 37–42, 377). Poslije sloma Vuka Brankovića 1396. godine, njegovim dijelom Polimlja (Gornje i dio Srednjeg) upravljao je knez Stefan Lazarević. Ovaj dio Polimlja ostao je u sastavu srpske srednjovjekovne države sve do pada pod osmansku vlast 1455. godine (Dinić, 1978, 160–163, 173–176; Šćepanović, 1979, 61–69; Premović, 2012, 63–66). U ožujku 1435. godine Sandalj je umro, naslijedio ga je sinovac Stjepan Vukčić Kosača. U prvoj polovici listopada 1448. godine uzeo je titulu hercega (Ćirković, 1964, 106–108). U jednoj povelji o isplati, 6. travnja 1449. godine, Stjepan je u svojoj intulaciji isticao da je „Stipan, Božijom milošću herceg od svetoga Save i gospodar humski i primorski i veliki vojvoda Rusaga bosanskog, knez drinski i k tomu“ (Mihaljčić, 2002, 323). U citiranoj tituli iskazana je njegova samostalnost, a od ovog datuma ustalila se jedinstvena titula herceg od svetoga Save (*duh Sancti Sabbae*). Posebno je istaknut kult Svetoga Save, čime je naglašavao, preko manastira Mileševa, gdje su ležale „Savine mošti“, vezu svojih zemalja sa starom srpskom državom i dinastijom Nemanjića. Prema ovoj tituli hercegovina zemlja bit će nazvana Hercegovina, a taj naziv sačuvat će se do danas (Ćirković, 1964, 10, 106–108; Ćirković, 1987, 176–177).

Dolina Lima i njenih pritoka, pružale su kao i ukupna konfiguracija terena, povoljne uvjete za promet, pa je cijela oblast Polimlja u srednjem vijeku bila prekrivena mrežom karavanskih putova. U srednjem vijeku Polimlje

1 Pregled dosadašnjih istraživanja o utvrđenjima u Polimlju: Mijović, Kovačević, 1975, 97–98, 127; Nikolić, 1975, 35–44; Minić, 1976, 101–110; Dinić, 1978, 198–200, 250–251; Spasić, 1996, 35–69; Spasić, 2000, 93–107; Bunardžić, Bunardžić, Derikonjić, Gavović, 2008, 48–66; Mišić, 2010, 127, 130, 180, 208, 314; Gavrić, Kovačević, 2013, 277–308.

Sl. 1: Plan ostataka utvrđenja Plav (Mijović, Kovačević, 1975, 127)

je imalo intezivne trgovačke odnose sa Dubrovnikom. Iz Dubrovnika je roba za Polimlje najčešće otpremana Drinskim (*via Drine*) ili Jezerskim putem (*via Jesera*). Ova oblast predstavljala je jednu od važnih raskrižja na Balkanskom poluotoku, jer je povezivala središnje i istočne djelove Balkana sa središnjim dijelom jadranske obale i panonskim basenom (Premović, 2015, 695–696).

Utvrđenja na ovom prostoru imala su vojni karakter i strategijski značaj. Podizana su pored putova, na pogodnom mjestu gdje mu je sama priroda pružala zaštitu, na planinskom prevoju, na grebenu, nad rijekom, na ušću jedne rijeke u drugu kako bi štitele putove i sprječavale prodore neprijatelja. U tvrđavama su bile skoncentrirane vojničke posade sa zadatkom da kontroliraju i brane područje kojim dominira utvrđenje. Nastale su u XIV. i u prvoj polovici XV. stoljeća, zbog ratova između oblasnih gospodara i sve češćih prodora Osmanlija u Srbiju i Bosnu. Utvrđenja u Polimlju možemo podijeliti u dvije grupe. U prvu grupu spadaju: Plav, Bihor grad (Gornje Polimlje) i Vodički grad (Srednje Polimlje), koji su teritorijalno pripadali srednjovjekovnoj Srbiji. U drugu grupu spadaju utvrđenja koja su pripadala Bosni, odnosno bosanskoj obitelji Kosača: Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Jagat, Severin i Hrsovac. Ova utvrđenja u Donjem i Srednjem Polimlju nalazila su se na samoj granici sa srpskom Despotovinom i bosanskom obitelji Pavlovića. Svojim povijesnim, funkcionalnim i tipološkim karakteristikama sastavni su dio fortifikacionog sustava oblasti Kosača. Granica Despotovine slabo je bila utvrđena, jer je iz prve grupe samo Vodički grad bio pogranično utvrđenje.

GRAD U PLAVU

Plavsko–gusinjska kotlina izrazita je geografska cjelina, koja je imala u prošlosti važan gospodarsko–prometni značaj. Na ovom prometnom raskrižju jedan put je vodio niz Lim u Budimlje, a drugi prema Rugovskoj Bistrici u Peć. Povijesni izvori pominju Plav u srednjovjekovnim hrisovuljama (Lutovac, 1973, 127–129). U prvoj Dečanskoj hrisovulji iz 1330. godine navodi se u *Plavu grad* (Grković, 2004, 68). Iznad Plavskog jezera,

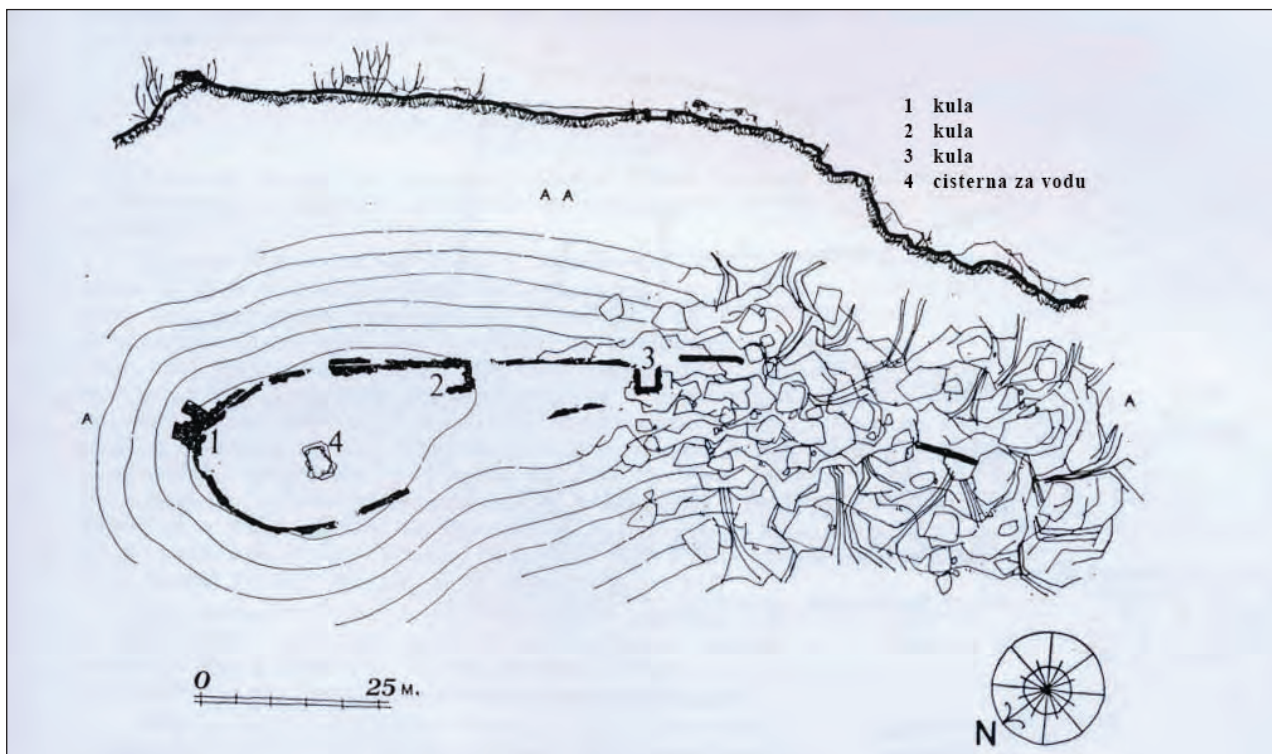

Sl. 2: Položaj i ostaci utvrđenja Plav na Materizi (<http://muslimanicg.info/wp-content/uploads/2016/12/pl2.jpg>)

na uzvišici Materizi, nalazi se mjesto Grad, tu se danas nalazi Stara džamija. Početkom sedamdesetih godina XX. stoljeća ovo utvrđenje istraživali su P. Mijović i M. Kovačević (1975.). U vrijeme njihovog istraživanja vidio se jedan zid za koji smatraju da potječe iz perioda srednjeg vijeka. Po konfiguraciji terena nazirala se kula i zidovi nekadašnjeg manjeg grada. Današnji Plav je nastao kao podgrađe utvrđenja (97). Prilikom terenskog obilaska, danas je taj zid slabo vidljiv. Na ovom lokalitetu nisu vršena arheološka ispitivanja, što otežava pristup ovoj temi. Na osnovu pomena u dečanskoj hrisovulji možemo zaključiti da je Grad postojao u prvoj polovici XIV. stoljeća, ali možda je nastao i ranije. Nephodno je u budućnosti sproveli sistematska arheološka istraživanja da bi mogli rekonstruirati prvobitni izgled utvrđenja, razdvajanje faza gradnje, analizu pokretnog arheološkog materijala i pouzdano utvrditi vrijeme nastanka.

BIHOR GRAD U PETNJICI

Na granici srednjovjekovne župe Budimlje, iznad sela Bioče, u Gornjem Polimlju, na mjestu gdje se Lim sastaje sa svojom pritokom Lješnicom, nalazi se lokalitet Gradina. Na brdu Gradina (1057 m) u selu Podgrađe

Sl. 3: Situacioni plan ostatka utvrđenja Bihor (Mijović, Kovačević, 1975, 97)

podizhu se ruševine utvrđenja, koje istraživači vezuju za grad Bihor (Novaković, 1882, 323–347).

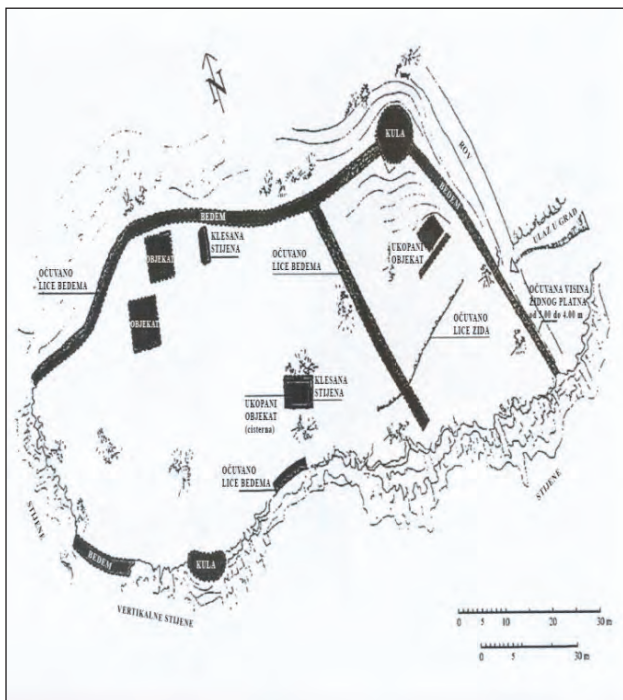
Ostaci utvrđenja nalaze se na dosta visokom i stjenovitom brdu.² Od Lima do zidina ima dobar sat hoda. Grad je vladao jednim dijelom doline Lima i dolinama manjih rječica koje se u njega ulivaju, otuda i njegov zgodan obrambeni položaj i mjesto za kontrolu važnih putova (Mijović, Kovačević, 1975, 97). Utvrđenje Bihor nalazilo se na značajnoj prometnici koja je dolinom Lima spajala Budimlje s putovima u Nikolj-pazaru i Plavom na jednoj i Sjenicom i Novim Pazarom na drugoj strani (Premović, 2012, 84, 89).

Bihor se prvi put pominje 5. studenog 1450. godine u jednom dubrovačkom dokumentu, kao mjesto gdje je upućen dubrovački karavan (*in loco vocato Bichor*), a jedan tovar svile ostavljen je kao zalog zbog nekih poreza (*pro aliquibus daciis*) (DADU, LDF, sv. 24, fol. 10, 5.XI.1450). Dragocjenu dopunu pisanim izvorima predstavljaju materijalni ostaci utvrđenja. Najprostraniji dio se pruža prema sjeveru (40 x 50 metara). Na jugozapadnoj strani nalazi se uži dio koji se završava u obliku klina. Cio zaravnjeni prostor bio je opasan zidom. Gradski bedem je zidan od krečnjačkog kamena. Utvrđenje je podignuto na zaravnjenom krečnjačkom rtu u pravcu sjeveroistok–jugozapad. Dužina tvrđave u ovom pravcu je 80 metara, dok se njegova širina, prilagođena reljefu, kreće od 10 do 50 metara (Lutovac, 1967, 18–21; Pre-

Sl. 4: Dio očuvane zidne mase na dijelu središnje kule Bihora (fotografija: M. Premović, 2009)

² Tvrđava se nalazi na teritoriju općine Petnjica (Crna Gora).

Sl. 5: Situacioni plan Vodičkog grada (Spasić, 2000, 98)

mović, 2012, 97). Utvrđenje je bilo potpuno nepristupačno, sem sa jedne strane od Podgrađa i predjela Police. Ali i sa ove strane moralo se peti poprečnim stazama da bi se stiglo do tjemena uzvišenja na kome je grad (Lutovac, 1973, 121–125). Stjenoviti dio vrha brda vjerojatno nije bio obuhvaćen kontinuiranim zidovima, jer je sam po sebi već potpuno nepristupačan odozdo. Na sjeverozapadnom zidu uočava se ojačavanje postojećeg zida, što nam ukazuje da su vršene određene prepravke. Ova ojačanja su urađena od strane Osmanlija i mogu se smjestiti u drugu polovicu XV. stoljeća, u vrijeme učvršćivanja osmanske vlasti u Gornjem Polimlju (Miljković, 2007, 129).

Na jugozapadu nalaze se ostaci temelja četverokutne kule. U centralnom dijelu utvrđenja nalazi se cisterna za prikupljanje kišnice oko koje su vidljivi tragovi prostorića. Opskrba vodom predstavljala je poseban problem za tvrđavu, što je slučaj i sa ostalim tvrđavama koje su bile na teško pristupačnim i strmim brdima (Mišić, 2007, 123; Premović, 2012, 98). Na južnoj strani ispod Gradine nalazi se malo selo Podgrađe (Lutovac, 1967, 18–21).

Utvrđenje je nastalo u razvijenom srednjem vijeku (XIV. stoljeće) (Mišić, 2007, 123). Po gradu Bihoru dobila je ime čitava oblast od rijeke Lješnice do Kumaničke klisure. Zanimljivo je da ime Bihor nosi i jedna oblast

Sl. 6: Ostaci zidina Vodičkog grada (fotografija: dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture – Kraljevo)³

u Erdelju u Rumuniji.⁴ Poslije osvajanja Bihor grada 1455. godine od strane Osmanlija (Stojanović, 1927, 238), osmanska posada u njemu će boraviti sve do kraja XIX. stoljeća. U većini dosadašnje literature mislilo se da je grad Bihor uništen, pa obnovljen u prvoj polovici XVI. stoljeća. Međutim, popis posadnika *tvrđave Bihor* iz 1477./78. godine bilježi aktivnost utvrđenja poslije osvajanja. Riječ je o sumarnom popisu Paša sandžaka, kome je tada pripadao i predio Bihora. Ovaj popis predstavlja najranije podatke o ovom utvrđenju iz razdoblja osmanske vlasti. U Bihor gradu popisani su: zapovjednik tvrđave (dizdar), imam, 25 običnih posadnika (mushafiza) i svi su bili muslimani (Katić, 2011, 53–66). O značaju grada Bihora dovoljno je navesti to da je ubilježen na jednoj osmanskoj karti iz prve polovice XVI. stoljeća, među najvažnijim gradovima Balkanskog poluotoka (Lutovac, 1973, 121–125). Zbog ovako zgodnog položaja, Bihor je bio središte, ne samo uže okolice, već i ključna točka u Gornjem Polimlju.⁵

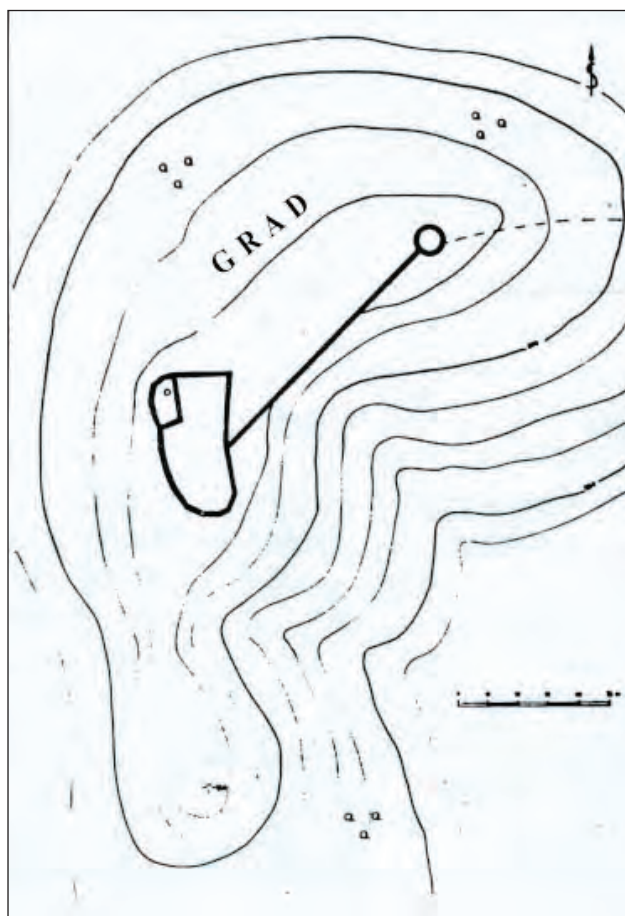
VODIČKI GRAD U PRIJEPOLJU

U ataru sela Sopotnice (kod zaseoka Vodice), na oko 14 km jugoistočno od današnjeg grada Prijepolje u Srbiji, u Srednjem Polimlju, nalaze se ostaci srednjovjekovnog *Vodičkog grada*. Ovo utvrđenje se ne pominje u srednjovjekovnim dokumentima. Zahvaljujući manjim arheološkim iskopavanjima koja su sprovedena krajem

³ Zahvaljujemo se Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu na ustupljenim fotografijama i davanju suglasnosti da se objave.

⁴ O oblasti Bihor vidjeti više u: Novaković, 1882, 323–347; Lutovac, 1967, 7–30; Ršumović, 1986, 7–73.

⁵ Tijekom 2010. godine Polimski muzej u Beranama započeo je sondažna arheološka istraživanja tvrđave Bihor. Otvorene su dvije ispitne sonde, a pronađeno je oruđe iz XIX. stoljeća i turski novac. Otpočeta arheološka istraživanja nijesu završena. Usmeno priopćenje arheologa Predraga Lutovca.

Sl. 7: Situacioni plan uvrđenja Jagat (Nikolić, 1975, 41)

XX. stoljeća, ali nisu završena, moguće je dati odgovore na pojedina pitanja. U povijesnoj znanosti utvrđenje je dobilo ime Vodički grad, jer se nalazi kod zaseoka Vodice (Spasić, 1996, 55).

Ostaci tvrđave nalaze se na jednom od teško pristupačnih vrhova Malog Brusovnika (1216 m), koji predstavlja prirodan, zaravnjeni prostor, površine od oko 4.000 m². Jugoistočna strana utvrđenja je gotovo nepristupačna, jer su tu litice koje se spuštaju u kanjon Vodičkog potoka. U sjeverozapadnom dijelu očuvali su se bedemi u dužini od oko 15 m. Na toj strani se nalaze ostaci gornjeg utvrđenja, tu je locirana kapija. Njezin ulazni prostor širok je 1,75 m, visina zida kapije iznosila je oko 4 m, a debljina zida 1,40. Za građenje ovih zidova korišten je pritesani kamen nejednake veličine. Osim sjeverne, prilazne strane, sa svih ostalih strana teren je gotovo sasvim nepristupačan, pa zato i nije bilo potrebe za moćnim zidovima. Na dijelu bedema koji se pružaju u pravcu juga, nalaze se dva visoka otvora, uska prema spoljašnjoj strani bedema, a šira prema unutrašnjoj. U pitanju su puškarnice, prilagođene za najranije tipove

Sl. 8: Ostaci zida i kule Jagata (fotografija: S. Derikonjić, 2016)⁶

vatrenog oružja na ovim prostorima, koje su bile u upotrebi u prvoj polovici XV. stoljeća. Posadnici utvrđenja koristili su ove otvore za puške kukače, a možda i za ručne topove. U unutarnjem prostoru grada nalazilo se nekoliko građevina. Tu se paralelno sa zidom sjeveroistočnog bedema pružaju ostaci još jednog bedema, koji je očigledno zatvarao ovaj prostor, čineći jezgro grada. Prema jugozapadu, u pravcu rijeke Lim, utvrđenje je imalo kulu kvadratnog oblika tlocrta. U unutarnjem dijelu tvrđave, nalaze se tragovi sa ostacima cisterne za vodu (Spasić, 2000, 96–101).

Korisna obavještenja o održavanju utvrđenja i gradova u Srbiji u XIV. stoljeću nalaze se u Dušanovom zakonu iz 1349. godine. U članu 127. regulira se izvršavanje obaveze „gradozidanja“, pa se navodi: „za zidanje grada, gdje se grad obori, ili kula, da naprave građani toga grada i župa što je toga grada“ (Marković, 1986, 74). To govori da su građani među prvima dužni da poprave svoja utvrđenja, ali i cijela župa koja pripada dotičnom gradu.

U podnožju utvrđenja nalazilo se podgrađe, zatim srednjovjekovna nekropola. Pronađeni su ostaci kaldrimisanog puta koji vodi prema toponimu Carine, što ukazuje na blizinu granice. Vodički grad nalazio se u srpskoj Despotovini, na granici prema teritoriju kojim su vladali bosanski oblasni gospodari Kosače. Sagrađen je prvoj polovici XV. stoljeća kao pogranično utvrđenje. Nalazio se na dominantnom mjestu, imao je zadatak da kontrolira granicu i dolinu Lima. Osiguravao je putni pravac koji je išao od Komorana za Sjenicu i Trgovište, zatim put od Prijepolja i Mileševa prema Sjenici (Spasić, 1996, 55–56).

JAGAT U PRIBOJU

Na lijevoj obali Lima, na vrhu planine Mali Bić (926 m), nalaze se ostaci grada *Jagata*. Najlakše je utvrđenje prići iz sela Crnuzi. Grad je imao nepravilan četverokutni oblik. Na sjevernoj strani utvrđenja u zidni plato uklopljena je kula. Unutrašnjost kule ima površinu od oko 120 m² i u njoj se nalazi cisterna za vodu. Na terenu

6 Zahvaljujemo se arheologu Savu Derikonjiću na ustupljenim fotografijama i davanju suglasnosti da se objave.

su vidljivi ostaci dva zida koji su išli prema unutrašnjosti tvrđave i sijekli je pod pravim kutom. Površina koju obuhvaćaju zidovi grada ima oko 1.200 m², a debljina zidova je 2,80 m. Na zapadnom dijelu nalazi se jedna manja kula, čija je unutarnja površina 50 m², a debljina zida je samo 1 m. Očuvani dio zida visok je oko 2 m. Ovu isturenu kulu i samo utvrđenje spaja zid dužine od 90 m, debljine 120 cm, dok visina očuvanog zida iznosi od 1,5 do 3,5 m (Lutovac, 1960, 3; Nikolić, 1975, 39–42).

U srednjovjekovnim pisanim izvorima utvrđenje se ne spominje. Povijesna dokumenta i putopisci iz XVI. stoljeća daju nam podatke o ovom utvrđenju. U nekim zapisima pominje se pod imenom Pribon. U svom putopisu Benedikt Kuripešić 1530. godine zapisao je da je vidio grad Pribon i njegove stare zidine. Putopisac Leonardo Nogarol, član poslanstva Josipa Lamberga (namjesnik Kranjske), 1532. godine pominje varošicu Pribon i njene stare bedeme. Pomenuti putopisci putovali su kroz Polimlje prema Carigradu, kod osmanskog sultana, kao izaslanici ugarsko-hrvatskog kralja Ferdinanda I (Matković, 1881, 200–201, 214). Jedan zapis iz 1579. razrješava nedoumicu imena utvrđenja, dijelom u kome stoji: *mesto Priboi Jagat* (Spasić, 1996, 44). Po arhitektonskim odlikama tvrđava je nastala početkom XV. stoljeća. Prilikom njenog zauzimanja 1465. godine Osmanlije su je strušile. U XVI. stoljeću bila je u ruševinama, što nam potvrđuju putopisci. Početkom XIX. stoljeća tvrđava je obnovljena. Osmanlije su iz nje branile granicu Bosne i Hercegovine od oslobođene Srbije. Na Austro-Ugarskoj karti iz 1914. godine na tom mjestu je upisano *Ruine Jagod* (Nikolić, 1975, 39, 44). Ni ovo utvrđenje nije arheološki istraženo do kraja.⁷

UTVRĐENJA NA PROSTORU DONJEG I SREDNJEG POLIMLJA U POVELJAMA STJEPANU VUKČIĆU KOSAČI OD ALFONSA V. ARAGONSKOG (1444. 1454.) I FRIDRIHA III. HABZBURŠKOG (1448.)

Poslije smrti bosanskog kralja Tvrtka II. u jesen 1443. godine otpočelo je razdoblje neprijateljstva između novog kralja Stefana Tomaša i velikog vojvode Stjepana Vukčića, koji se tada još bliže povezao sa Osmanlijama. Kralj Tomaš je našao za saveznika Ivaniša Pavlovića u Bosni, a od drugih država Venecija mu je bila najprirodnija jer je bila u ratu sa Kosačama. Mlečani su istisnuli vojvodu iz Donje Zete, a kralju Tomašu i vojvodi Ivanišu prišli su vojvoda Sladoje Semković i Radivojevići. Početkom siječnja 1444. godine ovaj savez postigao je velike uspjehe protiv vojvode Stjepana. Saveznici su uspjeli da ga potisnu u dolinu Neretve, a veljače 1444. godine trg Drijeva je bio u njihovim rukama. U takvoj situaciji

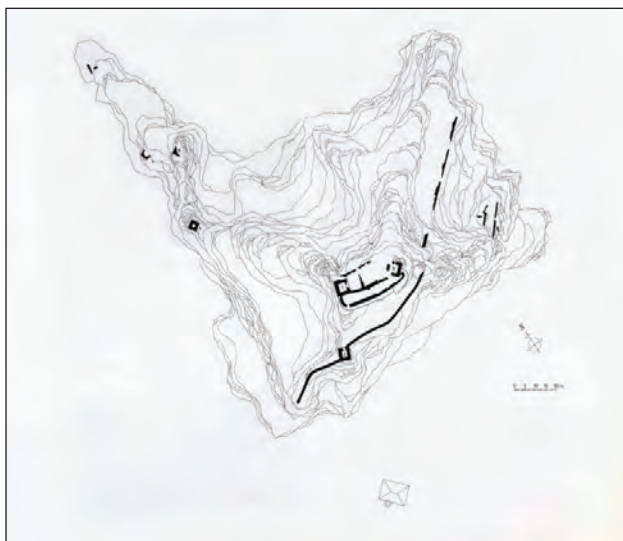
Stjepan Vukčić je bio prisiljen potražiti saveznika i zaštitnika na drugoj strani. Odmetnuvši se od kralja Bosne, prihvatio je vrhovnu vlast aragonsko-sicilijanskog kralja Alfonsa V. (1416.–1458.) (Ćirković, 1964, 71–75).

Najvažniji dokument koji govori o utvrđenjima na prostoru Srednjeg i Donjeg Polimlja predstavljaju povelje Stjepanu Vukčiću Kosači, koje su izdali kralj Alfons V. Aragonski u dva navrata i Fridrih III. Habzburški. Prva povelja je izdata u Napulju 19. veljače 1444., kojom Alfons V. potvrđuje sve pobrojane posjede vojvode Stjepana. Povelja kralja Alfonsa otkriva šta su obje strane nudile jedna drugoj i tražile. „Predavajući“ se kralju, Stjepan je nudio da izdržava 1.000 napuljskih konjanika (napuljska strana je izračunala da ta suma iznosi 32.004 dukata godišnje), ali je zauzvrat tražio da se Alfons uzme kod rimsko-njemačkog vladara, Venecije, bosanskog kralja i vojvode Ivaniša Pavlovića da mu se vrate oduzeti posjedi. Kralj je ne samo na to pristao već je obećao da će uložiti takav trud kao da su u pitanju njegovi teritoriji i prima ga za *suo vero et bono recommendato*, dok je Stjepan primio aragonskog kralja kao „starijeg“ brata za zaštitnika i branitelja. Drugom poveljom izdatom u Beču 20. siječnja 1448. godine, to isto čini i Fridrih III. Iz uvoda ove povelje saznajemo da je on zapravo potvrdio Stjepanu Kosači jednu raniju povelju, kojom je kralj i car Žigmund Luksemburški (1387.–1437.) vojvodi Sandalju Hraniću potvrdio gradove koji se u njoj navode. Dokument su kasnije verificovali Albert II. Habzburški (1437.–1439.) i Elizabeta, kraljica Ugarske i Češke (1439.–1440.). Treću povelju Alfons V. izdaje 1. lipnja 1454., sa sličnim sadržajem kao povelju iz 1444. godine.⁸ Ove povelje prvorazredni su izvor podataka o posjedima Stjepana Vukčića. U njima su označena utvrđena mjesta (*castra*) i u većini slučajeva daje se ime župe. Veliki broj utvrđenih gradova navedenih u poveljama iz 1444., 1448. i 1454. godine nalazi se na ovom prostoru. Utvrđeni gradovi sa vojnim posadama štitali su važne putove i prolaze, a prema rasporedu u poveljama može se sagledati organizacija obrambenog sustava. Većina njih ima veliki strategijski značaj: kontrolira dolinu Lima ili brane prilaze kroz kanjone manjih rječica koje se na ovom prostoru ulivaju u Lim. U vojnoj organizaciji Kosača utvrđenja su imala izuzetan značaj. Bila su to ključna uporišta obrane o kojima je ovisila sudbina određenih oblasti. Čin osvajanja bio je nezamisliv, bez zauzimanja utvrđenog grada. Jaka uređenja i sustavi fortifikacija predstavljali su garanciju opstanka države. U poveljama na ovom prostoru popisano je šest utvrda: Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Severin i Hrsovac.

Utvrđenje *Mileševac* smješteno je na vrhu litice, na ulazu u klisuru rijeke Mileševske, udaljeno je 2 km jugoistočno od manastira Mileševe, 7 km istočno od Prije-

7 U rujnu 2017. godine Zavičajni muzej u Pribuju započeo je arheološka iskopavanja, koja će nam pomoći da se odredi prvobitna gradnja i kasnije prepravke.

8 O poveljama Stjepana Vukčića Kosače, koje su izdali kraljevi Alfons V. Aragonski (1444. i 1454.) i Fridrih III. Habzburški (1448.), opširnije vidjeti u: Thallóczy, 1914, 359–363, 378–380, 394–400; Dinić, 1978, 178–251; Ćirković, 1964, 75–77; Vego, 1980, 452–486 (sa faksimilima povelje iz 1444. i 1448.); Mulić, 2004, 69–72; Spremić, 2005, 356.

Sl. 9: Situacioni plan sa tlocrtom ostatka utvrđenja Mileševac (Gavrić, Kovačević, 2013, 280)

polja, na mjestu današnjeg naselja Hisadžrik. Mileševski grad vršio je funkciju zaštite manastira Mileševe i trga Prijepolja. Tvrđava se sastojala od dva grada: Gornjeg i Donjeg. Sa južne strane nalazilo se podgrađe i jedini prilaz gradu (Deroko, 1950, 129–130; Mišić, 2010, 180). Plan utvrđenja ukazuje da nema kontinuiranih zidova koji zatvaraju čitav branjeni prostor, već samo na najvišem dijelu koji ima funkciju citadele. Citadela čine dvije kule, smještene na suprotnim krajevima. Kule su povezivala dva zida, iz prvaca zapad–istok, koji su danas djelimično sačuvani. Zidovi su sačuvani u različitim visinama, zid prema zapadu je visok preko 8 m, dok su ostali niži. Kula je zidana lomljenim i pritesanim kamenom, uz upotrebu drvenih greda kroz masu zida. Na unutarnjim površinama zidova postoje otvori od grede, nekadašnje međuspratne drvene konstrukcije. Na istočnom kraju citadele nalazi se druga kula, koja je nepravilnog četverokutnog oblika tlocrta (trapezoid). Jugoistočni zid je sačuvan do oko 6 m visine, a u sjeveroistočnom zidu postoji prozorski otvor širine 0,70 m i visine 1,50 m. Zidovi druge kule su zidani lomljenim i pritesanim kamenom, osim ugaonika, koji su izvedeni od pravilno tesanih komada sige i sve je vezivano krečnim malterom. Južno od citadele nalazi se dugačak zid koji se pruža u pravcu istok–zapad i jedna kula koja ga presjeca bliže zapadnom kraju. Zid i kula su izgrađeni tako da se između njih i južnog visokog zida citadele formira jedna veća neravna površina širine 10–12 m i dužine oko 40 m. Unutar utvrđenja postoji izvor pitke vode što je omogućavalo obranu od potencijalne duge opasade. Funkciju obrambenih zidova za veći dio bra-

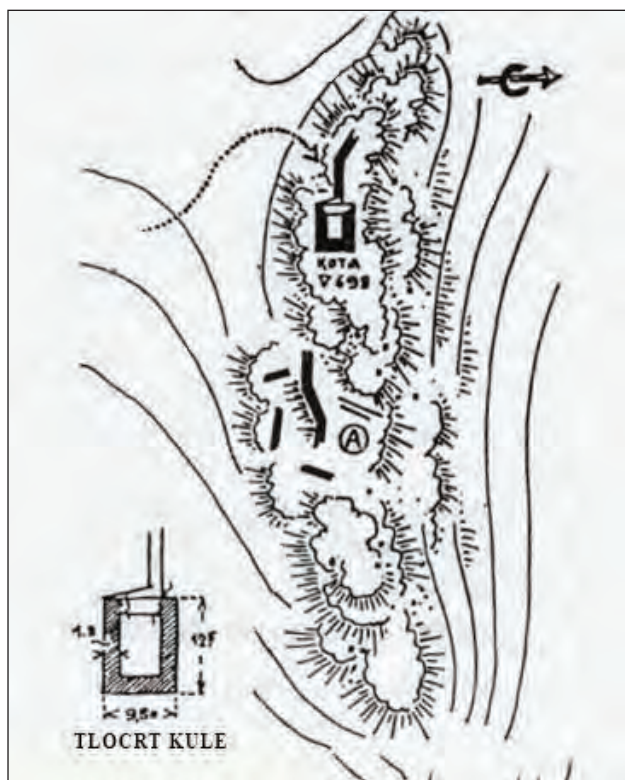

Sl. 10: Položaj Mileševca (fotografija: M. Premović, 2011)

njenog prostora preuzimaju vertikalni stjenoviti odsjeci. Na pozicijama gdje bi napadač eventualno mogao da savlada stijenu, postoje zidovi i kule. Sam teren je diktirao tlocrt utvrđenja i prostorna rješenja. Jedina slaba točka koja je omogućavala pristup u grad je jugoistočna strana, zbog čega je baš tu podignuta kapija čiji ostaci i danas postoje (Gavrić, Kovačević, 2013, 280–286). Položaj utvrđenja na strmom uzvišenju čini ga nepristupačnim ili djelimično teško pristupačnim.

Mileševac se prvi put pominje u povelji Alfonsa V. iz 1444. kao *Mileseuischi*. On se pominje u povelji kralja Fridriha III. 1448. *Mileschetsky*, a u drugoj Alfonsovoj povelji iz 1454. kao *Mileseuschi* (Dinić, 1978, 198–199). Sedamdesetih godina XX. stoljeća obavljena su minimalna arheološka istraživanja, koja nisu pružala dovoljno podataka za precizno datiranje (Minić, 1976, 100–104). Najnovija istraživanja ukazuju da je utvrđenje sagrađeno u XIV. stoljeću. Arheološka iskopavanja iz prošlog stoljeća dala su neke podatke koja se odnose na sustav obrane. Otkrivene su strjelice, djelovi oklopa, pancir i jedna puška kukača iz XV. stoljeća. Jugoistočno od Mileševca, na blagoj padini prema rijeci Mileševki, nalaze se ostaci jednobrodne crkve, u narodu poznate kao Ružica, koja je sagrađena u XIII. stoljeću (Gavrić, Kovačević, 2013, 287–292). Osmanlije su Mileševac osvojile 1465. godine,⁹ mada postoji mišljenje da je osmanska posada ušla u grad 1439. godine (Šabanović, 1959, 28). Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine bilježi aktivnost tvrđave poslije osvajanja. Posadu Mileševca činilo je 19 posadnika, a dizdar tvrđave bio je Skender. Posadnici tvrđave bili su iz raznih krajeva: Kasim iz Anadola, Iljas iz Ćustendila i dr. (Aličić, 2008, 222–227). Prema podacima osmanskog deftera za sandžak Hercegovinu iz 1475./77. godine posadu grada Mileševca sačinjavalo je 21 vojno lice (Čar–Drnda, 1985, 112).

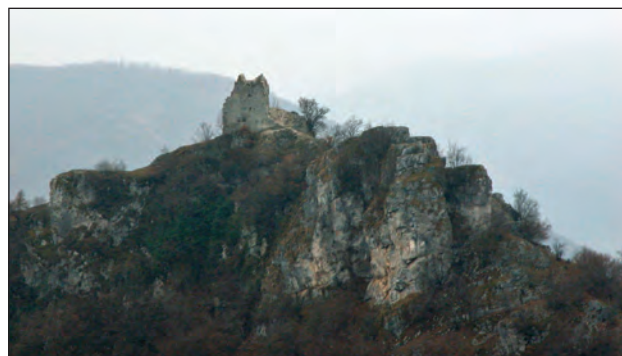
⁹ Vidjeti o tome više u: Čar–Drnda, 1985, 113. U prvoj polovici ožujka 1466. herceg Stjepan, u jednoj molbi upućenoj Veneciji, izričito spominje i Mileševac među gradovima koje su Osmanlije osvojile: *E mandi dala suo maista mio fiol conte Vulatcho, chel debia sollicitar la maiesta sua, chel dovesse succurer li diti castelli, de li qual cinque cattelli tre sono perssi*, Milleseuaç (Ljubić, 1891, 351).

Sl. 11: Situacioni plan ostataka uvrđenja Kovin (Deroko, 1950, 116)

Srednjovjekovna tvrđava *Kovin* (narod je naziva i Jerinin grad) nalazi se na oko osam kilometara sjeverno od Prijepolja, na lijevoj obali Lima, u blizini sela Džurova, na vrhu kamenitog uzvišenja. Utvrđenje je postavljeno na pravcu rijeke i klisure, pa je pristup bio moguć samo sa jugozapadne strane. Na najuzvišenijoj terasi podignuta je masivna četverokutna kula, dok su ostali dijelovi utvrđeni zidovima samo na onim mjestima gdje je pristup utvrđenju bio lakši. Najveći dio prirodno je bio utvrđen liticama koje padaju na sve strane, koje su činile grad nepristupačnim sa cijele istočne, sjeverne i južne strane. Na terasastim površinama nalaze se ostaci cisterne iz koje se tvrđava opskrbljivala vodom (Minić, 1976, 104; Terzić, 1997, 508; Mišić, 2010, 130). U podnožju utvrđenja, na oko 500 m prema jugozapadu, nalazi se prapovijesno nalazište (Fostikov, 2012, 422).

Kao tvrđava Stjepana Vukčića Kosače pominje se u poveljama Fridriha III. iz 1448. (*castrum Conin*) i Alfonsa V. iz 1454. godine (*civitate Chovino*) (Dinić, 1978, 199–200). Tvrđavu Kovin pominje osmanski poznati putopisac Evlija Čelebija 1664. godine. Po njegovom kazivanju grad je podignut za vrijeme srpskih kraljeva, a osvojen je za vrijeme Kosovske bitke 1389. godine (Čelebija, 1967, 388). Međutim, ne postoje pouzdani podaci da li je Kovin sagrađen prije XV. stoljeća. Veoma je teško odrediti vrijeme njegovog nastanka bez sistematskih istraživanja, prevashodno arheoloških.

Sl. 12: Položaj i ostaci Kovina (fotografija: S. Derikonjić, 2017)

Oštrik se prvi put pominje u povelji Fridriha III. 1448. godine (*castrum Ostrich*), iza Mileševca, Kovina i Severina. U drugoj povelji (1454.) pominje se *civitate Ostrich* između Mileševca i Kovina. Kao razlog nepominjanja u prvoj povelji iz 1444., leži u pomjeranju granice Kosača nekoliko godina kasnije (Dinić, 1978, 251; Vego, 1980, 472, 484). Najnovija arheološka istraživanja locirala su ostatke tvrđave na brdu Oštrik (1283 m), u Zlatarskim Čelicama, na teritoriju današnje općine Nova Varoš u Srbiji. Našu pažnju usmjerićemo ka onom što su na svijetlo dana iznijela arheološka istraživanja. Utvrđenje je, oblikom i veličnom, prilagođeno zaravnjenom prostoru. Bilo je izuzetno dobro učvršćeno sa bedemima i kulama na kutovima. Spoljašnji zidovi napravljeni su od kamena u cijeloj dužini. Na sjeveru se nalazi litica, uz koju je podignut tanji zid od sitnog kamena. Na toj strani se naziru ostaci jedne ili dvije građevine. Zidna platna najčešće su širine 0,70 do 0,90 m, a bila su zidana sitnim kamenom i povezana krečnim malterom. Nekoliko prirodno udubljena u padini bilo je prilagođeno za tlocrte objekata. Izduženi uski plato uz istočnu stranu utvrđenja zaravnjen je i iskorišten za podizanje veće građevine između dvije kutne kule, dok je veći dio utvrđenja nagnut prema zapadu. Prirodno udubljenje uz južnu građevinu iskorišteno je za podizanje cisterne za vodu, čiji su ostaci vidljivi na terenu. Za razliku od drugih utvrđenja u Polimlju (Bihora, Mileševca i Kovina) Oštrik je imao relativno veliki unutarnji prostor. Između dva zida, od nešto krupnijeg kamena izgrađen je ulaz u utvrđenje i formirana dvostruka kapija. Istočno od tvrđave pronađeni su ostaci prapovijesnih humki i ostaci staništa, što svjedoči o kontinuitetu naseljenosti ovog prostora. U susjednoj Kratovskoj dolini nalazilo se sjedište obitelji oblasnih gospodara Vojinovića–Altomanovića. Ispod Oštrika nalaze se ostaci njihovih dvorova, ubicirani su u selu Rutoši na lokalitetu Kuljani (na terenu su vidljivi ostaci zidova i kula). U blizini Rutoša nalazi se i manastir Sv. Nikole u župi Dabar, Vojinovići su bili drugi njegovi ktitori i izabrali su ga kao mjesto za sahranjivanje članova svoje obitelji (Bunardžić i suradnici, 2008, 48–66). Utvrđenje na Oštriku opredijeljeno je kao kasno srednjovjekovni grad, kao jedno u

Sl. 13: Situacioni plan utvrđenja Oštrik (Bunardžić i suradnici, 2008, 53)

Sl. 14: Ostaci zida utvrđenja Oštrik (Bunardžić i suradnici, 2008, 54)

nizu utvrđenja koje prati sjeveroistočni dio granice velikog posjeda hercega Stjepana Vukčića Kosače, prema srpskoj Despotovini.

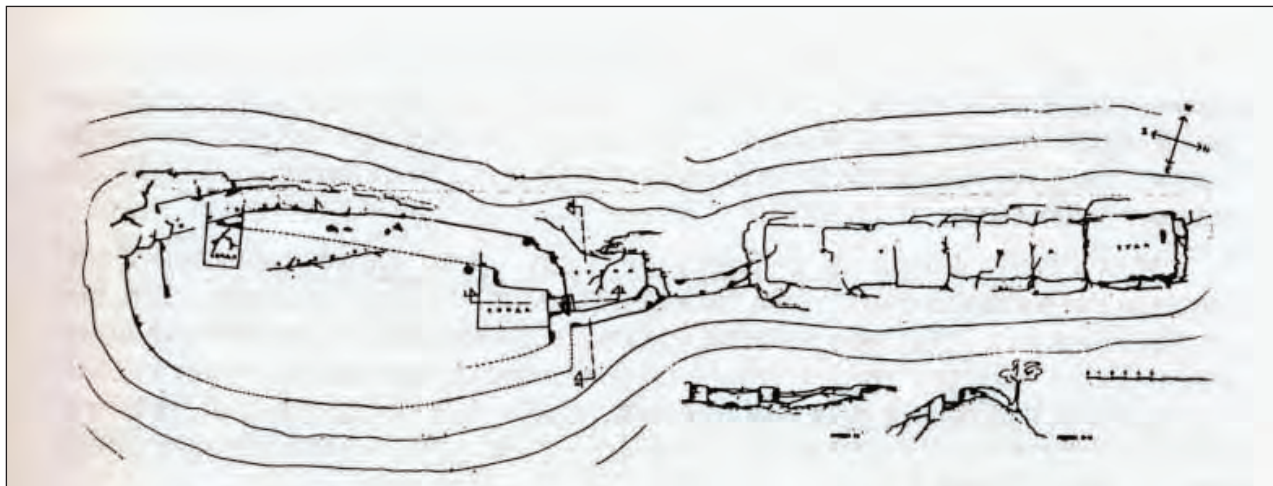
Tvrđava *Klek* prvi put se pominje u povelji Alfonsa V. iz 1444. godine (*Chechnauchoy castello con lo contato*), kao utvrđenje na granici prema srpskoj Despotovini (Vego, 1980, 466, 469). Nalazi se na oko 3 km sjeveroistočno od Oštrika, na lijevoj obali rijeke Uvac, na lokalitetu Grad. Utvrđenje *Klek* u selu Rutoši pozicionirano je na oštroj okuci rijeke Uvac, pa je prirodno okruženo sa tri strane rijekom, a prilaz je jedino bio moguć sa jugozapadne strane. Izgrađen je na zaravnjenom vrhu stijene, pristupačan jedino jednim uskim usjekom u stijenu, dok se sa ostalih stijena nalaze vertikalne litice.¹⁰ Tvrđava je oblikom i veličinom prilagođena konfiguraciji terena, odnosno prati njegov prirodni izduženi oblik. Bedemi su otkriveni samo na pojedinim mjestima prostiranja, ali je vidljivo da idealno prate ivicu zaravni. Ostaci četverokutne kule nalaze se na samom vrhu, pa je izvjesno da se radilo o kuli-osmatračnici, izgrađenoj od lomljenog i pritesanog kamena u malteru. Na terasastim zaravnima nalaze se tragovi manjih zgrada. Ovo utvrđenje je malih dimenzija, u njemu je stalno boravila samo vojna posada zadužena da kontrolira i čuva prolaz dolinom Uvca. U podnožju, na jugozapadnoj strani od uzvišenja na kome je grad, prema arheološkim nalazima prostiralo se podgrađe (Minić, 1976, 105–106; Obrenija, Minić, 1980, 308–309). Kao hercegov posjed navodi se u poveljama Fridriha III. *castrum Klekh* (1448.) i Alfonsa V. *civitatis Clech cum castris*

et pertinentiis suis (1454.) (Dinić, 1978, 198).

Idući dalje niz Lim, na prostoru između Rudog i Priboja, nalazi se srednjovjekovno utvrđenje *Severin*. Ostaci se danas nalaze na vrhu brda Medustene, oko dva km jugoistočno od današnjeg naselja Sjeverina.¹¹ Utvrđenje ima tlocrt oblika nepravilnog trokuta i pokriva površinu od oko pola hektara. Dvije strane čine zidovi koji su danas sačuvani u visini od 4,5 m, a treća strana je provalija iznad kanjona rijeke Sutjeske. Oblik tvrđave, koji je pozicioniran uz samu provaliju, pokazuje maksimalno prilagođavanje terenu. Zidovi su zidani s obje strane od krupnog kamena različitih dimenzija. Na mjestu gdje se sučeljavaju dva zida nalazi se kula kružnog tlocrta koja se manjim dijelom uklapa u bedemske zidove, a većim dijelom izlazi izvan linije bedema. Spoljni obim kule je 47 m, zid je debljine 240 cm, a unutarnja površina oko 80 m². Kula je zidana s oplatom na obje strane zida, a sredinu ispunjava kamen koji je zaliven malterom. U zidu su vidljivi ostaci drvenih greda koje su služile kao armatura, što je bio tipičan način zidanja srednjovjekovnih utvrđenja u Polimlju. Visina očuvanog zida kule je različita i iznosi od 5 do 12 m. U jugozapadnom dijelu nalazila se kapija. Kao dodatak obrani oko utvrđenja nalazio se rov, koji je branio pristup. Uloga Severina je bila da kontrolira prolaz kroz klisuru rječice Sutjeske i da brani Drinski put, od Goražda prema Pljevljima i Prijepolju, lijevom obalom Lima (Nikolić, 1975, 36–39; Mišić, 2010, 253). U blizini Severina, na suvremenom groblju sela Pristoje, nalazi se srednjovjekovna nekro-

¹⁰ Sedamdesetih godina XX. stoljeća arheološki je istražen samo krajnji sjeverni i južni dio utvrđenja (Obrenija, Minić, 1980, 308–309).

¹¹ Toponim Severin postoji u Hrvatskoj kao naseljeno mjesto i općina, u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji. U Rumuniji postoji grad Drobeta-Turnu Severin, u povijesnoj pokrajini Vlaška (Nikolić, 1975, 35–36).

Sl. 15: Situacioni plan sa tlocrtom ostatka utvrđenja Kleka na Uvcu (Obrenija, Minić, 1980, 308)

pola, na kojoj su sačuvana dva reljefna ornamentirana stećka. Na prostoru Donjeg Polimlja nalazi se veliki broj srednjovjekovnih nekropola iz XIV. i XV. stoljeća (Bejtić, 1971, 191–194; Mišić, Fostikov, 2016, 34–35).

Prvi pisani podatak o tvrđavi potječe iz povelje Alfonsa V. 1444. godine (*Serauansche, castello con contato*) (Dinić, 1978, 241). Na osnovu oblika kule arheolozi smatraju da je nastao u prvoj polovici XV. stoljeća (Nikolić, 1975, 38). Severin se ubraja u manje poznate i veoma rijetko posjećivane trgovačke karavanske postaje u Polimlju. Uz utvrđenje razvilo se podgrađe, bez razvijene gospodarske funkcije (Premović, 2015, 706). Krajem siječnja 1449. godine zabilježeno je, da je Dmitar Vukošić *qui stat sub Seuerino in Polimie, homo domini chercech Stiepani*, opljačkao i ubio jednog Dubrovčanina (DADU, LDF, sv. 22, fol. 11, 30. l. 1449). Utvrđenje se pominje u povelji Fridriha III. 1448. (*castrum Serverin*), kao i povelji Alfonsa V. iz 1454. godine (*civitate Severino cum castris et pertinentiis*) (Dinić, 1978, 241–242). Severin je upisan u poimeničnom popisu iz 1475./77. godine kao selo, čiji su prihodi ulazili u sastav timara Arslana i Arnauta Karadoza, posadnika tvrđave Mileševac (Aličić, 1985, 593).

Naziv "Polimlje" prvi put je zabilježen 1444. godine prilikom popisa utvrđenja Hrsovac (*Creseuaz Opolimio, castello con lo contato*). U poveljama Stjepanu Vukčiću Kosači utvrđenje je upisano 1448. (*castum Hersewetz*) i 1454. (*civitate Chronam cum castris et pertinentiis suis*), kao njegov posjed. Ova tvrđava nalazila se ispod Severina, a na tom prostoru postoji lokalitet Gradina na koti 1191 m nadmorske visine, za koju se smatra da se tu nalazio Hrsovac. Nažalost, ovaj lokalitet nije arheološki istražen, što otežava pristup ovoj temi, jer nema pisanih podataka o njemu. U neposrednoj blizini lokaliteta nalazi se toponim Hrašće (Dinić, 1978, 250;

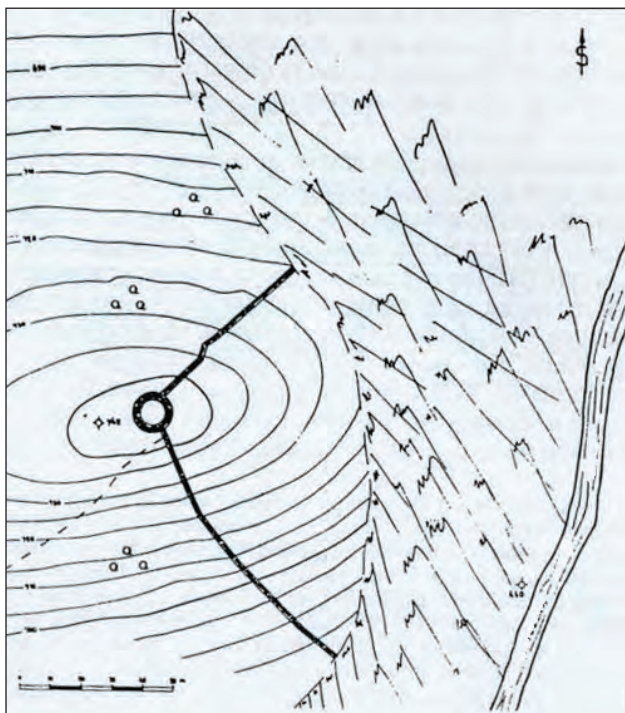

Sl. 16: Ostaci utvrđenja Kleka (fotografija: dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika kulture – Kraljevo)

Mišić, 2010, 314). Očigledno je utvrđenje Hrsovac imalo vojno stratešku namjenu, u nizu utvrđenja Kosača, na granici prema srpskoj Despotovini sa jedne strane i oblasti obitelji Pavlovića sa druge strane.

Promatrana u cjelini, gotova sva utvrđenja na ovom prostoru (osim Grada u Plavu) pripadaju tipu brdskih utvrđenja.¹² Teren na kome su tvrđave podignute sastoji se od vrlo složenih slojeva u petrografskom (facijalnom) smislu. To su slojevi krečnjaka, laporaca, rožnaca, škriljaca, tufova, pješčara, konglomerata, breča, eruptivnih i nekih

12 Većina tvrđava u poznom srednjem vijeku na prostoru Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine pripada tipu brdskih utvrđenja. Vidjeti: Mijović, Kovačević, 1975; Popović, 1995, 33–52; Mišić, 2010.

Sl. 17: Situacioni plan utvrđenja Severin (Nikolić, 1975, 36)

drugih stijena. Ovi slojevi u osnovi pripadaju paleozoiku i trijasi, a najviše su zastupljene stijene iz takozvane dijabaz-rožnačke formacije (Lutovac, 1961, 33–34; Dragović, 2004, 16–36). Primijenjena fortifikaciona rješenja u veoma pojednostavljenim formama oslikavaju uzore iz srednjovjekovne vojne arhitekture. Nepravilnim oblicima, tlocrt utvrđenja je obično dobro prilagođen reljefu, što je omogućavalo da se smanje debljine bedema i da se gradnja kula svede na najmanju moguću mjeru. Smještena na obroncima planina, nad rijekom, na ušću rijeke, odsječeni od planinskog masiva dubokim usjecima, većina utvrđenja mogla bi se svrstati i u poseban tip gradova, karakterističan za srednjovjekovno razdoblje čitave srednje Europe, izdvojen kao odsječeni grad ili *Abschnittsburg* (Spasić, 1996, 67). O graditeljima utvrđenja danas se ništa ne zna. Imajući u vidu već navedene odlike koje su uočene, a uspoređujući sa bosanskim utvrđenjima, moglo bi se zaključiti da najvećim dijelom predstavljaju ostvarenja domaćih majstora. U procesu građenja učestvovalo je lokalno stanovništvo, koje je pribavljalo materijal. Vjerojatno su bili angažirani u izgradnji i zidari iz Primorja (Popović, 1995, 51).

Na arhitekturu utvrđenja u Polimlju utjecao je stil Romanike. Elementi romanike primjećuju se u karakterističnom tlocrtu grada, sa jedinstvenim prostorom, relativno niskim bedemima, zdepastoj glavnoj kuli kvadratnog ili pravokutnog (rijetko kružnog) oblika tlocrta, građevin-

Sl. 18: Ostaci utvrđenja Severin (fotografija: M. Bunardžić, 2014)¹³

skim detaljima svedene i stroge forme, pri izgradnji ulaznih, kutnih i bočnih kula (Spasić, 1996, 68).

U pisanim dokumentima nemamo podataka o brojnosti vojnih posada za svako utvrđenje pojedinačno. Uz vojnu posadu, u obranu tvrđava uključivali su se i stanovnici župe. Brojnost vojnih posada najbolje ilustriraju podaci iz osmanskih deftera, koji su nastali ubrzo poslije zauzimanja Polimlja od strane Osmanlija. U sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468./69. u utvrđenju Mileševac upisano je 20 vojnika sa zapovjениkom (Aličić, 2008, 222–227). U poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka posadu Mileševca sačinjavalo je 21 vojno lice (Aličić, 1985, 244, 252–259, 319, 336–340; Čar-Drnda, 1985, 112). U Bihor gradu 1477./78. godine popisano je 26 vojnika sa zapovjednikom (Katić, 2011, 53–66). Na osnovu ovih podataka možemo zaključiti da je u utvrđenjima u Polimlju obično boravilo od 20 do 30 vojnika.

Većina utvrđenja imala su svoja podgrađa. U razdobljima mira jedan dio posade boravio je u njima. Podgrađa su važni i sastavni dio srednjovjekovnih utvrđenja, jer se u njima živjelo i tamo su se obavljale sve funkcije. Kompletна vojna posada boravila je kada je prijetila opasnost ili kada je tvrđava napadnuta. Za vrijeme osmanskog osvajanja (1455., 1463. i 1465.) veliki broj utvrđenja stradao je na ovom prostoru. U osmanskim popisima upisana su samo utvrđenja Mileševac i Bihor. Zbog svog povoljnog geografskog i vojnog položaja, Osmanlije su u njima smjestile svoje vojne posade. Ostale tvrđave na ovom prostoru napuštaju i uništavaju (Plav, Vodički grad, Jagat (Turci su ga obnovili tek u XIX. stoljeću), Kovin, Oštrik, Klek, Severin i Hrsovac). Osmanskoj državi nije odgovarao veći broj utvrđenja jer

13 Zahvaljujemo se arheologu mr Marini Bunardžić na ustupljenim fotografijama i davanju suglasnosti da se objave.

Sl. 19: Srednjovjekovna utvrđenja u Polimlju u XIV. i XV. stoljeću i granica između Kosača, Pavlovića i srpske Despotovine

se njihova glavna osvajačka vojska povlačila, pa su u samo strateški značajnijim tvrđavama ostavljali posadu.

U toponomastici Polimlja primjetna je znatna učestalost naziva: Gradina, Gradac, Kula, Kuline, Podgradina, Podgrad, Zagrad, Zagradina, Zgrade, Gradinica itd. Njihova brojnost ukazuje na mogućnost da se na ovom prostoru nalazi veći broj ostataka antičkih i srednjovjekovnih utvrđenja, što svjedoči o kontinuitetu naseljenosti ovog prostora (Bejtić, 1976, 97, 102–107; Fostikov, 2016, 341–357). Veoma je teško odrediti vrijeme nastanka utvrđenja ukoliko nemamo pisanih podataka, zato je neophodno sprovesti sistematska arheološka istraživanja.¹⁴

GRANICA U POLIMLJU IZMEĐU KOSAČA, PAVLOVIĆA I SRPSKE DESPOTOVINE

Krajem XIV. i početkom XV. stoljeća granica u Polimlju bila je dinamična i često se mijenjala. Na pomicanje granice utjecali su razni politički čimbenici: česte promjene na bosanskom prijestolju, ratovi Bosne s Dubrovnikom i Ugarskom, sukobi Sandalja i antagonizmi s ostalim oblasnim gospodarima, njegova zauzetost teritorijalnim aspiracijama i osvajanjima na jugu i na jugoistoku (Sandalj je stekao i posjed obitelji Sanković i tako izašao na rijeku Neretvu), prodor Turaka i njihovo uplitanje u unutarnje sukobe.

Promjene nestalne granice u Donjem i Srednjem Polimlju mogu se pratiti kroz dubrovačke izvore, koji nas o tome na nekoliko mjesta izričito obavještavaju. Dubrovčani su brižljivo bilježili smjene vlasti i pomicanje granice, kojima je izgleda najviše bilo izloženo Donje Polimlje. Kao pogranična oblast između Kosača, Pavlovića i Srbije, ovo područje postaje predmet njihovih pretenzija. Njihova sukobljavanja naročito su izražena krajem XIV. i u prvim desetljećima XV. stoljeća.

U dokumentima se naglašava da područje oko manastira Svetog Nikole 1395. (*contrata S. Nicolai de Bagna partium Bossine*) i krajem studenog 1397. (*contrata S. Nicolai de Bagna partium Bossine*) pripada Bosni (Jireček, 1959, 487; Šakota, 1981, 17). U srednjem vijeku postojala su dva Dabra: Dabar u Donjem Polimlju i Dabar u Humskoj zemlji. Dubrovački izvori izričito su bilježili kada je u pitanju humski Dabar u Bosni (*de Dabar Regni Bosna*, 12.VIII.1398.) (DADU, DC, sv. 33, fol. 31, VIII. 1398.). U jednom ugovoru od 30.IV.1395. za Dabar se kaže *de Dabar, partium Sclavonie* (DADU, DC, sv. 36, fol. 157, 30.IV.1395.). Tri godine kasnije, u srpnju 1398. spominje se Veselko pokojnog Milše Čekanića *de Xadbra partium Sclavonie* (DADU, DC, sv. 33, fol. 119, 12.VIII.1398.). Pod termininom *Sclavonia* u Dubrovačkim arhivskim knjigama isključivo se označava Srbija (Dinić, 1978, 33–36). U jednoj bilješci iz Dubrovačkog

arhiva saznajemo da je Banja 1405. godine bila u vlasti kneza Pavla Radenovića (Ćirković, 2003, 41). Tijekom 1405. godine i Bukovica je ušla u sustav teritorija kneza Pavla. O tome nam govori sljedeći podatak: tijekom rujna 1405. vlasi ponosnici trebalo je da prenesu 52 tovara tkanina i druge robe *in Nabuchovica ad Lim super territorio comitis Pauli* (Ćuk, 2002, 381). Bukovica se nalazila nizvodno od manastira Banje, na desnoj obali Lima, prema Drini. Pri samom ušću Lima u Drinu, na planini Bujak, Pavlovići su imali svoju carinu. Do nove teritorijalne promjene došlo je iste godine u korist Srbije. Prema ugovoru od 18. srpnja 1405. navodi se jasna odrednica pripadnosti Banje *ad partes Sclavoniae in loco vocato ecclesia S. Nicolay* (Dinić, 1978, 123; Šalipurović, 1979, 205). Sljedeće godine došlo je i do smjene vlasti i pomicanja granice Srbije prema Prijepolju. U jednom ugovoru, koji je registriran u Dubrovniku, krajem svibnja 1406.: vlah Herak Milošević, ponosnik, obavezao se dubrovačkom trgovcu Petru Lukareviću da će prevesti tkaninu i druge robe u mjesta Bukovicu i Prijepolje (*ad partes Sclavonie videlicet in duobus locis primo in Buchoviza et in Priepogle*). Iz ovog izvora saznajemo da se Prijepolje 1406. godine nalazilo u sastavu Srbije, ali se nije dugo održalo u njenom sastavu (Ćuk, 2002, 381). Za manastir Svetog Nikole u Banji pouzdano se zna da se u razdoblju od 1405.–1415. nalazio u sastavu Despotovine. Ovi izvori jasno određuju da se tada dio Dabara, i to samo desna obala Lima, našla u granicama Srbije (Šalipurović, 1979, 196, 203; Mišić, 2012, 71; Mišić, 2014, 20–22). U isto vrijeme, za crkvu Svetog Apostola Petra u župi Lim često je u ugovorima stajalo da karavani idu: *ad partes Sclavonie ad ecclesiam S. Petri ultra flumen* (Dinić, 1978, 123).

Kao osnova za prikazivanje granice Kosača u Polimlju, mogu se uzeti povelje Alfonsa V. (1444. i 1454.) i Fridriha III. (1448.) u kojima se navode pogranična utvrđena mjesta (vojna utvrđenja) kao dio fortifikacionog sustava. Utvrđenja su činila jedan niz koji je približno pratio tok rijeke Lim i pravac granice sjeveroistočnog dijela hercegovih posjeda. Njihovo lociranje povremeno na lijevoj, a povremeno na desnoj obali Lima, ukazuje da se granica pružala približno obalom rijeke.

Granica Kosača u Polimlju išla je od utvrđenja Pavlovića Brodar, koje je smješteno iznad lijeve obale Drine, naspram ušća Lima u Drinu (Bejtić, 1976, 107). Nizvodnim tokom lijeve obale Lima granica je išla do utvrđenja Hrsovac, zatim prema Severinu. Prateći liniju utvrđenja i konfiguraciju terena granica je išla prema Jagatu. Obuhvaćajući lijevu obalu župe Dabar, granica je negdje između manastira Svetog Nikole i grada Kovina na lijevoj strani Lima, prelazila na desnu obalu (Mišić, 2012, 72). Na desnoj strani Lima, prema njegovom ušću graničili su se posjedi Kosača i Pavlovića. Pod vlašću

¹⁴ Imamo primjer, da su rezultati arheoloških iskopavanja promijenili datiranje utvrđenja na Gradini – Čadinje, smješteno 2 km jugozapadno od Prijepolja. Bez opipljivih dokaza Spasić (2002) navodi da je Čadinje "utvrđeni grad srednjovjekovnog trga Prijepolje" (84). Međutim, arheološka iskopavanja ukazuju da način gradnje i malobrojni ulomci keramike smještaju lokalitet u razdoblje kasne antike (Bulić, Aleksić–Čevrljaković, 2013, 213–224).

Pavlovića bila je planina Bujak, Ustikolina, Međeđa, Višegrad i Dobrun (Dinić, 1978, 182, 185–186). Granica je išla na utvrđenje Klek u Rutošima (sjevernije od njega nalazi se selo Radoinje), obuhvaćala je dolinu Kratovske rijeke, zatim preko utvrđenja Oštrik u Zlatarskim Čelicama, gdje je planina Kitonja prirodna granica. Cijela dolina Uvca ostaje Despotovini, a dolina rječice Bistrice pripadala je Kosačama. Granica Kosača prema Mileševcu išla je obroncima Zlatara iznad sela Gornja Bistrica i zaseoka Zlatara, spuštajući se u izvorišni dio rijeke Mileševke. Obuhvaćajući župu Crnu Stenu i manastir Mileševu, granica se preko planine Jadovnika spuštala prema Brodarevu (Mišić, 2012, 73–74). Na ovakav pravac granice ukazuje međusobna blizina pojedinih utvrđenja. Rastojanje između dvije susjedne tvrđave obično ne prelazi 15 km u ravnoj liniji (npr. između Kovina i Oštrika), a najčešće je i znatno manje (Oštrika i Kleka). Ova blizina ukazuje na veoma jaku graničnu obranu.

Dubrovački izvori opisuju od 1422. do 1437. godine bosansko selo Brezu kao granično mjesto između Bosne i Srbije. U nekoliko ugovora Breza se navodi kao: *usue ad locum que dicitur Bries ad confinia de Bosna et Sc-*

lauonia (19. lipnja 1425.); *ad Bresam ad confinia Sclauonie* (3. listopada 1436.); *usque ad locum Brese confinis Sclauonie* (15. travnja 1437.). Srednjovjekovna Breza odgovara današnjem selu Breza, između sela Mataruge i Kozice, u pljevaljskom kraju. Nedaleko od Breze kao prvo mjesto u Despotovini spominju se Komarani. Prema ugovoru od 4. veljače 1434. da bi se odredio položaj Komarana navodena je Breza *usque villam vocatam Comarani in Briesa districtum Sclauonie*. Komarani su danas predio i istoimeno selo sjeverno od Brodareva (Ćuk, 1987, 61–73; Premović, 2015, 702–703). Dakle, granica se provlačila između Breze i Komarana, tako da je Maoče pripadalo hercegu (Dinić, 1978, 256). Granica je na Taru izbijala u oblasti Dobrilovine i obuhvaćala župu Brskovo, pa je dalje išla preko planine Sinjajevine razvođen tako da su doline rijeka Bistrice, Štitarice i Plašnice pripadale despotu, a zapadni dio Sinjajevine pripadao je Kosačama (Luković, 2005, 142). Zatim je granica išla prema Morači, a potom na Tušinu (u Drob-njaku/Uskocima) i između rijeka Morače i Gračanice (Luković, 2009, 133–134). Ova granica Kosača održala se sve do pada pod osmansku vlast 1465. godine.

MIEVEAL FORTIFICATIONS IN POLIMLJE IN THE 14TH AND 15TH CENTURY

Marijan PREMOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Department of History, 81400 Nikšić, Danila Bojovića bb, Montenegro
e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

Gordana ROVČANIN,

University of Montenegro, Faculty of Architecture, Džordža Vašingtona bb, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: goca.rovcnin@gmail.com

SUMMARY

In this paper we presented the medieval fortifications in Polimlje in the 14th and 15th centuries. The Polimlje region is a geographical entity, which includes the Lim river basin, on the territories of today's countries of Montenegro, Serbia as well as Bosnia and Herzegovina. We can divide fortifications in Polimlje into two groups. The first group includes: Plav, Bihor town (Upper Polimlje) and Vodički town (Middle Polimlje), which were territorially part of medieval Serbia. The second group includes fortifications that belonged to Bosnia, actually to Bosnian Kosača family: Mileševac, Kovin, Oštrik, Klek, Jagat, Severin and Hrsovac. The fortifications in this area had a military character and a strategic importance. They were raised near the roads, in a convenient place where nature provided protection, on a mountain pass, a ridge, above a river, at the mouth of rivers, to protect the roads and prevent the arrival of the enemy. Permanent military crews were concentrated in the fortifications, with the task to control and defend an area dominated by a fort. Fortifications were built in the 14th and in the first half of the 15th century as a reaction of the dissolution of the central government, because of the wars between the area masters and the increasingly frequent breakthroughs of the Ottomans to Serbia and Bosnia, to protect trade and trade routes.

The general characteristics of the Polimlje fortresses are: they are built on terrain elevations, in strategically important places, most of them have relatively small dimensions, the shape is irregular and they are very adapted to the terrain, inside the fortifications there are residential buildings and a water tank. In general, almost all the fortifications in Polimlje belong to the type of hill fort. The number of military crews in fortifications is best illustrated by data from the Ottoman census. In the summary census book of Bosnia Sanjak from 1468/69 and in the Hercegovina Sanjak from 1475/77 in the Mileševac fortress, 21 military members were enrolled. In Bihor city in 1477/78 26 soldiers were registered with the commander. According to this data, we can conclude that usually 20 to 30 soldiers have been engaged in the fortresses.

During the Ottoman conquest (1455 and 1465), a large number of fortifications were destroyed in this area. In the mentioned Ottoman censuses only the fortifications Mileševac and Bihor were enrolled. Bearing in mind favorable geographical and military position, they were used by Ottomans for locating their military crews, while some other fortifications, within this area, were left and destroyed (Plav, Vodički grad, Jagat, Kovin, Oštrik, Klek, Severin and Hrsovac). A larger number of fortresses were not in the interest of the Ottoman state, because its main invading Armed Forces was in the phase of withdrawal, and therefore it used only strategically significant fortresses for military crews.

Keywords: fortifications, Polimlje, late Middle Ages, Stjepan Vukčić Kosača, Serbian Despotovina, border

IZVORI I LITERATURA

- Aličić, A. S. (1985):** Poimenični popis sandžaka vilažeta Hercegovina. Sarajevo, Orijentalni institut.
- Aličić, A. S. (2008):** Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine. Mostar, Islamski kulturni centar.
- Čelebija, E. (1967):** Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama. Sarajevo, Svjetlost.
- DADU, DC** – DADU, Diversa Cancellariae (DC).
- DADU, LDF** – Državni arhiv u Dubrovniku (DADU), Lamenta de foris (LDF).
- Grković, M. (2004):** Prva hrisovulja manastira Dečani. Beograd–Dečani, Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije–Arhiv Srbije–Srpski pravoslavni manastir Visoki Dečani–Muzej u Prištini.
- Ljubić, Š. (1891):** Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium: od godine 1453 do 1469, knj. 10. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Marković, B. (1986):** Dušanov zakonik. Beograd, Prosveta–Srpska književna zadruga.
- Matković, P. (1881):** Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka (II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta). Zagreb, RAD Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, LVI, 141–233.
- Stojanović, Lj. (1927):** Stari srpski rodoslovi i letopisi. Beograd–Sr. Karlovci, Srpska kraljevska akademija–Srpska manastirska štamparija.
- Thallóczy, Von L. (1914):** Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München–Leipzig, Duncker & Humblot.
- ZZSKV** – Zavod za zaštitu spomenika kulture u Krajevju (fotografije).
- Matković, P. (1881):** Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka (II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta). Zagreb, RAD Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, LVI, 141–233.
- Bejtić, A. (1971):** Rudo i rudski kraj kroz vjekove. U: Sijarić, Ć. (ur.): Rudo: spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade. Pljevlja, Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, 180–209.
- Bejtić, A. (1976):** Stari gradovi u donjem Polimlju. Starinar, XXVI, Beograd, 97–109.
- Blagojević, M. (2009):** O izdaji ili neveri Vuka Brankovića. Zbornik Matice srpske za istoriju, 79–80, 7–42.
- Blagojević, M. (2011):** Srpska državnost u srednjem veku. Beograd, Srpska književna zadruga.
- Bulić, D. M. & M. Aleksić–Čevrljaković (2013):** Novi rezultati istraživanja u blizini Prijepolja – zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta Gradina–Čadinje. U: Filipović, V., Arsić, R. & D. Antonović (ur.): Rezultati novih arheoloških istraživanja u severozapadnoj Srbiji i susednim teritorijama. Beograd–Valjevo, Srpsko arheološko društvo–Zavod za zaštitu spomenika kulture, 213–224.
- Bunardžić, R., Bunardžić, M., Derikonjić, S. & P. Gavović (2008):** Topografija Polimlja. Sv. 1. Beograd, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Čar–Drnda, H. (1985):** Prilog proučavanju prošlosti grada Mileševca. Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića, XI, Prijepolje, 111–117.
- Ćirković, S. (1964):** Herceg Stefan Vučić–Kosača i njegovo doba. Beograd, Naučno delo.
- Ćirković, S. (1987):** Mileševa i Bosna. U: Đurić, V. J. (ur.): Mileševa u istoriji srpskog naroda. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 137–143.
- Ćirković, S. (1997):** Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana. Beograd, Equilibrium.
- Ćirković, S. (2003):** Pavlovića zemlja (Contrata de Paulovich). U: Vasić, M. & R. Kuzmanović (ur.): Zemlja Pavlovića: srednji vijek i period turske vladavine. Banja Luka, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 37–45.
- Ćuk, R. (1987):** Breza i Komorani – srednjovekovnanaselja u Polimlju. Istorijski časopis, XXXIV, 61–73.
- Ćuk, R. (2002):** Kosače i Polimlje. U: Bratić, R. (ur.): Kosače–osnivači Hercegovine. Bileća–Gacko–Beograd, Prosvjeta–Fond “Vladimir i Svetozar Ćorović”, 378–388.
- Deroko, A. (1950):** Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. Beograd, Prosveta.
- Dinić, M. (1978):** Srpske zemlje u srednjem veku: istorijsko-geografske studije. Beograd, Srpska književna zadruga.
- Dragović, R (2004):** Polimlje: priroda, turizam, održivi razvoj. Beograd, Srpsko geografsko društvo.
- Fostikov, A. (2012):** Izveštaj sa istorijsko-geografskog rekognosciranja Prijepolja i okoline. Mileševski zapisi, 9, 413–423.
- Fostikov, A. (2016):** Na svetim vodama Lima: istraživanja Donjeg Polimlja 2014/2015. Mileševski zapisi, 11, Prijepolje, 341–357.
- Gavrić, G. & M. Kovačević (2013):** Mileševac i crkva Ružica–arheološka i arhitektonska istraživanja. U: Vlahović, P. i saradnici (ur.): Međunarodni naučni skup Osam vekova manastira Mileševa. Zbornik radova I, Mileševa, Eparhija Mileševska Srpske pravoslavne crkve, 277–293.
- Jireček, K. (1959):** Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja. Zbornik Konstantina Jirečeka, I, 461–528.
- Katić, T. (2011):** Tvrđava Bihor u 15. i 16. veku. U: Radujko, M. (ur.): Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija, Berane–Beograd, Episkopija Budimljansko-nišićka–Filozofski fakultet u Beogradu–Institut za istoriju umetnosti–JP Službeni glasnik–Pravoslavni bogoslovski fakultet–Institut za teološka istraživanja–Polimski muzej Berane, 483–498.
- Kurtović, E. (2009):** Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača. Sarajevo, Institut za istoriju.
- Luković, M. (2005):** Zajednička granica oblasti Kosača i oblasti Brankovića južno od reke Tare. Balkanika, XXXV, 91–159.

Luković, M. (2009): Jugoistočna granica srednjovekovne Hercegovine. *Vidoslov– Sabornik Eparhije zahumsko-hercegovačke i primorske*, 47, 124–135.

Lutovac, M. (1960): Priboj na Limu: antropogeografski pogled na razvitak naselja. *Zbornik radova Etnografskog instituta SAN*, 3, 1–17.

Lutovac, M. (1961): Dolina Lima–geografski značaj i privredno–geografske promene–. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, XLI–1, 33–44.

Lutovac, M. (1967): Bihor i Korita: antropogeografska ispitivanja. *Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti*.

Lutovac, M. (1973): Geografski položaj i značaj nekih starih gradova i utvrđenja u Polimlju. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, LIII, Beograd, 117–133.

Mihaljčić, R. (2002): Idejna podloga titule herceg. U: Bratić, R. (ur.): *Kosače–osnivači Hercegovine. Bileća–Gacko–Beograd, Prosvjeta–Fond “Vladimir i Svetozar Ćorović”*, 308–341.

Mijović, P. & M. Kovačević (1975): Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori. *Beograd–Ulcinj, Arheološki institut–Muzej Ulcinj*.

Mijatović, R. (1979): Srednjovekovne župe duž Lima. *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, VII, Prijepolje, 209–223.

Miljković, E. (2007): Grad Bihor kao osmansko utvrđenje: neke nedoumice iz osmanske prošlosti Bihora. *Mileševski zapisi*, 7, 127–131.

Minić, D. (1976): Nekoliko srednjovekovnih gradova u Srednjem Polimlju. *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, IV, 101–110.

Mišić, S. & A. Fostikov (2016): Dolina Radojne u srednjem veku. *Mileševski zapisi*, 11, 31–39.

Mišić, S. (2003): Teritorijalno–upravna organizacija Polimlja (XII–XIV vek). U: Živković, T. (ur.): *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka*. Beograd, Istorijski institut, 75–82.

Mišić, S. (2007): Gradovi i trgovi Gornjeg Polimlja u srednjem veku (problem deurbanizacije i urbanizacije). *Mileševski zapisi*, 7, 119–125.

Mišić, S. (2010): Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja: prema pisanim izvorima. *Beograd, Zavod za udžbenike*.

Mišić, S. (2012): Studije o srednjovekovnom Polimlju. Niš, Filozofski fakultet.

Mišić, S. (2014): Srednjovekovna župa Dabar između Srbije i Bosne. *Mileševski zapisi*, 10, 19–25.

Mulić, J. (2004): Hercegovina. Dio I, Feudalna oblast srednjovekovne bosanske države. *Mostar, Muzej Hercegovine*.

Nikolić, M. (1975): Dva srednjovekovna grada u jugozapadnoj Srbiji. *Užički zbornik*, 4, Titovo Užice, 35–44.

Novaković, S. (1882): Nikolj Pazar i Bihor grad. *Prilog k srpskoj geografiji. Godišnjica Nikole Čupića Beograd*, IV, 323–347.

Obrenija, V. & D. Minić (1980): Mileševac. *Grad Klak u selu Rutoši. Raška baština*, 2, 307–309.

Popović, M. (1995): Srednjovekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini: prilog proučavanju fortifikacionih struktura. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 1, Beograd, 33–56.

Premović, M. (2012): Župa Budimlja u srednjem vijeku. *Cetinje, Državni arhiv Crne Gore*.

Premović, M. (2013): Srednje i Donje Polimlje i Gornje Podrinje u srednjem veku. *Doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, Filozofski fakultet–Univerzitet u Beogradu*.

Premović, M. (2015): Trgovina i trgovački putevi u Srednjem i Donjem Polimlju u srednjem vijeku. *Acta Histriae*, 23, 4, 693–713.

Ršumović, R. (1986): Bihor–geomorfološka studija. *Glasnik Odjeljenja prirodnih nauka*, 5, 7–73.

Spasić, D. (1996): Srednjovekovni utvrđeni gradovi srednjeg Polimlja. *Mileševski zapisi*, 2, 35–69.

Spasić, D. (2000): Vodički grad–prethodna istraživanja. *Mileševski zapisi*, 4, 93–107.

Spasić, D. (2002): Srednjovekovna utvrđenja srednjeg Polimlja: rezultati i pravci istraživanja. *Mileševski zapisi*, 5, 77–86.

Spremić, M. (2005): Prekinut uspon: srpske zemlje u poznom srednjem veku. *Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*.

Šabanović, H. (1959): Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela. *Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine*.

Šakota, M. (1981): Riznica manastira Banje kod Priboja. *Beograd, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture*.

Šalipurović, V. (1979): Neka pitanja granice Bosne i Hercegovine i Despotovine u XIV i XV veku i mesta i položaja nekih srednjovekovnih gradova u Srednjem Polimlju. *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, VII, Prijepolje, 1979, 195–207.

Šćepanović, Ž. (1979): Srednje Polimlje i Potarje. *Istorijsko–etnološka rasprava. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti–Etnografski institut*.

Terzić, S. (1997): Beleške sa istorijsko–geografskih istraživanja srednjeg Polimlja (13–17. maj 1996). *Istorijski časopis*, XLII–XLIII, 505–517.

Vego, M. (1980): Iz historije srednjovekovne Bosne i Hercegovine. *Sarajevo, Svjetlost*.

O ORTOGRAFIJI U ŠTAMPI CRNE GORE XIX VIJEKA

Jelena GAZDIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Danila Bojovića 81400, Nikšić, Crna gora
e-mail: jelena.gazdic@gmail.com; jelena.g@ac.me

IZVLEČEK

V članku bomo obravnavali nekatere pravopisne značilnosti Cetinjskega tiska od tridesetih let 19. stoletja, ko je bila izdana prva številka Grlice (1835), pa do konca stoletja, tj. leta 1897, ko je bila objavljena zadnja številka Grlice, katere urednik je bil Lazar Tomanović. Predmet naših raziskav so letniki in revije, ki so v Črni gori izhajale v 19. stoletju: Grlica iz časa vladavine Petra II Petrovića Njegoša (1835–1839), Grlica iz časa kneza Nikolaja (1889–1897), enoletnik "Orlič" (1865–1885) ter tedniki Crnogorac (1871–1872), Crnogorka iz let 1871 in 1884–1885 ter Zeta (1885). Potrudili se bomo, da s tem predstavimo kako je protekal razvoj pravopisa v cetinjiskem tisku v 19. stoletju in to na primeru pisanja soglasniških skupin na morfemski meji – prefiks + tvorbena osnova; tvorbena osnova + sufiks.

Ključne besede: časopisi, pravopis, Črna gora, Grlica, Orlič, Crnogorac, Crnogorka, Zeta

L'ORTOGRAFIA NELLA STAMPA MONTENEGRINA DELL'OTTOCENTO

SINTESI

Nell'articolo verranno trattate alcune caratteristiche ortografiche della stampa di Cettigne, a partire dagli anni Trenta dell'Ottocento, quando venne pubblicato il primo numero della "Grlica", fino alla fine del secolo, ovvero fino al 1897, con la pubblicazione dell'ultimo numero, che ebbe come editore Lazar Tomanović. L'oggetto della nostra ricerca sono gli almanacchi-annuari e le riviste che vennero pubblicate nell'Ottocento in Montenegro: "Grlica" nel periodo di Petar II Petrović Njegoš (1835–1839), "Grlica" nel periodo del principe Nikola (1889–1897), l'annuario "Orlič" (1865–1885), i settimanali "Crnogorac" (1871–1872), "Crnogorka" (1871 e 1884–1885), e "Zeta" (1885). Si cercherà con ciò di presentare l'evoluzione dell'ortografia nella stampa di Cettigne nel sec. XIX e nel caso della stesura dei gruppi di consonanti sul confine morfologico – il prefisso + la base di formazione; la base creativa + suffisso.

Parole chiave: giornali, ortografia, Montenegro, Grlica, Orlič, Crnogora, Crnogorka, Zeta

UVOD

U ovom radu predstavimo neka pravopisna obilježja (pisanje suglasničkih grupa na morfemskoj granici – prefiks + tvorbena osnova; tvorbena osnova + sufiks) cetinjske štampe počevši od tridesetih godina 19. vijeka, kad je štampan prvi broj Milakovićeve *Grlice*, pa do kraja vijeka, tj. 1897. godine, kada je objavljen posljednji broj Tomanovićeve *Grlice*. Korpus čine fototipska izdanja almanaha-godišnjaka i časopisa koji su objavljeni u 19. vijeku u Crnoj Gori: *Grlica* iz perioda vladavine Petra II Petrovića Njegoša (1835–1839),¹ *Grlica* iz doba kneza Nikole (1889–1897),² godišnjak *Orlić* (1865–1885),³ nedjeljnici *Crnogorac* 1871–1872,⁴ *Crnogorka* iz 1871,⁵ *Crnogorka* 1884–1885,⁶ i *Zeta* 1885.⁷ Cilj nam je da prikazemo kako je tekao razvoj ortografije u cetinjskoj štampi XIX vijeka, tj. kako je došlo do smjenjivanja morfonološkog pravopisnog proseda fonološkim. U daljem tekstu vidjećemo i da se rezultati našeg istraživanja donekle razlikuju od zaključaka do kojih su dolazili pojedini naučnici koji su se bavili ovom temom, prije svega mislimo na Radivoja Šukovića i Dragu Čupića (Up. Šuković, 1980; Šuković, 1987, 37–47; Čupić, 1982, 267–281). Inače je ova tematika do sada uglavnom ispitivana u fragmentima i sporadično (Up. Šuković, 1980; Šuković, 1987, 37–47; Čupić, 1982, 267–281; Ostojić, 1987, 27–35; Ostojić, 1989). Zbog obima korpusa i širine teme, ovom prilikom izostavićemo druga važna i zanimljiva pitanja iz oblasti ortografije.

VEZA PREFIKSA I TVORBENE OSNOVE

Kad je u pitanju veza prefiksa i tvorbene osnove, u našem korpusu je stanje neujednačeno. U dva najstarija godišnjaka, Milakovićevoj *Grlici* i *Orliću* (osim izdanja iz 1885), dominira morfonološki pravopis, naravno, uz izvjesna kolebanja. U *Crnogorcu* i *Crnogorki* 1871. paralelno se javljaju primjeri pisani u skladu sa morfonološkim pravopisom kao i oni pisani u skladu sa fonološkim pravopisnim načelom. Od *Crnogorke* 1884–1885. preovladava upotreba fonološkog pravopisa, koji je gotovo dosljedno primijenjen i u *Zeti* i Tomanovićevoj *Grlici*. S obzirom na obim korpusa, navodićemo samo po nekoliko primjera za određenu konsonantsku grupu, a primjere smo klasifikovali s obzirom na pravopisna načela po kojima su pisani.

Kao što smo već pomenuli, u *Grlici* iz Njegoševog doba i u cetinjskom *Orliću* (izuzev izdanja iz 1885) većinom je primijenjen morfonološki princip:

обколише (Г. 1835: 115),⁸ *обколиту* (Г. 1838: 44), *обкольнь* (Г. 1839: 69); *обстоятилства* (Г. 1836: 112), *обстоятельствва* (Г. 1838: 55); *обитенародни* (Г. 1835: 70), *обитества* (Г. 1835: 58), *обишрну* (Г. 1836: 2), *обитина* (Г. 1836: 72), *обитества* (Г. 1837: 38), *общества* (Г. 1838: 62), *обишрношчу* (Г. 1838: 88); *подкръпление* (Г. 1835: 42), *одкупити* (Г. 1836: 47), *кадкад* (Г. 1838: 64), *подковату* (Г. 1838: 108), *кадкадъ* (Г. 1839: 73); *разжалио* (Г. 1836: 116), *разжалити* (Г. 1837: 118), *разжалити* (Г.

- ¹ *Grlica* je prvi književno-naučni godišnjak. Izlazila je na Cetinju od 1835. do 1839. godine, a pokrenuta je na inicijativu vladike Njegoša. Izdavanje almanaha Njegoš je povjerio Mostarcu Dimitriju Milakoviću, izuzetnom intelektualcu širokog obrazovanja koji bio poznavalac tadašnjih zbivanja u oblasti književnosti i jezika, a i sam je govorio strane jezike (Šuković, 1980, 21, 27).
- ² Na Cetinju je pred kraj 19. vijeka štampan još jedan godišnjak pod nazivom *Grlica*. Kako bi oživio tradiciju Milakovićeve *Grlice* dr Lazar Tomanović pokrenuo je kalendar-godišnjak pod istim imenom. Osim kalendarskog i zvaničnog materijala ovaj godišnjak je sadržao istorijske rasprave, književne priloge, teme iz folkloru, članke iz oblasti narodnog zdravlja i poljoprivrede i slično (Martinović, 1965, 196).
- ³ Od 1865. godine na Cetinju počinje izlaziti godišnjak *Orlić*. To je jedina publikacija u Crnoj Gori koja je objavljivana šezdesetih godina 19. vijeka. Po sadržaju *Orlić* je bio književni godišnjak, ali je u njemu bila naglašena politička dimenzija zasnovana na programu Ujedinjene omladine srpske (Martinović, 1965, 196). Šuković ističe da je u svim dosadašnjim bibliografskim pregledima navedeno da su svi saradnici na *Orliću* bili „izvanjci“ (Šuković, 1980, 58). Objavljeno je sedam brojeva, izdanja iz 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870. i 1885. godine.
- ⁴ Ovim časopisom počinje razvoj novinarstva u Crnoj Gori, a u njemu je zastupljena politička i kulturna problematika. Izlazio je na Cetinju od 23. januara 1871. do 15. februara 1873. Zahvaljujući razgranatoj mreži dopisnika, u ovom časopisu praćeni su različiti događaji u tadašnjoj Crnoj Gori i njenoj okolini, kao i u svijetu (Martinović, 1982b, I–VIII). Zbog antiturskog i antiaustrijskog stava, *Crnogorac* je bio zabranjen na turskoj i austrijskoj teritoriji. Od 1873. izlazi pod nazivom *Glas Crnogorca* (Martinović, 1965, 64, 65, 66). Fototipskom izdanju iz 1982. godine koje imamo nedostaje 47. broj iz 1872. i brojevi 1–6 iz 1873. godine. Centralna narodna biblioteka na Cetinju posjeduje unikat ovog nedjeljnika, ali i njemu nedostaju pomenuti brojevi. Istorijski institut Crne Gore imao je kompletnu 1872. i brojeve iz 1873. godine, ali su nestali (Martinović, 1982c, I).
- ⁵ Prvi književni list u Crnoj Gori bio je prilog *Crnogorcu*, pod nazivom *Crnogorka*. Imao je obilježje posebnog lista. Izlazio je samo u toku 1871. (svega 23 broja), takođe, pod uredništvom Sima Popovića. U *Crnogorki* je saradivalo svega 14 autora. U ovom nedjeljniku notirano je ukupno 66 bibliografskih jedinica na 88 strana (Luketić, 1977, V).
- ⁶ U novoj redakciji *Crnogorka* se pojavila 12. januara 1884. godine i izlazila do 1885. U njoj je pretežno bila zastupljena književnost, a sreću se i u nešto manjem obimu prilozi iz istorije, filozofije, društvenih i prirodnih nauka, nauke o jeziku, muzike i pozorišta, bibliografija itd. (Martinović, 1965, 138). U ovoj redakciji *Crnogorka* objavljeno je oko 520 raznih priloga od preko 30 autora, od kojih su se mnogi potpisivali pseudonimima, inicijalima i šiframa, među kojima je pet nerazjašnjenih oznaka (Martinović, 1981, VII, VIII).
- ⁷ U Crnoj Gori izlazilo je više publikacija pod nazivom *Zeta*: nedjeljnik koji je pokrenut 1930. u Podgorici; kalendar koji je pokrenut u Dubrovniku, ali je za 1913. i 1914. godinu štampan na Cetinju, kao i *Zeta* koja je predmetom našeg izučavanja. Ovaj list osnovan je 1885. umjesto *Crnogorka*. *Zeta* je kvalitativno bila slabija od *Crnogorka* i objavljeno je svega 20 brojeva (Martinović, 1965). Ovaj nedjeljnik sadržao je svega 48 priloga od 23 autora: 13 domaćih (7 iz Crne Gore) i 10 stranih. Neki autori su se kao i u *Crnogorki* potpisivali inicijalima i pseudonimima (Martinović, 1982a, 5).
- ⁸ Naznake u zagradi označavaju nazive godišnjaka i nedjeljnika iz našeg korpusa, godinu izdanja i broj stranice.

1839: 107); *безсртну* (Г. 1835: 119), *разстављајући* (Г. 1835: 42), *разсмотреніе* (Г. 1838: 82), *изселили* (Г. 1839: 83), *разказивали* (Г. 1839: 91), *разћерата* (Г. 1837: 135), *разћерала* (Г. 1839: 95), *разишири* (Г. 1835: 85), *разиширенимъ* (Г. 1836: 119), *изишибамо* (Г. 1837: 104); *obsjednuta* (О. 1867: 68),⁹ *uobće* (О. 1865: 76), *obćenita* (О. 1865: 50, 60), *obće* (О. 1867: 35), *odkazali* (О. 1865: 29), *podkrepljenje* (О. 1865: 39), *odkuda* (О. 1865: 57), *odkad* (О. 1869: 62), *odkrivo* (О. 1870: 79), *podhranjuješ* (О. 1867: 62), *odhranila* (О. 1867: 67), *predhodnice* (О. 1868: 39), *podhvate* (О. 1870: 51); *iztrošenim* (О. 1867: 84), *iztražiš* (О. 1868: 31), *raztrgano* (О. 1868: 36), *raztvoriti* (О. 1869: 38); *razscjepljenjem* (О. 1865: 54), *razcvjetati* (О. 1867: 35).

Kolebanja su u Milakovićевој *Grlici* zabilježena u nekim konsonantskim grupama – *dp, zk, zp, zč*:

одправити (Г. 1835: 94), *подпуно* (Г. 1835: 128), *одправи* (Г. 1836: 38), *подписати* (Г. 1837: 41), *одправля* (Г. 1837: 88), *Подполковника* (Г. 1838: 50), *одправи* (Г. 1838: 57), *одприлике* (Г. 1838: 67), *одпору* (Г. 1839: 82), *безкрайност* (Г. 1837: 134), *разкрхаше* (Г. 1837: 84), *изпочетка* (Г. 1836: 22), *изпливъм* (Г. 1837: 85), *безпосличенъ* (Г. 1837: 125), *безпрестане* (Г. 1838: 89); *изтражити* (Г. 1835: 97), *изчезнула* (Г. 1835: 121), *безчовечан* (Г. 1836: 113), *безчовечно* (Г. 1839: 103); *отпошенија* (Г. 1836: 120), *искати* (Г. 1835: 54), *искупила* (Г. 1835: 101), *ископамо* (Г. 1836: 63), *искалити* (Г. 1836: 38), *ископилио* (Г. 1836: 113), *искажемъ* (Г. 1837: 106), *испримѣтном* (Г. 1835: 44), *исплакао* (Г. 1836: 121), *распространява* (Г. 1837: 103), *испјати* (Г. 1838: 102), *испуниательну* (Г. 1839: 66), *распалюе* (Г. 1837: 85), *испуњавати* (Г. 1837: 42), *расположи* (Г. 1837: 44), *распростире* (Г. 1838: 63), *распитати* (Г. 1839: 101), *истражити* (Г. 1835: 96), *истраживаню* (Г. 1836: 1), *истргнути* (Г. 1836: 119); *усчуваю* (Г. 1835: 20), *исчисленію* (Г. 1837: 95).

U *Orliću* su kolebanja potvrđena u malom broju konsonantskih grupa *bš, dp, zk, zp*:

obšteljublјene (О. 1869: 62), *uobšte* (О. 1870: 65); *podpisom* (О. 1865: 51), *podporu* (О. 1866: 61), *odpočine* (О. 1867: 44), *predpostaviti* (О. 1869: 61), *podpisaše* (О. 1870: 25), *podpisao* (О. 1870: 76), *podpunoj* (О. 1870: 76); *uzkrsnuti* (О. 1865: 62), *izkrenusmo* (О. 186: 24), *razkomadala* (О. 1870: 45); *razpust* (О. 186: 22, 25), *razpalјeni* (О. 1867: 76), *razpuštaju* (О. 1867: 89), *razpolagati* (О. 1869: 61), *izpriјeči* (О. 1870: 26), *razpšten* (О. 1870: 32);

opšte (О. 1870: 65), *opširnije* (О. 1870: 66), *opštu* (О. 1885: 43), *opširan* (О. 1885: 52); *potpadaju* (О. 1870: 63), *otpravljati* (О. 1870: 70), *pretpostavlјeni* (О. 1885: 26), *potpunu* (О. 1885: 37); *iskopaše* (О. 1867: 64), *iskopati* (О. 1868: 21), *iskrsnu* (О. 1868: 52), *iskrsaše* (О. 1869: 54), *uskrsnućeš* (О. 1885: 31), *uskliknuli* (О. 1885: 44); *ispresijecanje* (О. 1866: 23), *usprezanja* (О. 1865: 36), *raspolоžen* (О. 1865: 38), *rasporedenom* (О. 1867: 33), *rasprostranjavajmo* (О. 1868: 43), *ispratiše* (О. 1868: 62), *ispitivani* (О. 1870: 62).

Od ovog se razlikuje, već pominјano, izdanje *Orlića* iz 1885. u kojem je gotovo dosljedno primijenjen fonološki princip:

uspoštuje (О. 1885: 38), *rašir'te* (О. 1885: 31), *istiskom* (О. 1885: 31), *raskošnim* (О. 1885: 35), *otrgnuti* (О. 1885: 37), *potpunu* (О. 1885: 37), *uskolebalo* (О. 1885: 38), *uspoštuje* (О. 1885: 38), *otud* (О. 1885: 42), *opštu* (О. 1885: 43), *raširili* (О. 1885: 44), *ispričaj* (О. 1885: 50).

U ovom izdanju zabilježili smo i primjer pisan u skladu sa morfonološkim pravopisnim načelom: *odkada* (О. 1885: 30). Ako imamo u vidu da već u *Crnogorki* iz 1884. dominira morfonološki pravopis, kao i da je izdanje iz 1885. godine najmlađe izdanje *Orlića*, logičно je i da u njemu pravopis bude najbliži Vukovom principu.

U časopisu *Crnogorac* i njegovom književnom prilogu *Crnogorki* iz 1871. u većini suglasničkih grupa naporedo se sreću primjeri pisani po fonološkom i morfonološkom pravopisu, što znači da su urednik i saradnici ovih nedjeljnika bili nedoslјedni pri izboru morfonološkog ili fonološkog pravopisnog principa.

U *Crnogorcu* su kolebanja najčešće zabilježena u konsonantskim grupama *bč, bš, dp, zk, zp, zs, zt, zš*:

obće (С. 1871: 16), *obćine* (С. 1872: 131), *saobštavamo* (С. 1871: 8), *obštine* (С. 1872: 2), *obširnije* (С. 1872: 31), *predplatnicima* (С. 1871: 1, 9), *odpjevati* (С. 1872: 6), *razkomadan* (С. 1871: 149), *izključivo* (С. 1872: 179), *razpršiti* (С. 1871: 2), *bezprimјerna* (С. 1871: 81), *bezposlice* (С. 1872: 91), *bezstidna* (С. 1871: 13), *razsjecaju* (С. 1871: 27), *izsisati* (С. 1872: 6), *iztakoše* (С. 1871: 33), *uztreba* (С. 1871: 51), *raztјeraju* (С. 1871: 155), *uztrajnošću* (С. 1872: 115), *iztrgne* (С. 1872: 118), *razširimo* (С. 1872: 55), *općine* (С. 1871: 47), *općega* (С. 1872: 95), *opširan* (С. 1871: 83), *opštih* (С. 1872: 7), *potpisanome* (С. 1871: 36), *pretpostavlјena* (С. 1871: 24), *pretplata* (С. 1872: 65), *potpuni* (С. 1872: 85), *raskršću* (С. 1871: 1), *iskupice*

⁹ Za potrebe časopisa i u skladu sa uredničkom politikom primjeri iz *Orlića*, *Crnogorca*, *Crnogorke* (1871, 1884–1885), *Zete* i *Tomanovićеve Grlice* dati su ovom prilikom latinicom iako su izvorno pisani ćirilicom, dok smo primјere iz *Milakovićеve Grlice* (1835–1839) ostavili u ćirilici budući da su pisani predvukovskom grafijom.

Slika 1: Grlica za godinu 1835

(C. 1871: 40), *iskazan* (C. 1872: 1), *raskršću* (C. 1871: 25), *iskupljenje* (C. 1871: 34), *raskošne* (C. 1872: 51), *raspopuje* (C. 1871: 8), *ispasti* (C. 1871: 72), *uspjevaju* (C. 1871: 179), *ispunjenu* (C. 1872: 48), *raspiri* (C. 1872: 61), *isjekli* (C. 1871: 3), *isjekoše* (C. 1872: 50), *rastrojenu* (C. 1871: 2), *ustupa* (C. 1871: 9), *istisnuti* (C. 1871: 17), *ustupiti* (C. 1872: 100), *istraživali* (C. 1872: 119), *raširiti* (C. 1871: 3), *iščekuju* (C. 1871: 157), *raširenjem* (C. 1872: 133, 184).

Ortografska kolebanja pri prefiksaciji u *Crnogorki* (1871) se pretežno javljaju u konsonantskim grupama *bš*, *dk*, *dp*, *zk*, *zp*, *zs*, *zt*, *zš*:

obštega (Crn. 1871: 13, 81), *obširniji* (Crn. 1871: 23), *odkuda* (Crn. 1871: 22), *odkloniti* (Crn. 1871: 15, 50), *odkriće* (Crn. 1871: 57), *podpunu* (Crn. 1871: 2), *nadpisima* (Crn. 1871: 42), *odpočte* (Crn. 1871: 58), *bezkraina* (Crn. 1871: 2), *izkupio* (Crn. 1871: 29), *razkrilite* (Crn. 1871: 27), *uzkićenjem* (Crn. 1871: 11), *razpitivao* (Crn. 1871: 17), *izpreturane* (Crn. 1871: 10), *uzpoređujući* (Crn. 1871: 20), *bezsvjesna* (Crn. 1871: 63), *razsmatrajući* (Crn. 1871: 15), *iztraživao* (Crn. 1871: 39), *uzhićeno* (Crn. 1871: 53);

opširnost (Crn. 1871: 2), *opširan* (Crn. 1871: 83), *otkopčao* (Crn. 1871: 75), *potkrepljuju* (Crn. 1871: 87), *otпусти* (Crn. 1871: 12), *pretpostavljenoj* (Crn. 1871: 75), *iskaše* (Crn. 1871: 60), *raskošnošću* (Crn. 1871: 11), *raspadati* (Crn. 1871: 2), *ispravi* (Crn. 1871: 24), *istrčala* (Crn. 1871: 7), *ispunjavahu* (Crn. 1871: 15), *ispadne* (Crn. 1871: 82), *rasječe* (Crn. 1871: 70), *rasmatraše* (Crn. 1871: 13), *ustrojstvom* (Crn. 1871: 13), *ushićavaše* (Crn. 1871: 73).

U oba časopisa potvrđen je i mali broj primjera pisanih u skladu sa morfonološkim pravopisnim principom:

obstanka (C. 1872: 118), *odtuda* (C. 1871: 10), *odtudenj* (C. 1871: 38), *razhoda* (C. 1871: 22), *izčeze* (C. 1871: 43), *podhvati* (C. 1871: 7), *predhodnika* (C. 1871: 31), *predhodnika* (C. 1871: 36), *predhodi* (C. 1871: 187), *podčinjenim* (C. 1871: 155), *odcepljene* (C. 1871: 25), *odcijepiti* (C. 1871: 153), *podčine* (Crn. 1871: 15), *izčekivati* (Crn. 1871: 55), *izčekivahu* (Crn. 1871: 70, 78), *razširenje* (Crn. 1871: 22), *razcijepanom* (Crn. 1871: 66).

U *Crnogorcu* su primjeri sa suglasničkom grupom *dk* na morfemskoj granici prefiksa i tvorbene morfeme uglavnom pisani po morfonološkom pravopisu: *podkožiti* (C. 1871: 4), *odklonile* (C. 1871: 10), *odkuda* (C. 1871: 14), *podkopaju* (C. 1871: 26), *podkopava* (C. 1871: 37), *odkriju* (C. 1871: 43), *odkloni* (C. 1871: 78), *podkrijepljena* (C. 1871: 153), *podkozarje* (C. 1872: 82), *odkud* (C. 1872: 119), *odkloniti* (C. 1872: 135), *odkako* (C. 1872: 182). Ali, zabilježili smo i oblik u kojem je došlo do jednačenja suglasnika po zvučnosti: *potkivao* (C. 1871: 47).

Grupa *ds* i u *Crnogorcu* i u *Crnogorki* (1871) je različito pisana – u skladu sa ortografskom normom srpskog književnog jezika i odstupanjem po zvučnosti [*odsvirao* (C. 1871: 4), *predsjedništvom* (C. 1871: 12), *predstojecih* (C. 1871: 14), *odstupanje* (C. 1871: 17), *predsjednik* (C. 1871: 129), *podstiču* (C. 1871: 38), *podstičući* (C. 1871: 150), *predstaviti* (C. 1872: 31), *predstavljase* (C. 1872: 98), *predsoblju* (Crn. 1871: 40)]; a srećemo i oblike u kojima je došlo do alternacija po zvučnosti ili do gubljenja suglasnika usljed jednačenja [*prestavljala* (C. 1871: 4), *potsticati* (C. 1871: 10), *potstiču* (C. 1871: 31), *pretpostavljeno* (C. 1871: 49), *pretpostavnika* (C. 1871: 149), *otskočila* (C. 1871: 29); *pretstavi* (Crn. 1871: 66), *pretstava* (Crn. 1871: 66), *pretstavljajući* (Crn. 1871: 78), *potstjećati* (Crn. 1871: 39), *ne otstupa* (Crn. 1871: 86)]. I niskofrekventna grupa *zt/zć + je* (koje je postalo od starog kratkog *jat*) javlja se u različitim formama: *rastjera* (C. 1871: 155), *isćera* (C. 1871: 23), *razćeraju* (Crn. 1871: 81).

Do kolebanja ne dolazi u sljedećim primjerima, pisanim u skladu sa pravopisnim pravilima srpskog jezika: *zbačen* (C. 1871: 132), *zgruvati* (C. 1871: 37), *zbríše* (Crn. 1871: 3), *združje* (Crn. 1871: 5), *zgriješila* (Crn. 1871: 71),

razdiraše (C. 1871: 25), *razdražene* (C. 1871: 77), *uzdržljivo* (C. 1872: 49), *uzdrži* (C. 1872: 55), *razglašeni* (C. 1872: 5), *izgnanjem* (C. 1872: 78), *izgubiti* (C. 1871: 27), *izgubljeno* (C. 1871: 77), *izgaženo* (C. 1871: 155), *razdržljivo* (Crn. 1871: 17), *razdrobljenu* (Crn. 1871: 15).

U *Crnogorki 1884–1885*,¹⁰ *Zeti* i Tomanovićevoj *Grlici* suglasničke grupe na morfemskoj granici prefiksa i tvorbene morfeme pisane su većinom u skladu sa fonološkim pravopisnim načelom:

otkrijem (Crn. 1884: 285), *potkrijepi* (Crn. 1885: 37), *otkinuvši* (Crn. 1885: 72), *supstrat* (Crn. 1884: 10), *ispuniti* (Crn. 1884: 15), *raspasti* (Crn. 1885: 6), *iskazuje* (Crn. 1884: 14), *usklicima* (Crn. 1884: 128), *usklici* (Crn. 1885: 11), *iskočiti* (Crn. 1885: 152), *rasklopi* (Crn. 1885: 152), *rasprava* (Crn. 1884: 7), *raspeće* (Crn. 1885: 19), *rastojanja* (Crn. 1884: 10), *ustalasan* (Crn. 1884: 21), *rastrijeznila* (Crn. 1885: 168), *isjecaj* (Crn. 1884: 6), *rasijanim* (Crn. 1885: 43), *raščulo* (Crn. 1884: 120), *raširi* (Crn. 1885: 35), *opkoljava* (Crn. 1884: 287), *opstanak* (Crn. 1884: 47), *općinski* (Crn. 1884: 148), *opšti* (Crn. 1884: 30), *otkupice* (Crn. 1884: 78), *potkopavanju* (Crn. 1885: 19), *natpise* (Crn. 1884: 6), *pretplatnicima* (Crn. 1884: 7), *potpuno* (Crn. 1884: 85), *pretpostavku* (Crn. 1885: 14), *potpuno* (Crn. 1885: 23), *pothranjen* (Crn. 1884: 378); *opšte* (Z. 1885: 19, 52, 109), *otkad* (Z. 1885: 24), *potkovicu* (Z. 1885: 39), *otplaćivala* (Z. 1885: 6), *pretplate* (Z. 1885: 8), *potpisan* (Z. 1885: 13), *otuda* (Z. 1885: 75), *opće* (Z. 1885: 82), *opširno* (Z. 1885: 85), *ražali* (Z. 1885: 87), *usklika* (Z. 1885: 28), *iskati* (Z. 1885: 40), *beskrajnih* (Z. 1885: 116), *rasprtime* (Z. 1885: 3), *raspikuće* (Z. 1885: 6), *besplodnosti* (Z. 1885: 8), *raspustiše* (Z. 1885: 13), *ispitali* (Z. 1885: 19), *spomenuti* (Z. 1885: 37), *besmrtnik* (Z. 1885: 72), *rastavio* (Z. 1885: 22), *rasuđivanja* (Z. 1885: 76), *ustupale* (Z. 1885: 146), *ushćenjem* (Z. 1885: 86), *ushćavali* (Z. 1885: 139), *iščeznuti* (Z. 1885: 154), *iščezlo* (Z. 1885: 13); *opće* (G. 1889: 109), *općega* (G. 1891: 35), *opštoj* (G. 1889: 86), *opšta* (G. 1890: 67), *opširnu* (G. 1891: 38), *opšte* (G. 1891: 40), *opštine* (G. 1897: 48), *potpisivaće* (G. 1889: 61), *natpisom* (G. 1889: 62), *otpočeo* (G. 1889: 66), *potpuno* (G. 1890: 71), *potpomagali* (G. 1891: 35), *otpjeva* (G. 1897: 64), *prethodnoga* (G. 1889: 72), *prethodnik* (G. 1890: 67), *iseljavanju* (G. 1890: 55), *isuši* (G. 1890: 68), *opsadena* (G. 1889: 54), *optočen* (G. 1889: 61), *katkada* (G. 1889: 106), *otkloni* (G. 1890: 70), *otkrivši* (G. 1892: 29), *otkaže* (G. 1892: 45), *otuda* (G. 1889: 68), *raskajanja* (G. 1889: 82), *iskopaju* (G. 1889: 99), *iskopati* (G. 1890: 70), *uskoči* (G. 1891: 60), *iskušenja* (G. 1892: 30), *usklicima* (G. 1897: 48), *iskupiše* (G. 1897: 50), *ispusti* (G. 1889:

8), *ispred* (G. 1889: 67), *uspostave* (G. 1890: 50), *besplatno* (G. 1889: 80), *ispala* (G. 1890: 55), *raspadanje* (G. 1890: 65), *ispusti* (G. 1891: 27), *ispunjati* (G. 1891: 28), *isplaćivanje* (G. 1891: 34), *rasprostire* (G. 1892: 33), *ispraćena* (G. 1897: 42), *ispredvajan* (G. 1897: 44), *besprekorno* (G. 1897: 53), *istrijebljenjem* (G. 1889: 66), *rastrojstva* (G. 1889: 74), *rasturati* (G. 1897: 47), *ishodi* (G. 1889: 15), *rascvjetaju* (G. 1889: 106), *iscijedi* (G. 1891: 50), *raširilo* (G. 1889: 85), *raštrkanim* (G. 1890: 54), *raštrkane* (G. 1890: 72).

Ipak, i u ovom dijelu našeg korpusa javljaju se i oblici pisani po morfonološkom pravopisu. Međutim, oni se rijetko sreću i u pitanju su suglasničke grupe koje su češće (u ovim časopisima) pisane u skladu sa fonološkim ortografskim principom:

podčiniti (Crn. 1884: 19, 51), *podkopavati* (Crn. 1884: 82), *odkud* (Crn. 1885: 1), *podpisah* (Crn. 1884: 178), *nadpis* (Crn. 1885: 2), *nadpisom* (Crn. 1885: 2); *odkako* (Z. 1885: 135), *predpostavka* (Z. 1885: 126); *obšte* (G. 1891: 33), *podpredsjednika* (G. 1897: 48), *podhranjivao* (G. 1889: 67), *beszavjesni* (G. 1889: 107), *izseljavanje* (G. 1890: 55), *odpusti* (G. 1892: 52).

Do kolebanja dolazi u suglasničkoj grupi *ds(t)*, koja se osim u ovom obliku javlja i u varijanti sa *s* i jednom *smo* je zabilježili (u *Zeti*) kao *ts*:

odsaj (Crn. 1884: 8), *predstavnike* (Crn. 1884: 5), *predstavnika* (Crn. 1884: 37), *predstavlja* (Crn. 1884: 158), *predstavnicu* (Crn. 1885: 206), *nadstojniku* (Crn. 1884: 96); *odslužio* (Z. 1885: 154), *predstavljajući* (Z. 1885: 122); *predstavio* (G. 1897: 64); *prestavlja* (Crn. 1884: 84), *prestavljajući* (Crn. 1884: 119), *prestavi* (Crn. 1884: 178), *prestavili* (Crn. 1884: 182), *prestavlja* (Crn. 1885: 205); *postaknuti* (Z. 1885: 34), *prestavlja* (Z. 1885: 23, 109); *prestavnštva* (G. 1890: 44), *prestaviti* (G. 1892: 52); *otslužila* (Z. 1885: 111).

Zanimljivo je da oblike tipa *prestaviti/prestava* najčešće srećemo u tekstovima čiji je autor Lazar Tomanović koji je bio saradnik *Crnogorke* i *Zete*, a urednik *Grlice* iz doba kneza Nikole. Tomanović je poznat i po svojoj prepisci sa urednikom *Crnogorke 1884–1885*, Jovanom Pavlovićem. U toj polemičkoj prepisci o pravopisu Tomanović se zalagao za potpunu „eufoniju” u jeziku (Up. *Crnogorka*, 1884, 312–314; 331).

VEZA TVORBENE OSNOVE I SUFIKSA

Kad je u pitanju spoj tvorbene osnove i sufiksa, kao i u slučaju prefiksacije, u Milakovićevoj *Grlici* i *Orliću*

¹⁰ U fototipskom izdanju *Crnogorke 1884–1885*, koje posjedujemo stranice su pogrešno paginirane, što smo ispravili prilikom citiranja. I u *Napomenama uz ovo izdanje* piše da su strane za 1884. godinu od 24. broja pogrešno paginirane. „Naime, stranica 201. u tom broju pogrešno je označena kao 101. i u sljedećim brojevima za 1884. godinu štamparska greška nije korigovana, tako da je ostala pogrešna paginacija za narednih 288 strana” (Martinović, 1981, XI).

dominira morfonološki princip (izuzev izdanja *Orlića* iz 1885); u *Crnogorcu* i *Crnogorki* iz 1871. naporedo se sreću oblici pisani prema morfonološkom ortografskom načelu, kao i oni pisani u skladu sa fonološkim principom; u ostatku korpusa (*Crnogorka 1884–1885*, *Zeta*, Tomanovićeve *Grlica*) prevladava upotreba fonološkog pravopisa.

U Milakovićevoj *Grlici* i *Orliću* većina suglasničkih grupa na granici tvorbene osnove i sufiksa (kao što je već pomenuto) pisana je u skladu sa morfonološkim ortografskim principom:

любкіе (Г. 1837: 115), *робство* (Г. 1835: 69), *србске* (Г. 1835: 36, 52), *робство* (Г. 1836: 90), *Србске* (Г. 1836: 88, 93), *робства* (Г. 1837: 87), *робство* (Г. 1838: 49), *Србски* (Г. 1838: 73), *Србска* (Г. 1839: 1), *србскога* (Г. 1839: 45); *полюбци* (Г. 1836: 122), *зобицу* (Г. 1838: 112), *бѣгствомъ* (Г. 1838: 53), *лукавство* (Г. 1835: 64), *чувства* (Г. 1837: 100), *чувство* (Г. 1837: 134), *лукавство* (Г. 1837: 107), *чувства* (Г. 1839: 96), *редку* (Г. 1835: 127), *приповіедка* (Г. 1836: 3, 107), *сладки* (Г. 1837: 134), *рѣдкога* (Г. 1838: 91), *Лаихтенбергском* (Г. 1835: 31), *Виртенбергску* (Г. 1835: 33), *Лаихтенбергском* (Г. 1836: 30), *Норвегскій* (Г. 1838: 33), *Вьиртенбергска* (Г. 1839: 32), *празднике* (Г. 1835: 6), *празднике* (Г. 1838: 6), *праздникъ* (Г. 1839: 117), *радостнієм* (Г. 1836: 37), *жалостно* (Г. 1836: 107, 118), *радостни* (Г. 1837: 39), *радостно* (Г. 1837: 103), *неизвѣстній* (Г. 1838: 47), *користной* (Г. 1838: 65), *жалостни* (Г. 1839: 98), *радостни* (Г. 1839: 114), *светци* (Г. 1838: 11), *Млетчанима* (Г. 1836: 41), *Млетчићима* (Г. 1836: 47), *Млетчићима* (Г. 1838: 75), *отче* (Г. 1838: 102, 103), *Бѣлопавлишкіе* (Г. 1835: 43), *Мартинићском* (Г. 1836: 71); *poljubcom* (О. 1866: 57), *ostrožki* (О. 1865: 7), *ostrožki* (О. 1866: 3), *ostrožki* (О. 1867: 3), *ostrožki* (О. 1868: 3), *ostrožki* (О. 1869: 3), *koristnije* (О. 1865: 4), *častnim* (О. 1866: 31), *častni* (О. 1866: 40), *žalostnica* (О. 1867: 73), *častnog* (О. 1868: 2), *častni* (О. 1868: 21), *žalostna* (О. 1868: 53), *častni* (О. 1870: 57), *žalostnih* (О. 1870: 77), *mužkinje* (О. 1869: 34), *nitko* (О. 1867: 21), *otcima* (О. 1866: 45), *otcu* (О. 1867: 30), *Mletcima* (О. 1867: 67, 70), *otcem* (О. 1867: 72), *bjegstvo* (О. 1867: 53), *Hercegstva* (О. 1870: 43), *dolazkom* (О. 1868: 34), *primjetbe* (О. 1865: 6), *primjetbe* (О. 1866: 3), *primjetbe* (О. 1867: 3), *primjetbe* (О. 1868: 7), *primjetbe* (О. 1869: 3), *primjetbe* (О. 1870: 3), *primjetba* (О. 1885: 33).

Nevelik je broj suglasničkih grupa u kojima je u ovim godišnjacima primijenjen fonološki princip:

свагда (Г. 1838: 62), *негдашња* (Г. 1839: 71); *данашњи* (Г. 1836: 68), *данашній* (Г. 1839: 80); *Херцеговачке* (Г. 1835: 69), *Грчко* (Г. 1836: 4), *нѣмачко* (Г. 1836: 68), *Грчко* (Г. 1837: 4), *Бечки* (Г.

1837: 41), *юначку* (Г. 1838: 45), *Дубровачкогъ* (Г. 1839: 1), *нѣмачку* (Г. 1839: 35); *srce* (О. 1865: 33), *srca* (О. 1866: 22), *srcem* (О. 1867: 75), *srcem* (О. 1868: 45), *srca* (О. 1885: 3), *hrišćanske* (О. 1866: 30), *svagda* (О. 1865: 52), *nigda* (О. 1865: 52), *svagda* (О. 1866: 54), *hrišćanske* (О. 1865: 28), *radošću* (О. 1865: 49), *hrišćanin* (О. 1868: 62), *propašću* (О. 1869: 33), *milošću* (О. 1869: 33), *nezavisnošću* (О. 1870: 44), *strašću* (О. 1885: 31), *martinički* (О. 1865: 24), *vasojevičkoga* (О. 1866: 24), *čeklički* (О. 1867: 32), *bjelopavlički* (О. 1868: 18), *bjelopavlički* (О. 1870: 18), *nikšičke* (О. 1870: 25), *Boljevički* (О. 1885: 26), *junački* (О. 1865: 4), *grčkoga* (О. 1867: 24), *bečkom* (О. 1885: 6).

U Milakovićevoj *Grlici* kolebanja smo zabilježili u grupama *dc*, *žk*, *slj*, *stj*, *zsk*:

srce (Г. 1836: 107), *срцу* (Г. 1837: 102), *срца* (Г. 1839: 88), *тешки* (Г. 1836: 69), *мишльня* (Г. 1836: 127), *мишлях* (Г. 1837: 82), *крѣпошћу* (Г. 1836: 69), *ришићани* (Г. 1837: 86), *Францускога* (Г. 1836: 34), *Инглески* (Г. 1837: 28), *Француски* (Г. 1837: 29), *Француской* (Г. 1837: 41); *судца* (Г. 1836: 115), *срдицу* (Г. 1838: 89), *срдцемъ* (Г. 1838: 94), *служкинню* (Г. 1836: 94), *тежко* (Г. 1836: 107), *мушко* (Г. 1838: 104), *мисляше* (Г. 1837: 98), *Христьянски* (Г. 1835: 64), *христьяни* (Г. 1836: 48), *Христьяна* (Г. 1839: 35); *Албанезском* (Г. 1835: 39), *Инглескоме* (Г. 1838: 3, 53), *Французске* (Г. 1838: 41), *французске* (Г. 1838: 52), *Французкой* (Г. 1837: 37), *Французку* (Г. 1837: 40), *бокезку* (Г. 1837: 41).

U odnosu na Milakovićevu *Grlicu*, u *Orliću* je potvrđeno nešto više suglasničkih grupa u kojima dolazi do kolebanja (*bsk*, *bst*, *čb*, *dk*, *žk*, *žsk*, *vstv*, *tč*):

srbski (О. 1866: 3, 5), *srbska* (О. 1866: 37), *robstvo* (О. 1866: 42), *Srbstvo* (О. 1866: 44), *Srbski* (О. 1867: 3), *Srbstvu* (О. 1867: 58), *robstvom* (О. 1867: 59), *srbski* (О. 1868: 3), *srbskoga* (О. 1868: 34), *srbski* (О. 1869: 3), *srbskoga* (О. 1869: 55), *Srbski* (О. 1870: 3, 38), *Srbstvo* (О. 1870: 38), *robstvo* (О. 1870: 44), *švabske* (О. 1870: 46), *otačbinu* (О. 1865: 32), *otačbini* (О. 1866: 54), *otačbinu* (О. 1868: 49), *Vojvodkinja* (О. 1865: 23), *napredka* (О. 1865: 56), *Vojvodkinja* (О. 1867: 17), *napredka* (О. 1867: 38), *sladkim* (О. 1870: 76), *napredku* (О. 1870: 69), *teška* (О. 1865: 55), *Spužka* (О. 1867: 55), *knežki* (О. 1866: 49), *čuvstvu* (О. 1867: 14), *čuvstvovanja* (О. 1867: 35), *čuvstvom* (О. 1868: 46), *otčevima* (О. 1870: 80); *srpskih* (О. 1865: 32), *srpske* (О. 1866: 23), *srpski* (О. 1867: 33, 34, 35), *ropstvo* (О. 1868: 36), *srpska* (О. 1867: 53), *srpsku* (О. 1869: 29), *Srpkinje* (О. 1869: 29), *srpstvo* (О. 1869: 33), *srpsku* (О. 1869: 33), *Srpstva* (О. 1870: 67), *srpskih* (О. 1885: 33), *srdžbu* (О. 1865: 48), *svjedodžbe*

(O. 1869: 53), *otadžbine* (O. 1869: 35), *napretku* (O. 1885: 42), *pripovjetku* (O. 1866: 28), *muških* (O. 1865: 76), *teški* (O. 1866: 46), *teška* (O. 1867: 82), *teškom* (O. 1868: 36), *mušku* (O. 1868: 46), *čuvstvo* (O. 1866: 44, 49), *čustvo* (O. 1870: 56), *svadbu* (O. 1869: 54), *očevi* (O. 1869: 33), *očeva* (O. 1869: 48).

Povodom Milakovićevog pravopisa Ćupić ističe da se urednik *Grlice* „držao pretežno pravopisnih navika predvukovskog perioda, tj. slavenosrpskog jezika“ i da „nije mnogo vodio računa o fonetskim promjenama“ (Ćupić, 1982, 276), iako iz priloženog vidimo da ipak u nekim konsonantskim grupama dolazi do kolebanja. Ovdje je značajno pomenuti i Milakovićevu konstataciju kad su u pitanju konsonantske grupe *dsk* i *tsk*: „У Црној гори народ обичніе говори брацки, люцки, Брцки, него братски, людски, Брдски; а тако се исто више чує госпоцки, него господски или господски“ (*Grlica*,¹¹ 1835, 90). Ova napomena je data u vidu fusnote, ali naši primjeri svjedoče da su urednici i saradnici ovog cetinjskog almanaha ipak bili neodlučni pri pisanju ovi konsonantskih grupa, kao i grupa *dst* i *tst* jer su one pisane različito – bez jednačenja po zvučnosti i mjestu tvorbe [чадскомъ (Г. 1837: 43), градскимъ (Г. 1838: 91), людски (Г. 1839: 110); людства (Г. 1836: 108, 109), господство (Г. 1837: 103), господство (Г. 1838: 105), людство (Г. 1839: 100), любопитство (Г. 1837: 98), любопитства (Г. 1838: 94), богатству (Г. 1839: 68), зетско (Г. 1835: 51), светску (Г. 1836: 108), Добротско (Г. 1838: 61), Туултскомъ (Г. 1838: 74), свѣтске (Г. 1839: 17)], kao i sa izvršenim glasovnim alternacijama [грацке (Г. 1836: 90), грацку (Г. 1836: 94, 104), грацкога (Г. 1837: 80), люцки (Г. 1837: 125), люцком (Г. 1837: 134), люцства (Г. 1837: 130), лютству (Г. 1837: 129), лютством (Г. 1837: 124), лютство (Г. 1837: 133)]. I u *Orliću* u ovim konsonantskim grupama dolazi do kolebanja – bez jednačenja po zvučnosti i mjestu tvorbe [Beogradska (O. 1866: 30), carigradsko (O. 1867: 46), ljudska (O. 1867: 49), brdski (O. 1870: 18), biogradske (O. 1870: 25), Hrvatskoj (O. 1865: 58), bratska (O. 1866: 40), zetskoga (O. 1867: 63), bratske (O. 1868: 40), zetskog (O. 1869: 31), patriotskijeh (O. 1870: 48), sredstvo (O. 1865: 62), vojvodstva (O. 1867: 65), bratstvo (O. 1865: 65)] i sa izvršenim glasovnim alternacijama [ljudckoj (O. 1865: 28), bradckom (O. 1870: 33), ljuckom (O. 1867: 32), ljucka (O. 1870: 23), ljuckom (O. 1870: 59), bracku (O. 1885: 44), gospostva (O. 1867: 73), gopostvu (O. 1869: 35), proklestvom (O. 1869: 40), bogastvom (O. 1870: 57)]. *Orlić* je značajan i zbog toga što je to prva periodična publikacija u Crnoj Gori nakon *Grlice* iz Njegoševog perioda. Jezik godišnjaka odlikuje „etimološki pravopis sa primjesama fonetskog, postepeno iščezavanje pojedinih lokalnih crta narodnih govora iz pisane riječi, dosljednost u primjeni Vukove azbuke“ (Šuković, 1980, 73). Znači, u *Orliću* je stanje slično kao

u Milakovićevoj *Grlici*, pa tako srećemo primjere pisane u skladu sa morfonološkim pravopisnim načelom, kao i one u kojima dolazi do kolebanja.

Šuković ističe da je „u *Crnogorcu*, listu za politiku i književnost, pokrenutom 1871. godine, dosljedno primijenjen Vukov – fonetski pravopis“ (Šuković, 1980, 76). Ne možemo se složiti sa ovom tvrdnjom zato što i prethodno navedeni primjeri iz časopisa *Crnogorac* pokazuju da na granici prefiksa i korijenske/leksičke morfeme nije dosljedno ispoštovan fonološki princip, već u većini konsonantskih grupa dolazi do kolebanja fonološkog i morfonološkog pravopisnog načela. Slična situacija je i pri sufiksaciji, pa tako u nedjeljniku *Crnogorac* i njegovom književnom prilogu *Crnogorki* iz 1871. godine najčešće su konsonantske grupe na granici sufiksa i tvorbene osnove naporedo pisane u skladu sa fonološkim pravopisnim principom i u skladu sa morfonološkim ortografskim prosedeom:

ljubkijem (C. 1872: 55), *napredku* (C. 1871/4, 6), *rijedko* (C. 1871: 8), *sladkijem* (C. 1871: 10), *naposljedku* (C. 1871: 21, 30), *nerijedko* (C. 1871: 140), *vojvodkinju* (C. 1871: 45), *predke* (C. 1871: 154), *napredka* (C. 1871: 188), *napredku* (C. 1872: 6), *naposljedku* (C. 1872: 6), *napošljedku* (C. 1872: 125), *francuzka* (C. 1871: 52), *povjestnice* (C. 1871: 20), *časticima* (C. 1871: 31), *raznovrstnih* (C. 1871: 61), *vlastnika* (C. 1871: 31), *koristnom* (C. 1872: 55), *bolestnika* (C. 1872: 60), *zavistnosti* (C. 1872: 175), *zadacima* (C. 1872: 176), *hristijane* (C. 1871: 11), *Hristijani* (C. 1872: 49), *počasću* (C. 1872: 34), *otačbini* (C. 1871: 13), *naručbine* (C. 1872: 24, 29), *svjedočbama* (C. 1871: 40), *otačbine* (C. 1871: 150), *svjedočbama* (C. 1872: 136), *artezkijeh* (C. 1871: 43), *pariskoj* (C. 1871: 43), *pariske* (C. 1871: 77), *pariskijem* (C. 1871: 78), *Česka* (C. 1871: 147), *česki* (C. 1871: 153), *Česke* (C. 1871: 163), *českoga* (C. 1871: 191), *drugčije* (C. 1871: 11, 51, 163); *primjetba* (Crn. 1871: 57), *dolazka* (Crn. 1871: 45), *polazkom* (Crn. 1871: 63), *napošljedku* (Crn. 1871: 7, 17, 74), *naposljedku* (Crn. 1871: 45), *napredku* (Crn. 1871: 15), *napošljedku* (Crn. 1871: 17), *naposljedku* (Crn. 1871: 45), *drugčije* (Crn. 1871: 40), *drugčiji* (Crn. 1871: 55), *otčinskijeh* (Crn. 1871: 14), *otačbine* (Crn. 1871: 9), *naručbini* (Crn. 1871: 35, 43), *Francuzkom* (Crn. 1871: 6), *pečski* (Crn. 1871: 33); *rodoljupkinju* (C. 1871/36), *francuska* (C. 1871: 52), *francuskoga* (C. 1871: 2), *Francuske* (C. 1871: 32), *franceski* (C. 1871: 77), *francuske* (C. 1872: 33), *izvesnijeh* (C. 1871: 2), *povjesnice* (C. 1871: 34), *žalosnu* (C. 1871: 141), *žalosno* (C. 1871: 27), *svjesnom* (C. 1872: 80), *žalosno* (C. 1872: 47), *vlasnicima* (C. 1872: 85), *namjesnici* (C. 1872: 91), *Hrišćanima* (C. 1871: 3), *iskrenošću* (C. 1871: 34), *hrišćanski* (C. 1872: 3), *hrišćani* (C. 1872: 49), *otadžbini* (C.

11 Numeraciju stranica *Grlice* (1835–1839) započeli smo od *Sadržaja*.

1871: 26), *pariškijeh* (C. 1871: 77), *pariške* (C. 1871: 78), *drukčije* (C. 1871: 28); *ženidbi* (Crn. 1871: 47), *primjedbe* (Crn. 1871: 24), *dolaska* (Crn. 1871: 42), *rijetka* (Crn. 1871: 51), *dohotka* (Crn. 1871: 2), *drukčiji* (Crn. 1871: 85), *srdžbi* (Crn. 1871: 14), *francuski* (Crn. 1871: 7), *Nikšički* (Crn. 1871: 33).

Zanimljivo je da su u *Crnogorcu* primjeri izvedeni od osnove *srb-* i sufiksa *-ski* dominantno pisani u skladu sa fonološkim pravopisnim principom:

srpskom (C. 1871: 3), *srpskijeh* (C. 1871: 11), *srpskijema* (C. 1871: 76), *srpski* (C. 1872: 1), *srpskom* (C. 1872: 6), *srpski* (C. 1872: 174); *srbskog* (C. 1871: 26), *srbsko* (C. 1871: 162).

Takođe, u oba časopisa (*Crnogorcu* i *Crnogorki* iz 1871) u nekim suglasničkim grupama primijenjen je fonološki pravopisni princip:

srca (C. 1871: 4), *srca* (C. 1872: 38), *teško* (C. 1871: 26), *društenog* (C. 1871: 4), *društva* (C. 1872: 13), *dolaska* (C. 1871: 180), *mržnje* (C. 1871: 2), *čuvstva* (C. 1871: 2), *čuvstvo* (C. 1872: 3), *natraške* (C. 1871: 180), *svagda* (C. 1871: 86), *politički* (C. 1871: 141), *političke* (C. 1872: 3), *njemačke* (C. 1872: 3), *siromaštvo* (C. 1871: 26), *naredbi* (C. 1871: 50), *ropstva* (C. 1871: 21, 37), *ropstvo* (C. 1871: 58), *ropstvu* (C. 1872: 1), *ropstvo* (C. 1872: 7), *ropsko* (C. 1871: 25); *ljupkosti* (Crn. 1871: 43), *ljupkost* (Crn. 1871: 56), *srpskijeh* (Crn. 1871: 2), *srpska* (Crn. 1871: 8), *srpstva* (Crn. 1871: 70), *poljupcima* (Crn. 1871: 46, 82), *čuvstva* (Crn. 1871: 1, 37), *srcem* (Crn. 1871: 9), *sluškinja* (Crn. 1871: 56), *teška* (Crn. 1871: 32), *društva* (Crn. 1871: 7, 40), *viteškim* (Crn. 1871: 41), *žalosnijem* (Crn. 1871: 70), *važnošću* (Crn. 1871: 39), *ropstvo* (Crn. 1871: 30), *čuvstva* (Crn. 1871: 37).

U ovim nedjeljnicima bilježimo neznatan broj primjera u kojima je primijenjen morfonološki pravopisni prosede:

poljubcem (C. 1872: 47), *otče* (C. 1871: 136), *trenutci* (C. 1871: 186), *Nemanićskog* (C. 1871: 80), *topdžije* (C. 1871: 40); *predci* (Crn. 1871: 78), *veličanstvenost* (Crn. 1871: 10), *božanstvene* (Crn. 1871: 15).

U *Crnogorki* 1884–1885, *Zeti* i *Tomanovićevoj Grlici* preovladava fonološki pravopis:

ropkinje (Crn. 1884: 94), *ljupkim* (Crn. 1884: 191), *Srpkinje* (Crn. 1884: 292), *poljupcu* (Crn. 1884: 4), *psihološki* (Crn. 1884: 8), *pripovijetka* (Crn. 1884: 5), *slatko* (Crn. 1884: 299), *slatki* (Crn. 1885: 17), *vojvotkinju* (Crn. 1885: 26), *srca* (Crn. 1884: 4), *srce* (Crn. 1885: 17), *nužno* (Crn. 1885: 15), *teškoća* (Crn. 1884: 57), *sluškinja* (Crn. 1884: 156), *bilješke* (Crn.

1885: 63), *spuški* (Crn. 1884: 133), *teškijem* (Crn. 1885: 39), *društva* (Crn. 1884: 8), *dolaska* (Crn. 1884: 15), *mržnje* (Crn. 1884: 1), *čežnjom* (Crn. 1884: 13), *obraščiće* (Crn. 1885: 167), *današnja* (Crn. 1884: 9), *današnje* (Crn. 1885: 13), *masni* (Crn. 1884: 203), *časnik* (Crn. 1885: 171), *krsnome* (Crn. 1885: 180), *udadba* (Crn. 1884: 284), *ženidbi* (Crn. 1885: 26), *ženidba* (Crn. 1884: 304), *početka* (Crn. 1884: 32), *razvitku* (Crn. 1885: 27), *očevoj* (Crn. 1885: 76), *srdžba* (Crn. 1884: 3), *otadžbinu* (Crn. 1884: 9), *narudžbina* (Crn. 1884: 149), *otadžbine* (Crn. 1885: 27), *njemačku* (Crn. 1884: 2), *grčkoga* (Crn. 1885: 27), *pozorišnog* (Crn. 1884: 192); *ropstvu* (Z. 1885: 67), *srpskijeh* (Z. 1885: 13), *srpski* (Z. 1885: 5, 23), *Srpstvo* (Z. 1885: 33), *poljupca* (Z. 1885: 7), *stupcu* (Z. 1885: 68), *stupcu* (Z. 1885: 68), *psihološke* (Z. 1885: 50), *drukče* (Z. 1885: 19), *drukčije* (Z. 1885: 44, 64), *bolesnih* (Z. 1885: 126), *smirenošću* (Z. 1885: 11), *riščani* (Z. 1885: 134), *piščeva* (Z. 1885: 59), *nedonoščadi* (Z. 1885: 62), *svadbu* (Z. 1885: 120), *izuzetkom* (Z. 1885: 28), *rijetko* (Z. 1885: 54), *početka* (Z. 1885: 102), *narudžbine* (Z. 1885: 69), *srdžbu* (Z. 1885: 13), *srdžbe* (Z. 1885: 90), *otadžbini* (Z. 1885: 116), *mučeničko* (Z. 1885: 65), *njemački* (Z. 1885: 95), *srcem* (Z. 1885: 9), *muški* (Z. 1885: 72), *društva* (Z. 1885: 7), *pažnju* (Z. 1885: 92, 145), *francuskome* (Z. 1885: 14), *nigda* (Z. 1885: 6), *oče* (Z. 1885: 10), *dolaska* (Z. 1885: 16), *pozorišna* (Z. 1885: 122), *bolesni* (Z. 1885: 127); *srpskih* (G. 1889: 7), *srpske* (G. 1890: 50), *ropstvo* (G. 1890: 63), *srpski* (G. 1891: 27), *srpskoga* (G. 1897: 43), *slatkog* (G. 1889: 102), *Vojvotkinja* (G. 1890: 53), *glatko* (G. 1890: 74), *Vojvotkinje* (G. 1891: 24), *slatko* (G. 1891: 50), *srcu* (G. 1897: 71), *nužno* (G. 1891: 43), *staleška* (G. 1891: 58), *društva* (G. 1897: 62), *upražnjeno* (G. 1897: 26), *viteškim* (G. 1889: 68), *francuska* (G. 1889: 98), *francuski* (G. 1890: 74), *viteškom* (G. 1897: 49), *negda* (G. 1891: 37), *negdašnjem* (G. 1891: 57), *radosni* (G. 1889: 80), *radosni* (G. 1890: 52), *najradosniji* (G. 1891: 25), *žalosno* (G. 1891: 28), *nezavisna* (G. 1897: 50), *radošću* (G. 1890: 49), *nepažljivošću* (G. 1891: 44), *skromnošću* (G. 1891: 58), *velikodušnošću* (G. 1897: 43), *paščad* (G. 1889: 99), *bolesčinu* (G. 1890: 67), *pješčanim* (G. 1891: 28), *bolesčinama* (G. 1891: 39), *gušćijim* (G. 1891: 47), *vjeridba* (G. 1890: 52), *svadbama* (G. 1891: 38), *vjeridbe* (G. 1897: 68), *svadbu* (G. 1897: 74), *narudžbini* (G. 1889: 86), *Otađbini* (G. 1890: 51), *otadžbine* (G. 1890: 64), *Moračka* (G. 1889: 47), *Moračka* (G. 1897: 29), *varoškim* (G. 1890: 50), *pozorišna* (G. 1890: 55).

U ovim časopisima do kolebanja dolazi u nevelikom broju suglasničkih grupa. U *Crnogorki* 1884–1885. smo takve primjere zabilježili u grupama *bsk*, *bst*, *bč*, *gč*, *stj*, *čsk*; u *Zeti* i grupama *vstv*, *dk* i u *Tomanovićevoj Grlici* u grupama *vstv*, *čsk*, *tc*:

srpskih (Crn. 1884: 8), *Srpstvo* (Crn. 1884: 12), *Srpsko* (Crn. 1884: 35), *ropstvu* (Crn. 1884: 125),

Srpstvo (Crn. 1885: 17, 22), *Srpskijeh* (Crn. 1885: 36), *srpskoga* (Crn. 1885: 77), *Šapčanin* (Crn. 1885: 19), *drukčije* (Crn. 1884: 17, 239), *najžešćem* (Crn. 1884: 12), *hrišćanski* (Crn. 1884: 180), *riščani* (Crn. 1885: 102), *gušći* (Crn. 1885: 178), *Pavlovička* (Crn. 1885: 45); *pripovijetka* (Z. 1885: 48), *pripovijetke* (Z. 1885: 59); *čustvo* (G. 1890: 54), *Obtočički* (G. 1890: 33), *Šobaički* (G. 1890: 35), *Nikšićka* (G. 1897: 29), *Mlecima* (G. 1892: 31); *čarobstvo* (Crn. 1884: 190), *slabčina* (Crn. 1885: 35), *drugčiji* (Crn. 1885: 17), *drugčije* (Crn. 1885: 171), *hristijanskijeh* (Crn. 1884: 106), *hristijani* (Crn. 1885: 85), *pećskoga* (Crn. 1884: 14), *mladički* (Crn. 1884: 117), *bjelopavličku* (Crn. 1884: 180); *čustvo* (Z. 1885: 34), *naposljedku* (Z. 1885: 162); *Nemanićskih* (G. 1889: 55), *Nikšićskoj* (G. 1890: 65), *mladičkim* (G. 1897: 48); *Mlecima* (G. 1889: 8), *ostatcima* (G. 1889: 89).

Kao u Milakovićevoj *Grlici* i godišnjaku *Orliču*, i u ostatku korpusa kolebanje je prisutno u konsonantskim grupama *dsk*, *tsk*, *dst*, *tst*:

bracku (C. 1871: 26), *demokracka* (C. 1871: 26), *bracke* (C. 1871: 50), *ljutska* (C. 1871: 2), *ljutskom* (C. 1871: 3), *ljutskom* (C. 1872: 85), *sretstvo* (C. 1871: 26), *sretstvom* (C. 1871: 78), *sretstvo* (C. 1872: 120), *bogatsvom* (C. 1871: 78), *bogatsvo* (C. 1872: 120); *bracke* (Crn. 1871: 1), *ljuckoga* (Crn. 1871: 22), *ljucke* (Crn. 1871: 25), *bracko* (Crn. 1871: 37); *ljustva* (Crn. 1884: 61), *srestvom* (Crn. 1884: 313), *gospostvom* (Crn. 1885: 31), *gospocke* (Crn. 1884: 135), *brackome* (Crn. 1884: 178), *biograckijem* (Crn. 1884: 315), *gospocku* (Crn. 1885: 22), *ljucke* (Crn. 1885: 27), *bracki* (Crn. 1884: 217), *hrvacki* (Crn. 1884: 246), *ljucki* (Crn. 1884: 93), *prokletstvo* (Crn. 1884: 56), *brastveničke* (Crn. 1885: 179), *prokletstvo* (Crn. 1885: 182); *bracka* (Z. 1885: 71), *gospocku* (Z. 1885: 121), *gospostvom* (Z. 1885: 71), *srestvo* (Z. 1885: 74), *brastvenici* (Z. 1885: 12, 45, 128), *brastvima* (Z. 1885: 112), *bogastvo* (Z. 1885: 16), *prokletstvo* (Z. 1885: 46); *Petrogradckog* (G. 1889: 8), *Srestvo* (G. 1891: 44), *prestavnici* (G. 1891: 27), *Sretstvo* (G. 1890: 67), *patriockim* (G. 1889: 50), *brackim* (G. 1889: 76), *bracke* (G. 1889: 80), *bracku* (G. 1890: 49), *brackom* (G. 1890: 50) *bracki* (G. 1891: 33), *punoljestva* (G. 1890: 50), *brastvenika* (G. 1890: 55); *ljudske* (C. 1871: 35, 150), *brdske* (C. 1871: 40), *ljudskog* (C. 1872: 13), *carigradskom* (C. 1872/6), *sredstva* (C. 1872: 13), *sredstva* (C. 1871: 43), *ljdstva* (C. 1871: 35, 150), *našljedstva* (C. 1872: 168), *bratskoga* (C. 1871: 6), *bratska* (C. 1872: 144), *diplo-matskom* (C. 1871: 30), *dželatski* (C. 1871: 3), *hrvatski* (C. 1871: 78), *skotskije* (C. 1872: 35), *diplomatske* (C. 1872: 98), *napretka* (C. 1872: 1), *rijetko* (C. 1871: 14), *pripovijetku* (C. 1871: 46), *rijetke* (C. 1872: 119), *bogastvo* (C. 1871: 141), *brastva* (C. 1871: 37, 38), *prokletstvom* (C. 1871: 179), *bogastvom* (C. 1872:

37); *tizlitskom* (Crn. 1871: 5), *poetskim* (Crn. 1871: 22), *bratske* (Crn. 1871: 30), *bratski* (Crn. 1871: 78), *gospodskoga* (Crn. 1871: 19); *našljedstvenom* (Crn. 1884: 11), *posredstvom* (Crn. 1884: 336), *blagorodstvo* (Crn. 1885: 31), *ljudskih* (Crn. 1884: 2), *brdski* (Crn. 1884: 125), *ljudske* (Crn. 1884: 257), *gospod-ske* (Crn. 1885: 85), *novosadsko* (Crn. 1885: 95), *azi-jatskih* (Crn. 1884: 95), *hrvatske* (Crn. 1884: 124), *hrvatskim* (Crn. 1884: 248), *hrvatska* (Crn. 1885: 64), *dramatskoj* (Crn. 1885: 67), *ljubopitstvo* (Crn. 1884: 19, 165), *bogatstvom* (Crn. 1885: 64), *bratstvu* (Crn. 1885: 67); *poetske* (Z. 1885: 8), *aristokratskoj* (Z. 1885: 16), *svijetski* (Z. 1885: 126), *bratski* (Z. 1885: 143), *ljudskoj* (Z. 1885: 56), *krivokletstvo* (Z. 1885: 75); *brdska* (G. 1889: 43), *Prekobrdski* (G. 1889: 57), *sudskoj* (G. 1889: 72), *Zagradski* (G. 1890: 33), *brdskim* (G. 1890: 66), *sredstvima* (G. 1889: 75), *sredstvima* (G. 1891: 31), *vojevodstvo* (G. 1891: 57), *predstavnici* (G. 1897: 24), *bratska* (G. 1889: 75), *di-plomatske* (G. 1889: 86), *Zetskih* (G. 1890: 32), *pa-triotske* (G. 1890: 51), *univerzitetski* (G. 1891: 27), *zetskoj* (G. 1891: 35), *Zetska* (G. 1897: 29), *Brdska* (G. 1897: 29), *bratskog* (G. 1897: 43), *uputstva* (G. 1889: 108).

U vezi sa pisanjem ovih konsonantskih grupa sporili su se Lazar Tomanović i urednik *Crnogorke* Jovan Pavlović, pri čemu je Tomanović bio za fonološki pravopis, a Pavlović, voden mišljenjem Daničića, za morfonološki. U pomenutoj polemici Pavlović kaže svom prijatelju: „Uzgred ću ti napomenuti još i to, da naši najbolji filolozi ne izvode u svemu eufonije ni u samim pojedinim riječima. Tako n. pr. oni ne pišu: *ljutski* (ni *ljucki*) nego *ljudski*, ne pišu: *gratski* (ni *gracki*) nego *gradski*, ne pišu: *hrvacki* nego *hrvatski*. I ja tako pišem premda za to nemam drugoga razloga nego ono što naši filolozi kažu: das u **t** i **s** glasovi koji u srpskom jeziku nerado druguju, koji se ne trpe, pa za to se **d** pred **s**, protivno pravilu, ostavlja nepretvoreno.

Tebe pak (i mnoge druge naše pisce, naročito mlade) vidim gdje pišete: *hrvacki*, *ljucki*, *gracki*; no još vas nijesam vidio da pišete: *oclužiti* (m. *odslužiti*), *nackakivati* (m. *nadskakivati*) *ocuda* (m. *odsuda*), *octojanje* (m. *odstojanje*) i t. d.“ (Crnogorka, 1884, 313).

Tomanović obrazlaže svoj način pisanja na sljedeći način: „Što pišemo *ljucki*, *hrvacki*, mislim da ono **k** traži da se pretvori **ds** i **ts** u **c**, a u riječima *osuda*, *ostojanje*, *oslužiti* i t. d., **d** iščekzava ispred **s**, zato i ne pišemo: *ocuda*, *octojanje*, *oclužiti*“ (Crnogorka, 1884, 331).

Vidimo da se urednik i saradnik nisu mogli usaglasiti u vezi sa pisanjem navedenih suglasničkih grupa, što se i odrazilo i na jezik ovog nedjeljnika. Kao što smo i primijetili, ove grupe su raznoliko pisane u cjelokupnom korpusu, što znači da su i ostali urednici i saradnici imali dilemu koji od ponuđenih principa odabrati.

Ortografska norma standardnog srpskog jezika pri pisanju ovih konsonantskih grupa propisuje morfono-

loški princip, tj. na spoju korijenske osnove i prefiksa/sufiksa u ovim slučajevima ne vrše se glasovne alternacije (Up. Subotić, Sredojević, Bjelaković, 2012, 77–83). „Ovakvom ortografskom rešenju pribeglo se [...] da bi se sačuvala semantička prozirnost reči na morfemskoj granici (preko čuvanja te granice na ortografskom planu) na kojoj se događa fuzija” (Subotić, Sredojević, Bjelaković, 2012, 79).

ZAKLJUČAK

Na osnovu svega navedenog možemo zaključiti da se evolucija ortografije u cetinjskoj štampi XIX vijeka

može podijeliti u tri faze. U prvoj fazi, koja je trajala od 1835. i objavljivanja *Grlice*¹² do 1871. godine i štampanja nedjeljnika *Crnogorac*, dominira upotreba morfonološkog principa, uz izvjesne primjese fonološkog. Drugu fazu odlikuje naporedna primjena morfonološkog i fonološkog ortografskog principa – ovo je karakteristično za nedjeljnik *Crnogorac* i njegov književni prilog *Crnogorku*. U trećoj fazi, u koju možemo uvrstiti *Crnogorku 1884–1885*, *Zetu* i Tomanovićeve *Grlicu* (ovoj fazi pripada i *Orlić* iz 1885. godine, naročito u slučaju prefiksacije) dolazi do prevage fonološkog pravopisa uz neznatna odstupanja u pojedinim konsonantskim grupama.

12 Važno je pomenuti da Milakovićeve *Grlica* sadrži i neka obilježja istorijskog pravopisa, kao što je nedosljedno pisanje *jata* i *jerija*. Međutim, zbog obima korpusa i širine teme, analizu ovih važnih pitanja smo ovog puta izostavili.

ORTHOGRAPHY IN THE MONTENEGRO PRESS OF 19TH CENTURY

*Jelena GAZDIĆ*University of Montenegro, Faculty of Philology, Nikšić, Danilo Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: jelena.gazdic@gmail.com, jelena.g@ac.me

SUMMARY

The main focus of this study will be orthographic characteristics (writing consonant clusters on the morphemic word boundaries - prefix + stem; stem + suffix) of publications printed in Cetinje in the 19th century, from the first issue of Milaković's "Grlica" in the thirties, to the last issue prepared by Lazar Tomanović in 1897. The corpus consists of phototype editions of annual publications and newspapers published in Montenegro in the 19th century: "Grlica" from the period of Petar II Petrović Njegoš's rule (1835–1839), "Grlica" from Prince Nikola's time (1889–1893, 1897), the annual "Orlić" (1865–1870, 1885), and the weekly newspapers "Crnogorka" (1871), "Crnogorka" (1884–1885), "Crnogorac" (1871–1872), and "Zeta" (1885). It is important to note that some annual editions were published during periods of conflict, before Vuk Stefanović Karadžić's reform of alphabet and orthography was formally accepted in Montenegro. This affected the language and spelling used in "Grlica" (1835–1839), and, to some extent, the language characteristics of "Orlić" as well. The paper shows how orthography developed in the press of Cetinje in the 19th century, i.e. how the morpho-phonological system was replaced by the phonological.

Keywords: newspapers, orthography, Montenegro, Grlica, Orlić, Crnogorac, Crnogorka, Zeta

IZVORI I LITERATURA

Crnogorac (1871–1872): Crnogorski list za politiku i književnost 1871–1872, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurde Crnojević“, Fototipsko izdanje, Knjiga VII, Cetinje, 1982.

Crnogorka (1871): Crnogorka. Prilog „Crnogorc“ za zabavu, književnost i pouku. Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurde Crnojević“, Fototipska izdanja, Knjiga 3, Cetinje, 1977.

Crnogorka (1884–1885): Crnogorka. List za književnost i pouku. 1884–1885, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurde Crnojević“, Fototipsko izdanje, Knjiga V, Cetinje, 1981.

Grlica (1889–1893, 1897): Grlica. Kalendar sa šematizmom crnogorskim za prostu godinu 1889, 1890, 1891, 1893, 1897. i za prestupnu 1892. Na Cetinju, u državnoj štampariji.

Grlica [Грлица] (1835): Kalendar crnogorski za 1835 [Календар црногорски за годину 1835]. U Crnoj Gori [У Црної Гори]. U Mitropolitskoj knjigopечатnji [У Митрополитској књигопечатњи].

Grlica [Грлица] (1836): Kalendar crnogorski za 1836 [Календар црногорски за годину 1836]. U Crnoj Gori [У Црної Гори]. U Mitropolitskoj knjigopечатnji [У Митрополитској књигопечатњи].

Grlica [Грлица] (1837): Kalendar crnogorski za 1837 [Календар црногорски за годину 1837]. U Crnoj Gori [У Црної Гори]. U Mitropolitskoj knjigopечатnji [У Митрополитској књигопечатњи].

Grlica [Грлица] (1838): Kalendar crnogorski za 1838 [Календар црногорски за годину 1838]. U Crnoj Gori [У Црної Гори]. U knjigopечатnji Pravitelja Crnogorskoga [У књигопечатњи Правителя Црногорскога].

Grlica [Грлица] (1839): Kalendar crnogorski za 1839 [Календар црногорскій за годину 1839]. U Crnoj Gori [У Црної Гори]. U knjigopечатnji Pravitelja Crnogorskoga [У књигопечатњи Правителя Црногорскога].

Orlić (1865–1870, 1885): Orlić. Crnogorski godišnjak 1865–1870, 1885. Fototipsko izdanje. Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurde Crnojević“, Knjiga IV, Cetinje, 1979.

Zeta (1885): Zeta. List za književnost i pouku. 1885, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurde Crnojević“, Fototipsko izdanje, Knjiga VI, Cetinje, 1982.

Ćupić, D. (1982): Jezik Dimitrija Milakovića u „Grlici“ – prvom crnogorskom književnom almanahu (1835–1839). Beograd, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Referati i saopštenja, MSC.

Luketić, M. (1977): Pogovor. Crnogorka. Prilog „Crnogorc“ za zabavu, književnost i pouku, I–VI.

Martinović, D. (1981): O Crnogorki- Crnogorka list za književnost i pouku. 1884–1885, I–X.

Martinović, D. (1982a): O ovom izdanju. Zeta list za književnost i pouku, 1–6.

Martinović, D. (1982b): Dodatak fototipskom izdanju. Crnogorac list za politiku i književnost 1871–1872, I–VIII.

Martinović, D. (1982c): Nekoliko riječi uz ovo izdanje. Crnogorac list za politiku i književnost, 1871–1872, I.

Martinović, N. S. (1965): Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori (1493–1945). Beograd, Jugoslovenski institut za novinarstvo.

Ostojić, B. (1987): Književni jezik u Crnoj Gori i Vukova reforma. U: Milović, J. M. (ur.): Vuk St. Karadžić i Crna Gora: radovi sa naučnog skupa. Titograd, CANU, Pobjeda, Nikšić, Nastavnički fakultet Univerziteta „Veljko Vlahović“, Cetinje, Obod, 27–35.

Ostojić, B. (1989): Vuk i književni jezik u Crnoj Gori. Nikšić, Univerzitetska riječ.

Subotić, L., Sredojević, D. & I. Bjelaković (2012): Fonetika i fonologija: ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika. Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Šuković, R. (1980): Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Cetinje, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurde Crnojević“.

Šuković, R. (1987): Primjena Vukove jezičke i pravopisne norme u crnogorskoj štampi XIX vijeka. Titograd, Zbornik radova sa naučnog skupa Vuk St. Karadžić i Crna Gora, CANU.

POČECI OBRAZOVANJA ŽENA U CRNOJ GORI. DJEVOJAČKI
INSTITUT NA CETINJU*Tatjana NOVOVIĆ*Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: tabo@t-com.me; tatjanan@ac.me*Biljana MASLOVARIĆ*Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Crna Gora
e-mail: biljanam@ac.me

IZVLEČEK

Z uporabo zgodovinske in teoretične analize smo poskušali preučiti in analizirati relevantne podatke iz korpusa obsežnega zgodovinskega gradiva in empirične vsebine pomembne teme izobraževanja žensk v črnogorskem okolju od konca 19. do začetka 20. stoletja. Ob upoštevanju splošnih, družbeno-zgodovinskih in socio-kulturnih razmer v sodobnem črnogorskem okolju smo si v okviru sistemskih prizadevanj za izboljšanje izobraževanja še posebej pogledali delo Dekliškega inštituta na Cetinju. Prva ženska izobraževalna ustanova na južnoslovanskih območjih je močno prispevala k razvoju črnogorske kulture, spremenjenemu in izboljšanemu položaju žensk v družbi, preoblikovanju patriarhalne družine v Črni Gori in vzpostavitvi kompleksnejših in kakovostnejših mednarodnih odnosov.

Ključne besede: dekliški inštitut, učiteljica, Sofija Petrovna Mertvago, izobraževanje žensk, medkulturnost

L'ISTRUZIONE FEMMINILE IN MONTENEGRO. L'ISTITUTO INFANTILE
FEMMINILE A CETINJE

SINTESI

Applicando il metodo storico e l'analisi teorica abbiamo provato a studiare e analizzare i dati storici rilevanti che riguardano la questione dell'educazione femminile nell'ambiente montenegrino nel periodo tra la fine dell'Ottocento e gli inizi del Novecento. Prendendo in considerazione le possibilità sociostoriche e socioculturali nell'ambito montenegrino di quell'epoca, legate al miglioramento nel campo dell'educazione, abbiamo dato particolare attenzione al lavoro svolto presso l'Istituto Infantile Femminile a Cetinje (Cettigne). La prima istituzione educativa femminile nell'area meridionale della Jugoslavia ha fortemente contribuito allo sviluppo della cultura montenegrina e a migliorare la posizione della donna nella società, come pure alla trasformazione in seno alla famiglia patriarcale montenegrina e ha influito molto sul rafforzamento e il miglioramento dei legami con il mondo esterno.

Parole chiave: Istituto Infantile Femminile, educatrice, Sofija Petrovna Mertvago, educazione femminile, interculturalità

UVOD

U Crnoj Gori 19.og stoljeća, društveno-političke i ekonomske prilike bile su odraz specifičnih unutrašnjih uvjeta, kao i onovremenih makrosistemskih, hronotopskih gibanja i višeslojnih promjena. Društveni, kulturni, materijalni habitus crnogorskog naroda, uvjetovan povijesnim, geografskim i političkim položajem države, implicite je bio satkan i od jedinstvenih kulturoloških, tradicijskih, običajnih prilika. Kompleksni, multifaktorski splet interferentnih okolnosti, ishodio je posebnim položajem i strukturno-funkcionalnom konfiguracijom obitelji, društvenih relacija, specifičnim statusom i ulogama djece i žena. Budući da je u onovremenoj crnogorskoj sredini, dominirao patrijarhalni model obitelji, u kojoj je vladala petrificirana, tradicijski naslijedena hijerarhijska organizacija uloga i odnosa, bilo je jasno da su i očekivani obrasci ponašanja, imanentni tim ulogama, bili gotovo kanonizirani. U takvoj matrici obiteljskih odnosa, uloga žene opisana je terminima prateće, servilne, „poslušne domodržiteljke i stopanice“.¹ Njeno mjesto bilo je pored ognjišta,² dok su neka „spoljna“, izvanobiteljska ženska prava bila prilično omeđena muškim običajno-prezervativnim statusom. O običajima, normama, vrijednostima u Crnoj Gori pisali su mnogi znameniti hroničari, putopisci, istoričari, književnici. Posebne zasluge pripadaju Pavlu A. Rovinskom, poznatom ruskom naučniku, slavisti, etnografu, geografu, publicisti, koji je napisao brojna djela posvećena crnogorskoj sredini, njenim ljudima, običajima i kulturi (Martinović, 1995, 7). No, takođe, izuzetno značajnu ulogu u ekstenzivnom, suštastvenom emancipovanju društvene svijesti, razuslovljavanju steroetipa i dugovriježenih obrazaca očekivanog ponašajno-običajnog djelovanja u zatvorenoj patrijarhalnoj crnogorskoj kulturi, koja je duboko internalizovala podređenu poziciju žene, imala je još jedna poznata Ruskinja, koja je u Crnoj Gori provela dvije i po decenije života. Riječ je o Sofiji Petrovnoj Mertvago, koja će ostaviti jedinstveni, neizbrisivi trag i uticaj na dalji razvoj društveno-kulturnog i prosvjetno-obrazovnog života u Crnoj Gori, kao i modifikovanja i trajnog perpetuiranja statusa i uloge žena, kao osjetljivijeg subsistema u ondašnjoj tipskoj holističkoj obiteljskoj hijerarhiji. Razvoj i emancipacija društva i sredine zrcali se, prvenstveno kroz prosvjetno-kulturne prilike i referentne institucionalizirane događaje i sadržaje u zemlji. U svrhu kratkog ocrtavanja i skiciranja crnogorskog društveno-obrazovnog konteksta, u kojem je ruska prosvjetiteljka otpočela i kontinualno sprovodila obrazovanje učenica iz domicilne sredine i drugih južnoslavenskih areala, ukratko podsjećamo na nastanak i razvoj školstva u ovoj sredini, od početka 19.og sto-

ljeća. U relativno recentnoj društveno-historijskoj dijahroniji nalazimo „nešto slično školi“, pri Cetinjskom manastiru, pod pokroviteljstvom vladike Petra I, u prvoj polovini XIX vijeka (Popović, 1934). Prvi predavač u ovom manastirskom školskom jezgru bio je čuveni pjesnik i historičar, Simo Milutinović Sarajlija, koji će obučavati vladiku Petra II. Kao izuzetno darovit čovjek, ljubitelj nauke i književnosti, crnogorski vladika Petar II je svjetliju perspektivu za svoj narod prepoznao u prosvjetno-kulturnoj renesansi naroda, pa 1833. godine otvara prvu osnovnu školu na Cetinju (Popović, 1934). Vladika Petar II Petrović Njegoš piše: „Ispunjen ljubavlju prema svom narodu, ja ulažem sva moguća staranja, da mu otkrijem istine prosvjećivanja“ (Trstenjak, 1920, 19). U jednom izvještaju iz 1842. godine, u vrijeme stolovanja vladike Petra II, stoji da je u Crnoj Gori radilo šest škola, za koje se izdvajalo 3.600 guldena (Rovinski, 2000, 29). Cetinjsku školu su završili knjaz Danilo Petrović i Krsto Petrović, ondašnji vicepredsjednik crnogorskog Senata. Istovremeno, štampane su i prve školske i crkvene knjige u štampariji, otvorenoj 1834. godine³ (Popović, 1934). U doba knjaza Danila nije se proširio školski infrastrukturni kapacitet, mada se vodilo računa o uslovima u postojećim, ranije konstituiranim aktivnim školama. Snažan podsticaj daljem, dinamogenom napretku školstva u Crnoj Gori, obezbijedio je, svojom golemom posvećenošću knjaz Nikola I, pa već 1871/72. godine, u Crnoj Gori je bilo 36 škola, koje je pohađalo 2000 učenika, od kojih 108 učenica (Kostić, 1876, 73), što nedvojbeno govori, s jedne strane, o buđenju i osvješćivanju ondašnjih stanovnika male knjaževine o potrebi školovanja ženske djece, a s druge strane, o vrlo vidnom disparitetu glede rodne zastupljenosti polaznika ondašnjih obrazovnih ustanova.

Temelje primordijalnom uključivanju žena u organizirane obrazovne institucije u Crnoj Gori uspostavlja Knjaz Nikola, inicirajući otvaranje „Djevojačkog Instituta Njezinoga Imperatorskoga Veličanstva Marije Aleksandrovne“, a pod neposrednim starateljstvom Njezine Svjetlosti Knjagine Crnogorske Milene. Poseban doprinos uzrastanju i stanovitom napretku kulture ženskog školovanja i obrazovanja u Crnoj Gori, a posledično i trajnom mijenjanju socio-kulturološkog prosedea u ovoj sredini, dala je poslednja upraviteljica ovog Zavoda, „načalnica“ Sofija Petrovna Mertvago.

POČECI ŠKOLOVANJA ŽENSKE DJECE U CRNOJ GORI

Gerhard Gezeman, njemački slavista, književni kritičar, univerzitetski profesor (<https://sr.m.wikipedia.org/sr>), u svojoj studiji o Crnogorcima, primjenjujući jedinstvene metode proučavanja empirijske građe, po-

1 Žene koje „u stopu“, poput sjene, „samozatajne“, slijede svoga supruga.

2 U crnogorskom lokalnom narativnom modusu-simbol doma, kuće, porodice.

3 Petar II je 1834. godine ustanovio štampariju na Cetinju, u kojoj su se štampali školski udžbenici, a 1836. god. izašao je prvi bukvar za crnogorske škole (Popović, Cetinjska škola 1834–1934, 1934, 80).

put psiho-etničkih, folklorističkih i karakteroloških posmatranja, opisao je detaljno crnogorskog „dinarskog čovjeka“, profilirajući ga kroz prizmu posebne „kulturne zone“ onoga vremena i okolnosti (Gezeman, 1968, 4). On svoju studiosnu i kompleksnu analizu crnogorskog „herojskog“ konteksta, temelji na odabranim antropološkim, historijskim, sociološkim izvorima – na dinarskom nasleđstvu, violentnom nasleđu, plemenskom uređenju, patrijarhalnom životu balkanskog tipa, na ostacima srednjovjekovne narodne i feudalne kulture (Gezeman, 1968, 38). Burckhart,⁴ opisujući jedinstveni crnogorski etos, onoga vremena, ističe:

Pri tome se neopaženo uvlači i mjerilo građanske sigurnosti, bez koje mi i kultura svakako ne možemo živjeti. Ali, jednostavan, krepak život, još sa punom fizičkom plemenitošću soja, pod stalnom zajedničkom odbranom od neprijatelja i ugnjetača, takođe je kultura i vjerovatno skopčana s visokim unutrašnjim odgojem srca... (Burckhardt, 2005, 256).

Sve ovo ima svoje porijeklo u starodrevnoj plemenskoj osnovi, u tzv. plemenskom patrijarhalitetu (Gezeman, 1968). U takvom društvenom ustrojstvu, petrificiranih običajno-ponašajnih relacija, evidentna je sociološka činjenica o prilično rigidnoj podjeli rada i društvenih pozicija između muškaraca i žena. Zato je i školovanje žena dugo bilo „neobilgatno“. Do sredine 1870. te godine, u Crnoj Gori, obavezno školovanje nigdje nije bilo istaknuto. Pravateljujući Senat je te godine potrdio obavezu uključivanja djece u školu i uputio je naročito vojvodama i kapetanima crnogorskim, uz pisanu preporuku: „[...] da date naredbu svakom ko može i želi da svoje dijete nauči neka ga šilje u školu“ (Pejović, 1971, 48). Prvi pomen školovanja ženske djece u ovoj sredini nalazimo 1867. godine, kada je u tek osnovanoj propodetučki ustrojenoj, ustanovi u začetku, učitelj počeo raditi na opismenjavanju „do jedno 12 djevojčica“ (Kostić, 1876, 74). U Pravilima o obavezama kapetana, školskih nadzornika i učitelja u Crnoj Gori, uz dužnost upućivanja sve djece u školu, posebno je istaknuto da će se roditelji „koristiti ovima blagodetnima ustanovama i da će poslati u školu i svoje žensko dijete“ (ACG, 1869, 509).

Već školske 1870/71. godine 23 učenice su pohađale osnovnu školu, a dvije godine kasnije, bilo ih je 39. Prva učiteljica, Jelena Vicković (sl. 1), Kotoranka, besplatno je opismenjivala djevojčice i učila ih ručnom radu. Uskoro su u cetinjskoj opštini odlučili da otvore prvu žensku školu, „pokraj muške“, gdje je od 1874. godine, radila pomenuta učiteljica Vicković, u početku sa djecom iz siromašnijih porodica, a kasnije su se pridružile djevojčice viših činovnika i „crnogorskih glavara“ (Popović, 1934, 118).

Slika 1: Prva učiteljica u Crnoj Gori – Jelena Vicković (Popović, 1934, 118)

Po pravilima donijetim 1870. godine, siromašnijim roditeljima je prepuštena odluka uključivanja djevojčica u osnovnu školu. Zakon o opštoj školskoj dužnosti u Knjaževini Crnoj Gori (1879) objavio je obavezu pohađanja opšte nastave besplatno, za djecu od sedme do dvanaeste godine. Roditelji su mogli upisati žensku djecu i u mušku školu, pod uslovom da tu ostanu do navršene desete godine (Pejović, 1971). U prvoj ženskoj državnoj školi (1874/75) upisano je 97-oro djece, a pomoć su dobijali od petrogradske humanitarne organizacije „Blagotvorno opštество“ (Kostić, 1876, 127). Procenat ženskih osnovnih škola u odnosu na muške je konstantno bio znatno manji i o tom veoma markantnom disparitetu svjedoče sačuvani podaci iz tog perioda: 1870/71 – 1,61 %; 1873/74 – 2,24 %; 1874/75 – 4,32 %. Pred rat, 1875/76. god. između 63 učitelja bila je samo jedna učiteljica (Pejović, 1971). Ratne okolnosti su osujetile i zaustavile napredovanje i razvoj školstva u crnogorskim onovremenskim prilikama (1876).

⁴ Carl Jacob Christoph Burckhardt (1818–1897) švicarski povjesničar umjetnosti i kulture i utjecajan lik u historiografiji obiju područja. Poznat je kao jedan od glavnih predaka kulturne povijesti (https://en.wikipedia.org/wiki/Jacob_Burckhardt).

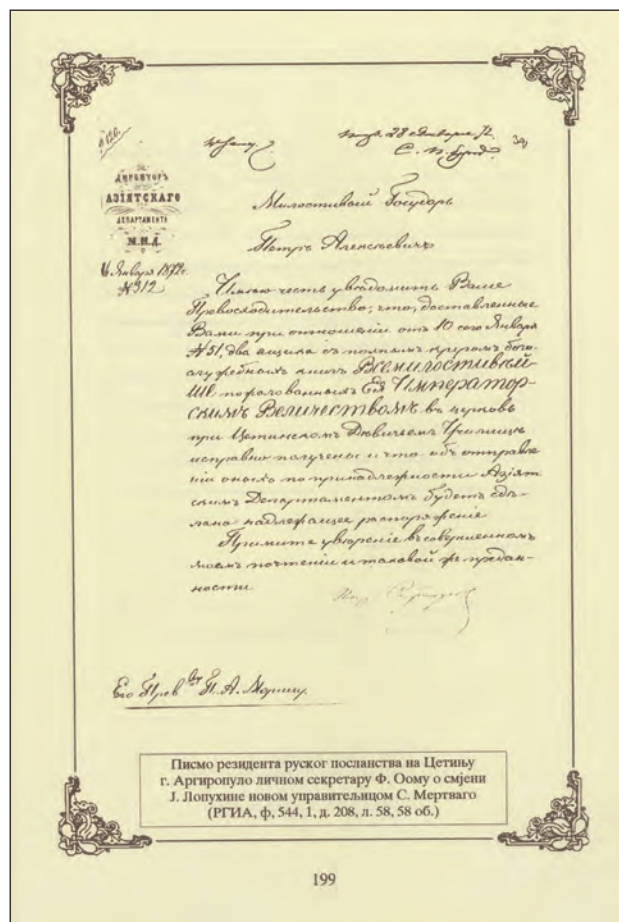

Slika 2: Djevojački institut danas ((Izvor: <http://www.studentskidomct.me>)

OSNIVANJE I RAD „DJEVOJAČKOG CRNOGORSKOG INSTITUTA“ NA CETINJU

Krajem 1869. godine osnovan je „Djevojački Institut Carice Marije Aleksandrovne“, na Cetinju, po uzoru na slične zavode u Rusiji, Bugarskoj i drugim krajevima, a smješten je u Njegoševoj Biljardi (sl. 2), pod stalnim nadzorom crnogorske knjaginje Milene. U Institutu su upisane učenice između 9 i 12 godina, a „školovanje je trajalo 4 godine, tj. 2 razreda po dvije godine“ (Martinović, 1995). Već 1884/85. godine novi nastavni plan je strukturiran u 6 školskih godina. S vremenom se nameće potreba unapređivanja i proširivanja nastavnog plana, po ugledu na slične južnoslavenske zavode, pa je 5 godina kasnije, povećan broj predmeta i produženo školovanje za još jednu godinu. Konačno, 1901. godine prva ženska škola dobija svoje puno obličje, sa temeljno uređenim, detaljno strukturiranim planom i programom, u osmogodišnjem trajanju. Prve polaznice Instituta su bile poglavito ćerke „*imućnijih roditelja i crnogorskih glavara*“ (Rovinski, 2000, 6). Još 1871/72. godine, u konkursu objavljenom u ondašnjem poznatom listu „Crnogorac“, apostrofira se i mogućnost upisa inozemnih djevojčica, koje bi plaćale školarinu „*u iznosu od svega 100 talijera*“ („Crnogorac“, 1871, 48), pa je 1873/74. bilo 9 novih polaznica, od kojih je 6 bilo iz Boke i Dalmacije (tada su bile pod Austro-Ugarskom monarhijom) i jedna Italijanka (Rovinski, 1895). Kostić primjećuje da bi iz Austrije bilo još zainteresiranih učenica „*kad bi saobraćaj sa Cetinjem bio bolji, zbog toga što u Boki i obližnjoj Dalmaciji nije bilo ni jedne ženske škole koja bi se koliko toliko mogla porediti sa ovim zavodom*“ (Rovinski, 1994, 270).

Prva „načalnica“ Instituta, imenovana od strane Ruske carice, bila je Nadežda Pacević, koja je tu ostala do 1881. godine (školu je tada pohađalo 65 učenica), a potom je upravljanje Ženskim institutom, kako su ga još zvali, obavljala Natalija Ljovna Mesaroš, do

Slika 3: Pismo rezidenta ruskog poslanstva o smjeni J. A. Lopuhine novom upraviteljicom S. Mertvago (Djevojački institut „Carice Marije“ na Cetinju, faksimili dokumenta (Rovinski, 1895, 199))

1883. godine (Martinović, 1995). Program Instituta, u tom periodu, bio je veoma sličan modelu učiteljske škole u Njemačkoj, a predmeti su bili podijeljeni na realne i tehničke sadržaje (Dragović, 1890). Upravljačku dužnost će preuzeti iste godine Julija A. Lopuhina, koja je prethodno bila upravnica sirotinjskog doma u Filipopolju, u Bugarskoj (Rovinski, 1994, 258). U narednom petogodišnjem periodu, Lopuhina je vodila Institut, obezbjeđujući učenicama obrazovanje u trajanju od 6 godina, ali je broj zainteresiranih polaznica opadao. Na mjesto Upraviteljice Djevojačkog instituta, poslije Lopuhine, Ruska carica Marija Aleksandrovna, Carskim dekretom, 1888. godine imenovala je Sofiju P. Mertvago (sl. 3) (Martinović, 1995).

U narednih dvije i po decenije, upraviteljica Mertvago (sl. 4), dala je ogroman doprinos razvoju crnogorske prosvjete i kulture, a posebno obrazovanju žena i odgojanju djece predškolskog uzrasta.

Ova ugledna, talentirana, obrazovana prosvjetna djelatnica, odrasla u poznatoj ruskoj obitelji, koja je

Slika 4: Sofija Petrovna Mertvago (1851–1921), upraviteljica Djevojačkog Instituta na Cetinju (Izvor: Wikimedia Commons)

bila stjecište literarnih besjeda i intelektualnih diskursa, završila je prije vremena Institut, dobivši specijalnu nagradu i priznanje za postignute rezultate. Još u svom obiteljskom domu, svladala je besprijekorno francuski, njemački i engleski jezik, a pogodujuće obiteljske prilike omogućile su joj obilazak različitih kulturnih areala i proširivanje znanja o specifičnostima europskih različitih etniciteta, umjetničkih znamenitosti i folklorističkih osobitosti drugih sredina, pa će joj ta iskustva biti od značaja pri kreiranju programa i ukupnog etosa Djevojačkog Instituta na Cetinju (Martinović, 1995, 60). Mertvagova, izuzetna prosvjetiteljka, koja je pored veoma solidnog obrazovanja, stečenog na Smoljnom institutu, dragocjeno iskustvo razvijala i gradila kao upravnica Marijinske ženske gimnazije u Rjazanu, energično je prišla radikalnom preuređivanju cetinjske djevojačke škole, obezbijedivši, za početak, novčanu podršku od ruske carice-pokroviteljke, u iznosu od 10.000 guldena (Martinović, 2000, 63). Narednih godina povećane su godišnje subvencije za Institut na 10.000 austrijskih fiorina, a Carica M. Fjodorovna je tražila i dodatnu pomoć od ministra finansija (DMC–AO, 1900, XLVIII), te je škola postepeno transformirana u uređenu, po ondašnjim europskim standardima organiziranu, na ovim prostorima jedinstvenu multikulturalno koncipiranu instituciju, a pohađale su je u sve većem broju učenice i iz drugih južnoslavenskih sredina (Rovinski, 2000).

U cilju šireg uključivanja djevojčica u obrazovni proces, upraviteljica Instituta, Mertvago, organizira pri-

premni razred, 1894. godine, za najmlađe polaznice škole ili kako su ih zvale starije institutke, "prigotoviške" (Rovinski, 2000). Sa ovim najmlađim polaznicama, koje su kasnije stasale u „najodličnije“ Institutke, radila je sama Upraviteljica, a povremeno su joj pomagale starije učenice iz Zavoda (Rovinski, 2000, 263). Uvažavajući Ustavna načela, Upraviteljica je sa svojim pedagoškim personalom, usaglasila Plan i program Škole, imajući u vidu komparativne modele, iskustva i potrebe crnogorske obrazovne prakse, kao i raspoloživa nastavna sredstva. Ustav i Program je 1873. godine potvrdio knjaz Nikola. U čl. 1 usvojenog Statuta Ustanove, istaknuto je: „Na Cetinju Institut je osnovan za žensku djecu iz Crne Gore i okolnih joj zemalja i nosi ime ' Djevojački crnogorski Institut ' " (Женскиѹ Черногорскиѹ институтъ, orig.) (Rovinski, 2000). U čl. 2 je zapisano: „Ovaj Institut stoji pod najvišim pokroviteljstvom Njezinoga Imperatorskoga Veličanstva Marije Aleksandrovne, kao glavne blagodjeteljke Instituta i pod neposrednim starateljstvom Njezine Svjetlosti Knjaginje crnogorske Milene“ (Rovinski, 2000, 32).

U čl. 3 pomenutog Ustava je istaknut vodeći cilj ove institucije:

[...] da se u vaspitanice ukorenjava blagočešće, krotost i blagonaravlje, kako bi potom one iste mogle najblagotvornije uplivosati na one, u kojih se krugu nalazile budu, svojim ozbiljnim moralnim življenjem i točnim ispunjavanjem domaćih svojih dužnosti, te da bi se iz njih s vremenom priugotoviti mogle i dobre i sposobne učiteljke (Rovinski, 2000, 32).

Takođe je nedvojbeno podcrtano da Direktorka/upraviteljica Instituta „prima naredjenja od knjagine i ništa ne može preduzeti bez prethodne odluke Njenog Visočanstva“ (čl. 10).

Pored preuređivanja ustanove, u kojoj je Institut djelovao i obezbjeđivanja zavidne subvencione sume za potrebe Instituta, upraviteljica Mertvago je značajno proširila i unaprijedila kvalitet i sadržaj nastavno-pedagoškog rada u ovoj ustanovi. Rovinski bilježi da je nastavni kadar proširen i da su u rad Instituta uključeni stručnjaci iz inozemnih sredina, npr. S. L. Vetoškina iz Rusije, g-đica Frilej iz Francuske, koja je učenicama predavala, pored francuskog jezika i slikarstvo. Za druge predmete, bio je angažiran, poglavito, domaći kadar. Ispitima institutke su prisustvovala knjagine Jelena i Ana, nekad i knjaževski par, knjaz Nikola i knjaginja Milena, mitropolit i predstavnici diplomatskih misija na Cetinju. Učenice su napredovale zahvaljujući izuzetnom zalaganju upraviteljice Mertvago i tamošnjeg, brižljivo biranog nastavnog kadra. O tim ispitima, u „Glasu Crnogorca“ je zapisano:

Prekrasni red koji je svuda padao u oči, kao i rezultati uspjeha-zaslužuju svaku pohvalu i zahvalnost, i jasno govore da se ustanova nalazi pod upravom lič-

Slika 5: Učenice Djevojačkog instituta (Rovinski, 2000, 226)

nosti koja je u potpunosti shvatila svoj uzvišeni, mada dosta težak poziv. Takvom, u punom smislu smatramo upraviteljicu ove ustanove S. P. Mertvago. Sem njenog odgovarajućeg, istinski materinskog staranja o svestranom razvoju ustanove, svoj doprinos tome daje dostojni pedagoški personal, kako ženski, tako i muški [...] (Glas Crnogorca, 23. 06. 1890).

U školskoj 1891/92, u Institutu je bilo 35 učenica, od kojih 15 iz Boke Kotorske, Dalmacije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, jedna iz Srbije, jedna iz Turske (sl. 5). Nastavni kadar je činilo sedam nastavnika i nastavnica, od kojih su bile dvije Ruskinje i jedna Francuskinja. Nepisani dio jedinstvenog pedagoškog procesa u Institutu, prema bilješkama Rovinskog, bila je implicitna i ne zvanično apostrofirana, ali iznimno važna sastavnica ukupnog ambijenta, opisana kroz familijarni odnos polaznica škole, između sebe i sa nastavnim osobljem, uključujući i samu upraviteljicu, „strovnu“ Mertvago (Martinović, 1980).

U današnjem prezentnom kontekstu, kada tragamo za školom uspjeha, intrinzične motivacije, kolaborativno-konstruktivističkog učenja i stvaranja, obrazovnim ustrojstvom koje odiše fluktuacijom individualnih različitosti, institucijom koja predstavlja „živi organizam“ dinamičkih kontekstualnih gibanja i „zajedništvo ravnopravnog dostojanstva“ (Juil, 1998, 38), u Djevojačkom institutu prepoznavamo upravo elemente takve projektovane vizije. Rovinski zapaža da je posebno zadovoljstvo bilo promatrati empatijski, zaštitnički odnos starijih institutki prema mladima, familijarne relacije između nastavnog personala i učenica, uz veoma seriozni, radno-etički obol koji je vladao u Školi, brižni, potpuno posvećeni, gotovo materinski pristup same upraviteljice prema svima u ovoj izuzetnoj „ženskoj kući“. U Dnevnom redu, predstavljenom u Izvještaju iz 1891/92. godi-

ne, opisani su detaljno radni dani u Institutu, a na kraju nedjelje

Đeca provode dan drukče nego obično... U 1 sat poslije podne idu u šetnju izvan varoši... U nedjelju, poslije podne određeni su dva sata za primanje roditelja, a za tijem učenice spremaju svoje lekcije, šetaju, kad je lijepo vrijeme, a veče provode u zabavama, a najviše u pjevanju! (Rovinski, 2000, 57).

U Institutu je u cjelovitom rasporedu bilo predviđeno vrijeme za pisanje pisama obitelji. Djevojke su svoje uratke pokazivale Upraviteljici, ne sadržajno, već na pregled rukopisa i urednosti, pa ako je potrebno prepisati pismo, to bi i učinile (Rovinski, 1994).

Upraviteljica Mertvago je u Institutu formirala kabinete i solidno opremljene zbirke: fizički kabinet, hemijski laboratorijum, mineralošku kolekciju, obezbijedila nastavna sredstva za crtanje i kaligrafiju, nekoliko fortepijana, koncertni klavir, fiskulturnu dvoranu (Martinović, 1995). O svekolikom radu u Institutu „Strovna“, kako su je zvale Institutke, obavještavala je redovno javnost kroz ondašnju dnevnu štampu, posebno u „Glasu Crnogorca“, „Cetinjskom vjesniku“ idr. novinama, koje su redovno izlazile tih godina. Nastavu je s naročitom revnošću pratila, posvećeno hospitovala na časovima, prisustvovala svim ispitima mladih institutki, podstičući ih na prilježni rad, etički odnos u ponašanju, estetski senzibilitet u pristupu svim djelatnostima i oblastima, kojima su se bavile. Zato su polaznice Škole, bile obrazovane u najfinijem pedagoško-metodičkom idiomu, kako su to isticali prominentni poslenici školstva i vodeći reprezentanti crnogorske ondašnje društveno-političke i kulturne javnosti. Pritom je permanentno investirala u nastavni kadar, koji je brižljivo biran među domaćim pedagoškim personalom, ali i kompetentnim izvanjcima. Rovinski bilježi, razmatrajući sadržaje školskog plana i programa, iz vizure pedagoške i uže stručne koherentnosti sadržaja, da je ipak od svih predmeta Upravnica s naročitim pažnjom apostrofirala nastavu maternjeg i stranih jezika.

Analizirajući Program Instituta, zapažamo i osobitost, koja daje naročiti pedagoški i kulturno-odgojni smisao ukupnom djelovanju prve srednje ženske škole. Naime, pored uobičajenog korpusa obvezujućih predmetnih cjelina iz nauka, jezika, umjetnosti, didaktičko-metodičkih oblasti, „rukodelja“ i „gazdinstva“, posebno su istaknuti sadržaji iz domena „vladanja, maljivosti, urednosti i načina držanja“ (sl. 6). U svjedočanstvima Institutki na prvom mjestu je istaknuta ocjena iz vladanja, a potom općeg uspjeha. Uspoređujući ovakav koncept programa sa današnjim crnogorskim obrazovnim kurikulumima, posve je lako uočiti točku distinkcije, upravo u istaknutoj stavki *vladanja*, pa se nameće pitanje vodećih odgojno-kulturnih vrijednosti nekada i danas, te da li su poteškoće u ponašanju školske mladeži aktualizovane u prezentnom kontekstu, pored ostalog, ishod

je, bori se i odriče radi svoje obitelji. Sagledavajući i analizirajući brojne zabilježene primjere i crtice iz života ljudi onoga vremena u Crnoj Gori, kroz specifični narativni konstrukt stvarnosti, možemo prepoznati i „očitati“ mikrokulturne aspekte stvarnog života u toj sredini. Narativno vrijeme daje posebna značenja događajima i ljudima, pa predstavlja i kompleksniju, obuhvatniju referentnu osnovu za sagledavanje uloga i pozicija žene u crnogorskom „implicitiranom kanonu“ (Bruner, 2000, 147). U takvom ambijetalnom koloritu eksplicitnih i implicitnih muško-ženskih uloga i duboko ukorijenjenih tradicionalno podijeljenih rodno-ponašajnih pozicija, moguće je cjelovitije razumjeti i opservirati zametke i perspektive ženskog školovanja.

Analizirajući dostupnu literaturu i komparativne relevantne izvore, zapažamo da je proces obrazovanja žena i u razvijenim europskim sustavima tekao vrlo sporo, pa je u Austriji usvojen Zakon o ženskom obrazovanju, po uzoru na Prusko iskustvo tek 1894. godine, a vodeća zagovornica tih reformi bila je Helena Lange (Ivanović, 2002, 14). Ona je smatrala da je žensku djecu važno obrazovati, ali posebice za odgojiteljice i nastavnice, kako bi bolje razumjele i podučavale nove, buduće naraštaje učenica. Za razliku od nje, Hedvig Kettler⁶ je vjerovala da nije potrebno posebno kreirati odvojene ženske programe, već da je najprirodnija stvar da djevojčice i djevojke imaju jednako pravo na pohađanje jedinstvenih raznovrsnih programa, kao i na izbor svih segmenata zanimanja i profesija (Ivanović, 2002). Ovaj impuls zagovaranja jednakodostupnih i rodno ravnopravnih mogućnosti, reifikovan u radu i djelu H. Kettler, dugo i sporo je tražio svoje staze primjene i puno ovaploćenje, pa i danas nailazi na kontekstualno različite interpretacije i prepreke.

Već je istaknuto da je osnovno školovanje i opismenjavanje djevojčica u Crnoj Gori, krajem 19. og stoljeća, bilo moguće i u muškoj školi, pa je u Cetinjskoj osnovnoj školi, zajedno sa 300 dječaka, učilo i 12 djevojčica (Rovinski, 1994). Ipak, prilikom popisivanja djece stasale za školu, insistiralo se samo na prijavljivanju muške djece, što nedvojbeno upućuje na implicitno rezistentni društveno-kulturni odnos prema uključivanju djevojčica u jedinstveni onovremeni crnogorski obrazovni kontekst (Rovinski, 1994).

Zanimljivo je primijetiti da je i pored revolucionarnih iskoraka u pogledu obrazovanja žena, čiji je najočitiiji zamajac bio Djevojački Institut, u crnogorskoj sredini, životni prostor muškaraca i žena i dalje j bio duboko podijeljen, pa između školskih institucionalnih sfera gotovo da i nije bilo komunikacije. Jedna institutka je ispričala da su u istoj varoši bili na školovanju, ona i njen brat. On je bio na Bogoslovljiji, a ona u Djevojačkom institutu i dešavalo se da se ne vide i po godinu dana⁷.

Koncept obrazovanja utkiven u temelje Djevojačkog zavoda, bio je u potpunosti ukotvljen u seriozni prosek evropskih instituta, koji su u okviru prve Povelje o ženskom obrazovanju iz 1837. godine dobili status srednjih škola (Ivanović, 2002, 10). Uostalom, tek sedamdesetih godina 19.og vijeka, u razvijenim europskim zemljama, postignut je i značajniji napredak u domeni srednjoškolskog obrazovanja za djevojčice: otvoreni su ženski koledž Hitchen, 1869. i Girton, 1873. godine (Ivanović, 2002). Crnogorski Institut, nastao na talasu europskog pokreta ženskog prosvjećivanja, neosporno je napravio veoma značajan iskorak u pravcu daljeg obrazovanja žena, a šire implikacije se svakako odnose na značajne ireverzibilne promjene u obitelji, sredini i društvu, uopće.

Analizirajući plan rada prve ženske srednje škole, kao i njen krucijalni cilj, zapažamo da je i pored obimnog i raznorodno strukturiranog korpusa premeta i sadržaja iz oblasti jezika i prirodnih nauka, te pedagoško-metodičkih i umjetničkih disciplina, meta-ideja i referentna vodilja institucionalnog obrazovanja, bila pripremanje mladih polaznica za uspješan domaćinski i porodični život. Posebna pažnja se poklanjala ručnom radu i kućanskim poslovima, kako bi se kod Institutke prospektivno razvijao osjećaj za domaćinstvo i obezbijedila temeljna propodeutička priprema za kvalitetniji obiteljski i građanski život, u perspektivi. „Zadnje dvije godine, osobito se posvećuju podučavanju vaspitanica u gazdinstvu, ženskome rukodelju i nadzoru nad djecom i poretkom pod rukovodstvom Upraviteljke i učiteljica“ (Rovinski, 2000, 33). Dakle, pored sadržajno bogatog i ozbiljno strukturiranog plana i programa, u Institutu je snažno apostrofirano korpus sadržaja koji najviše pogoduju „ženskoj prirodi“ (gazdinstvo, ručni rad, krojenje i šivenje).

I pored istaknutih društveno-sredinskih denotata, koji ukazuju na eksplicitno-implicitno, socio-kulturno minimiziranje ženskog obrazovanja u Crnoj Gori, i intencije održavanja tradicionalno-petrificiranih predodžbi o mogućim, socijalno prihvatljivim perspektivama žena, u stvarnosti je trajno posijan pelcer promjena. Naime, obrazovana crnogorska žena, školovana Institutka, unijela je drugačije odgojne mjere i red u obiteljski život, pa i postupno razuslovljavanje dugovriježenog patrijarhalnog, dominantno-submisivnog bračnog modela. Često su se, po kazivanju Rovinskog, Institutke udavale za intelektualce, „čuvajući crte karaktera stečene u Institutu“ (Rovinski, 1994, 278). Obrazovane, sa izgrađenim, prepoznatljivim istančanim manirima, uz dobro poznavanje stranih jezika, francuske i ruske književnosti, nerijetko su se nalazile u višim krugovima, u svojoj i drugim sredinama, vladajući se prepoznatljivo, *blagočestivo*, i *blagonaravno* i u skladu sa perzistirajućim crnogorskim kodeksom ponašanja. Inzistiranje

6 Hedwig Friederike Karoline Auguste Kettler (1851.–1937.) bila je njemačka aktivistkinja za ženska prava, spisateljica i reformatorica obrazovanja. Vodila je kampanje za jednake obrazovne mogućnosti za dječake i djevojčice ulažući posebne napore za uspostavu prve djevojačke srednje škole (Gimnazija) u Njemačkoj (https://en.wikipedia.org/wiki/Hedwig_Kettler).

7 Iz intervjua vaspitačice sa polaznicom Instituta, diplomski rad, 1965.

na tradicionalno njegovanim normama i *“ponašanju, u puritanskom duhu”*, kako ih je odgajala Mertvago, bez želje za *“bučnim mondenskim zadovoljstvima”*, u osnovi je sadržavalo intenciju zadržavanja patrijarhalnog rodnog modusa i uvriježene obiteljske hijerarhije, kao jedino sigurne potke zdravog društva, po *“crnogorskom kanonu”*. U obrazovnom programu Djevojačkog Instituta, kao i drugih sličnih zavoda, bila je i opstajala paradigma rodno podijeljenih perspektiva, uvjetovana različitim potrebama i *“prirodama”* muških i ženskih polaznika, pri čemu je metacilj obrazovanja žena, prije svega priprema za porodični i supražanski život. Naravno, socijalno-klasna stratifikacija društva potencira naglašenu razliku između samih žena, u pogledu pozicije, prava i mogućnosti obrazovanja.

Iako je S. P. Mertvago posebno bila prepoznata po Djevojačkom Institutu njene zasluge za obrazovanje i buđenje posebno ženske djece i mladeži u onovremenoj crnogorskoj sredini sagledavamo kroz brojne druge njene aktivnosti i angažmane. Kako bi temeljnije upoznala i proučila crnogorske običaje, kulturu, tradicijsko transgeneracijsko nasleđe, Mertvagova je često obilazila različite krajeve i ljude u živopisnoj knjaževini, kako bi nanovo, sistematski i brižljivo planirala slijedeće korake u pravcu cjelovite i što cjelishodnije emancipacije ukupnog kvaliteta života obitelji, a naročito žena i djece. Rovinski, hroničar i veliki poznavalac crnogorskih društvenih prilika s kraja 19.og stoljeća, opisujući život i rad „načalnice“ Mertvago, bilježi kako je „gospoica Sofija“, kako su je s pijetetom i od milošte zvali u Crnoj Gori, obilazila omiljenu joj malu knjaževinu s posebnim interesovanjem za život žena, pa je, upoznavši njihove običaje, domaću radinost i „rukodelje“, došla na ideju da otvori prvu zanatsku školu na Cetinju. Pod pokroviteljstvom knjaževske kćeri, italijanske kraljice Jelene Savojske, S. P. Mertvago pokreće otvaranje „Radničke škole knjaginje Jolande“ na Cetinju, 1901. godine, za koju će takođe organizirati cjeloviti programski prosede, a potom angažuje jednu od institutki da radi sa polaznicama Škole (Martinović, 1995).

Nejednakosti u pristupu i sadržaju obrazovanja po rodnoj osnovi, u crnogorskoj sredini su i dalje bile markantne, kako po procentu opšte zastupljenosti polaznica obrazovnih programa, tako i po vrsti programa, na koje su zvanično i implicitno bile upućene. Podjela na dominantno ženska i muška zanimanja i dalje opstaje u prezentnom kontekstu i vrlo markantno profilise profesionalno-karijerne izbore mladih ljudi u današnjoj Crnoj Gori (ženska zanimanja-učiteljice, vaspitačice ...).

INTERKULTURALNA DIMENZIJA DJEVOJAČKOG INSTITUTA NA CETINJU

Početna ideja osnivača Djevojačkog instituta bila je da ovu ustanovu treba otvoriti *“isključivo za djecu Crnogoraca, a ne iz okolnih zemalja”* (čl. 1, Statuta), ali je, uz saglasnost knjaževskog para bilo moguće u školu

uključiti učenice iz drugih južnoslovenskih sredina: *“Po ličnoj želji Njihovih veličanstava Knjaza i Knjagine mogu se primati i djeca ne Crnogoraca [...]”* (Rovinski, 1994a, 260). Sofija Petrovna je, došavši na upraviteljsku poziciju, procijenila da, bez obzira na propise u Zakonu, Zavod treba otvoriti prema zainteresiranim polaznicama iz ostalih južnoslovenskih krajeva. Stoga je ovaj plan i ideju predočila knjazu, koji je cijeneći njenu revnost i vizionarsku pronicljivost, u svemu podržao (Rovinski, 1994). Tako se u ovaj jedinstveni Ženski zavod sve više uključuju i učenice iz drugih južnoslovenskih sredina, što će se odraziti na kvalitet atmosfere u Institutu i kreirati sadržajnu, bogatiju interakciju i učenje, upoznavanje i razmjenu različitih životnih navika, kulturoloških specifičnosti i običajnih uzusa. Rovinski bilježi zapažanja jedne od polaznica Instituta, koja svjedoče o superponiranju različitih običaja, navika, odgojnih modusa, uvjetovanih porijeklom i sredinskim dispozicijama, koje su karakterizirale i profilisale polaznice Instituta. Tako ona primjećuje da su Crnogorke bile *“pretežno nekomunikativne, a Dalmatkinke bolje od kuće pripremljene, ali se disciplini teško pokoravaju [...]”* Pritom, ona zapaža da su život i intersubjektivni perzistirajući diskurs, na kome se insistiralo u Institutu, postupno umanjuje egocentričnost u pristupu učenica i uspostavlja se *“nesravljeni blaži i tolerantniji odnos između njih”* (Rovinski, 1994b, 270). Upravo, kroz kolaborativno učenje, dijalektički, interpretativni diskurs unutar jedinstvene zajednice, učenice su bile u prilici da ekspliciraju i revidiraju svoja znanja, uvjerenja i predrasude o drugim kulturama (Bruner, 1996). U periodu između 1869. i 1905. godine u Institutu je boravilo 348 učenica, od kojih 158 Crnogorki, 114 Dalmatinki, 28 djevojaka iz Bosne i Hercegovine, 5 iz Stare Srbije i još 48 iz raznih drugih južnoslovenskih sredina. Među njima su bile ćerka grofa Goca iz Dubrovnika i Slovenka-ćerka doktora Jenka iz Ljubljane, što ukazuje na visoki ugled i prestiž ove institucije, budući da su visokodostojniciji iz drugih južnoslovenskih sredina svoje kćeri upućivali baš u ovaj Institut (Rovinski, 2000, 52). Rovinski je zabilježio zanimljivu crticu vezanu za impresije Dalmatinaca o institutkama iz njihovih sredina. Tako je sreo u Šibeniku čovjeka koji je, saznajući da on dolazi iz Crne Gore, tj. sa Cetinja, izrazio najveće divljenje prema institutskom obrazovanju:

Mi znamo za Institut, imamo tri vaspitanice koje su u njemu bile. To su djevojke prve po pameti, obrazovanosti i ponašanju. Još dvije sada tamo uče. A mi bismo vam poslali sve naše djevojčice kad bilo bliže (Rovinski, 1994, 279).

Zajednički život u Institutu, učenje, obavljanje aktivnosti u internatu, rukodjelatne radnje, bile su prirodan i jedinstven put i prigode za upoznavanje i razumijevanje drugih i drugačijih, ali i nova luča koja rasvjetljava običaje i specifičnosti vlastite kulture. Razvijanje učinkovitog ponašanja u drugačijim kulturnim kontek-

stima i djelovanje u susretu sa osobama različitog kulturnog porijekla, pridonosilo je, svakako i implicitnom izgrađivanju "kulture inteligencije" mladih polaznica Instituta (Piršl, 2013). Otvaranjem škole prema pripadnicama različitih južnoslavenskih krajeva, Upraviteljica je omogućila djevojkama-institutkama da uče, upoznaju, usvajaju znanja o vlastitoj i drugim kulturama, da se socio-funkcionalno, s razumijevanjem i empatijom, zrelije ponašaju u kulturalno-raznorodnoj zajednici. Konačno, kulturno-inteligentnom senzitivitetu institutke svaka-ko je značajno doprinio obrazovni kapacitet potpomognut vrlo seroznim i kontinuiranim izučavanjem stranih jezika. Zato je u rasporedu časova, čak 28 sati bilo predviđeno za izučavanje francuskog i ruskog jezika i svjetske književnosti. Svršene učenice su „pored stručnog i praktičnog znanja iznosile iz škole perfektno znanje ruskog i francuskog jezika, a veliki broj njih i nje-maćkog jezika, koji se učio neobligatno“ (Vuksan, 1926, 55). Na taj način učenice imaju pristup "umnom bogatstvu i na stranim jezicima pisane literature" (Rovinski, 1994, 284). Konačno, jezik omogućava konstruiranje "mreže uzajamnih očekivanja", kao matrice koja hipostatski stoji u osnovi socio-kulturnog koda (Bruner, 1996, 190). U međusobnom prepletu raznovrsnih jezičkih i govornih idioma i implikacija, postupno se, implicate, mijenja kvalitet interakcija i kulturno-konvencionalni diskurs u zajednici. Takođe, izučavanje i prakticiranje umjetničkih vještina i upoznavanje sa renomiranim stvaraočima i poznatim eksponatima kulture i umjetnosti vlastite i drugih sredina, predstavljalo je važan integrativni ingredijent programskog korpusa sadržaja u ovoj instituciji. Tako su muzički sadržaji bili jasno markirani u programu, sa 21, a likovna umjetnost sa 16 časova. Veliki uspjeh u sferi muzičke umjetnosti postignut je zahvaljujući Čehu Tolingeru, izuzetnom violončelisti i pedagogu, koji je predavao u Institutu. Zato su horskim izvođenjima i muzičkim svetkovinama Institutki, često prisustvovali predstavnici knjaževske porodice i diplomatskih misija na Cetinju. Inter/kulturalizam se temelji na značenjima koje ljudi u kulturnim zajednicama stvaraju kroz međusobnu razmjenu i situacijske susrete (Bruner, 1996). Ovaj Institut je otvorio put ka novoj intersubjektivnoj razmjeni različitih učesnika i aktivnoj interpretaciji novih, kulturalno-polisemičnih značenja, te konstruiranju šire i obuhvatnije perspektive crnogorske sredine i njene pozicije u ukupnoj onovremenoj društvenoj stvarnosti.

INSTITUTKE NAKON ZAVRŠENE ŠKOLE

Prve obrazovane Crnogorke su u značajnoj mjeri doprinijele promjenama u crnogorskoj tradicionalnoj porodici unoseći nove navike i običaje u socijalni milje, u kojem su živjele i radile. Njihovo obrazovanje, bogatije spoznaje o okruženju i vlastitoj poziciji u obitelji i društvu, indukovale su sasvim drugačiju vizuru očekivanih perspektiva za djecu, posebno žensku, u odnosu

na tradicionalno uvriježene obrasce obiteljskih odnosa. Za ovakvo odgajanje i obrazovanje Institutki, svakako naročita zasluga pripadala je upraviteljici Mertvago, pa je po njihovom mišljenju načelnica „od prvog dana zavoljela crnogorski kam i počela riječju i djelom raditi na napretku [...]“ (Veković, 1934, 6).

Opisujući ponašanje polaznica Djevojačkog instituta u obiteljskom okruženju, Rovinski ističe njihovu prilježnu posvećenost, vidljivu pedantnost i kreativnost, pa se i na prozorima kuća, u kojima su ove sadašnje i svršene institutke, „vidi cvijeće, na stolovima knjige i fotografije, slike i razglednice“ (Rovinski, 1994, 268). Uopće, svršene institutke su svojim kulturno i blagočestivo rafiniranim manirima, spontano, ali i odlučno i energično, trajno unosile novu kulturu življenja u običajni duh sredine, u kojoj su se kretale i djelovale. Njihova privrženost Zavodu, Upraviteljici, koleginicama-sainstitutkama, bila je izrazita, pa je Rovinski u svojoj opširnoj studiji o crnogorskom miljeu, s posebnim akcentom na školstvo, opisao odnos institutke prema bivšoj školi, kao vrlo emotivan, odgovoran, pun zahvalnosti. Bivše polaznice Instituta su, po navodima ovog izuzetno posvećenog i upućenog hroničara, pisale redovno pisma načelnici Mertvago, obavještavajući je o svojim životnim koracima, uspjesima, planovima, životu svojih sainstitutki, sa kojima su trajno čuvalе kontakte, uz stalno interesovanje za život u Zavodu. Jedna Slovenka, pripremajući se za upis na fakultet u San Peterburgu piše svojoj bivšoj Upraviteljici: „Javljam Vam“ piše ona, „radosnu vijest, a to je da je ministar narodne prosvjete odobrio da me prime na medicinu“ (Rovinski, 1994, 282).

Neke od svršenih institutki su učiteljemale po Crnoj Gori i drugim južnoslovanskim sredinama, pridonoseći značajno postupnim sublimiranim i trajnim promjenama u svom okruženju, dok su druge nastavljale školovanje, najčešće u Rusiji, na filološkoj i medicinskoj katedri, prema dostupnim podacima i sačuvanim svjedočanstvima (Martinović, 1983).

INSTITUCIONALIZACIJA ŽENSKOG INSTITUTA

Budući da je Djevojački Institut bio zatvorenog tipa, jer su sve učenice internatski boravile u ovom zavodu i da nije bilo mogućnosti da se povremeno ili eksterno uključe nove polaznice, moguće je zapaziti donekle rigidno ustrojstvo ove ženske škole. Iako su roditelji imali mogućnost uključivanja određenim danima, redovito dobijali informacije o svojoj djeci, činjenica je da su one bile odvojene od obitelji, što nije bilo uvijek najprirodnije i najprilicnije rješenje za njih. Upraviteljica Mertvago je u svoj svojoj posvećenosti bdjela nad svojim učenicama i pomenutu „zatvorenost Instituta“ vidjela kao prerogativni uvjet za bolji uspjeh i višeperspektivni napredak učenica. Istina, Mertvago je veoma dobro poznavala životne, obiteljske prilike u onovremenoj crnogorskoj sredini, pa je utemeljeno

i argumentirano zastupala koncept visoko regulirane i kontrolirane institucije, smatrajući da je ženski zavod dokazao svoju vrijednost i osobeni *raison d'être*, za gotovo četrdeset godina bivstvovanja i da tu posebnost treba i da zadrži. Vjerovala je da bi bilo nepravedno omogućiti nekim učenicama život sa obitelji, dok su druge, fizički udaljene od doma, prinuđene da žive internatskim životom. Ipak, institucionalizacija Škole je mogla biti prepreka uspostavljanju životnije i cjelishodnije uzajamnosti sa širom sredinom i prodoru institucionalnih ideja u makro kulturalno okruženje crnogorskog ondašnjeg konteksta. Zatvaranje škole u uže institucionalne okvire i kontekstualizacija Zavoda u posebno, prilično omeđeno polje djelovanja, otežavalo je funkcionalniju inkluzivnost Instituta u crnogorsko društvo i umanjivalo slojevitiji reciprocitet između uže institucijske i šire društveno-životne sredine. Stoga je u narodnoj skupštini na Cetinju, 1906. godine, istaknuta potreba otvaranja Instituta za eksterne učenice, a apostrofirano je i da se u ovoj ženskoj školi mora više potencirati odgoj u duhu crnogorskog patriotizma (Rovinski, 1994, 285). Institut je uglavnom okupljao varoške ćerke viđenijih ljudi i glavara iz crnogorske sredine i drugih južnoslovenskih areala, pa je poprimio obilježja elitne institucije i teže dospijevao do siromašnijih i udaljenih seoskih crnogorskih sredina, što mu je, također, trebala biti namjena. Zamjerka koju su crnogorski zvaničnici upućivali Zavodu bila je da nakon završenog Instituta nije bilo dovoljno zaposlenih učiteljica i nastavnica, što je bio prioritetni cilj škole, već su ili odlazile na dalje školovanje izvan Crne Gore ili su svoje vještine primjenjivale unutar obiteljskih i užesredinskih okvira.

ZAKLJUČAK

U namjeri da retrospektivno rasvijetlimo početne ideje o obrazovanju žena u Crnoj Gori, nužno, u fokusu naše pažnje bio je „Djevojački Institut Carice Marije Aleksandrovne“, na Cetinju, ondašnjem centru kulturnog i političkog života male knjaževine. Analizirajući relevantne izvore i narativne interpretacije sačuvanih svjedočanstava, domaćih hroničara i izvanjaca, vrsnih poznavalaca ondašnjih prilika u crnogorskoj stvarnosti, nalazimo detaljno, studiozno i živopisno prikazane kompozicione sastavnice jedinstvene matrice crnogorske onovremene patrijarhalne sredine. U okrilju tradicionalno ustrojene, „herojskim“ duhom „opervažene“ crnogorske stvarnosti, u 19. stoljeću, u kojoj je obitelj bila rigidno, patricentrično, hijerarhijski strukturirana, crnogorski knjaz Nikola u dogovoru sa ruskom Caricom M. Aleksanrovnom inicira otvaranje čuvenog Ženskog Instituta. Ova prva ženska srednja škola u Crnoj Gori, trajno će izmijeniti cjeloviti kulturni ambijent, kodiran patrijarhalno-tradicionalističkim standardima, u užoj i široj društveno-životnoj matrici. U svijetlu vrlo opreznih, postupnih makrosistemskih promjena u domenu europ-

skog, posebno južnoslavenskog ženskog obrazovanja, u crnogorskom „siromašnom, goletnom podneblju i kršu“ u drugoj polovini 19.og stoljeća, moguće je sagledavati i analizirati višeaspektualne specifičnosti ženskog školovanja u predratnom i postdratnom crnogorskom ambijentu (nakon 1878. godine). Ženski Institut, koji je za 42 godine svog bivstvovanja, imao impozantne rezultate i ostvario snažan uticaj na fluktuaciju promjena u životno-društvenoj i kulturno-prosvjetnoj crnogorskoj stvarnosti, posebno je podstakao preispitivanje ženske pozicije u porodici i hronotopu emancipacije uloga i odnosa. Poseban doprinos razvoju i vidljivosti Instituta dala je njegova poslednja i dugogodišnja Upraviteljica, S. P. Mertvago, koja je višestruko nagrađivana za svoj izuzetan prosvjetno-kulturni angažman u crnogorskoj prosvjetno-kulturnoj sredini. Povodom dvadesetpetogodišnje rada Instituta, Upraviteljicu S. P. Mertvago, odlikovao je ruski car Nikolaj I, Marijanskim ordenom I stepena (Cetinjski vjesnik, VI/1913, 3).

Iako je socio-kulturni crnogorski, tradicionalno kontekstualizirani ambijent, dimenzionirao rad ove prve srednje škole za „žensku čeljad“, Djevojački Institut je bio zamajac trajnih i višeaspekatskih promjena u domenu distribucije moći i uloga, u obitelji, mikro i makro-kulturnoj perspektivi crnogorske sredine. Interkulturalni koncept cjelovitog ustrojstva i djelovanja Djevojačkog Instituta, ishodio je uspostavljanjem značajnih veza sa drugim južnoslavenskim sredinama, kao i izuzetno prestižnim pozicioniranjem ove ustanove u široj kulturno-referentnoj zajednici. Rodni disparitet u pogledu prava na obrazovanje i eksternalizovano učešće u društvenoj sferi i dalje je tvrdokorno opstajao u crnogorskoj kulturnoj semiosferi, pa je žensko školovanje i vanobiteljsko uplivanje na sredinu, dugo bilo u drugom planu. Sam Institut je po svojoj obrazovno-sadržajnoj konstituciji i vodećoj pedagoškoj paradigmi snažno apostrofirao prioritetnu žensku sferu djelovanja-gazdinstvo i „žensko rukodelje“. Zato je, pored nedvojbeno značajnih eksplicitnih i implicitnih promjena glede ženskog uzdizanja i mijenjanja petrificirane društvene vizure u odnosu na rodne interferentne perspektive, prema raspoloživim statističkim pokazateljima, nedovoljan broj Institutki bio radno angažiran u onovremenoj crnogorskoj obrazovnoj praksi. Takođe, analiziranjem pedagoškog ustrojstva i načina rukovođenja ovom institucijom, uz posebno uvažavanje ogromnog doprinosa i neupitno pregnantno usmjeravanje rada ustanove, od strane „načalnice“, S. P. Mertvago, moguće je uočiti i još neke protivurječnosti. Naime, izuzetno zalaganje i nesumnjivo snažna intencija načelnice da Institut zaštiti i učini što efikasnijim i uspješnijim u radu, učinila je ovu instituciju djelimično zatvorenom, kontekstualno učaurenom, budući da su sve polaznice živjele u internatu, odvojene od obitelji i šire sredine, iako to nije bilo nužno. Takođe, Ustanova koja je nastala kao zametak budućih obrazovnih rezonanci u široj društvenoj, posebno ženskoj perspektivi, ostala je van domašaja manje razvijenih, udaljenih cr-

nogorskih krajeva, zadržavajući u značajnoj mjeri elitistički obol, budući da su polaznice bile dominantno „glavarske“ kćeri.

Konačno, Djevojački Institut je svojim istrajnim i veoma uspješnim djelovanjem, naročito u posljednjih 25

godina svog postojanja, ostvario dalekosežne rezultate i snažno potpomogao kulturni i prosvjetni razvitak crnogorske zajednice, pridonoseći značajno pregnantnom uspostavljanju saradnje sa drugim južnoslavenskim i europskim kulturnim sustavima.

THE BEGINNINGS OF WOMEN EDUCATION IN MONTENEGRO. GIRLS INSTITUTE IN CETINJE

Tatjana NOVOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy – Nikšić, Danila Bojovića bb, 81 400 Nikšić, Montenegro
e-mail: tabo@t-com.me; tatjan@ac.me

Biljana MASLOVARIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy – Nikšić, Danila Bojovića bb, 81 400 Nikšić, Montenegro
e-mail: biljanam@ac.me

SUMMARY

The key objective of our work is the study and presentation of educational and cultural position of women in Montenegro, with a special focus on the work of the Girls Institute in Cetinje. Using historical and methods of theoretical analysis, available archival materials and other relevant sources, focused on the work of the first women's educational institutions in Montenegro, we have tried to understand the contribution of the Institute of the emancipation of the Montenegrin cultural environment, at the end of XIX and at the beginning of XX century. By studying and comparative reviewing of the available data from various relevant sources, we have analyzed the fundamental component of the comprehensive program and methods of the Girls Institute work. In the framework of specific socio-historical and socio-cultural situation in Montenegro, dominated by the patriarchal family model and submissive position of women, Girls Institute strongly influenced changes in society, cultural and family milieu, at both explicit and implicit level. First educated women in Montenegro will significantly contribute to changing habits and normal patterns of community, different position of women and emancipation of traditionally petrified family structure. In addition, the Institute will establish strong inter-cultural relationships with other South Slavic Area and gradually change the views of residents of the small Montenegrin Principality on life and customs of other cultures. The last manager of the Institute, a reputable Sofia P. Mertvago, contributed outstanding achievements and unquestionably high reputation of Girls Institute with permanent and dedicated support by Montenegrin prince and princess.

Keywords: *Girls Institute, Sofia Petrovna Mertvago, women's education, interculturality*

IZVORI I LITERATURA

ACG–1869 – Državni arhiv Crne gore (ACG). Praviteljstvujušči senat, Senatski spisi (fond 509).

DMC–AO – Državni muzej – Cetinje (DMC), Arhivsko odeljenje (AO). Prinovljeni rukopisi (fond 1900).

Crnogorac: list za politiku i književnost. Cetinje, Digitalna biblioteka Crne Gore, Zbirka Montenegrina NBCG „Đurde Crnojević“.

Cetinjski vjesnik. Cetinje, Digitalna biblioteka Crne Gore, Zbirka Montenegrina NBCG „Đurde Crnojević“.

Glas Crnogorca, nedjeljni list za politiku i književnost. Cetinje, Zbirka Montenegrina NBCG „Đurde Crnojević“.

Bruner, J. (1996): *The Culture of Education.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Bruner, J. (2000): *Kultura obrazovanja.* Zagreb, Educa.

Burckhardt, C. J. C. (2005): *Weltgeschichtliche Betrachtungen Kröners Taschenausgaben.* KTA, Amazon.de.

Dragović, Ž. (1890): Izvještaj o dvadesetogodišnjoj radnji Đevojačkog Inisuta Carice Marije na Cetinju. Cetinje.

Gezeman, G. (1968): Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca. Cetinje, Obod.

Ivanović, N. (2002): Obrazovanje žena: izazov za jednicu? Reč-časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja, 65, 11, 170–193.

Juul, J. (1998): *Vaše kompetentno dijete.* Zagreb, Educa.

Kostić, M. (1876): *Škole u Crnoj Gori.* Pančevo, n.p.

Martinović, D. (1995): *Portreti V. Cetinje,* Centralna narodna biblioteka „Đurde Crnojević“.

Martinović, D. (1980): *Djevojački institut: Prva ženska srednja škola u Crnoj Gori. Vaspitanje i obrazovanje.* Titograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Pavićević, M. (1939): *Crnogorci u pričama i anegdota.* Zagreb, Naklada Zaklade tiskare Narodnih novina.

Pejović, Đ. (1971): *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916.* Titograd, Istorijski Institut.

Piršl, E. (2013): *Interkulturalna kompetencija i/ili kulturna inteligencija? U: Hrvatić, N. & A. Klapan (ur.): Pedagogija i kultura.* Zagreb, Hrvatsko pedagoško društvo, 335–345.

Popović, P. (1934): *Postanak i razvitak prve škole u Crnoj Gori. Cetinjska škola 1834–1934.* Beograd: Štamparija Drag. Gregorića.

Rovinski, P. A. (1895): *Djevojački institut, S. Peterburg.*

Rovinski, P. A. (1994): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, tom IV-arheologija.* Cetinje, Izdavački centar Cetinje, Centralna narodna biblioteka „Đurde Crnojević“, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Rovinski, P. A. (2000): *Djevojački Institut Carice Marije na Cetinju.* Cetinje, Štamparija „Obod“.

Trstenjak, D. (1920): *Pedagogija Njegoševa.* Zagreb, Naklada knjižare Čelap i Popovac.

Veković, D. (1934): *Petrov-dan: iz uspomena jedne institutke,* Zetski glasnik, 27–29.

Vuksan, D. D. (1926): *Škole u Crnoj Gori.* Cetinje, Južnjak-almanah.

IDEOLOGICAL ORNAMENTATION OF POSTMODERN GEOGRAPHY. THE CASE OF ZAGREB AND PODGORICA

Predrag ŽIVKOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: sociollog@gmail.com

ABSTRACT

Relying on comparative sociological research of transition transformations of the capitals of Croatia and Montenegro (Zagreb and Podgorica), the paper recognizes their stages of development from the socialist to the neoliberal city from the standpoint of thanatopolitics. In the paper through the matter of post-post-transition theories we will sublimate the influence of the past social transformation in all the former social republics and point to the phenomenon of chronocide, which in this research has been concerned with the conflict between the past and future viewed from the point of history of the city.

Keywords: transition, neoliberal city, thanatopolitics, thanatosociology, chronocide, postmodern geography, socialism, postsocialism

GLI ORNAMENTI IDEOLOGICI DELLA GEOGRAFIA POSTMODERNA. IL CASO DI ZAGABRIA E PODGORICA

SINTESI

Basandosi sulla ricerca sociologica comparata riguardo le trasformazioni transitorie delle capitali della Croazia e del Montenegro (Zagabria e Podgorica – Podgorizza), l'articolo esamina, dal punto di vista della tanatopolitica, le loro tappe di sviluppo da città socialiste a quelle neoliberali. Prendendo in considerazione le teorie post-post-transitorie il saggio presenta l'influenza delle trasformazioni sociali nelle due repubbliche ex socialiste che sono durate finora. Viene messo anche in risalto il fenomeno del cronocidio che in questa ricerca si riferisce al conflitto tra il passato e il futuro con forti legami alla storia della due città.

Parole chiave: transizione, città neoliberale, tanatopolitica, tanatosociologia, cronocidio, geografia postmoderna, socialismo, postsocialismo

INTRODUCTION

The work *Ideological Ornamentation of Postmodern Geography* represents a tendency and an attempt to extract those phenomena that emerged in the period of post-socialist transformation on the basis of a detailed study of the ideological determinism of the city space. We think that the post-socialist transformation on the territory of the former Yugoslavia was ideologically controlled by the newly established regimes in all spheres of society, by which they wanted to ensure the legitimacy of the newly established value systems. Thus a new totalitarian spirit was created and it endeavoured to recall and hide the horizons of memory of any relic from the not so distant Yugoslav past. We should emphasize that we tried to find in the abundance of research papers dedicated to the social transformation of post-socialist societies, a sufficiently original framework of analysis that would not be “an accompanying voice” without a significant attitude, but an independent finding and a scientifically “intriguing” call to the theoretical disputation and conceptual recognition. We are obliged to explain to the scientific public that the article focuses primarily on the study of thanatopolitical and thanatosociological elements that emerged as outlines and reflections of the political regimes of Croatia and Montenegro in the field of establishing a new “identity face”. Why did we decide to study these phenomena? First of all, such papers are very rare in urban sociology, and therefore each new research record represents valuable material in the further constitution of this sociological discipline. Such a formulation gives an impression of pretentiousness, because anthropological, sociological and psychological theories contain both related points of view and papers whose subjects of research have a common denominator in thanatopolitics, but it cannot be said that they are created from the same research initiatives, at least when it comes to the original orientation of their authors because they tended to follow some other phenomenological trends in their studies. Therefore, we advocate an independent and original scientific statement in this paper because, regardless of the fact that the theoretical closeness with certain sociological and political studies dealing with the problem of thanatopolitics is noticeable, our finding is an independent attitude, because it goes a step further than these studies. We must emphasize that we did not approach the eclectic selection, and that we did not represent the theoretical currents in sociological and political studies separately in the form of a draft but, on the contrary, we terminologically and analytically pointed out those social phenomena that emerged in the 1990s, and which even today have dominant ideological features. In our elaboration, the city is conceived as a spatial framework in which it is possible to observe and hypothetically confirm the analytical apparatus which sociological science has at its disposal. By studying the everyday life of its citizens, it is possible to see their fears,

hopes, ideological practice, value orientations, cultural habits and the like. It is also possible to recognize the pulse of class intolerance, social power, and “mark” of the ruling political system. Starting with Zimel (2008), Veber (2014), Mumford (1988), Harvi (2013) and others, whose records are priceless for urban sociology, our study takes into account their suggestions of the city, its history, “spiritual habits”, and tries to perceive and impressively present the portrait of a modern city. The city did not give up mythological, religious and ideological ornamentation. With the advent of desecularization at the end of the 20th century, especially on the territory of the former Yugoslavia, it comes to a sudden search for some ideological messianism which will free the newly declared nations of their “socialist misconception”. Persons and martyrs who could not find a place in “memorial collections” of socialist memories are often glorified. Each day it reminded of what Finkelstein (2003) recognized in the so-called “Holocaust industry” (compare Kuljić, 2001), where the lament was used in a sophisticated and utilitarian way over those Jews who tragically and innocently lost their lives or who were in a similar way indebted to their community. The aim of this study is to monitor the historical emergence and determination of the establishments of the Croatian and Montenegrin society to reach for martyrological ornamentation at certain stages of social transformation, and to honour the heroes who will give recognition with their new revelation to the emergence of new nations. It is a misuse of the culture of memory, or rather a selective choice from the pre-socialist history which would help to overcome the decades-long habitus within the socialist regime. This is evident in the examples of the ideological transformation of the city space during the period of turbulent emergence of neoliberal ideology that found “an ally” in the current of rising nationalism and traditionalism.

Relying on the most significant results of the comparative and sociological study *Transition Transformation of the Capital Cities of Zagreb and Podgorica as a System of Settlements* (2016), which preceded and encouraged our work *Ideological Ornamentation of Postmodern Geography* in a certain way (because we provided the plaidoyer on its basis for the subsequent analysis), we detected the phenomena that reveal “the faces” of thanatopolitics and thanatosociology. In consideration of the reading public, it is necessary to say that our paper, apart from a brief review of the most significant results of the aforementioned study, does not aim to highlight its original research narrative because it would surely lose its authenticity. We shall provide an “alibi” by occasional referring to certain findings of the study *Transition Transformation of the Capital Cities of Zagreb and Podgorica as a System of Settlements*, especially to the chapter in the same monograph *A Symbolic Texture of the Post-socialist Transformation of Urban Space* (Pogorica – Zagreb), of course, due to an already existing set of research findings, our theoretical postulates and reflections. Therefore, we ap-

plied a series of methodological procedures in the paper (we shall give a detailed explanation later). Since we used the results of the conducted research, it was inevitable to refer to the secondary data analysis, after which we developed and constructed further direction of our work. Due to the limitations of the introductory considerations, we shall add here that, despite relying on the already existing research, we do not deepen and continue its cognitive domains, at least as they were originally conceived and directed, but we strive to present the transformational changes of Zagreb and Podgorica, with all the accompanying political and mythical folklore, as a kind of case study when it comes to the thanatopolitical and thanatosociological features of these cities with the elements of chronocide and neoliberalism i.e. their prevailing value systems.

What we have noticed certainly corresponds to the studies that were previously published by distinguished theoreticians such as Hobsbaum (2002), Finkelstein (2003), Asman (2015), and Kuljić (2006). These studies, among other things, are concerned with recognizable theories and sentences of “fictional traditions”, “Holocaust industry”, as well as “thanatopolitics and thanatosociology” with a special status of both culture and the politics of memory. One of the main hypotheses of our paper is certainly reference to the cyclical flow of revitalization and emergence of cargo cults in the Croatian and Montenegrin establishment, which we shall explain in the examples of their acceptance of neoliberal ideology.

It could be said that the domain of space and time has always been worthy of attention, not only for science, but also for social theory, especially if we take into account the interdisciplinary areas, such as geopolitics whose founders have established the paths for further reflection and welcomed all those devotees who have tied the mental landscapes and the cultural features of society and human beings to space. It seems that we can say that our aspirations are directed towards achieving the same sort of goal and that we endeavour to theoretically inhabit only the peripheral points of the relevant theoretical approaches as we endeavour to persist in providing an interdisciplinary approach. Such aspirations produced a material prelude not only to urban sociology, but also to other disciplinary angles of interpretation with an intent to provide a background for an anthropogeographical analysis. The next framework of interpretation which provides us with scientific relevance is the domain of political psychology, particularly the idea of psychological attachment to the surroundings which is an integral part of identity recognition, as pointed out by Nick Hopkins and John Dixon (2006). Although the identity is subject to changes which, “are marked and made visible by spatial structures” (Potočnik, Lah, 2017, 255), but it is possible to incorporate new contents into it over time, this was a violent deflection and a tendency towards its instrumentalization.

As we will explain in more detail, the reason for the application of the indicated theoretical framework are the collected research findings that in this reflection on history of ideas encouraged us to extract those theories that we believed were confirmed by the societies whose everyday habits and cultural abstractions maintained the threads of the time that had left them with the most striking impression (positive or negative impression of the past and the present). These were significant research finding because some social footprints in time confirmed the validity of those theories which were our original starting point. We will be more specific and simplify the analysis. In addition to the culture of memory which we consider to be relevant matter in this paper, we wanted to touch on the pulse of thanatosociology and thanatopolitics (which can be said to belong to the domain of the culture of memory) within the ruling establishment which in a magical way treats the matter of values and spiritual climate, and thus creates special canons of idolatry, at least when it comes to the martyrs who have found their place in the historical memory (in our case, in Croatian and Montenegrin societies). In order to justify the basis of innovativeness, we are determined to say that the contribution towards development of the sociological branch of *thanato-sociology*, which is in direct connection to *thanato-politics*, was primarily made by the works of Todor Kuljić, a well-known sociologist of politics. In the western academic thought it is recognized, as suggested by the author himself, as the *study of death* (Kuljić, 2014). In this paper we will refer to the sources of Todor Kuljić, who is important for us due to theoretical closeness in the studies of the culture of memory and “overcoming the past” in the post-Yugoslav societies.

Here comes a clarification. Although, thanatosociology and thanatopolitics are both, in their own way, related to death, the former to the unequal treatment of death and glorification or non-glorification of the deceased by a social group, and the latter to the abuse of death that always has as its goal a political instrumentalization, we believe that an inverse canonization of piety and animosity has been applied in the case of ideological patterns imposed in the cities of Zagreb and Podgorica. The factual records, as well as the materials on which this claim is based, are further supported by the examples of toponyms and odonyms, more precisely, by the deletion and devastation of the socialist symbols in the name of the pre-socialist ideological practice. Furthermore, one should not forget those features of neoliberal repressive formation which would replace the previous ideological matrices, finding them too weak to oppose the post-historical desecrating reality. This has ultimately led to the strong confrontations of epochal value choices, attributed to chronocidal events. In an attempt to free themselves from the socialist habits, Croatia and Montenegro’s society resorted to a strong nationalism (Hodžić, 2008) led by the motto of demand-

ing 'blood and soil', the nationalist charge inevitably affecting the spatial features of the capitals of Croatia and Montenegro.

The social changes which emerged in the post-socialist period were often blurred by a political narrative that relieved the long-standing transformational deviations by using the motto of *Deus ex machina*. This meant that a solution was expected in the form of a long-awaited modernization, while the attention was drawn away from the questions of what should be given up in return for its benefits. And last but not least, is the theory of *cargo cults*, which gives our research the privilege of research uniqueness. Reaching for and accepting the neoliberal practice as the only valid one, Croatia and Montenegro's society became 'detainees' if not 'hostages' of neoliberal ideology that stripped them of the privilege of traditional recognition. It is believed that this phenomenon can occur in any society, regardless of its historical background and development (Dugin, 2008).

METHODOLOGY

We can safely say that this work is an epiphenomenon, verging on comparative research. In order to be more precise in trying to introduce the reader to the subject matter of this work, we will say that it was created within the comparative sociological research, carried out during 2015–2016, entitled *Transition Transformation of the Capital Cities of Zagreb and Podgorica as a System of Settlements*, more precisely as a reflection of monographic co-authorial work in the study *A Symbolic Texture of the Post-socialist Transformation of Urban Space* (Podgorica – Zagreb). The research was intended to deal with the results of the post-socialist transformation in the capitals of Croatia and Montenegro, as well as the domain of urban plans that were the fruit of a 'spirit of time', and thus shaped the organization of space. On this occasion, a group of researchers from Croatia and Montenegro, searched for the critical areas of social transformation in order to measure deviations from the desired projections. In addition to the survey used in studying public opinions, as well as the analysis of collected documentation (urban plans) in Zagreb, Podgorica and Niksic, focus groups were organized with the aim of collecting the body of qualitative material (see more in Svirčić-Gotovac, 2016).

In order to explain our choice of methodological framework, we have to say that the survey research did not cover the domain of our thematic development and that this topic *Ideological Ornamentation of Postmodern Geography*, as already mentioned, emerged as a deepened understanding within the framework of a co-authored work *A Symbolic Texture of the Post-socialist Transformation of Urban Space* (Podgorica – Zagreb). Therefore, it is somewhat justified that the research findings in this work *Ideological Ornamentation of Postmodern Geography* were created, as Wright Mills (1998) emphasizes, as the

primary experience of the scientist (within the framework of sociological imagination), and thus, do not include statistical material as it could not be obtained due to the subsequent elaboration and deepening of the already existing monographic work so that it was necessary to consult secondary material (see more in Milić, 1965). The topic we explore in the related research work is studied by means of a specific analysis, i.e. a methodological procedure which has been used here as well in monitoring historical events and socially valuable choices. For this occasion, analysing the culture of the memory of the Croatian and Montenegrin societies, which manifested itself in the role of toponyms, with particularly pronounced ritualisms and folklore, we resorted to synchronic and *diachronic* (comparative-historical) methods of research as to identify a certain phenomenon in its more permanent context of manifestation (see more in Simić, 2006) and thus, hopefully, provide a scientifically valid method in explaining the thematic task.

Participating in the aforementioned comparative and sociological research and being a participant and observer of the everyday life of the citizens of Zagreb and Podgorica, we felt the necessity and a convenient moment to start our own research in the field of thanatopolitics on the basis of reliable indicators. We hope that we shall not digress from the topic if we say that the study *Transition Transformation of the Capital Cities of Zagreb and Podgorica as a System of Settlements*, after the obtained results, opened the way for establishing the theories of thanatopolitics and thanatosociology which perceived, through new urban plans, the sophisticated models of totalitarian orders that tended to mobilize the urban population through retraditionalization. The mentioned phenomena could be considered in the theories related to totalitarianism as a method of "copistics" of the Nazi, Fascist and Stalinist regimes, at least when it comes to their application of ideological ornamentation and power in the examples of hodonyms and agoronyms. Of course, it is not possible here to completely identify the architecture that marked the aforementioned ideological regimes from the first half of the 20th century, with the architecture that emerged in the period of the involved neoliberalization. The act of ideological urban planning in the post-socialist period has encouraged us to see the connection between urban planners and architects on the one hand and the political establishment on the other hand. Namely, everything was done with the aim of legitimizing and glorifying the new political ideologies. Therefore, it should not be surprising that during the period we are talking about, both Zagreb and Podgorica received the status of sacralised cities where the political celebrations and rituals were consistently applied (Đorđević, 1997). This finding could be supported by pointing to the principle of "dispensationalism" that was "nurtured" in the Protestant societies, especially in their aspiration to create and build a city in America (Washington), which would remind of the New Jerusalem by mythological characteristics, what

is still a dominant course of analysis and explanation in geopolitical theories (see more in Dugin, 2008).

The following statement (which can be considered as the hypothesis of this paper) may, at first glance, take on the character of an unfounded analysis, but we think that the political regimes strived for a recent urbanization of Zagreb and Podgorica by a subsequent acceptance of the ideology of neoliberalism. Accepting the status of the neoliberal city and all the prerogatives the ideology had for the political regimes at that time, represented the phase of new urbanization with market orientation, thus creating a chronocide in relation to the previous social order and its value system.

If we take into account the previous studies that we mentioned in this paper, and that served as a basis for further elaboration and search for phenomena whose outlines we anticipated in them, we can say, at least for now, that we opened the way for the new research of the city as an arena of political and ideological turmoil in urban sociology. This is not a contribution to only one of the dominant views of the city, but it goes far beyond that, skilfully avoiding theoretical reductionism and offering a new prologue for assessing the alienation of the modern city from its citizens. We secretly encouraged the opinion of those theoreticians for whom the thought of the city aroused anxiety because of its "arrogant nature".

WHY POSTMODERN GEOGRAPHY?

The title above obliges us to explain the endeavour of insisting on the postmodern geography as a potential framework for the interpretation of this paper. Guided by the strength of the instruction given to us by the postmodern theorists whose positions can be classified as those who have a critical insight into this era, we wanted to highlight those social phenomena which completely inhabited the relationship between time and space. A very important indicator in this paper which can be said to be an additional framework for studying this subject, is the phenomenon of *postmodern geography* in which E. Sodža recognizes the dialectics of time and space (Sodža, 2013). It is enough to remind ourselves of D. Harvi (1990) and his indication of dynamic social processes which lead to the compression of time and space and the significance of space from the point of view of power expressed by M. Fuko (1997) and E. Sodža (2013) so that we can say that space for us is a 'theoretical practice space' at which it was possible to follow the state of ideological influences and flows. Perhaps the impression is deceptive and too digressive when it comes to the path we have taken in this paper, however, we think that it was necessary in order to test and understand the accompanying phenomena of the post-socialist transformation.

The cities had to go through a phase of liberalisation and forceful privatisation, so that the governing groups monopolised both by means of nostalgia and animosity towards the past. Thus, cities have become a refuge for

the banished memories and surviving hopes. We shall complete this outline by our intention to further devote ourselves to *divinization* and *demonization* of the value systems incorporated in Croatia and Montenegro's society, i.e. in their pre-socialist and post-socialist systems, a confirmation of the instrumentalism of death. Of course, their existence within the same system will not be excluded in further narration. What we have here is a symbolic transformation of space followed through a political instrumentalism of toponyms, idioms and odonyms. The specified corpus of characteristics which simultaneously define the panorama of urban identity, at least when it comes to Zagreb and Podgorica, will be used by the establishment not only in precisely determining the new political guidelines, but also in setting an epochal contrast against the deserted ideological attire.

We should also add that with the fall of socialism one 'grand Utopia' ceded its place to another. This will be supported by the examples of *chronocide* (Epštejn, 2001). The aforementioned line contributes to our theoretical statement that upon arrival of the new revolutionary forces there comes the time of 'capitalization of memories and new aspirations'. Post-Yugoslav regions (Croatia and Montenegro) will become faithful followers of the so-called *cargo cults* (Dugin, 2008). It is of vital importance to emphasize that *cargo cult* myth does not only concern *domicile perception* of native tribes, but it can be (re)activated in any society with a non-selective attitude, not only toward colonizers, but (in this case) toward neoliberal values they adopt and which yet are not a part of their cultural ethos. There is a general opinion which says that they occur in times of turbulent social changes; in other words, the values that are characteristic of western societies were hard to imagine in one of the bastions of socialism. To be more precise, we here speak about the former Yugoslavia. During the post-socialistic period, the newly established countries embraced the western cult of democracy and neo-liberal capitalism. We should emphasize that this is not only the case with post-socialistic societies, but it can be found in any society that rejects its heritage.

Although many post-socialist societies simply accepted to follow the enforced patterns of development, they started receiving euphemistic phrases which said that changes are painful and it is necessary to dissolve and reject all the habits that do not fit the post-modern transformation of consciousness. What characterizes post-socialistic societies, at least when it comes to the interpolation of such values, is their unconditional acceptance.

THANATOIDEOLOGISATION OF TOWNS (A NEOLIBERAL SANCTUARY)

The announced topic at first obliges an avid reader to take a detailed approach in analysing the text in order to detect a negative tone it gives out. We are able to say that there is an important theoretical entity behind

this statement and such entity will enable us to carefully examine the processes of post-socialist transformation of the cities of Podgorica and Zagreb which are the subject of this analysis. Does a repressed critical pattern hide an approximate determination of cultural habits of the citizens who live in these cities? As much as the neo-liberal ideology pounded against the shores of the new social development of the post-Yugoslav areas, to the same extent it influenced the creation of an unrecognizable urban identity. An unavoidable area of interpretation in this research is the capriciousness that 'brokering economy' brought with itself. To be more precise, the political establishments in Croatia and Montenegro have tried to preserve the state-governed spatial planning, an euphemistic excuse for protectionism, marginalising at the same time not only the socialist legacy through the insecure neo-liberalism, but also enabling a perception of the new world through a form of violent privatization. It is obvious that these were abrupt and convulsive changes which failed to produce a strong institutional framework in most of the Yugoslav members, largely dependent on social control (Obryvalina, 2013). It is necessary to build an institutional framework which will govern the development of urban agglomerations. This is a clear precondition to sustaining the cultural identity of the city.

First of all, when it comes to the serial process of social transformation, it is necessary to bear in mind that the reform plans which integrate a valid form of social control must be compatible with the spatial landscape while not neglecting the social life of the city. Otherwise, by an ad hoc blindly implemented social reform one risks creating special deviant subcultural forms which are a direct consequence of poorly implemented reforms.

Following what Zak Derida and Right Mills have said, Michael Dear and Stevan Flusty (1998) talk about a new perspective which broke away from all the existing discourses. Of course, it has to do with the post-modernism and in this very thematic exposition with the post-modern urbanism. In a detailed, interdisciplinary interpretation of the city, Dear and Flusty consider the development of a modern city through those 'compounds' which display maturity and the latest contribution of the theoretical thought (the city in the globalisation era, cultural hybridisation and so on) (Dear, Flusty, 1998). What we insist upon is the condition whereby it is frequent in the contemporary Western urban sociology for the chapters on social processes to be overlooked, as confirmed by the above-mentioned theorists. Simply, it seems that all the painful experiences occurring through the transformation process were ignored. The Western theoretical thought of postmodern urbanism does not take sufficient account of the experiences of those countries whose values differ from their own. It is therefore necessary to persevere in the process of improving their theoretical sustainability, at least when it comes to this phenomenological subject matter.

Why is it important to invoke past episteme? The reason is more than obvious. Modern city, as an ideally-typical aspiration of politicians, ideologists, scientists and architects has undoubtedly become a shelter of technological universe, and at the same time, lost the image of former social homeland inhabited by people.

SPACE AS MANIFESTATION OF POWER

We think that through the panorama of our theoretical corpus we have offered enough valid interpretations of the post-socialist city as to offer a diachronic analysis of our empiric subject matter. It looks like it is ungrateful to talk about the development of modern cities in Croatia and Montenegro, if we do not take into consideration a wider framework with all those multiple actions that are included in the process of irresistible globalization. Likewise, it is impossible to talk about value transformations, if we neglect their socialist and post-socialist experience. Therefore, our analysis is called up to testify of the contrasts that followed the multi-decennial development of former Yugoslav countries. What we have announced at the beginning of this work concerns in part the field of post-modern geography which enables us to observe space as its theoretical content and manages to avoid the 'subject marginalization' and remove its existence from the margins of theory. We could also remember E. Sodža contribution to the sociological theory, the author who produced an additional incentive for development and interpretation of the area. To begin with, we should draw the readers' attention to his analysis of the philosophers of the 20th century and their idea of space. The segment of Foucault's space analysis is very important to us. Thus, Foucault highlight the discourse of space, introducing and reviving the idea of heterotopias. A tacit confirmation of our analysis is provided by the following Foucault's view: "*Yes. Space is of utmost importance for every form of social life; space is of utmost importance for every manifestation of power*" (Sodža, 2013, 30). In our research, space is interpreted through a framework of intertwining power. There is an interesting perception and definition of problems in space given by E. Sodža, where he gives examples of countries that belong to different classes of social-economic development and cultural customs. The transformation of space largely depended and was defined by means of a temporary climate of revolutionary forces and this eventually generated what is known as spatial policies.

TOWARDS A SUPER-SUBURB (A SUMMARY OF RESEARCH FINDINGS)

In the final chapters of this paper we will strive to adjust the theoretical domain more constructively to the research plane, more precisely, to the secondary material consulted for its findings for the consideration of a new topic. We need to distance ourselves from this en-

deavour and say that we will try to rely on those points of view which correspond to our topic, although the research of this kind is very rare. This does not mean that only few theorists have touched upon this thematic corpus before us. Moreover, many research projects and monographs have dealt with value judgements in the post-socialist period (Lazić, 2011, 2014; Lazić, Cvejić, 2013; Pešić, 2014; Sekulić, 2011, 2012; Hodžić, 2008; Vujović, 1997), but, as we constantly point out this topic was mainly discussed within the theories of *cargo-cults* and engagement of culture of memories and, within it, a focus on thanatoideologisation. We hope that this chapter was justifiably divided into two parts. The first part concerns the monitoring of the phenomenon of super-periphery, i.e. in the cities covered by this research, while the other refers to a spectrum of political festivities which, we can safely say, emerged with the revitalization of the new right-wing politics.

Before we move onto the research part, it would be useful to call upon Duško Sekulić (2011) and his research into the value choices of the post-socialist societies, especially when it comes to the process of modernization. Although he studies Croatian society, in our case it is applicable because Montenegrin society inherited a similar ideological choice. The author came to the conclusion that there are two levels in the Croatian society. The first trend, as Duško Sekulić emphasizes, is the increase in the re-traditionalization which emerged after the socialist breakdown and which took the form of increased religiosity and national exclusivism with only slight variations in the period from 1996 to 2004 (Sekulić, 2011). What is important for us are the research judgements presented on the basis of these authorized value orientations. What is important is the 'ideological competition' of value orientations recognized in the re-traditionalization of society, its liberalization and political authoritarianism. All three value frames appear as ideological calculations, tuning up the status-based trust of society. It is possible to note the trend of confidence growth, but also a rapid decline in the liberal order in the first decade of the 21st century. Duško Sekulić explains this value outcome by the disruption in the economic environment, more precisely, by poor privatisation decisions which belong to the basic categories of the liberal order.

If we rely on this conclusion, by exploring the depths of neoliberal capitalism with a set of tasks that had to be applied in both the Croatian and Montenegrin economies in order to strike a balance after the socialist breakdown, we can say that one could not expect a different kind of urban solutions other than those which seem foreign to the spatial ambience of the capitals of Zagreb and Podgorica. Why are we adamant in this analysis? The answer arises from a series of valid arguments that speak in favour of our criticism. The space was used in order to promote the ideological calculation which, at the time, was served as to integrate the societies of the former Yugoslavia around a new manipulative scheme.

Here we take Kirsten Simonsen's (1990) view of post-modern urbanism, because his findings correspond to the situation that we have encountered in the field.

Namely, writing about the problem of postmodernism which introduced the post-Fordist type of production, Simonsen ingeniously highlighted the postmodernist version of architecture which emerged as an answer to the modernist one which was considered to have greatly had a dehumanizing character in its attempt to revitalize the European landscape, relying on the Bauhaus' solutions and rational planning (Simonsen, 1990). Postmodernist architecture represents, according to this author, an integral replica of the past. Perhaps the following quotation gives the best outline of the capital cities of Zagreb and Podgorica:

The architecture is 'high-tech' inspired and constantly aspires to add new dimensions to the language of architecture. The building-complexes often have the character of a 'fortress'. Self-enclosed, they turn their back on the surrounding city and aspire to become complete worlds, a kind of miniature city in themselves (Simonsen, 1990, 59).

When considering the new architectural plans and urban policy, one comes to the conclusion that the social foundations of the city are utterly ignored. We shall prove this thesis by useful examples and indications.

The described reflection is confirmed by the research of Branimir Krištofić (2016), a discerning sociologist from Zagreb. Determining his research course by means of a clear and interesting terminological elaboration of instances of *super-periphery*, Krištofić starts with the interpretation of a shocking agenda which was intended for the post-socialist countries. As the author states, Jeffrey Sachs stood out with his "neoliberal therapies" which in spite of having far-reaching economic, political and social consequences, in the near future had to take the "peripheral sides" of the European family (Krištofić, 2016, 140).

This made the author test the given subject matter of the research on the basis of *super-periphery*.

The phrase super-periphery refers to the countries that are part of the basic peripheral system, but are even more open to the side effects of crisis than the peripheral countries of the Euro-zone (Krištofić, 2016, 142).

One could say that the specified 'theoretical voices' go along with complete research course of this author. In order to eliminate the possibility of doubt in comparability of the two cities, which is a part of our elaboration, we shall say that such cities happened to be in the centre or crossroad of 'the ghosts of the past' and 'an invasion of impassioned future'. In this muddle, their duel over the deathbed of the presence constantly went on.

Taking into account this statement, we are ready to show the state of transformations of Yugoslav republics. The aforementioned sociologist, Krištofić does not overlook all those changes that happened in the post-revolutionary period in his research.

The author based his assumptions and observations having in mind the urbanistic motto 'from profession to market need' produced by the Montenegrin and Croatian urban planners and architects who saw the same changes take place both in Zagreb and Podgorica. This justifies the insight into the existence of market malls which threw 'a shadow on the memories' of and the last remains of socialist achievements. New refuges for 'lost hopes' emerged on the sites of former industrial plants which lost its functionality during the times of 'un-achievable transitions'.

Within these research margins, Krištofić gave an overview of the transition from the socialist to the neoliberal way of living, comparing the historical memories of the citizens of Zagreb and Podgorica to their ideological legacy and the new neoliberal practice. The author tests the above mentioned phenomenon at the plane of housing issues which is a site of constitutional changes.

Most of the post-socialistic countries kept their initial positions, i.e. the periphery, a little closer or a bit further from the centre. When it comes to housing, socialist countries transformed themselves from the avant-garde of modern development of society to the avant-garde of neo-liberal (rudimentary, to be fair) post-modern development (Krištofić, 2016, 161–162).

It is a devastating detail and the moment of the post-socialist transformation of these societies, and in particular a *Faustian bargain* that has been made as to rapidly approach the European metropolises. This implies that we are going through a phase of a desecrating consumerist culture. Of course, we would be too unrealistic and sarcastic if we said that these cities did not once have a reputation of recognizable treasures of their traditions.

Having accepted the opinion that the cities of Zagreb and Podgorica are replicated landscapes of post-socialism, it seems that it may be superfluous to repeat and point out the deficiencies in their individual description. What is characteristic of Montenegro, and especially of Podgorica, in the period we have observed, is certainly the state of differentiated and extracted urban zones whose ornamentation reminds and, above all, encourages social stratification. There is an obvious phenomenon whereby prestigious settlements sprout around shopping centres, which correlates with the findings of Kirsten Simonsen (1990) that modern cities more and more resemble the fortresses that are immune to social needs. It is easy to conclude from these fragments that the tendency to achieve public interest does not prevail

in these cities, but the city represents a political arena where it is necessary to impose political will or to instrumentalise the world of citizens. This leads to the neglect of interests of vulnerable social groups. In most of the cases, this urban policy has fulfilled the desires and needs of the privileged economic groups.

By carrying out a discursive analysis of spatial transformation of the post-socialist cities, Jelena Zlatař-Gamberožić (2016) speaks methodologically and inspirationally about those deviations that occurred after 1990. This is an analytically detailed and well-substantiated narrative which does not avoid its involvement with the problems of spatial policy. Her perceptions touch on the globalization issue for a good reason, thus confirming our endeavour to observe the metamorphosis of the post-socialist cities. There is an obvious stress on the reduction of the state's power on the one side and accumulated power of the market stakeholders on the other. The main issues are the questions of identity of post-modern cities, as well as a question of social differentiation of Zagreb and Podgorica. Following the work of Mark Augé (1995) the author notices that there is phenomenon of 'non-place' in Zagreb, whereas political and economic elites control the regional planning in Podgorica (Zlatař-Gamberožić, 2016).

One should stress that this is caused by a traumatic atmosphere, if we take into account the unsuccessfully carried privatisation and one obvious devastation of space on the part of the new elites who present the neoliberal practice as the only valid one.

POLITICAL INSTRUMENTALIZATION OF MEMORY

In the final chapter of this paper, we will try to justify as much as possible the choice of the theoretical background used to support our elaboration of the modern neoliberal city, specifically, the major cities of Croatia and Montenegro. In an effort to provide an analytical framework for the future research of this kind, we have opted for a sustainable complementarity of those theories which found their employment in the ideological attacks of political instrumentalisation of memory, i.e. a violent refinement of the past. The last decade of the 20th century is characterised by a dictatorship of memory in the former Yugoslavia, because the memories of the past were not desirable in creation of the image of a new society. Representatives of the Croatian and Montenegrin establishments resorted to strengthening the political ideology in order to gain legitimacy of and confirmation for their project. Such a tendency was obvious not only in the political rhetoric of military campaigns, but also in 'rented space' and 'leased memories' that were to be supplied with a certain amount of animosity towards other nations. The hypothetical basis thus established gives us the right to ask ourselves whether the post-Yugoslav societies built their national identities on a human basis, patriotism or on a depleted belief that it

was necessary to achieve supremacy over other nations. Thus, after more than a twenty-century perspective, we are forced to believe that it was necessary to achieve the political domination first in one's own landscape, and then beyond its borders.

This meant that the names of city squares and streets, i.e. what in the urban terminology is known as toponyms, odonyms and idioms, had to be filtered through a nationalist rhetoric. All of the earlier features that stressed the time and ideological attributes of the Yugoslav being, became the unwanted inhabitants of the cities. Thus, we have noticed that in the city of Zagreb the memory of the period of coexistence with other members of the former Yugoslavia was forgotten, so that from the 1990's on the names of the pre-socialist martyrs appeared miraculously and proudly in the streets and other urban zones. In Montenegro, as will be shown, it was not a devastation of the other nationalities' personality traits as much as stigmatization and persecution of certain dynasties from their own tradition. This was an ideological step in the period of intensification of war intolerance, and later on it was a tendency to revitalize this intolerance at the time of the loss of confidence in the FRY. At the same time, encouragement is given exclusively to those persons who displayed recognisable national behaviours. We must be careful here and add that Hobsbaum's (2002) theory of 'invented traditions' is a possible answer to the historical temptations that these societies have encountered.

'Invented tradition' is taken to mean a set of practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual or symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of behaviour by repetition, which automatically implies continuity with the past (Hobsbaum, 2002, 6).

Reflecting on this insight into the tradition of the British historian, we emphasize that this study also confirmed the efforts of the Croatian and Montenegrin societies to engage the relics of tradition and give them a completely new usable value. This is not a slight critique of historical material, but rather a desecrating attitude towards the value orientations from the past included in the national ornamentation and rhetoric.

From the point of view of anthropology, this would mean that the post-socialist societies had to find a new backbone after the socialist breakdown and loss of the state and that petrified feeling and jargon referring to the father of the nation was lost. The warfare and upheavals that erupted in the territory of the former Yugoslavia remind us of the anthropological order of theories which indicate that such offenses represent a form of purification for those societies which found themselves in such a whirlpool which should have been used in order to forget about the previous value order to which they until recently belonged. Referring to Roger Kajoa, Jelena

Đorđević (1997) points out his attitudes which refer to a set of activities which are socially sanctioned in the community and which are being undertaken in order to desecrate the earlier memories of the ruler.

Ritual defamations are socially necessary, because they symbolically annul the negative urges, the hierarchical structure, so that, after the holidays, the purified participants continue their daily lives in accordance with the rules of that structure (Đorđević, 1997, 33).

In our narrative, social holidays are identified with war events so that a new order would follow, suffused with a new national discourse. The ritual festivities performed on such occasions are freed from an ontological character, although the manipulated people see the possibility of ideological purging from socialist habits in these ideological settings. We shall once again quote Jelena Đorđević in this analysis. It is interesting to observe her observation of political religion which has an invaluable role for us in interpreting the spirit of the time we are analysing. Political religion includes the area of special canons of belief and mythical performances, according to this theorist. It has been particularly topical in Croatia and Montenegro, not only in the post-socialist transformation period, but the previous socialist system had the same habits and aspirations of establishing itself as an earthly religion. This newly-established political religion supported the act or ritual of offering sacrifice which manifested itself in erasing the memory of socialist regimes and the return of some long forgotten heroes who were 'crowned' in a newly established value order. Here we must distinguish the symbolic character of the past from its mythical order (Kuljić, 2006). If we recall Rene Žirar (1990) and his anthropological text and an interpretation of ritual rituals, we can point out that in our case massive ideological material from the era of socialism served as an act of salvation for the newly created nations. Comparable and useful examples can be found in the post-Soviet states, where, even today, for the sake of obedience to the new idols, cultural and historical features from the time of the former Soviet Union get devastated. A striking example is the demolition of Lenin's sculptures and monuments, as well as the deletion of all those 'road signs' that pointed to the Soviet epoch. This is a transmissive process in the emergence of new identity features. This is also indicated by Todor Kuljić (2002) in his study entitled *Overcoming past*. This theoretician, on whose theoretical panorama we rely, besides the interpretation of Hobsbaum's creativity, speaks of a single form of personalized past in which those societies that have found themselves in the crucial period of turbulent history, more precisely, the time of political confrontations, are recognized. The creation of the post-socialist history, which had to keep continuity of

the past, is necessary in order to maintain and, above all, to ensure the integration of the society under the 'veil' of a new and revised tradition.

The renewal of national identity is particularly dramatic in the post-socialist regimes. In this reconstruction, even a mere recollection of the universal ideologies necessarily causes reactionary responses in the form of demonization of internationalism as mondialism, and earlier transnational socialist identity as totalitarian (Kuljić, 2002, 13).

This lengthy explanation is a valuable contribution and a clear proof of what we have so far emphasized. The nineties of the 20th century were a turning point at which a total value collapse was to be avoided and new identifiable identity features were to be found. According to Todor Kuljić, the state, and especially the ruling social groups, reverted to using past. In addition to a democratization of the culture of memory which usually turns into a troublesome-consumerist stream, Todor Kuljić recognises in his surroundings a politicization of memories which implies a fictitious tradition was to be confirmed at an institutional level (Kuljić, 2006). In the area of the former Yugoslavia, more precisely, in its former republics, 'new veils were placed over the eyes' of the young national states in order to blur the vision of the recent political elites and those of the feverish past. If a nation had to be purified, the space as its reflection had to be ideologically pure, because it reflects its size and ideological superiority (Smith, 2003).

Many monuments in Croatia and Montenegro will become secularized pilgrimages for their citizens. Here we will not only hold onto the theoretical views of the culture of memory. We intend to use the theories of thanatopolitics and thanatosociology for the sake of the credibility of the work, because of the range covered by the research in the area of culture of memory. Their engagement in this work is recognized through the efforts of political elites to present their choices from the past as potential victims of the system (in this case, socialist), to which they are obliged to dedicate the lost piety. If we take an ideological approach to the culture of memory, we will clearly classify the efforts of the state instrumentalization of the past, which is also mentioned by Todor Kuljić (2006). In these mechanisms of the controlled past he sees a clear departure from the communist past and the desire of political elites to forget about it as soon as possible.

Having offered a relevant set of views of post-modern geography and having connected them to the research threads of the author's views, in the final part of this work we will describe and hopefully provide a significant contribution to thanato-political and thanato-sociological theory. In order to keep epistemological integrity, we will say that thanato-political aspects actually induced the development of this sociological

discipline. Together with thanato-politics, they became particularly relevant at the time of sudden social changes, changing the cultural-historical circumstances of the use of death (Kuljić, 2014). Already relying on the theoretical instructions by Todor Kuljić, we will present the system of values of Croatia and Montenegro's society since 1989, and their understanding of the capital of death, as well as their attitudes towards past and future. Such a treatment of the problem showed a dialectical relation of those societies and the genres of the time, because they censored and gave up on their socialist past in order to hand over a place to a revolutionary future which was revised with force and ceded to others to use, after it had lost its popularity and its decorations. The ideological directive that promotes the banishment of time is for M. Epštejn "another neologism: 'chronocide' – death of time. Revolution starts with chronocide, i.e. ideological murder of past in the name of abstract future" (Epštejn, 2001, 8). The second payback session starts, as we have said, when the future loses its spiritual agility and the past starts with its vengeance. The above presented M. Epštejn thoughts will be applied at the beginning of affirmation of thanato-sociological and thanato-political theory.

In the lines to follow we will try to justify our selection of our research corpus. We strongly believe that due to a change in the ideological climate of Croatia and Montenegro, a change and revitalization of their national ethos have occurred. This process demanded from the political elites to determine by force the mental course of their society. Of course, this happened at the time of a raging war when the social development was neglected and the cultural-historic collapse gave way to an ideological architecture of *new nationalisms*. To be more precise, it was a Freudian *narcissism of small differences*.

The new chapter in the history of Croatian and Montenegrin society had to be transferred to the domain of space. The changes to the socialist heritage are visible through its replacement by the pre-socialist legacy in Zagreb. An excellent example are the new names of Croatian squares and streets (Croatian Nobles Square, Ban Jelacic Square, King Zvonimir Street, etc.). In such a way, the memory of the common past, which had to be converted to fit the pre-socialist period or 'secular chiliasm', had to be erased.

One of the most significant findings when it comes to the urban renaming in the city of Zagreb is a significant number of requests for changing the former socialist ornamentation, particularly frequent after Croatia gained its independence. This is supported by the research material in which it was noticed that those features were related to erasing the memory of the anti-fascist heroes as well as the accompanying rhetoric. That is, this was all done as to ideologically make a clear dichotomy in the field of international relations, more precisely, to portray oneself as belonging to the Western geopolitical

influence (Samardžić, Živković, 2016). We will mention some important changes in toponyms.

'Square of the Victims of Fascism' has been renamed to 'Croatian Nobles Square'; 'Republic Square' has been renamed to 'Ban Jelačić Square'; 'Street of the Socialist Revolution' was renamed to 'King Zvonimir Street'; 'Lenin Square' became 'King Petar Krešimir IV Square'; 'October Revolution Square' has been renamed to 'Trešnjevčki Square'; The 'Brotherhood and Unity Square' (better known as 'Flowers Square') was renamed to 'Petar Preradović Square'; 'Brotherhood and Unity Avenue' was renamed to 'Slavonska avenue'; 'Proletarian Brigades Street' became 'Vukovar Avenue'; 'Engels Street' has been renamed to 'Marohničeva street'; 'Edvard Kardelj Avenue' was renamed to 'Federal Republic of Germany Street' street, etc. (Samardžić, Živković, 2016, 175, 176).

Montenegro resisted the forceful 'end of socialist history' for a whole decade, in order to banish successively the 'socialist heroes' from the city squares and streets, according to the established practice in the Yugoslav republics (Samardžić, Živković, 2016). It could be said that, in accordance with its administrative union with Serbia, Montenegro nurtured and revitalized common spiritual and historical legacy. This legacy included similar spatial characteristics, and only after 2006, following Montenegro's independence, a new *revolutionary chronocide* occurred. In the research of Samardžić and Živković (2016), this was proved by the example of Stefan Nemanja's toponyms from 1948 on, its sudden resurgence at the time of the SRY and political abandonment at the time of Montenegro's split with Serbia. Following this practice of changing the socialist toponyms, the authors are cautious in their explanations, since they emphasize that there was no violent and complete deletion of socialist epitaphs in Montenegro.

On the other hand, a stronger process of 'detoxification' of Podgorica took place in 2005 when the streets of 'Tito's Veles', 'Tito's Korenice', 'Tito's Vrbas' and 'Titoužicka Street' were renamed to the streets of 'General Sava Orović', 'Bishop Vasilije Petrović', 'Andrija Paltašić' and 'Jelena Balšić'. This decision also erased the street reminders of 'Tito's cities' that had already been banished to history, which made one street symbolic 'exhibition' officially go to history (Samardžić, Živković, 2016, 184).

It is noticeable that the thanatopolitical and thanatosociological motives pervaded the post-socialist urbanization of Zagreb and Podgorica. In the examples of hodonyms and agoronyms, one can recognize "the manuscript" of the political instrumentalization of historical figures that lived before the demonized socialist period. Each monumental feature carried in itself a

historical stage and the image of the development of the newly established nations. This would create a unique identity which would help to remove the tension between the socialist past and the post-socialist transformation of society into a liberal-democratic order. Perhaps it is ungrateful to judge "the participants of war conflicts" from this historical perspective, but with appreciation of value neutrality, it is difficult not to take an attitude that the motives for the post-war urban planning had the content of "urban epic". After the collapse of socialist ideology in the Yugoslav territories, all socialist martyrs became strangers and exiles, so it turned out that the new "sanctuaries" were exclusively reserved for "close relatives" from "national history". Political instrumentalization went so far that in national, religious and mythological cases it emphasized intolerance towards everything that did not have a symbolic impulse and, above all, loyalty to the new establishment. These were the outlines of using and manipulating "the capital of death" (Kuljić, 2014), which is not far from the conclusions of Norman Finkelstein's (2003) study of "Holocaust industry".

The emphasis on the emergence of neoliberalism can be considered valuable in this paper, because neoliberalism saw in retraditionalization the possibility and a suitable ally for the undisturbed emergence and acclimatization to the Croatian and Montenegrin society. Although Zagreb and Podgorica do not belong to the sociological narrative of Megalopolis, a hypothetical viewpoint in their case is valuable, because it says that there has been "a truce" of the opposite urban colouring or identity "between Megalopolis in the meaning of a supranational city and a capital, a city associated with national identity" (Vladušić, 2012, 26). We find the necessary explanation in the efforts of the establishment to maintain the continuity of its rule and the manifestation of power through a recognizable discourse of manipulation with martyrological contents that will achieve the consensus among people. On the other hand, by incorporating neoliberalism as the ideology of messianism, the political establishment wanted to show the other face which was pervaded by the spirit of the capitalist order. We have to be honest and say that each form of urban planning and architectural design from the 1990s cannot be considered as a deliberate and utterly ideological attitude of their authors because, according to Aleksandar Kadijević, such an attitude would lead us to "historiographic ideologism" (Kadijević, 2010). However, we must not look favourably on the other face of modern architecture, i.e. its "conspiratorial background". "Styles, directions and movements, especially in new architecture, have an ideology as a basis for their aesthetic and design tendencies" (Kadijević, 2010, 159). Therefore, it is necessary to distinguish and separate monumental buildings from their ideological ornamentation. The research of this kind belongs to the 'genre' of those empirical studies which do not only aim

to deny and revoke the 'comfort' of the narratives that have maintained, since the 1990s, the holistic character of the communities on the territory of Yugoslavia. What is more, the results and theoretical insights presented in this study attempt at establishing a dialogue, which is to commence on the bases of internal interrogation of the 'compressed guilt' and to continue until a new détente date between the Yugoslav republics. While collecting the relevant historical material and sociological lexicon which followed and which, in a sensitive and thorough way, analyzed the cultural memory of Croatian and Montenegrin societies, both in the past symbiosis of a socialist type and in the post-socialist epoch that gave birth and patented a department of historical development overburdened with a martyrologic politics (Kuljić, 2014), it became evident that the ideological climate of both societies exuded a strong symbolical instrumentalisation, with an urge to violently 'entomb the restless (socialist) past', while the young states, with a desire to urgently achieve maturity and recognition on an international level, spatially 'partook' of the discourse of power that enabled their internal cohesion. This, in an enigmatic way, confirmed Merton's (1957) thesis about the *latent* and *manifest functions*, which offered this paper a theoretical legitimacy and justified its analytical conception. Having mentioned the powerful trend of past processing (Kuljić, 2002), to add to the credibility of this essay, it was necessary to give examples that would confirm our hypothesis.

We have enough room for further investigation of thanatopolitics and thanatosociology, at least while differentiating *classical monument* from its *antithetic anti-monument* (see more in Kuljić, 2014), it would suffice to give an illustrative explanation of the necessity of a changed practice of memory, which will consider its mistakes in a 'composed' way and even organize a protest within a proud-spirited and collective propensity of a continuing vulnerability of a nation which results in an interpretative victimization of its past. For this reason, Todor Kuljić persistently insists on redefining and on a tectonic shift of the meaning and the symbolic identification which the classic or conventional 'record of memory', manifest in monuments, used to have. Sometimes it gives an impression of a 'coiled past' and of a new attempt to subdue the voice of those whose sacrifice serves a prescribed and channeled genre of memory. In this way, anti-monument cautions and instills new experience and heterogeneous interpretations in the above-mentioned dryness of meaning.

Todor Kuljić cautions about the devastation of the testaments reminiscent of the socialist past. If we consider Croatia and its strong relationship with its *Homeland War*, we will find an almost inaudible response to our own judgement of the mistakes done during the civil war (not even that), which makes Croatia a historically parallel case to Montenegro, at least when having in mind our relationship with the past, anti-fascism, and

the civil war. In Croatia, we find a pronounced animosity to anti-fascism and everything that used to relate the country to Yugoslavia.

In this state, the spatial revolution of memory was the strongest. It happened, thus, that over 3000 anti-fascist monuments were destroyed in Croatia, as declared by Croatian ex-president Stipe Mesić in 2011. (Mesić and anti-fascists)... Concurrent to this is the mass construction of monuments to the Homeland War with an accentuated religious symbolism, such as 'The Voice of Croatian Sacrifice', 'Homeland's Altar', and 'The Wall of Pain'. The Croatian public monuments are crucified between the symbols of war victory and death. 'The Monument of the Croatian Victory Storm 95' in Knin and 'Memorial Cemetery of the Victims of the Homeland War' in Vukovar are the spaces of official remembrance and gathering of the state elite. The battle for Vukovar is given the role of the foundational myth of the Croatian state, while Vukovar begot the central position in the development of that part of Croatian identity which is based on victimization (Banjeglav 2012:149) (qt. in Kuljić, 2014, 301).

Every victim of the *Homeland War* built itself in the collective memory of new generations. However, this understood a collective catharsis that subdued the memory and the judgment of its own guilt.

The message is 'remember the power of the sacrifice': 'Most of the new monuments rely on the use of the ingrained, ancient symbols whose messages are universal; yet, their visual speech is of a retrograde character, while their authors address the viewers as if they were only simple onlookers and not the active witnesses within their shared space and time' (Križić Roban 2010: 236). Among the visitors of the memorial rooms built to honor the murdered Croatian defenders, there is no capacity for any argument about their individual deliberation... Framed by a blinding patriotism, the senseless civil war, followed by genocide and persecution which could have been avoided, is translated into a necessity and moralized as a liberation, while the dirty conflicts are transformed into a glorious Homeland War and additionally secured by the conventional national monuments (Kuljić, 2014, 341, 342).

These are the foundations on which an anti-monument, as its powerful contrast, should be erected. To be more precise, it will sustain itself by permanently pointing to the ingrained hypnotic delusion of the conventional monuments and their thanatopolitical instrumentalisation. Although both monuments offer a limited exploitation, it is advisable for the future to acknowledge the messages which both of them send and, in this way, to develop more vital testaments that will not 'suf-

focus and subjugate the voices of the innocent victims from the past' (see more in Kuljić, 2014).

The presented panorama of city toponyms and odonyms should not delude the reader, because both in Zagreb and Podgorica there are visible manifestations of 'feebleness of their traditions' due to invasion of a *Faustian culture*. To be more precise, we here have in mind the acceptance of neo-liberal ideology. It is actually a confirmation of our thesis about the existence of *cargo cults* in Yugoslavia. *"Thus 'cargo cult' becomes pretty universal eschatological content which is typical of the deep unconscious structures, certain primitive, sacred knowledge which came down to the sphere of psychical and rudimentary, after thousands of years"* (Dugin, 2008, 123). In the post-socialist period, throughout the cities of Zagreb and Podgorica, driven by the acceptance of neo-liberal ideology and short-term benefits, completely new toponyms, dedicated to these market and lucrative donors, began emerging. What paradoxically consolidates Croatian and Montenegrin societies in the post-socialist period, as viewed from the perspective which also provides knowledge of neoliberal ideology, is the state of a necroculture, necrophilia, as a condition of social and cultural dysfunctionality in the new capitalist system (Thorpe, 2016).

CONCLUSION

Considering that our work relied on the secondary analysis of research data related to the transformation of the capitals of Croatia and Montenegro, we nevertheless moved along the other path of analysis which enabled us to shape our observations into new theoretical models and make a significant contribution to shaping the urban identity of the capitals, and thus contribute to the original anthropogeographical and sociological analysis. We have already said that they relate to thanatopolitical and thanatasociological contents, i.e. to the theory of the culture of memory. We directed the scientific thought to the knowledge that the capital cities had acquired the sacralised places, whose glory was eagerly highlighted by hodonyms and agoronyms that constantly reminded of the power of "the capital of death". The ideological neuroticism of the capitals of Croatia and Montenegro at the end of the 20th century has led to the fact that even

today these cities are "tight" for possible coexistence with a different culture of memory that disturbs their sustainability. Everything supports the fact that such a condition was nurtured in the context of maintenance and continuity of the ruling political groups.

The course of our empirical analysis has pointed to the practices which have to do with the immortality of the nation. Reminding of important historical persons was a motif for abandoning the past and constructing a new monument to celebrate the present system of values. By the time went on, there were noticeable actions against promotion of Tito on the streets of Zagreb and Podgorica. In such a way, the life of the nations was symbolically prolonged. It has already been said that collective consciousness is formed and sustained in that way. Political establishments manage instrumentalism and abuse of death.

The end of the 20th century (on the territory of Yugoslavia, and it seems even wider) conditionally accepted "the end of history" (although it was moving toward these ideological prologues), often coping with the relics of a chauvinist and nationalist enthusiasm. On the other hand, the establishments of the two societies easily accepted "the ideological stranger" by becoming open to neoliberalism, and that "ideological stranger" deepened not only the economic and political, but also general, social, and spiritual crisis. According to our analysis, we can conclude that this is a phenomenon called "cargo cults" in anthropological theories, which is the consequence of their acceptance of neoliberalism. Combined with unsustainable retraditionalisation, it gave a picture of what we discovered in the symbiosis of "the difference between megalopolis and the capital". Therefore, we hope that we make a significant contribution to the interpretation of post-socialist or neoliberal cities.

In the end, it was very interesting to study how the identity of Croatia and Montenegro's societies was built, if we take into account the point of view of psychological attachment to the place, political motives that emerge from these deep unconscious contents, religious and collective identities, i.e. this part of the research could serve as a scientific background to a political psychology, because they clearly show and maintain the sovereignty of the theoretical material used in this research.

IDEOLOŠKA ORNAMENTIKA POSTMODERNE GEOGRAFIJE.
PRIMER ZAGREBA IN PODGORICE

Predrag ŽIVKOVIĆ

Univerza Črne Gore, Filozofska fakulteta, Danila Bojovića bb, Nikšić, Črna Gora
e-mail: sociollog@gmail.com

POVZETEK

Kot je razvidno iz prispevka, je burna preteklost hrvaške in črnogorske družbe v fazah postsocialistične transformacije strjena v kronocidu, ki se odraža v ‚arhitektoniki spominjanja‘. To je razvidno v primerih toponimov, idiomov in odonimov, skritih v koticu spomina oziroma spominskih obeležjih, ki so razpihovala neskončne razprave iz preteklosti; govorimo o instrumentalizaciji smrti. Mnenja smo, da obstaja zahteva in potreba po ustvarjanju novega antispomenika, ki bo razbremenil okostenele spomine, ki se skrivajo v klasičnih oblikah nacionalnih spomenikov. Če imamo v vidu, da „kritični tanatologi vidijo v obeleževanju krajev smrti in umiranja sodobno potrošnjo ‚mračnega turizma‘“ (Kuljić, 2014, 295), potem je povsem razumno sklicevati se na Jamesa Yanga, ki meni da „klasični javni spomeniki ne morejo nikdar nadomestiti odgovornega spominjanja, saj gre za enodimenzijsko spominjanje in tolmačenje preteklosti, odraz ideologije tistih, ki jih postavljajo“ (Kuljić, 2014, 333). Zato v zaključkih prispevka pridemo do epistemov, ki opozarjajo na potrebo po osamosvojitvi in vzpostavitvi nove sociološke discipline – tanatosociologije, s svežim pristopom tanatopolitike.

Ključne besede: tranzicija, neoliberalno mesto, tanatopolitika, tanatosociologija, kronocid, postmoderna geografija, socializem, postsocializem

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Asman, J. (2015):** Kolektivno sećanje i kulturni identitet. In: Sládeček, M., Vasiljević, J. & T. Petrović-Trifunović (eds.): Kolektivno sećanje i politike pamćenja. Beograd, Zavod za udžbenike, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 61–70.
- Augé, M. (1995):** Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity. London, New York, Verso.
- Dear, M. & S. Flusty (1998):** Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, 88, 1, 50–72.
- Đorđević, J. (1997):** Političke svetkovine i rituali. Beograd, Dosije – Signature.
- Dugin, A. (2008):** Misterije Evroazije. Beograd, Logos.
- Epštejn, M. (2001):** Blud rada / eseji, katalogi u mali traktati. Novi Sad, Stylos.
- Finkelstein, N. G. (2003):** The Holocaust Industry – Reflections on the Exploitations of Jewish Suffering, New Edition 2nd Edition – Norman G. Finkelstein. <https://libgen.org/item/adv/5a1f05283a044650f50c6508> (10. 07. 2018)
- Fuko, M. (1997):** Nadzirati i kažnjavati / Nastanak zatvora. Sremski Karlovci, Novi Sad, IK Zorana Stojanovića.
- Harvi, D. (1990):** Sažimanje vremena i prostora i postmoderna situacija. Radio Beograd, Treći program, 86-87, leto-jesen, 351–372.
- Harvi, D. (2013):** Pobunjeni gradovi. Novi Sad, Mediterran Publishing.
- Hobsbaum, E. (2002):** Uvod: kako se tradicije izmišljaju. In: Hobsbaum, E. & T. Rejndžer (eds.): Izmišljanje tradicije. Beograd, Biblioteka XX veka.
- Hodžić, A. (2008):** Tragovi pored puta. Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Hopkins, N. & J. Dixon (2006):** Space, Place, and Identity: Issues for Political Psychology. *Political Psychology*, 27, 2, 173–185.
- Kadijević, A. (2010):** Arhitektura i duh vremena. Beograd, Građevinska knjiga.
- Krištofić, B. (2016):** Tranzicijska preobrazba stanovanja na super-periferiji Evrope. Razmatranje teme na primjeru Zagreba (Hrvatska) i Podgorica (Crna Gora). In: Svirčić Gotovac, A. & R. Šarović (eds.): Tranzicijska preobrazba glavnih gradova Zagreba i Podgorice kao sustava naselja. Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 139–166.
- Kuljić, T. (2001):** Finkelštajn – debata oko holokaust industrije. *Sociologija*, XLIII, 4, 289–308.
- Kuljić, T. (2002):** Prevladavanje prošlosti. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava.
- Kuljić, T. (2006):** Kultura sećanja / istorijska objašnjenja upotrebe prošlosti. Beograd, Čigoja štampa.
- Kuljić, T. (2014):** Tanatopolitika / sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti. Beograd, Čigoja štampa.
- Lazić, M. & S. Cvejić (eds.) (2013):** Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije. Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa.
- Lazić, M. (2011):** Čekajući kapitalizam. Beograd, Službeni glasnik.
- Lazić, M. (ed.) (2014):** Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka. Beograd, Čigoja štampa.
- Merton, K. R. (1957):** Social Theory and Social Structure. New York, The Free Press.
- Milić, V. (1965):** Sociološki metod. Beograd, Nolit.
- Mils, R. (1998):** Sociološka imaginacija. Beograd, Plato.
- Mumford, L. (1988):** Grad u historiji / Njegov postanak / Njegovo mijenjanje / Njegovi izgledi. Zagreb, Naprijed.
- Obryvalina, A. O. (2013):** The role and specifics of social control in transforming societies. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 12, 1, 111–115.
- Pešić, J. (2014):** Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam. In: Lazić, M. (ed.): Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka. Beograd, Čigoja štampa, 165–191.
- Potočnik, T. & L. Lah (2017):** Pojem identiteta v izbranih mednarodnih listinah varstva dediščine in njegova uporaba v Sloveniji. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 27, 2, 245–256.
- Samardžić, O. & P. Živković (2016):** Simbolička tekstura postsocijalističke transformacije urbanog prostora (Podgorica-Zagreb). In: Svirčić Gotovac, A. & R. Šarović (eds.): Tranzicijska preobrazba glavnih gradova Zagreba i Podgorice kao sustava naselja. Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 167–200.
- Sekulić, D. (2011):** Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena. *Politička misao*, 48, 3, 35–64.
- Sekulić, D. (2012):** Društveni okvir i vrijednosni sustav. *Revija za sociologiju*, 42, 3, 231–275.
- Simić, Ž. (2006):** Preobražaji totalitarne svesti / prolegomena za sociologiju saznanja. Beograd, Kulturno-prosvetna zajednica Beograda.
- Simonsen, K. (1990):** Planning on 'Postmodern' Conditions. *Acta Sociologica*, 33, 1, 51–62.
- Smith, D. A. (2003):** Nacionalizam i modernizam / Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizama. Zagreb, Fakultet Političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Sodža, V. E. (2013):** Postmoderne geografije / reafirmacija prostora u kritičkoj socijalnoj teoriji. Beograd, Centar za medije i komunikacije, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum.

Svirčić – Gotovac, A. (2016): Uvod u komparaciju urbanih sustava glavnih gradova Zagreba i Podgorice. In: Svirčić Gotovac, A. & R. Šarović (eds.): *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*. Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 7–23.

Thorpe, C. (2016): *Necroculture*. New York (US), Palgrave Macmillan.

Veber, M. (2014): *Grad / Nelegitimna vlast / Tipologija gradova*. Novi Sad, Mediterran Publishing.

Vladušić, S. (2012): *Crnjanski, Megalopolis*. Beograd, Službeni glasnik.

Vujović, S. (1997): *Grad u senci rata / ogledi o gradu, siromaštvu i sukobima*. Novi Sad, Prometej / Beograd, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Zimel, G. (2015): *Metropolis i duhovni život*. In: Marinković, D. (ed.): *Georg Zimel*. Novi Sad, Vojvodanska sociološka asocijacija i Mediterran Publishing, 280–290.

Žirar, R. (1990): *Nasilje i sveto*. Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada.

Zlatar Gamberožić, J. (2016): *Aspekti specifičnih oblika urbane obnove i revitalizacije u Zagrebu i Podgorici*. In: Svirčić Gotovac, A. & R. Šarović (eds.): *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova Zagreba i Podgorice kao sustava naselja*. Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 65–104.

VALUE ORIENTATIONS IN THE POST-SOCIALIST MONTENEGRO

Goran ČERANIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy – Nikšić, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: ceranicgoran@yahoo.com

ABSTRACT

The subject of this paper is an analysis of the change in the dominant value orientations in the post-socialist Montenegro and its comparison with the societies of Serbia and Croatia. In order to obtain a fuller insight into the kind of value changes taking place, we have compared the results from three selected periods – 1989, 2003 and 2015. The analysis included the following value patterns: patriarchy, authoritarianism, nationalism, political and economic liberalism. We have endeavoured to look at the long-term existence of certain value orientations as well as a weaker representation of others, not only from the perspective of current social events, but also by taking into account the historical specificities of the society. Relying on the theory of value-normative dissonance, our goal was to determine to what extent the existing social order in Montenegro is compatible with the dominant value patterns.

Keywords: Value orientations, patriarchy, authoritarianism, nationalism, political liberalism, economic liberalism

GLI ORIENTAMENTI DEI VALORI NEL MONTENEGRO POST-SOCIALISTA

SINTESI

L'articolo intende analizzare i cambiamenti negli orientamenti dei valori dominanti nel Montenegro post-socialista, rispetto alle società croate e serbe. Nell'intento di ottenere una visione più completa delle variazioni dei valori abbiamo messo a confronto i risultati in tre periodi, nel 1989, 2003 e 2015. Nell'analisi abbiamo incluso i seguenti modelli di valori: il patriarcato, l'autoritarismo, il nazionalismo, la politica e il liberalismo economico. Abbiamo tentato anche di rilevare la lunga conservazione di alcuni modelli dei valori e la sottorappresentazione di altri, non solo dal punto di vista degli eventi sociali in corso, ma anche dalle specificità storiche nella società. Basandoci sulla teoria della dissonanza tra valori da una parte e le normative dall'altra era nostro obiettivo verificare fino a che punto l'ordine sociale in Montenegro sia allineato con i dominanti modelli dei valori.

Parole chiave: orientamenti dei valori, patriarcato, autoritarismo, nazionalismo, liberalismo politico, liberalismo economico

THEORETICAL FRAMEWORK

Having in mind the fact that no social system exists in a vacuum, but functions within concrete social circumstances, in order to fully understand a social system and also anticipate various aspects of its functioning, it is necessary to get acquainted with its social value orientations. This should be particularly borne in mind when it comes to the transformation of post-socialist societies, because *“the consolidation of democracy is a process that encompasses the complete establishment of new democratic institutions, the adoption of democratic rules and procedures, and the general acceptance of democratic values”* (Haček, Brezovšek, 2014, 2). The change in the normative-institutional framework in these societies was marked by the necessity for a change in the value patterns serving as conceptual framework for the interpretation of social reality.

Values are the subject of study of almost all social sciences, hence the approach to their study is determined by the way in which particular sciences analyse this phenomenon. Since in this case we have approached the values from the perspective of sociological theory, we will predominantly deal with their role in the integration and functioning of the social system, as well as their importance in directing the actions of individuals as well as entire social groups. From this perspective, sociological analysis must always strive to sketch out the values that are rooted in the given societies. Values represent something desirable, something valued (Inglehart, 1997) and at the same time they influence the choice of objectives and means of action. They are general dispositions formed by the interaction of historical, current social and individual factors, which affect the attitudes towards concrete objects (Pantić, 1977; Sekulić, 2012). As elements of the personality structure, values appear as decisive components in the motivation system and as crucial components in directing the individual and the collective actions. The point is that an individual must form or adopt general criteria in order to be able to make choices and commitments. Therefore, we could label value orientations as a set of these fundamental criteria (values) which shape and direct the tendencies, needs and aspirations of individuals and groups (Hodžić, 2008).

One of the basic characteristics of values is their stability and durability, since the once formed value does not change easily, i.e. the current change in social circumstances and the social system does not mean that the same will happen with value patterns. However, the stability of the value is not absolute, it is a dynamic category, which implies a possibility of its change. Every social system rests on fundamental social values; it adopts them, produces and imposes them as the basis of its work and, ultimately, its survival. Changing a social system requires a new value legitimacy in order for the new institutional order to be established, for the *“trust in*

political institutions and the legitimacy of the democratic system are closely dependent on each other” (Haček, Brezovšek, 2014, 2).

In order for the system to function in a stable manner, it is necessary to meet certain conditions. Certainly, one of the basic conditions is to respect the norms that are established in a certain society, i.e. that human activity is predominantly determined by them. In order for this condition to be met, it is necessary that the norms on which the social order rests be harmonized with the dominant value patterns of that society. However, maintaining a general harmony between norms and values becomes rather difficult in a situation which means a change in the existing social order, when new forms of basic social relations are established, hence a new normative system. In the circumstances in which the existing normative framework does not correspond to the prevailing value orientations, as Lazić (2005) points out, there is a *normative-value dissonance*. It generally occurs when the existing system of social relations (usually newly established) is not harmonized with the values which are predominantly represented in the society. This phenomenon usually occurs when one system migrates to another because the changes in certain segments of the society require different adaptation times. In this context, the Nobel laureate Douglas North (2003) talks about the importance of informal institutions when designing a society's development. While the formal institutions can be abolished and established in a very short period of time, this is not the case with the informal institutions. Ralf Dahrendorf (1990) also pointed out this phenomenon in an effort to explain the problems that the socialist societies will encounter during the post-socialist transformation. This author thinks that it takes six months for the establishment of new political institutions, in order to create a stable economy it takes six years, however, in order to create a civil society, it takes sixty years. The emergence of a value-normative dissonance is characteristic not only of the transition of one social system to another, but also of the changes that occur within the same social order which experiences internal transformation. A typical example of the dissonance of values and norms which arises as a result of internal changes within a system is the transformation of the capitalist system (liberalism-Kensianism-neoliberalism). Therefore, we can distinguish between a systemic (e.g. transition from socialism to capitalism) and an internal-systemic normative-value dissonance (changes which occur within the capitalist system itself) (Lazić, 2011).

The systemic normative-value dissonance can occur not only within the newly established social order, but also within the one which lasts a longer period of time and which is on its way out. The emergence of new actors who develop their structural assumptions for establishing a new form of social organization involves profiling the new value patterns which are contrary to

the existing normative system, naturally with the tendency of establishing a new normative order. Under such circumstances, the changes in the value patterns, imposed by the new actors, precede the normative-systemic changes and we can say that they are in a certain way conditioned by them (the example of the bourgeoisie in a feudal society). As a rule, these changes occur in the periods of crisis of a social system and usually end with the establishment of a new social order. Unlike the systemic normative value dissonance which leads to a change in the existing organisation of a society, the intra-systemic dissonance does not have to cause such stirrs (Pešić, 2014).

With the change of the social system, besides the normative value dissonance, the *value inconsistency* also occurs. The new ruling group which succeeds in imposing a new mode of system reproduction aims to expand the new value order to the whole society, but given the durability of the old value patterns, there is a value discrepancy in the rest of the population, more precisely, a value confusion. This phenomenon whereby massive support is given to different, as well as completely opposed value orientations, which can equally occur within the ruling group, is called value inconsistency. It is expected that the existence of value consistency contributes to a more successful group activity, while its decrease means a lesser likelihood for a group to efficiently realise its own interests (Lazić, 2011).

Taking into account the importance of studying the value orientations for fully understanding the process of post-socialist transformation and the way in which the new social relations are constituted, the aim of this paper is to contribute to the illumination of the given processes, relying not only on the current systemic changes, but also on the wider historical conditions in which they happen. In this context, we will focus on the analysis of the distribution and patterns of change in the dominant value orientations in the post-socialist Montenegro. In order to obtain as complete an overview of the patterns of change in value orientation, we have analyzed three periods – the years of 1989, 2003 and 2015. In order to obtain a more complete distribution map of the tested value forms in the Western Balkans, the results obtained were compared with the results of the research from the countries of the region – Serbia and Croatia. There are several reasons for which we have opted for a comparison with these two countries. First of all, these are the largest and most influential countries in this area whose cultures have a dominant influence on the shaping of cultural patterns of other societies in the region, therefore on the ones in Montenegro as well. Also, the long-term coexistence in a common state can be considered another factor which has to a large extent conditioned a similar developmental path.

Here we will also try to find out, by studying the factors of socio-systemic change, the causal framework of changing the dominant value patterns in the post-

socialist Montenegrin society and the societies that are comparable, as well as examine the applicability of the theory of value-normative dissonance.

HISTORIC-STRUCTURAL FRAMEWORK OF THE ANALYSIS

Values are determined by the current mode of social reproduction and the dominant relationships established in it, as well as the historical basis on which they rest. Taking this into account, and relying on other sociological research (Lazić, 2005; Lazić, 2011; Lazić, Pešić, 2013; Petrović, 2014; Pešić, 2016) we have analysed the values historically - structurally, through their two sources: the dominant system of social relations and long-term historical experiences (here we take into account certain patterns of thought and action which are typical of certain cultures, and according to which these cultures differ from others and are gradually shaped in the course of history) (Lazić, 2005). It should be emphasized here that some of the value orientations have a dominant source in accumulated historical experience and long processes of historical and social development, and we will label them as trans-systemic values. On the other hand, there are also those value patterns that primarily derive from the prevailing system of social relations and the existing system of production of social life (represented in the normative-institutional framework of the society), and we will treat them as systemic values (Pešić, 2016).

The Montenegrin society entered the process of modernization much later than the developed European societies. While capitalism was extensively developed in the Western countries, in this area which was occupied by the Ottoman Empire by the end of the 19th century, a traditional organization of society, based on the autarchic economy, was dominant. What in the long run determined the behaviours and attitudes of the population in this region, as well as their particular value patterns, was living under foreign domination for a long time. The Turkish Empire was characterized, which, of course, influenced us to a great extent, by the absence of any legal restrictions on the activities of the authorities, i.e. the absence of any legal norms that would apply to all citizens. There were no institutions that could offer legal protection and work in an objective way. Everything depended on the authority of the Sultan and his will, so the type and duration of someone's position depended primarily on the Sultan's grace. The absence of consolidated democratic institutions and any sort of control of the unlimited power of the rulers which was characteristic of this region even after the liberation from the Turkish occupation, contributed to the encouragement of the authoritarian orientation of the citizens. While Western societies put enormous power into the limitation of power, the Eastern world treated the authorities basically as something untouchable.

One of the influences of the Turkish domination were also extensive demographic movements – the population was forced to move to the inaccessible areas and to live a rather archaic form of life. The undeveloped division of labour and the traditional economy had led to an undifferentiated social structure, resulting in the long-term survival of traditional institutions. One of such institutions was a cooperative, or an extended family, which represented the basic unit of social and economic life. Besides the father and the mother, it was made up of all of their sons and their families. The father made all the key family decisions and managed it in a very authoritarian way. He also carried out division of labour and assigned tasks to each member of the family. The division of labour was not developed, except by gender and age. All the material goods that the family had acquired belonged to the family as a whole, and their distribution was taken care of by the father. He assigned the material goods on the basis of equality as well as the needs of the family members. Hence, there is a strong egalitarianism that has been present in this area to this day. Since the family was engaged in farming and livestock farming where there were few changes from year to year, this gradually created resistance to change and risk. It is necessary to emphasize that the cooperative form of family survived in this area for quite a long time, up to the first half of the 20th century. Accordingly, the great poverty, autarkic character of agricultural production, undifferentiated social structure with prevalently rural population, patriarchal organization of both private and public life and authoritarian character of the government contributed to the long-term survival of the traditional value patterns, thus preventing the penetration of modern conceptual trends.

After World War II, the era of socialism ensued which optimistically started building a new society. Although, as we know, socialism introduced some forms of modernization such as industrialization, urbanization and the expansion of the school system, it can be said that the process of decomposition of the patriarchal patterns was emphatically selective, leading only to the suppression of traditionalism, but not its overcoming (Petrović, 2014). The Communist regime, in an effort to reduce the impact of traditional heritage, had succeeded in suppressing the display of national identity, religion-based identity, agriculture-based economy, and contributed to raising the literacy of the population to a much higher level. Also, secularization, as an undeniable modernization value, was one of the features of the socialist period. However, classical religiosity, as Branko Horvat states, is only replaced by the worldly religiosity,

this implies a pre-rational or irrational way of thinking, directed towards authority - not based on evidence and based on belief - not on facts. In addition, objects of belief are considered sacred ... whenever a person, an organization, an idea is placed beyond

the reach of criticism, it is placed in the domain of holiness which entails the religious attitudes (Horvat, 1985, 37).

The basic values on which socialism was based are essentially the same as those that formed the basis of the old society. Collectivism, authoritarianism and egalitarianism are the patterns of the traditional society which the socialism embraced and continued to develop “packaged” in a different way. We can even say that our traditional values were, in some way, a precondition for development of socialism. Only in the areas with these or similar dominant value patterns could the ideas underlying the socialist ideology find a fertile ground.

The contradictory nature of socialist modernization is thus obvious, because the system of values that existed in these areas in the period of socialism was characterized by the dominance of traditional values, with simultaneous representation of some of the modernization values. The existence of certain market elements, as well as the opening of the state towards the West after 1948 caused the emergence of the values of the developed Western societies both in the area of economy and culture. This inevitably caused the value inconsistency embodied in the long-standing survival of a value hybrid characterised by a simultaneous existence of different, or more precisely, opposing value orientations. These claims are supported by the research done in the socialist period which shows the interweaving of patriarchal-traditionalist and competitive-decentralist dimensions (Bertsch and Zaninovich in Sekulić, 2011), i.e. the mixing of traditionalist, patriarchal and authoritarian values with self-managing humanism which contains modernist orientation (Pantić, 1977).

Major social, economic and political changes that have occurred in the last few decades in this area have greatly affected the transformation of the system of values, within which great overturns have occurred. In the last quarter of the century, there have been significant social changes in all the spheres of life. The modernization elements of transformation that were present during socialism were interrupted by the crises which inevitably influenced the value system. This area in the given period was hit by the civil war, sanctions and isolation, as well as a dramatic decline in the social standard. All this caused a collapse of material and existential security and the mass impoverishment of the broad layers of the population. This is also a period of significant social transformation in terms of transition to a capitalist economy based on market approach, which has also caused the process of privatization of the economy, removal of barriers to private ownership and the introduction of a multiparty political system. These changes caused the economic and social insecurity in this area. Job security and massive employment from the socialist period have been replaced by the insecurity of work and mass unemployment. Therefore, the entire observed period was

marked by the crisis of the economic, social and political system. All these changes were also reflected in the area of value orientations. Traditionalism arises as a reaction to anomie, where, in the situation of the general crisis, one reaches for those value patterns which belong to the past.

Regardless of the open process of transformation of social property into private, under the conditions of extreme poverty, the state continued to have a paternalistic and redistributive role in the economy, which contributed to the survival of egalitarianism as a value pattern. War devastations and international conflicts in the 1990s were a perfect ground for promoting authoritarian orientations as well as nationalism.

Postulating the nation as the fundamental identity basis of the broader social groups, political homogenization of the population was made, erasing or pushing to the background all other social differences, above all, class and ideological differences. The whole process was accompanied by strong historical revisionism and the reinvention of the past (Pešić, 2016, 231).

Unlike some other Eastern European countries in which liberal values were massively accepted with the collapse of the socialism, here the influence of liberal orientations was, for these reasons, very limited. Although compared to other socialist countries which also began the process of transformation, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) had a significant advantage due to greater openness towards the West and the partial existence of the market, the aforementioned events of the 1990's made it impossible for the better starting positions to be adequately exploited.

FORMULATING THE RESEARCH APPROACH

In an effort to empirically determine the changes which occurred in the post-socialist period in terms of different value patterns, we primarily relied on a previously formulated theoretical model, as well as some similar research conducted in the surrounding countries (Serbia, Croatia). Here we have highlighted the following value orientations whose representation we studied for the post-Soviet period: patriarchy, authoritarianism, and nationalism, political and economic liberalism. The reason for which we have opted for these value patterns is that the value-ideological interpretation of reality is mostly based on them, and because previous research has pointed to their importance for the structuring of social relations. Not less important is the fact that these value orientations have proved to be the key elements of the political culture of a society, largely shaping and determining its character. Also, we should not ignore the methodological reasons, because exactly these dimensions were examined in the neighbouring

countries (Serbia, Croatia), which allowed us to compare the obtained results.

These models have been designed to serve as the basis for analysing the change of value patterns in the socialist, but also post-socialist period. Traditionalism was measured on a scale of patriarchy, through claims that refer to conservatism among the sexes, a scale of nationalism based on the view that the nations should be separated from one another because they can never establish full mutual trust and a scale of authoritarianism. Authoritarianism, as a value orientation was treated not as a personality trait in the understanding of Adorno's, but as a form of behaviour which an individual adopts through the culture in which he/she lives. Other research (Rot, Havelka, 1973) has shown that the high degree of authoritarianism in this area is primarily the result of the traditional norms of behaviour imposed by the socialization processes.

We have tried pin-pointing the political-economic liberalism by combining the items which encompass the political and economic sphere of activity. Political liberalism is a value orientation which relates to the field of political dealings and indicates desirable social relations, while its antipode is political authoritarianism whose level of representation in the respondents was measured by their rejection of political liberalism. Economic liberalism encompasses the sphere of economic organization of society and we have measured it through its relationship to private property.

The assumption is that the first three value orientations belonging to the traditionalist corpus are trans-historical and trans-systemic, i.e. their origin is not exclusively related to the current system of social relations, but to the long-term historical processes. On the other hand, economic and political liberalism, due to the concrete historical circumstances (delayed modernization) have not succeeded in establishing a more permanent foundation within the framework of cultural and historical traditions, so that their appearance cannot be attributed to the impact of historical factors. They can rather be explained by the factors that are related to the establishment of capitalist system of social relations in the period of post-socialist transformation. In this sense, these two patterns are treated as systemic.

SAMPLES

The samples we have used were representative of the population of Montenegro older than 18 years. The first survey was conducted in 1989 as a part of the overall research at the territory of the former SFRY. It is the research entitled "Social structure and quality of life" organized by Consortium of the Institute of Social Sciences (Društvena struktura i kvalitet života, 1989). The sample was constructed by a multi-stage cluster design covering municipalities, settlements and households. The sample for Montenegro was 958 respondents. From the com-

mon sample we extracted sub-samples for Serbia and Croatia in order to perform a comparative analysis.

The second survey was conducted in 2003, and the data was collected within the South-East European Social Survey (SEESSP) project (Stratifikacijske i vrijednosne promjene u periodu društvene transformacije, 2003; see the basic information on the project and methodology in Simkus, 2007), on a nationally representative sample of 1849 respondents for the territory of Montenegro. In this case too, for the sake of comparability, we extracted the samples for Serbia and Croatia.

The third research was organized by the Institute of Sociology and Psychology – Faculty of Philosophy in Nikšić in 2015. The data was collected within the project “Comparative Sociological Research on Property and Entrepreneurship in the Post-socialist Period (Montenegro – Russia)”, realized in cooperation of the Institute of Sociology and Psychology and the Faculty of Sociology from Moscow – MGU, of name Lomonosov (Komparativno sociološko istraživanje svojine i preduzetništva u postsocijalističkom periodu (Crna Gora - Rusija), 2015). The project studied only the Montenegrin circumstances. The comparison with the surrounding countries was done on the basis of similar research carried out in Serbia (Lazić, Pešić, 2013; Petrović, 2014) and Croatia (Sekulić, 2011; 2012).

RESEARCH RESULTS

Patriarchalism

Towards the end of the socialist period patriarchalism turned out to be a highly accepted value model in Montenegro. Obviously, in the socialist system, gender equality as a value that was largely propagated, did not materialise. Almost half a century long existence of a system that sought to impose modernization patterns of behaviour, at least in the sphere of gender relations, did not yield adequate results. This level of acceptance implies a very strong presence of traditionalism in the form of conservative attitudes and the perception of unequal roles of men and women as something completely acceptable and normal. The level of patriarchy measured in this area during the investigated period is even more important if we know that the same value pattern is much less accepted in Serbia and Croatia (although in these countries it is also above-average), which back

then constituted a single state for almost half a century. This once again confirms the assumption that a unified social system, even after many years of existing along each other in the areas with different traditions, does not lead to an equalization of value systems, but different value heritage continues to play an important role.

The 2003 results show that the post-socialist period caused a significant decrease in patriarchalism, compared to 1989. We assume that the emancipation of women characteristic of this period had contributed to changing how the position of women was viewed both in the family and in the public life, not only in the female population, but also amongst the men. Also, the structural changes that took place in this period, which are related to the increase in educated population and the further decline in the number of people living in the rural areas of the country, should be taken into account. In this context, one should certainly not ignore the increasing exposure to the western influence through means of mass communications which, compared with the previous period, experience significant technological expansion and thus are more accessible to a greater number of people. A similar drop in the representation of patriarchalism is recorded in Serbia and Croatia.

The latest research was carried out in 2015 and it shows an additional weakening of the patriarchal pattern in relation to 2003, but significantly less compared to the previous period. However, despite a significant weakening of this value pattern in the past period, patriarchalism is still above-average in this area. The difference that appeared on the intercultural level is relatively small and none of the three investigated societies have managed to cross the threshold of mostly non-patriarchal orientation. Obviously, the changes in the social circumstances that took place in the last quarter of the century have contributed to the weakening of the gender conservativeness and acceptance of the attitudes that might be regarded as modernizing, however, the long-accumulated historical experience of patriarchal value orientations have caused its trans-systemic character, and therefore prevented its radical change.

Authoritarianism

Authoritarianism can be seen as a psychological dimension, but also as a value orientation, which makes it a completely legitimate subject of sociological study. In

Table 1: Arithmetic mean and standard deviation of patriarchal value orientations in three periods of time (1989, 2003 and 2015)

Value scale	1989		2003		2015	
	Arithmetic mean	Standard deviation	Arithmetic mean	Standard deviation	Arithmetic mean	Standard deviation
Patriarchalism	4,40	0,84	3,63	0,85	3,29	1,02

Table 2: Arithmetic mean and standard deviation of authoritarian value orientations in three periods of time (1989, 2003 and 2015)

Value scale	1989		2003		2015	
	Arithmetic mean	Standard deviation	Arithmetic mean	Standard deviation	Arithmetic mean	Standard deviation
Authoritarianism	3,57	1,04	3,63	0,70	3,64	0,75

this context, we will observe it as a non-critical attitude towards the authorities and towards the hierarchical organization of social relations.

At the end of the socialist period, the authoritarian value pattern shows the above-average representation in this area. It is evident, therefore, that the socialist order “fed” the authoritarian value, despite a declarative advocacy for modernization values. In fact, strong authoritarianism was a solid foundation for the socialist system as was established in this region. The traditional acceptance of authority was the basis for installing a strictly hierarchically organized governing structure with the leader at the top of the pyramid. A totalitarian social order can be established in those societies where authoritarianism represents a dominant value structure, while such a system itself, on the other hand, contributes to the strengthening of authoritarianism through production of rigidity and subjugated mentality. This value orientation, therefore, had drawn its strength from two sources, on the one hand it is a traditional cultural pattern in which authoritarianism proved to be a very important component, and on the other hand it is the structure of a socialist system which is based on a strict hierarchy, party discipline within only one allowed party, obedience, monolithism that genders authoritarian consciousness. The high level of authoritarianism in this area in the late 1980s of the 20th century, as we can see it, did not only have a trans-systemic character, but was also encouraged by the socialist social system. In the observed period, this value pattern was present above average in the countries of the region, but in comparison with Montenegro, it was somewhat lower in Croatia, and in Serbia it was slightly more represented.

The next survey, conducted in 2003, shows a minimal increase in the average value compared to 1989. It was expected that the changes that followed the post-socialist transformation, primarily the introduction of a multi-party system, private property, market economy, general pluralism and freedom of speech, would contribute to the weakening of all the traditional values and even the authoritarian value pattern. However, authoritarianism did not diminish, but instead increased, though by a small value. The results of the research, therefore, point to the obvious existence of value-normative dissonance in this case. The reasons certainly need to be sought in the events of the 1990’s, the war in the region, sanctions, economic collapse, which caused the insta-

bility of the social system and overall uncertainty. In such circumstances appears what B. Kuzmanović calls a reactive and instrumental authoritarianism:

When an individual faces a disintegration of social institutions or entire community and, instead of normal functioning sees chaos all around (“besudno doba”), and within the feeling of uncertainty and hopelessness he/she reaches a critical point, it is natural to look for a “hands-on” and charismatic leader in order to save himself/herself from such a situation (Kuzmanović, 1994, 168).

Similar fate was shared by other countries in the region which also exhibited more or less similar tendencies when it comes to the distribution of authoritarian forms of thinking.

The latest research, conducted in 2015, shows an almost identical level of representation of authoritarian value orientations among the Montenegrin citizens in comparison to the previous period. It is evident that the reasons should be sought in the turbulent economic events, because the calming down on the political scene was not followed by such events in the sphere of economy. First of all, we are referring to the global economic crisis that took place in this area in May 2009, and it still goes on. The high level of authoritarianism is in line with what theories of authoritarianism predict – that in critical and threatening situations people become more authoritarian. The rise of authoritarianism can be interpreted as a reaction to the global economic crisis, so it may be the case that the global crisis has contributed to a high level of authoritarianism in other countries of the region. In any case, it should be emphasized that authoritarianism is a fairly stable value pattern, a cultural constant. It is a product of tradition and culture, which greatly affects its toughness and resistance, as evidenced by its consistency in the three examined periods, in all three countries we have compared.

Nationalism

Nationalism is a part of a traditional value corpus which is contrary to the modernization values. Modernization processes of urbanization, industrialization and the latest one - globalization have a negative impact on the emergence of national exclusivism, but in unde-

Table 3: Arithmetic mean and standard deviation of nationalism value orientations in three periods of time (1989, 2003 and 2015)

Value scale	1989		2003		2015	
	Arithmetic mean	Standard deviation	Arithmetic mean	Standard deviation	Arithmetic mean	Standard deviation
Nationalism	2,54	1,06	3,19	0,83	2,79	1,01

veloped countries it can have the opposite influence in terms of its incentive. As Hobsbawm (1996, 163) points out, nationalism is not a mere *“reflex of despair”*, but it appears as a mere fulfilment of the void left behind the failure and the inability of other ideologies and political projects and programs to achieve human hopes. The end of the socialist era and the beginning of the post-socialist transformation has exactly been marked by such processes. The collapse of the socialist system was accompanied by a crisis of socialist ideology which made up its legitimate basis. It was nationalism that filled this empty space that left behind the socialist ideology and became the legitimacy basis of the new system. A complete change in value patterns of this kind could find fertile soil only in a state of *Durkheim’s* social anomie.

The survey conducted at the very end of the socialist period and the beginning of dissolution of the former SFRY showed that nationalism was below the average value in Montenegro. It was very similar in the other countries in the region, Serbia and Croatia. The reasons for the below-average representation of a nationalist pattern should be sought in the socialist ideology which was still dominant at the time the research was carried out. The half-a-century fraternity and unity tradition, as well as the constant suppression of the nationalist values, contributed to the fact that this pattern was not significantly pronounced.

In another study, which was conducted in 2003, following the end of the inter-ethnic conflicts and political tensions, the nationalist syndrome was expected to weaken, but the results we received speak differently. In Montenegro, this value pattern was above the average in the studied period. In order to get a better insight into the growth of representation of national exclusivism in this area, it is necessary to emphasize that this increase in Montenegro was significantly higher than in Serbia and Croatia. The explanation of this phenomenon should certainly be sought in the sphere of political events that were characteristic of Montenegro in this period, of course, without neglecting the fact that at the beginning of the 1990’s nationalism became the main form of legitimacy pattern of the ruling group. Unlike other countries of the former Yugoslavia, Montenegro was the only one whose administrative-legal status was not sorted out at the time of the survey. This was largely due to the deep division within the political elite into the supporters of the joint state with Serbia and those

who opposed it. This division was quickly transferred to the whole society.

We can also seek such a rapid growth of nationalism in the very pronounced authoritarianism of the population in Montenegro. The link between nationalism and authoritarianism in these areas had been established even by the research from the socialist era (Rot, Havelka, 1973). Both belong to the traditionalist set, both rest on collectivism and are characterized by the leader’s cult, so that its acceptance by the population should not be surprising. Strong authoritarianism is *“the most important factor which explains the phenomenon that, on receiving the order from the top of the social hierarchy, very rapidly, one prevailing value orientation can be transformed to the opposite one”* (Lazić, 2005, 49).

The latest research from 2015 shows a decline in national exclusivism to the below-average acceptance of this value. In Serbia, there is also a certain weakening of nationalism (Petrović, 2014), while in Croatia it remains at the level of 2003, with an above-average representation (Sekulić, 2012). According to Jelena Pešić (2016), the reason for the mentioned above-average representation of nationalism in Croatia is a result of incorporation of this value pattern into the very foundations of the Croatian statehood. Thus, this value has become a systemic value-ideological matrix whose reproduction takes place even after the national-state issues were resolved. Apparently, resolving the administrative-legal status of Montenegro has influenced a reduction of tensions caused by the imposition of this issue, which contributed to the weakening of the nationalistic value pattern in the analysed period.

The variation of nationalism in the observed period leads us to a conclusion that this value pattern cannot be viewed only as a trans-systemic value which arises as a result of historical circumstances, but rather as a result of the joint action of systemic factors and concrete socio-historical conditions.

Political-economic liberalism

The collapse of the socialist system in the late 1980’s and early 1990’s in the region led to the construction of a new capitalist system based on completely different institutions and values from the previous one. Political pluralism, freedom of speech, private property and market economy based on it were some of the values

Table 4: Arithmetic mean and standard deviation of liberal value orientations in three periods of time (1989, 2003 and 2015)

Value scale	1989		2003		2015	
	Arithmetic mean	Standard deviation	Arithmetic mean	Standard deviation	Arithmetic mean	Standard deviation
Political-economic liberalism	3,45	0,73	3,55	0,54	3,28	0,59

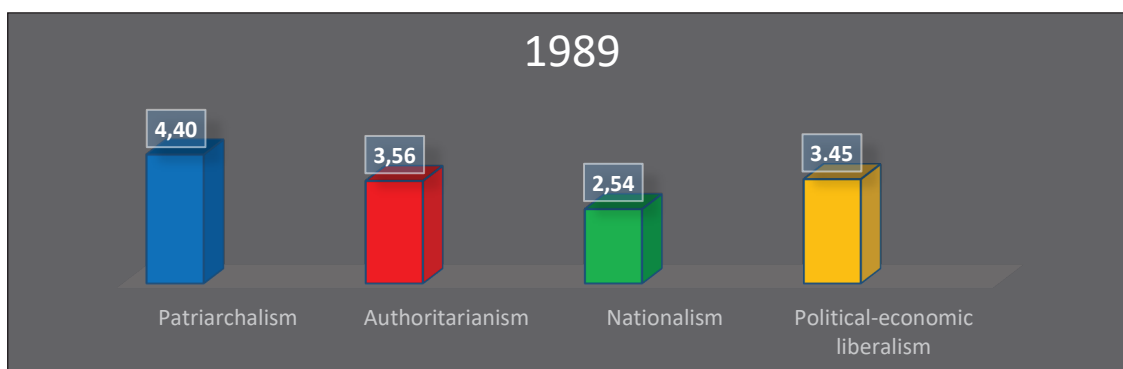
which were supposed to be the basis of the new social order. The specific circumstances in which these processes took place (civil war, sanctions and isolation of the country, economic and overall social crisis), as well as hard traditionalist heritage did not make a suitable ground for their development. It should be added here that the political elite that carried out the transformation of the old system into the new one was in fact the old socialist elite that gained legitimacy in the first multi-party elections (of all the Eastern European countries, only Montenegro and Serbia had this “privilege”). For this reason, it is very important to monitor how and to what extent the liberal value patterns, both in the political and economic spheres, have been constituted in this area.

Towards the very end of the socialist period political-economic liberalism was represented above average in Montenegro, Serbia and Croatia. At that time, the end of the socialist era and the changes in the social system were evident, i.e. the constitution of a system based on liberal principles - private property and a multiparty system-took place. Although this order has not yet been fully established, it is expected and people accept it. The economic crisis, which in the second half of the 1980's seriously hit the socialist societies, with the dominance of the capitalist mode of production on a global level, it made it clear that only the capitalist system was seen as an alternative to the existing one. However, one should not ignore the influence of the Yugoslav socialism which was more liberal than in other Eastern European countries, with certain elements of market business and a partial autonomy of economic as well as cultural institutions. Taking into account that during this period the socialist order was still dominant, and that the presence of opposing liberal values was very pronounced, according to Lazić (2011), the existence of a normative-value dissonance was obvious. As we have seen, traditional values, patriarchy and authoritarianism are also very much present in this period, which inevitably leads us to the conclusion of value inconsistency. Obviously, normative-value mismatch, as well as value inconsistency, pointed to a deep crisis of the socialist order.

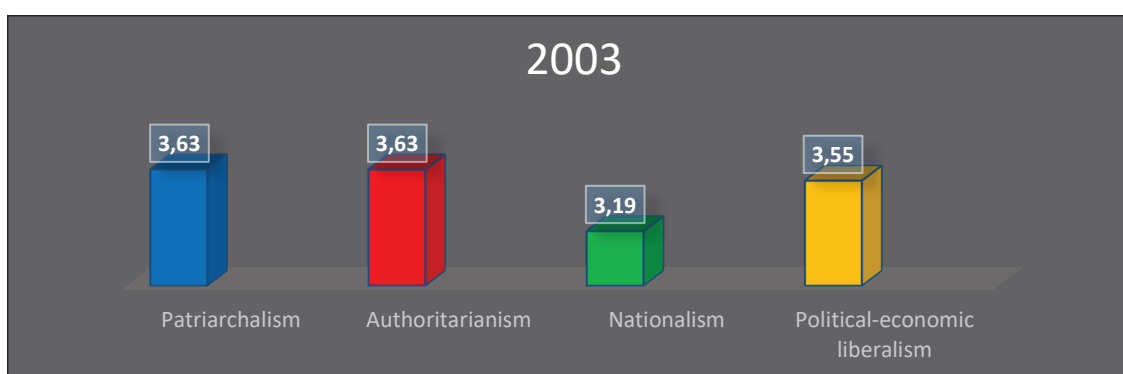
If we look at the dynamics of changes in terms of the level of acceptance of political and economic liberalism

in 2003, we notice a slight increase in the representation of this value structure in relation to 1989. These results were expected, because after 13 years of transformational processes, capitalist relations were consolidated. However, if we look separately at the political and economic liberalism, we can see that the acceptance of the new order in the field of politics went much smoother than was the case in the economic sphere. This was largely influenced by a special form of capitalism which was in force at that time in Montenegro – i.e. political capitalism, based on the exploitation of economically irrational and usually politically created monopolies, within various forms of a very widely defined market economy (Arandarenko, 1995). The market and its mechanisms were very slowly freed from the influence of the state which was trying and managing to retain dominance in the management of the economy.

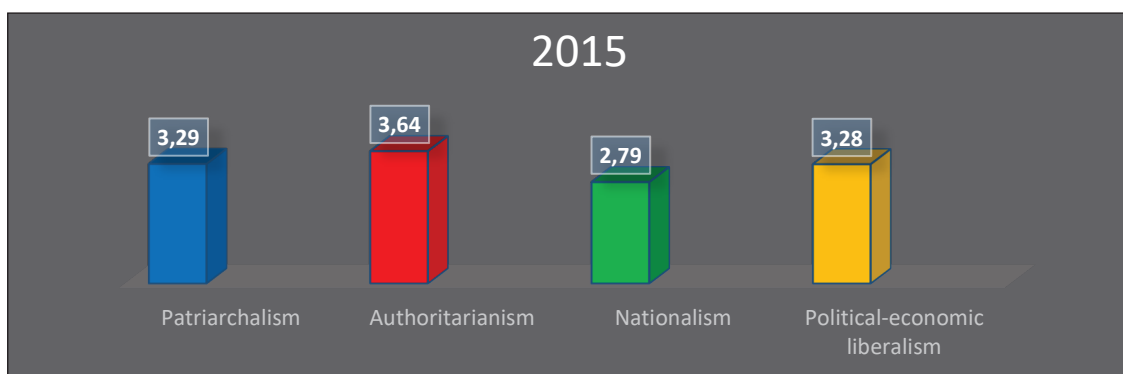
The results we received in 2015 show a decline in liberal values not only in comparison to 2003, but even in comparison to 1989. Obviously, the changes that have taken place over the past ten years have seriously shaken the basic liberal principles as the foundation of the capitalist system. We can look for reasons both internally and globally. The results of the economic reform which took place in the post-socialist period obviously did not meet the expectations of the largest part of the population. First of all, this meant a lack of transparency in the process of ownership transformation in the form of a series of dubious privatizations that ultimately proved unsuccessful for the companies in question, their employees and the society as a whole, while individuals gained enormous wealth. We should also bear in mind the impact of the global economic crisis (2008), which seriously shook the world economy and which was inevitably reproduced at the local level. We have similar tendencies not only in the countries of the region, Serbia (Lazić, 2011; Lazić, Pešić, 2013) and Croatia (Sekulić, 2011; 2012), but also in a considerable number of European countries. According to Haček and Brezovšek (2014) the trust into the political institutions in Slovenia been in a constant decline from 2002 and in 2012 it was amongst the lowest in the EU member-states. This has also been an ongoing trend in all ten newly joined member-states (Haček, Brezovšek, 2014).

Graph 1: Arithmetic means of value orientations from 1989

Graph 2: Arithmetic means of value orientations from 2003

Graph 3: Arithmetic means of value orientations from 2015

CONCLUSION

Bearing in mind the importance of studying value orientations in understanding the whole process of post-socialist transformation and the way in which new social relations are constituted, we have endeavoured to contribute to the illumination of the given processes. Value orientations represent the basis on which acceptance or rejection of new norms and institutions largely

depend, and hence the stability of the new order based on them. Taking into account the results obtained in all three examined periods, we can note that, to a greater or lesser extent, normative-value dissonance as well as value inconsistency are constant elements of the post-socialist transformation.

The end of the socialist period was characterized by a profound mismatch between the normative order and the dominant value patterns of the time. Out of the val-

ues belonging to the traditional corpus, patriarchy and authoritarianism have shown above average representation, while the nationalist syndrome, in the wake of war destruction and inter-ethnic conflicts, was not an orientation which was significantly pronounced. Similar data was obtained in the countries of the region (Serbia, Croatia). This leads us to conclude that national exclusivism cannot be categorized as a cause of the civil war, but rather as its consequence. The extremely high level of patriarchalism has got its roots in a highly represented tribal culture and classical traditionalism left behind from the pre-modern period, which the socialist modernism managed to “soften” here more than in other two republics of the former Yugoslavia which we compared. High authoritarianism can be explained as a product of two factors - on the one hand, it is a consequence of the historical heritage of the traditional society – being adopted by the cultural community in which the individual lives and, on the other hand, it is promoted by the strict hierarchical structure of the socialist system. It, therefore, is not only a reflection of the existing social structure, but has complexity in the sense of the content that has been achieved in the history of this society. However, this period was marked by strong support for liberal values, both in the political and economic spheres. Unlike other real socialist countries, the SFRY was considerably more open to the West in terms of the flow of people and goods, which contributed to the acceptance of ideas and value patterns characteristic of those societies. Support to the multiparty system and private property pointed to a deep discrepancy between the norms prescribed by the then current order and values that were increasingly spreading among the population. At the same time, this was an indicator of the structural crisis of the existing system and a sign of its near collapse. So, in this period, we can talk about value inconsistency which arises as a result of coexistence of traditional values and modernization patterns embodied in liberal orientations.

It was expected that more than a decade after establishing the normative-institutional order of the capitalist system, it would contribute to the further growth of liberal values and a decline in the traditionalist value model. However, if we look at the overall trend of value changes in this particular period, we will notice significant oscillations that do not correspond with our predictions. We can notice a significant drop in patriarchalism which is still dominant in this area, as well as a slight increase in the liberal orientation. It was realistic to expect that the change in socio-economic relations such as the establishment of a multi-party system, private property and other institutions characteristic of capitalist societies, would have a more stimulating effect on the growth of the representation of the value pattern which represents its legitimacy basis. On the other hand, the traditionalism related dimensions, of very expressed national exclusivism got stronger, and, to a lesser degree, already

significantly represented authoritarianism. The collapse of the common state followed by war destruction, the long-standing problematization of the national issue, along with the economic and general social crisis were a very suitable ground for the development of these values. Since patriarchalism was experiencing a significant decline, and nationalism and authoritarianism, as parts of the same value corpus, were experiencing growth, we can conclude that traditionalism does not represent a series of correlative dimensions that change at the same time and among which there is a stable relationship. Different orientations vary with different dynamics, and obviously there are different factors that determine the dynamics. The presence of the trends which seem to be completely contradictory from the theoretical point of view is evident. The generally accepted conclusion about the re-radicalization in this area in the first decade of the post-socialist transformation must be analysed in a more detailed way since we can see that while the acceptance of some dimensions of traditionalism is definitely increasing, some others are again in a significant decline. This tells us about the interwoven process of modernization and traditionalization, with the undoubtedly higher representation of the latter, which inevitably points to the survival of value inconsistency. In addition to the value mismatch, the spread of the traditionalist syndrome also indicates the still present normative-value dissonance.

The last period was also marked by significant oscillations in terms of value orientations. Patriarchalism continues to weaken (but it is still above-average), with the addition of nationalism this time. Obviously, resolving the national issue and reducing national passions have greatly influenced the considerably lower representation of this value structure compared to the earlier observed period. However, the authoritarianism is still largely present in this area. It has been shown that the inhabitants of Montenegro are very authoritarian in their basic life orientations and that this authoritarianism is very stable in time. We can see that this value pattern has undergone the least changes in the observed three periods, regardless of significantly changed social circumstances. If we exclude authoritarianism, however, we can still note some progress of modernization processes in this period, since the representation of other values from the traditionalist set (nationalism and patriarchalism) has been significantly reduced.

Political-economic liberalism, the value pattern which represents the legitimacy basis of the current social order, is less present not only when compared to 2003, but even in comparison to 1989. The experience with the capitalist system in the form in which the ruling structure practiced it throughout the post-socialist transformation, i.e. in the form of political capitalism, has led to a reduced acceptance of the liberal values. Existential vulnerability, growth in unemployment and pronounced social differentiation are the reasons which lead to a de-

cline in support for liberal orientation. It should be emphasized that the lower trust towards the basic values of political liberalism is particularly important in the societies that have not yet been consolidated democratically, as it is in our case, because the trust in political institutions is a basis of the democratic consolidation (Fink Hafner in Haček, Brezovšek, 2014). Namely, Montenegro is the only Eastern European country which has never changed its government in the elections in its history and, according to various authors (Gasirovski, Power, 1998; Linc, Stepan, 1998; Hantigton, 2005), thus fulfilled one of the basic principles of democratic consolidation. On the other hand, people have lost confidence in the essential value of economic liberalism - private property.

For the first time we have a situation that the support for private property is below average in the population in this area. In this case, we should not neglect the contribution of the global economic crisis, which has been on since 2008 and obviously has a systemic character. The neoliberal concept of the capitalist production has caused significant stir on the global level, with the inevitable impact in our area. All this has produced obstacles to the stabilization of the capitalist system in Montenegro. Again, we are facing a normative-value dissonance, but the decline in legitimacy support to the current way of socio-economic regulation is not a proper basis for its change as it was the case in 1989, because its alternative in the near future is not visible.

VREDNOTNE USMERITVE V POSTSOCIALISTIČNI ČRNI GORI

Goran ČERANIĆ

Univerza v Črni gori, Fakulteta za filozofijo – Nikšić, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Črna gora
e-mail: ceranicgoran@yahoo.com

POVZETEK

Predmet tega prispevka je analiza sprememb prevladujočih vrednot v postsocialistični družbi Črne gore v primerjavi s Srbijo in Hrvaško. Da bi dobili boljši vpogled v spremembe vrednot, smo primerjali rezultate treh preučevanih obdobj: leto 1989, 2003 in 2015. Testirane vrednote smo razdelili v dve skupini: trans-sistemske (patriarhalnost, avtoritarnost, nacionalizem) in sistemske (politični in gospodarski liberalizem). Skušali smo pogledati preživetje posameznih vrednotnih orientacij oziroma slabljenje nekaterih drugih ne le z vidika aktualnih družbenih dogodkov, temveč smo upoštevali tudi zgodovinske posebnosti družb. Izhajajoč iz teorije vrednotno-normativne disonance smo si postavili za cilj ugotoviti, na kakšni stopnji je obstoječi napredek v Črni gori v skladu s prevladujočimi vzorci vrednot. Rezultati so pokazali, da konsolidaciji novega, kapitalističnega družbenega reda ne sledi vzpostavljanje ustreznih vrednotnih shem, zato se v vseh treh obdobjih pojavlja vrednotno-normativna disonanca. Ugotovili smo tudi, da trans-sistemske vrednote ne ustvarjajo edinstvenega tradicionalističnega sindroma, pač pa se istočasno spreminjajo in ohranjajo med seboj stabilno razmerje. Primerjava je pokazala podobnost v procesih črnogorske družbe s srbskimi in hrvaškimi podjetji.

Ključne besede: vrednotna usmerjenost, patriarhalnost, avtoritarnost, nacionalizem, politični liberalizem, ekonomski liberalizem

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Društvena struktura i kvalitet života (1989): Konzorcijum instituta društvenih nauka SFRJ.

Stratifikacijske i vrijednosne promjene u periodu društvene transformacije (2003): South-East European Social Survey (SEESSP).

Komparativno sociološko istraživanje svojine i preduzetništva u postsocijalističkom periodu (Crna Gora - Rusija) (2015): Instituta za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta u Nikšići, Sociološki fakulteta iz Moskve – MGU imena Lomonosova.

Arandarenko, M. (1995): Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam. Srpska politička misao, 2, 4, 33–50.

Dahrendorf, R. (1990): Reflections on the Revolutions in Europe. London, Chatto and Windus.

Gasiorovski, M. J. & T. J. Power (1998): The Structural Determinants of Democratic Consolidation. Comparative Political Studies, 31, 6, 740–771.

Haček, M. & M. Brezovšek (2014): The Processes of Democratisation and Trust in Political Institutions in Slovenia: Comparative Analysis. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 1, 1–12.

Hantigton, S. (2005): Treći talas – demokratizacija na kraju dvadesetog veka. Podgorica, CID.

Hobsbaum, E. (1996): Nacije i nacionalizam od 1780 – Program, mit, stvarnost. Beograd, Filip Višnjić.

Hodžić, A. (2008): Tragovi pored puta. Zagreb, IDIZ.

Horvat, B. (1982): Politička ekonomija socijalizma. Zagreb, Globus.

Inglehart, R. (1997): Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton, Princeton University press.

Kuzmanović, B. (1994): Autoritarnost. In: Lazuč, M. (ed.): Razaranje društva. Beograd, Filip Višnjić, 151–173.

Lazić, M. (2005): Promene i otpori. Beograd, Filip Višnjić.

Lazić, M. (2011): Čekajući kapitalizam (nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji). Beograd, Službeni glasnik.

Lazić, M. & J. Pešić (2013): Društvene promene i promena vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji. In: Lazić, M. & S. Cvejić (eds.): Promene osnovnih struktura društava Srbije u periodu ubrzane transformacije. Beograd, ISIFF, Čigoja štampa, 281–307.

Linc, H. & A. Stepan (1998): Demokratska tranzicija i konsolidacija. Beograd, Filip Višnjić.

North, D. (2003): Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost. Zagreb, Masmedija.

Pantić, D. (1977): Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva. In: Popović, M.V. et al. (eds.): Društveni slojevi i društvena svest. Beograd, Centar za sociološka istraživanja instituta društvenih nauka, 269–406.

Petrović, I. (2014): Promena vrednosnih orijentacija ekonomske elite – patrijarhalnost, autoritarnost, nacionalizam. In: Lazić, M. (ed.): Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka. Beograd, ISIFF, Čigoja štampa, 143–179.

Pešić, J. (2014): Promena vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam. In: Lazić, M. (ed.): Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka. Beograd, ISIFF, Čigoja štampa, 109–143.

Pešić, J. (2016): Vrednosne orijentacije u post-socijalističkim državama Srbije i Hrvatske (doktorska disertacija). Beograd, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Rot, N. & N. Havelka (1973): Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine. Beograd, Institut za psihologiju i IDN.

Simkus, A. (2007): Guest Editor's Introduction: The SEESP Project. International Journal of Sociology, 37, 3, 3–14.

Sekulić, D. (2011): Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena. Politička misao: časopis za politologiju, 48, 3, 35–64.

Sekulić, D. (2012): Društveni okvir i vrijednosni sustav. Revija za sociologiju, 42, 3, 231–275.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Luca Zorzenon (ur.):

ANGELO VIVANTE E IL TRAMONTO DELLA RAGIONE. Trst, Centro Studi Scipio Slataper, 2017, 367 strani.

V začetku januarja 2018 je »Študijsko središče Scipio Slataper iz Trsta (*Centro Studi Scipio Slataper*), ki deluje od leta 2013 z namenom, da bi javnost s predavanji, razpravami, razstavami, srečanji in publikacijami seznanjalo in ji približalo kulturno in družbeno dogajanje v Trstu 19. stoletja, predstavilo zbornik s pomenljivim naslovom: Angelo Vivante in zaton razuma (*Angelo Vivante e il tramonto della ragione*), ki je pod uredništvom Luce Zorzenona ob koncu leta 2017 izšel v Trstu. Zbornik sestavljajo prispevki s simpozija, ki se je 2. decembra 2016 na pobudo Aurelia Slataperja, častnega predsednika Študijskega središča in vnuka Scipia Slataperja, odvijal v nekdanjem Narodnem domu, sedanjih Visoki šoli za prevajanje v Trstu.

S pričujočim delom so organizatorji po dobrem stoletju od Vivantejeve smrti (1915) znova želeli osvetliti politični in intelektualni lik Angela Vivanteja z željo, da bi ob tej priložnosti v razpravo vključili tudi poglede slovenske in avstrijske strani. Da bi zapolnili veliko praznino v izdaji njegovih del, se je porodila ideja, da bi v tej ediciji prvokrat zbrali in izdali tudi nekatera pomembnejša Vivantejeva dela, objavljena v različnih revijah in časopisih. Zbornik torej sestavljajo prispevki oziroma referati udeležencev na simpoziju in najpomembnejši Vivantejevi teksti, ki so izšli bodisi pred oziroma po izdaji njegovega poglobitnega dela *Irredentismo adriatico* (1912). S tem se pred širšo zlasti pa pred strokovno javnostjo, prvokrat v enem samem delu izrisujeta življenje in delo Angela Vivanteja, saj antologijo v »Dodatku« (*Appendici*) sestavljajo teksti različnih avtorjev, s katerimi si je Vivante dopisoval oziroma je z njimi razpravjal o različnih vprašanjih, v uredništvu zbornika pa so hkrati že napovedali bodoče dokaj zahtevno delo pri izboru in objavi njegovih člankov v listih »*Piccolo della Sera*« in »*Lavoratore*«.

V prvem delu zbornika se torej s svojimi prispevki pojavljajo udeleženci oziroma udeleženke simpozija, med katerimi je na prvem mestu povsem upravičeno Renate Lunzer (Univerza na Dunaju) z interpretacijo Vivantejevega dela »*Dal covo dei traditori. Note triestine di Angelo Vivante dell'anno 1914*«, v katerem na podlagi predhodne študije Pierpaola Dorsija oziroma edicije, ki je leta 1984 izšla pri Založbi Italo Svevo s predgovorom Elia Apiha, osvetljuje naraščajoče Vivantejevo razočaranje nad sistematičnim spreobračanjem tržaškega vprašanja, zlasti pa vloge italijanskih socialistov pri tem početju. Vivante je prst uperil, kot navaja R. Lunzer, na

»ničevost buržoazne borbe«, ki so jo vodili v Trstu, na domnevno »ekonomsko slavizacijo«, na dvomno obnašanje nacionalno-liberalnih poslancev v dunajskem državnem zboru in na »neumnost avstrijske centralistične vlade«, ki je razpihovala nacionalistično hipnozo. Avtorica v svojem sestavku poskuša podati sintezo posameznih poglavij Vivantejevega dela oziroma povzeti njihovo vsebino ter pri tem ohraniti njegovo temeljno misel. Svoj sestavek zaključuje z ugotovitvijo, da je strahopetno popuščanje avstrijske socialdemokracije Viktorja Adlerja pred oboroženim konfliktom, predstavljalo za vse socialiste Avstrijskega primorja velik šok in vneslo v njihove vrste popolno zmedenost, zlasti pa si lahko predstavljamo, kako je delovalo na samega Vivanteja. Napoved Filipa Turatija, da v tej vojni ne bo ne zmagovalcev ne premagancev, se je uresničila na območju celotne Evrope v najhujši možni obliki tudi v samem Trstu. Njegovi »odrešitvi« je sledil ekonomski propad, ki ga je Vivante z vso ostroumnostjo napovedal že v svojem delu *Irredentismo adriatico*, zato je po prvem dejanju evropske in tržaške tragedije napravil samomor. Po besedah Giannija Stuparicha (14. julija 1915) z razlogom, da »*morda ni prenesel misli o tako tragični vojni*«.

V naslednjem sestavku z naslovom »*Angelo Vivante tra Italia e Austria*«, je Anna Millo (Univerza v Bariju) osvetlila obdobje njegove velike raziskovalne in publi-

cistične dejavnosti v letih 1908–1913, ko se je umaknil iz direkcije dnevnika »*Il Lavoratore*« oziroma iz krogov tržaške socialistične stranke, kakor tudi iz javnega nastopanja. Obdobje njegovega intenzivnega študija in raziskovalnega dela je dokumentirano zlasti v bogati korespondenci z nekaterimi uglednimi intelektualci na italijanskih tleh, kot npr. Gaetanom Salveminijem, Filipom Turatijem, Giuseppejem Prezzolinijem, Almilcarom Storchijem, ob katerih pa ne smemo pozabiti, kot naglašava A. Millo, na temeljno posredovanje med Firencami in Trstom, ki so ga v tem in drugih primerih izvajali izobraženci tega območja z »voceansko« izkušnjo Scipia Slataperja.

V tretjem prispevku z naslovom »1909: la polemica Vivante – Salvemini. Marx contro Mazzini?«, Fulvio Senardi (Inštitut za zgodovino, kulturo in dokumentacijo v Trstu in Gorici) odpira občutljivo vprašanje, ki se je pred tržaške socialiste postavljalo ob avstrijski aneksiji Bosne in Hercegovine (1908) ter izzvalo polemične tone tudi do avstrijske social-demokracije, ki jim lahko sledimo na straneh revije »*Critica sociale*«. V četrtem prispevku z naslovom »*Il conflitto nazionale e lo sguardo congiunto di Angelo Vivante*«, Marta Verginella (Univerza v Ljubljani) obravnava Vivantejev kritičen odnos do nacionalnih spopadov na območju vzhodnega Jadrana, odnos, ki ga je kot sodelavca lista »*Lavoratore*« po letu 1905 postopno oblikoval v prepričanega antinacionalista in podpornika federativne in demokratične državne ureditve z nacionalnimi avtonomijami. Proti rivalstvu in nacionalističnim konfliktom je videl alternativo zgolj v proletarskem internacionalizmu. Naslednji prispevek Salvatorja Žitka (Zgodovinsko društvo za južno Primorsko) z naslovom »*Angelo Vivante visto dagli intellettuali sloveni*« podrobneje razčlenjuje odnos slovenskih in hrvaških intelektualcev do Vivantejeve osebnosti oziroma njegovega dela *Irredentismo adriatico* v razponu od desetletja pred I. svetovno vojno pa vse do petdesetih let po II. svetovni vojni. Pri tem avtor izpostavlja pomembno vlogo dr. Henrika Tume pri nastajanju Vivantejevega dela, kakor tudi stališča in razmišljanja dr. Vladimira Knafliča, Lava Čermelja in Ive Mihovilovića. Zadnji je obširnejši prispevek Luce Zorzenona z naslovom »*Socialismo e crisi di un impero: Nazioni e Stato in Austria-Ungheria*«, kjer avtor izpostavlja temeljno vprašanje Vivantejevega odnosa do lastne nacionalne pripadnosti oziroma kritičnega odnosa do nacionalnega vprašanja kot osrednjega fenomena tedanjega časa, ki se odslikava v njegovem delu »*Nazioni e Stato in Austria-Ungheria*« (1913).

Zbornik »*Angelo Vivante e il tramonto della ragione*«, ki ga je tržaška in širša javnost sprejela z velikim zanimanjem in naklonjenostjo, tako s svojimi prispevki s simpozija pred dvema letoma, kakor z objavo njegovih poglavitnih del, zapolnjuje dolgoletno vrzel na tem področju, s prevodi obeh avtorjev s slovenskega območja v italijanski jezik, pa prinaša tudi slovenski pogled na to pomembno osebnost, ki ji je sicer v novejšem času

veliko pozornost namenil tudi primorski zgodovinar dr. Branko Marušič v svojem obširnem prispevku z naslovom »*O poznavanju Angela Vivanteja pri Slovencih*«, v reviji *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia*, 25, 2015, 4, 885–893.

Salvator Žitko

Roland Kaltenecker:

GENERAL DER GEBIRGSTRUPPE LUDWIG KÜBLER.
DER BAUHERR DER DEUTSCHEN GEBIRGSTRUPPE
UND SEINE ZEIT. Würzburg, Flechsig Verlag, 2011,
373 strani.

Roland Kaltenecker je poznan predvsem kot pisec knjig o nemških gorskih enotah, tako v sklopu Wehrmachta kot Waffen-SS, ki so bile dejavne med drugo svetovno vojno. Tako je tudi napisal življenjepis generala gorskih enot Ludwiga Küblerja, ki je med vojno v dveh različnih obdobjih deloval na območju Slovenije, pri čemer ga je označil za graditelja nemških gorskih enot.

Osrednji del knjige je razdeljen na pet poglavij, ki se

nanašajo na njegovo življenje. V prologu tako predstavi njegovo zgodnje življenje in kariero med prvo svetovno vojno ter neposredno po njej. Naslednje poglavje, oz. prvi del, obravnava Küblerja v času Weimarske republike ter Tretjega rajha, vse do načrtovane, a nikoli izvedene invazije na Britansko otočje oz. pozneje tudi zavzetja Gibraltarja. V tem času je Kübler, kot poveljnik 1. gorske divizije, sodeloval pri priključitvi Avstrije, zasedbi Sudetov, kot tudi vojnemu pohodu proti Poljski ter Franciji.

Kot poveljnik 49. gorskega korpusa je bil vpleten v aprilsko vojno, pri čemer je njegov korpus imel nalogo prodreti preko Dravograda proti Zagrebu in Bihaću, kar mu je tudi uspelo. V dvanajstih dneh se je končala vojna proti Jugoslaviji in s tem tudi prisotnost korpusa.

Korpus je bil že maja istega leta poslan v Galicijo, od koder je nato naslednji mesec sodeloval pri napadu na Sovjetsko zvezo. Kübler je pozneje dejal, da so bili boji v juliju in avgustu tega leta višek njegovega vojaškega življenja. A hkrati je že 29. junija 1941 izdal ukaz, da morajo pripadniki korpusa ustreliti vse civiliste, ki bi stikali po boljših v iskanju hrane in predmetov za preživetje.

Konec leta je Kübler prevzel poveljstvo 4. armade, a je bil že konec januarja 1942 odstranjen ter poslan med rezerviste zaradi nasprotovanja Hitlerjevemu ukazom. Po prisilnem dopustu je bil med julijem in oktobrom 1943 poveljnik zaledja armadne skupine Center, kjer je pridobil izkušnje v protipartizanskem bojevanju, ki se je v večji meri sprevrglo tudi v vojne zločine nad partizani in civilisti.

Morebiti prav zaradi teh izkušenj, kot svojega zaledja v gorništvu, je bil s 1. oktobrom 1943 imenovan za vojaškega poveljnika Operacijske cone Jadransko primorje (OZAK). Podrejene enote so bile konec avgusta 1944 uporabljene za ustanovitev 97. korpusa, s Küblerjem kot poveljnikom. Na tem položaju je ostal vse do konca vojne. Tik pred kapitulacijo je bil ranjen, nakar je skoraj umrl zaradi gangrene.

V bolnišnici v hrvaški Reki je bil zajet s strani Jugoslovanske armade in bil končno julija 1947 obsojen na smrt pred vojaškim sodiščem v Ljubljani. 18. julija 1947 je bil zaradi zločinov, storjenih med vojno, usmrčen. Kakšen ugled je Kübler užival v Nemčiji po vojni, dokazuje dejstvo, da je bila vojašnica v Mittenwaldu med letoma 1964 in 1995 poimenovana po njem.

Slovenskega bralca bo nedvomno zanimal del življenja, ki ga je Kübler med letoma 1943 in 1945 preživel v OZAK-u, a Kaltenecker je skoraj dvema letoma namenil le dobrih petnajst strani, medtem ko je njegovo bojevanje v prvem delu vojne opisano bolj podrobno. Avtor tako tudi omeni vpletenost Küblerja oz. njemu podrejenih enot v vojne zločine nad vojaškim, partizanskim in civilnim prebivalstvom, ne gre pa v večje podrobnosti, ne glede na količino študij glede tega.

Pregled virov, uporabljenih za to obdobje, dodatno dokazuje omejenost prikaza tega dela življenja, saj je najbolj uporabljeni vir avtorjevo predhodno delo (*Operationszone 'Adriatisches Küstenland' – Der Kampf um*

Triest, Istrien und Fiume 1944/45 iz leta 1993), medtem ko skupno število virov ne presega 20.

Uporabil je ustaljene (nemške) publikacije o OZAK, ki so bile objavljene predvsem v prvih dveh, treh desetletjih po drugi svetovni vojni. Avtor je hkrati zanemaril celotno publicistiko slovenskega, kot tudi jugoslovanskega zgodovinopisja, s čimer je dejansko predstavil le enostranski vidik Küblerjevega delovanja na tem območju. Hkrati tudi ni uporabil novejših del nekaterih tujih avtorjev (npr. Stefana Di Giusta). Kljub temu, da je na koncu naštel uporabljene arhivske vire, slednjih ne zasledimo v (sprotne) citiranju. Morebiti lahko to pripišemo citiranju njegove predhodne knjige.

Z vidika slovenske zgodovine knjiga tako ne prinese novih podatkov o OZAK, prinaša pa prvo biografijo visokega nemškega častnika, ki je imel velik vpliv na potek druge svetovne vojne v zahodnem predelu Slovenije. Glede na trenutne podatke v Cobissu, nobena (javna) knjižnica nima izvoda te knjige. Njegov življenjepis, dopolnjen tudi z uporabo slovenskih, jugoslovanskih in drugih virov, lahko tako predstavlja zanimiv (in tudi dokaj potreben) izziv za slovenske (predvsem primorske) zgodovinarje.

Klemen Kocjančič

Duška Žitko:

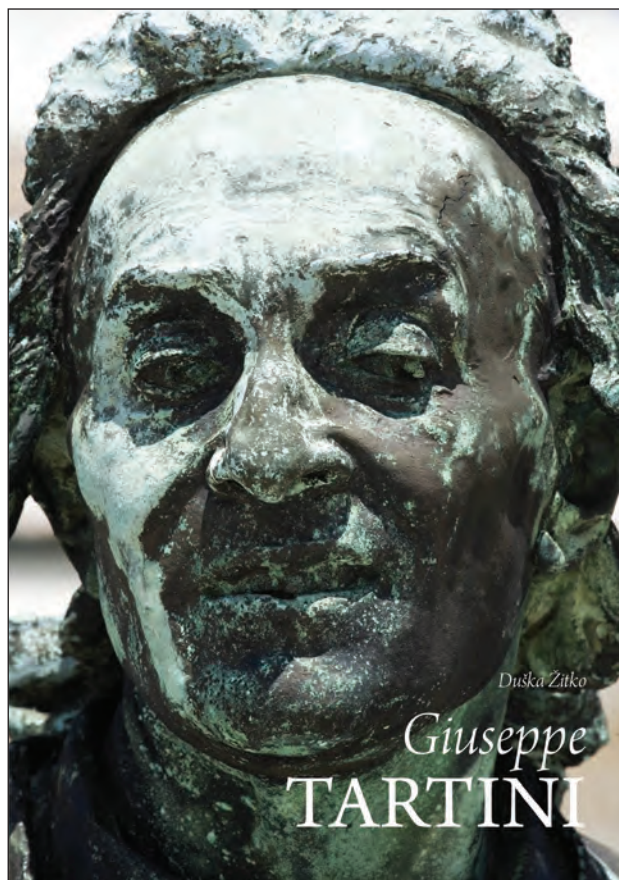
GIUSEPPE TARTINI (1692–1770). Piran, Pomorski muzej »Sergej Mašera«, 2017–2018, 121 strani.

Giuseppe Tartini, sicer italijanski skladatelj, violinist in pedagog slovenskega rodu oz. rojen na Slovenskem v Piranu/Pirano 8. aprila 1692, je večinoma živel in deloval v Padovi in Pragi. Bil je zagotovo neke vrste glasbeni poliglot. Tam, v Italiji/Padovi, je 26. februarja 1770 tudi umrl. Glasbeno šolanje je začel v rodnem Piranu in sosednjem Kopru. 16-leten se je (1708) vpisal na Pravno fakulteto v italijanski Padovi. V Assisiju pa je v samostanu študiral violino in osnove kompozicije ter raziskoval akustične glasbene zakonitosti. Od 1714 je igral v opernem orkestru v Anconi in l. 1721 postal prvi violinist-koncertni mojster v baziliki sv. Antona v Padovi. V letih 1723–1726 je bil na gostovanju v Pragi, 1727 pa je v Padovi ustanovil svojo lastno violinsko šolo. Iz nje so izšli pomembni violinisti tistega časa. Tartini je obogatil violinsko tehniko: uporabljal je debelejšje strune, daljši lok, izpopolnil je tehniko leve roke violinske igre in iznašel ti. diferenčni ton (Kombinacijski ton, ki se sliši ob razliki frekvenc dveh tonov, ko npr. zvenita $c^2 = 517$ Hz in $g^2 = 775$ Hz, je slišati tudi g^2-c^2 , tj. ton $c^1 = 258$ Hz). Tartini je avtorsko ustvarjal inštrumentalno glasbo, saj njegov opus obsega ok. 125 solističnih koncertov, največ violinskih in 200 violinskih sonat. Izmed njih je zagotovo najznamenitejša *Vražji trilček* (1713; dandanašnja oblika ji je dal sloviti violinski virtuoz Fritz Kreisler, 1875–1962) (*Sonata* v g-molu iz leta

1713). Tu je še ok. 50 *triosonat*. Pisal pa je tudi razprave o akustičnih vprašanih (*Traktat o glasbi*, 1754).

O Tartiniju tokrat piše avtorica Duška Žitko (slovenska verzija, 2017 in angleška, 2018, v načrtu pa je še kitajski prevod), ki na prvem mestu omeni vsa doseđanja piranska tj. slovenska prizadevanja na področju odkrivanja življenja in dela slavnega Giuseppeja Tartinija. Knjigo, ki jo je izdal *Pomorski muzej »Sergeja Mašera«*, so posvetili »*Vilimu Demšarju, restavratorju Tartinijeve violine«*, ki jo hranijo v njegovi rojstni hiši v Piranu, kjer ima dandanes sedež *Skupnost Italijanov »Giuseppe Tartini«* pri nas. To je tista (Tartinijeva) violina, ki jo je znani ljubljanski goslar (Vilim Demšar (1937–2017)) tako usposobil, da so nanjo igrali že številni domači in tuji violinisti (Uto Ughi, Tomaž Lorenz, Anja Bukovec, Črtomir Šiškovič, Žiga Faganel, Stefan Milenkovič, Benjamin Ziervogel, Filip Feguš, Dan Zhu idr.). Violinski virtuoz, skladatelj, teoretik in pedagog svetovnega slovesa G. Tartini tako po nekem času spet dobiva (v slovenskem, italijanskem in angleškem jeziku, v pripravi pa je še njen prevod v kitajščino) svoj nov (knjižni) spomenik. Kot ga je označil eden od piscev uvoda (Franco Juri, aktualni direktor *Pomorskega muzeja »S. Mašera«* v Piranu; str. 7), gre v primeru Tartinija za *Violino, Svetnika, Vraga*. Tako so omenjeno publikacijo izdali ob lanski in aktualni 120-letnici odkritja spomenika Antonia Dal Zotta G. Tartiniju na osrednjem piranskem trgu po sedemnajstih letih. Po sedemnajstih letih prve gre zdaj za novo publikacijo, vsebinsko dopolnjeno z novimi izsledki po zaslugi neutrudne raziskovalke in avtorice Duške Žitko ali, če že hočete, tudi za njeno osveženo grafično in tehnično dopolnjeno podobo. O samem Tartiniju sta se razpisala še dva povsem novodobna violinska virtuoz: Rus David Fjodorovič Ojstrah (9) in naš Črtomir Šiškovič (9); dve povsem različni violinski figuri, po naciji Rus in Slovenec, po generacijah pa »prejšnji« Ojstrah (David Fjodorovič Ojstrah (1908–1974)) in »sedanji« Šiškovič (Črtomir Šiškovič (roj. 1956)). Uvodničar je še naš poet, tesno povezan z muziko akademik Ciril Zlobec iz leta 1992 (11). *Knjigi na pot* (12–13) se razpiše avtorica Duška Žitko in razloži vse povode za izdajo te knjige. Med njimi omeni že nekatere popisane pa še nove. Nekaj malega je na to temo prebrati tudi o težavnostni stopnji Tartinijevega opusa in zakaj se npr. tudi dovolj redko pojavlja na repertoarju dandanašnjih izvajalcev. *Veličina Giuseppeja Tartinija* (15–28) poseže v razpoložljivi historiat obujanja spominov in zaslug posameznikov in inštitucij za vse dosedanje dosežke in dognanja o velikem »violinskem vragu.« *Tartinijeva življenjska pot* (29–58) dokumentirano in zanesljivo postavi našega Tartinija med Piranom, številnimi italijanskimi mesti in Prago tako bivanjskih kot tudi šolajočih in delovnih ter življenjskih postajah in profesionalnih uspehih. Še posebej se avtorica dotakne *Violinskega virtuoz* (59–62), saj Tartinija prav po tem pozna ves, ne le slovenski, italijanski ali češki glasbeni svet. Kot

Skladatelj (63–68) je Tartini prikazan z nekaterimi faksimili rokopisov in tiskov, kot *Pedagog* (69–74) pa še z nekaterimi drugimi listinami, ki ga umeščajo in utrjujejo s pismi, slikami, naslovniciami. Med njimi se najdejo tudi dokumenti, ki jih hrani naš *Pomorski muzej »S. Mašera«* v Piranu. Ker je bil Tartini tudi *Raziskovalec in teoretik* (75–78), mu je posvečen še ta fragment njegovega delovanja: naslovnica disertacije, rkp. raziskave o Platonovi znanosti, temelječi na krogu, naslovnica ocene Tartinijeve razprave, idr. Posebno in obenem zadnje poglavje pa piše o *Tartinijevi zapuščini* (79–96). Tu so v ospredju prostori in spominska obeležja, posamezniki in skupine, društva in združenja, ljubiteljske in poklicne inštitucije, posmrtno maske, slike njegove violine in njenih delov, vedute Pirana, idr. *Literatura* (97–112), ki je obsežna in ne obremenjuje celotnega besedila knjige, obsega kar 275 enot (avtorjev in naslovov), kar pomeni, da je ime skladatelja in violinista Giuseppeja Tartinija še kako prisotno tako na svetovni (evropski) kot tudi na naši, domači, slovenski znanstveni glasbeni sceni. Del tega dokaza so (objavljene) samo tri kratice (114). Zato pa je likovni del omenjene monografije izredno bogat. Šele skupaj kot »*punctum contra punctum*« (Pika proti piki (za notna znamenja so včasih uporabljali pike): sočasno vodenje več samostojnih melodij, nauk o večglasju z določenimi pravili o vodenju

posamičnih melodičnih linij in fig. Vsebinsko nasprotje) tvorita z besedilom celoto. Zanje, za (objavljene) *Fotografije* (115–118) je na koncu popisane poseben seznam le-teh s ponovljenimi slikovnimi miniaturnimi in dodatnimi podatki za vse tiste slike, ki jih v sami knjigi ni uspelo podpisati. Sledi še poseben spisek *Spletnih virov fotografij* (119–121) in (zaključna) *Zahvala*. Bogate in številne (skupaj z naslovno 127 enot) fotografije so v večini primerov v izvornih barvah. Marsikateri od objavljenih faksimilov (natančen posnetek rokopisa, tiska, risbe ipd.) izhaja prav iz našega *Pomorskega muzeja* «S. Mašera» v Piranu.

Knjižica, ki na vsega 121 (paginiranih) straneh prinaša novo in obogateno gradivo o »našem« Tartiniju, zagotovo sodi v našo kulturno in še posebej glasbeno dediščino in njeno promocijo (angleški prevod) v širni svet. Hkrati pa je le-ta ponovni dokaz, da tudi naše interdisciplinarno in multidisciplinarno združene umetnostne stroke in znanosti (arhivistika, glasba, muzeologija, muzikologija, literatura, umetnostna zgodovina, ...) zmorejo najtežje tovrstne naloge; vključno z nacionalno in internacionalno, saj gre verjetno v funkciji omenjene knjige oz. monografije še za kaj več: za promocijo in turizem, za nadaljevanje tesne povezave med Slovenci in Italijani, ki prav v tem skupnem Tartinijevem rojstnem mestu (Piran/Pirano) lahko služijo za zgleden primer sožitja. Četudi je v avtorstvu D. Žitko zaznati vse te in še druge naklonjenosti, tudi zaradi že omenjene ne pretirane obremenitve monografije z znanstvenim aparatom, ta le sodi tja, torej med izvirne znanstvene tiske, monografije. Izvrstni prevajalec (v angl.) jezik je Henrik Ciglič, ki je bil hkrati tudi lektor slovenske verzije omenjene knjige. Oblikovanje je delo Duške Đukić, arhivsko in fotografsko gradivo pa je avtorica skupaj z izdajateljem in založnikom Črpa la na najrazličnejših naslovih doma in v tujini (Slovenija in Italija). Digitalizacijo je opravila Veronika Bjelica, 3D sken (nekaterih) fotografij je opravila *INTRI d.o.o.*, nekatere animacije in vizualizacije pa so še delo Matjaža Učakarja. V zadnji (angleški) verziji pa so še objavljena navodila za uporabo programa, s pomočjo katerega se animirajo tri fotografije le ob postavitvi (pametnega) telefona nadnje: Tartinijeva violina, njegova posmrtna maska in ilustracija Tartinijeve *Sonate »Vražji trilček«* v izvedbi glasbenih umetnikov Črtomirja Šiškovič/violina in Luce Ferrinija/čembalo z izvorno Tartinijevo violino.

Franc Križnar

Fedja Klavora:

HAUPTMAN VOGGRIN. BIL JE BELA VRANA. Celovec, Mohorjeva, 2018, 188 strani.

Fedja Klavora, ki je Slovincem bolj poznan kot poslanec in arhitekt, je napisal življenjepis nemškega častnika (slovenskega porekla) Maxa Voggrina (1899–1985),

ki je med obema svetovnima vojnama služil (tudi) v Posočju. Sprva v uniformi Avstro-ogrske monarhije, ter med drugo svetovno vojno v uniformi Tretjega rajha.

Voggrin, ki se je rodil v Črešnjevcu pri Slovenski Bistrici, je konec maja 1915 prostovoljno (še mladoleten) vstopil v Avstro-ogrsko pehoto ter bil dodeljen mariborskemu 26. domobranskemu pehotnemu polku. Že isto leto je sodeloval v bojih na soški fronti, kjer je ostal vse do konca vojne; takrat je že dosegel čin praporščaka. Po koncu vojne se je odpravil v avstrijski Gradec, kamor se je po razpadu dvojne monarhije preselila njegova družina. Kljub slovenskemu poreklu se je pridružil Akademski legiji graških študentov in v sklopu nje sodeloval v bojih za avstrijsko južno oz. slovensko severno mejo.

Sledila je vrnitev v civilno življenje; končal je srednjo šolo ter nato še študij geodezije. Brezposeln oz. brez redne zaposlitve je bil aktiven v političnem življenju med nacionalisti in komunisti. Vmes se je poročil, a kmalu tudi ločil. V iskanju zaposlitve se je sprva odpravil v Švico, nato pa še v Nemčijo. Tu se je sprva prijavil v begunskem taborišču za avstrijske naciste, vstopil v SA, Avstrijsko legijo in neuradno tudi v NSDAP, dokler ni bil oktobra 1934 zaposlen v nemški državni delovni službi (RAD).

V RAD je lahko izkoristil svoje geodetsko znanje in je sodeloval v različnih projektih po Nemčiji. A na prvi dan druge svetovne vojne je bil vpoklican in dodeljen 139. gorskemu pehotnemu polku. Po uvodnih zapletih glede njegovega (častniškega) čina je januarja 1940 postal smučarski učitelj in nato še visokogorski vodnik.

Poleti 1940 je s polkom sodeloval v bojih proti Franciji, pri čemer je vmes potekala tudi preiskava njegove primernosti za častnika. Med drugim je bila njegova (nekdanja) žena, s katero je bil še vedno v stikih, judovskega rodu. Šele oktobra 1940 je bil formalno povišan v častnika. Naslednje leto je preživel v Romuniji in Bolgariji, ter se udeležil bojev v Grčiji.

Skupaj s polkom je bil nato avgusta 1941 premeščen iz juga Evropa na sever Norveške, ter nato oktobra na Finsko. V začetku decembra je bil hudo ranjen, zaradi česar je 16 mesecev prebil na zdravljenju. Januarja 1943 je bil povišan v rezervnega stotnika, mesec kasneje pa je bila žena razglašena, da ima nemško kri (t. i. častna arijka). Tega meseca je tudi zaprosil za vrnitev v RAD, a to mu kljub večkratnim poskusom ni uspelo.

Glavni del knjige opisuje čas, ki ga je Voggrin preživel v Bovcu, in sicer kot poveljnik čete 139. gorskega polka, pri čemer je bil tudi vojaški poveljnik naselja. V Bovcu je preživel več mesecev med prvo svetovno vojno in se je zato veselil, da se je vrnil v znane kraje. Novembra je njegova četa prevzela garnizijo v Bovcu. Kljub temu, da je bil zadolžen za preganjanje partizanov, so številna pričevanja pokazala, da se je izogibal neposrednim spopadam, jih hotel preprečiti ter kazal naklonjenost napram partizanom. Tako jih je dosledno imenoval »borci za svobodo«, hkrati pa kazal nasprotovanje domobranecem; v času njegovega službovanja v Bovcu ti tu niso

mogli vzpostaviti postojanke. V tem času je tudi poskrbel za ureditev vojaškega pokopališča v Logu.

Oktober 1944 je bil premeščen nazaj k štabu polka kot predavatelj predmeta mala vojna (gverilsko bojevanje) ter januarja 1945 v vojaško šolo za protipartizanski boj. Konec vojne je dočakal v Avstriji in bil nato zaprt ter po petnajstih mesecih zapora ter sodne preiskave izpuščen. Pozneje je bil še dvakrat v sodnem postopku, a sta se tudi ta dva končala v njegovo korist.

Po vojni je bil ponovno politično aktiven v nacionalističnih strankah, sprva v Združenju neodvisnih, nato pa v svobodnjaški stranki. V 70. letih prejšnjega stoletja je še zadnjič obiskal Bovec. Umrli je leta 1985 in bil pokopan v Gradcu.

Kot je avtor zapisal, je bila izjemna življenjska zgodba Vogrina »prepolna preizkušenj in nasprotujočih si dejstev«. Prepričan nacist pred in po drugi svetovni vojni, je med samo vojno ostal v pozitivnem spominu med prebivalci kot tudi partizani. Preprečil je požige vasi, spodbudil poučevanje slovenščine v javni šoli ipd. Poročen je bil z Judinjo, nasprotoval nacistični politiki do Judov in tudi dosegel, da sta bila ona in njuna hčerka zaščiteni pred preganjanjem. Vseeno pa je bil in ostal »cesarju zvesti Nemec«.

Pričujoča knjiga je dober primer, kako so zgodovina oziroma osebe v njej večplastne, ne le črno-be-

le. Hkrati je knjiga, nastala na podlagi pričevanj, uradnih dokumentov in Vogrinovih spominov ter pisem, pomembna pri raziskovanju Posočja, kot tudi samega Bovca, v času druge svetovne vojne. Od avtorja bi pričakovali malo več podatkov o vpletenih enotah, a glede na to, da je v slovenskem (vojaškem) zgodovino pisju bolj malo takih publikacij, je pričujoča knjiga toliko bolj pomembna.

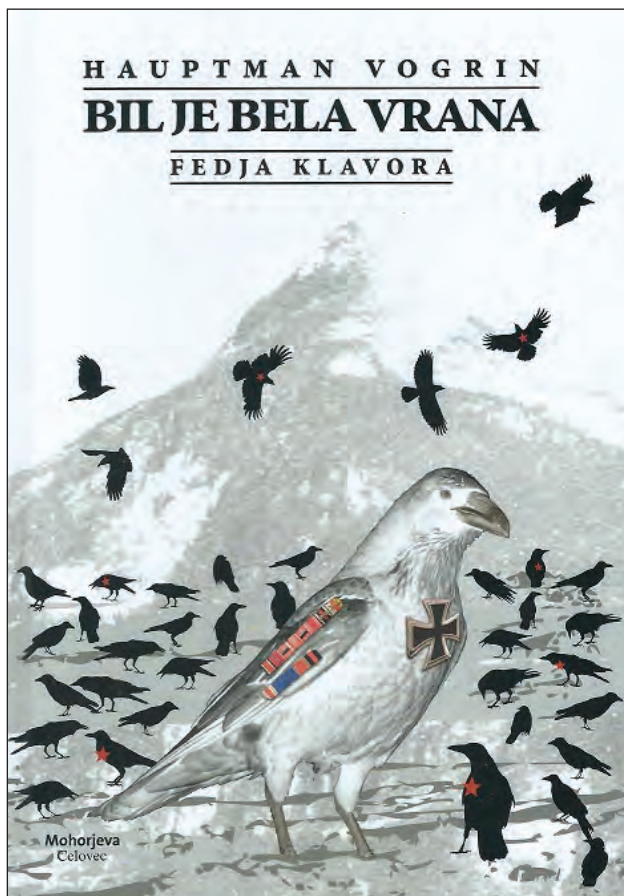
Klemen Kocjančič

Renato Podbersič:

JERUZALEM OB SOČI. JUDOVSKA SKUPNOST NA GORIŠKEM OD 1867 DO DANES. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo; Gorica, Goriška Mohorjeva družba; Maribor, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2018, 510 strani.

Slovensko zgodovino pisje je v zadnjih letih posvetilo mnogo pozornosti tudi nekaterim raziskovalnim področjem, ki so bila doslej precej zapostavljena. Sem gotovo sodi tudi zgodovina Judov na Slovenskem, saj smo prav v zadnjih letih dobili pomembne študije o tej tematiki. Danes je tako že dobro raziskana predvsem judovska prisotnost v starejših obdobjih, pri čemer velja izpostaviti predvsem prispevek Klemna Jelinčiča Boete, Borisa Hajdinjaka, Janeza Premka in drugih. Z novejšo zgodovino Judov na Slovenskem pa so se md. ukvarjali Oto Luthar, Andrej Pančur, Marko Štepec, Marta Verginella in Marjan Toš. Nekakšno belo liso na področju raziskav zgodovine judovstva na Slovenskem je doslej predstavljal le še zahodni rob sedanjega slovenskega etničnega ozemlja. Monografija Renata Podbersiča o zgodovini judovstva na Goriškem zato predstavlja dobrodošlo dopolnitev raziskav povezanih z Judi in judovstvom na Slovenskem.

Monografija temelji na avtorjevem dolgoletnem ukvarjanju z različnimi vidiki zgodovine goriškega judovstva od 19. stoletja dalje. Ožje pa osnovo monografije predstavlja avtorjeva doktorska disertacija o judovski skupnosti na Goriškem med leti 1900 in 1950. Ne glede na to se obravnava obdobje ne omejuje le na čas 20. stoletja, temveč pravzaprav presega tudi leto 1867, ki je kot časovni mejnik navedeno v naslovu. *Jeruzalem ob Soči* bi lahko označili kar kot splošen pregled judovske prisotnosti na Goriškem od začetkov v srednjem veku do danes. Poleg tega je avtor kot uvod pripravil tudi sorazmerno obsežen pregled zgodovine judovstva od začetkov do tragične izkušnje holokavsta in nastanka moderne države Izrael, monografijo pa smiselno zaključuje razprava o judovskem pokopališču v Rožni dolini, ki predstavlja edinstven spomenik judovske kulturne dediščine v Sloveniji. Zelo dobrodošel je tudi osnovni slovarček nekaterih najpomembnejših

hebrejskih izrazov na koncu knjige. Delo poleg tega spremlja spremna študija Egon Pelikana, v kateri se pisec posveča predvsem značilnostim antisemitizma na Slovenskem.

Narativno *Jeruzalem ob Soči* linearno sledi zgodovini goriških Judov od njihovega prihoda na Goriško do druge polovice 20. stoletja. Metodološko predstavitev obdobja do sredine 19. stoletja temelji predvsem na sintetiziranju relevantne sekundarne literature, novejša obdobja pa je avtor temeljito obdelal tudi na podlagi dostopnih primarnih virov (časopisnega in arhivskega gradiva ter spominskih zapisov). Težišče študije torej vsekakor leži na obdobju po letu 1867, vendar je tudi predstavitev starejše judovske zgodovine na Goriškem sorazmerno obsežna, kar je povezano tudi z bogato mero podatkov o goriški judovski skupnosti. Že to dejstvo pa navsezadnje priča o pomembni vlogi, ki so jo goriški Judje odigrali v zgodovinskem razvoju te dežele. Katere glavne značilnosti judovske zgodovinske prisotnosti na Goriškem torej izpostavlja avtor?

Na prvem mestu je vsekakor treba omeniti stalnost judovske prisotnosti; za Jude na Goriškem je namreč značilna kontinuiteta naselitve od prihoda v srednjem veku do danes, v čemer se zgodovina goriškega judovstva bistveno razlikuje od večine drugih slovenskih zgodovinskih dežel, od koder so bili Judje izgnani v poznem 15. in 16. stoletju (z izjemo Prekmurja in istrskih mest pod beneško oblastjo). V Gorici so se prvi Judje pojavili morda že kmalu po njenem nastanku (mesto se prvič omenja v darovnici cesarja Otona III. leta 1001), prva ohranjena dokumentarna omemba judovske prisotnosti pa sega v leto 1288. Goriški Judi, ki so v začetku prebivali v mestnem predelu Cocevia neposredno pod goriškim gradom, so se, podobno kot ostale tedanje judovske skupnosti po evropskih mestih, večinoma preživljali s finančništvom in trgovino.

Druga stalnica goriške judovske izkušnje je nasilje in diskriminacija, ki so ga bili goriški Judje od samega začetka v večji ali manjši meri deležni s strani lokalnega okolja. Slednje je temeljilo na verskih predsodkih, pa tudi na ekonomski dejavnosti Judov, t. j. posojanju denarja z obrestmi. Posebno v 16. stoletju se je krepila nestrpnost do judovskega prebivalstva, ki se je bilo prisiljeno izseliti iz večine habsburških dežel. Ne glede na to so se Judje v Gorici ohranili. Cesar Ferdinand je sicer leta 1534 zapovedal izgon Judov iz vseh svojih dežel, podobni odloki pa so bili nato izdani še večkrat, a so goriški deželni stanovi uspešno zavlačevali in na cesarja naslavljali prošnje za spregled, saj so bili odvisni od sposojanja denarja pri mestnih Judih. V Gorici se je neprekinjena judovska prisotnost tako obdržala, a tudi tukajšnji Judje se niso mogli izogniti drugim ukrepom povezanim z naraščajočim nasiljem. Najdaljnosežnejši dogodek v tem procesu se je pripetil v drugi polovici 17. stoletja, ko so leta 1697 mestne oblasti vsem Judom odredile preselitev v geto na nezdravem področju blizu cerkve sv. Ivana, kjer se je nahajalo mestno kužno pokopališče. A ne glede na zatiranje

se je mestna judovska skupnost krepila, saj so se v Gorico selili tudi številni Judi z vzhoda in iz območja Beneške republike; leta 1756 je bila v getu tako zgrajena velika sinagoga. V getu je delovala tudi judovska šola, ki jo je vzdrževala in vodila judovska skupnost. Po poreklu je bila večina goriških Judov Aškenazov, torej Judov iz srednje in vzhodne Evrope, ki so se sporazumevali v jidišu, viri pa izpričujejo tudi številne tipične italijansko-judovske priimke (npr. Ascoli, Reggio in Senigaglia), medtem ko najdemo le tri priimke sefardskega izvora (Bolaffio, Caravaglio in Richetti).

Kot tretjo bistveno značilnost Podbersič izpostavlja velike spremembe, ki so pretresle goriško judovsko skupnost po obdobju razsvetljenstva. Na področju državne regulacije judovske skupnosti so reforme Jožefa II. prinesle precejšnjo mero liberalizacije; Judje so postali formalno enakopravni drugim prebivalcem monarhije, dobili so pravico do svobodnega opravljanja verskih obredov, ukvarjanja s poklici, prav tako jim ni bilo več treba nositi razločevalne obleke. Številni ukrepi cesarja Jožefa II. so bili sicer nato kasneje preklicani, dokončno pravno-formalno izenačenje judovskega prebivalstva z vsemi drugimi verskimi skupnostmi v habsburški monarhiji je bilo doseženo šele s t. i. decembrsko ustavo leta 1867. V Gorici je najočitnejši znak liberalizacije predstavljala ukinitvev goriškega geta v času Ilirskih provinc.

A spremembe niso zadevale le odnosa državnih oblasti oz. lokalnega okolja do Judov, temveč tudi samorazumevanje judovske skupnosti in njenega mesta v svetu. Temeljito so preoblikovale versko ter kulturno življenje in poklicno strukturo goriškega judovstva.. Spremenjene družbene razmere po francoski revoluciji namreč niso le odpirale številnih novih možnosti, temveč tudi terjale nove opredelitve. V tem kontekstu je tudi sorazmerno majhna judovska skupnost (pred začetkom prve svetovne vojne je v mestu živelo okrog 250 Judov) v Gorici odigrala pomembno vlogo, saj je prav iz nje izšlo več intelektualcev, čigar vpliv je segal daleč onkraj meja domačega mesta. Avtor ugotavlja, da predstavlja 19. stoletje enega od vrhuncev vpliva judovske skupnosti v Gorici ne le na gospodarskem, temveč tudi na kulturnem področju.

Na verskem področju je judovsko življenje temeljito pretresel vzpon gibanja haskala oz. t. i. judovskega razsvetljenstva, ki si je prizadevalo za združitev judovstva in sočasnih idealov liberalizma in racionalizma. V tem kontekstu Podbersič izpostavlja predvsem goriškega rabina Izaka Samuela Reggia (1784–1855), enega od pomembnih predstavnikov tega gibanja, ki so ga imenovali tudi italijanski Moses Mendelssohn. Gibanje haskala je tesno povezano s pojavom tradicije reformiranega judovstva.

Spremembe na verskem področju so bile neločljivo povezane s potrebo po novi identitetni opredelitvi v času naraščajočega nacionalizma. Goriški Judje so se v tem oziru večinoma pridružili italijanskemu nacionalnemu gibanju. V tem oziru sta pomembna predstavnika goriškega judovstva jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907) in pisateljica ter časnika Carolina Coen Luzzatto (1837–1919). Ascoli, mednarodno pomemben strokovnjak za orientalske jezike, se je 1862 preselil v Milano, kjer je sprejel italijansko državljanstvo in dolgo poučeval na tamkajšnji univerzi. Ascoli je mdr. avtor toponima »Venezia Giulia« oz. Julijska Benečija, s katerim je želel izraziti zgodovinsko italijanski značaj Goriške. Ne glede na to se je zavzemal za miroljubne odnose med Slovenci in Italijani. V tem oziru se razlikuje od Caroline Luzzatto, ki je postala goreča italijanska iredentistka. V lokalni italijanski liberalno-nacionalistični stranki je delovalo tudi več drugih uglednih goriških Judov. Večinska italijansko-nacionalistična politična opredelitev je skupaj s tradicionalnimi verskimi in moralnimi predsodki v slovenskem taboru na Goriškem ustvarila zmes strupenega antisemitizma, ki je zaznamoval tako katoliški kot tudi liberalni tabor.

Iz povedanega je razumljivo, da je večina goriških Judov pozdravila priključitev mesta in celotne dežele Kraljevini Italiji po koncu prve svetovne vojne. Nekateri goriški Judje so aktivno sodelovali tudi v nastajajoči fašistični stranki. Uvedba rasnih zakonov (*Leggi per la difesa della razza*), ki jih je italijanski fašistični režim predvsem pod vplivom politične naslonitve na nacistično Nemčijo sprejemal od septembra 1938 dalje, je zato za goriške Jude predstavljala še dodaten šok. Namen zakonov je bil Jude izločiti iz javnega življenja in jih srednjeročno od-

straniti iz Italije. Pod vplivom protijudovske zakonodaje je že pred začetkom druge svetovne vojne iz Gorice v tujino emigriralo veliko Judov, številni pa so zapustili Gorico pred kapitulacijo Italije. Ob prihodu nemških oblasti v mesto je tako v njem živelo le še okrog 100 Judov; večino so nacistične oblasti novembra 1943 aretirale in decembra prepeljale v uničevalno taborišče Auschwitz, kjer sta osvoboditev dočakala le dva.

Holokavst predstavlja torej zadnjo in najpomembnejšo prelomnico v zgodovini goriške judovske skupnosti, saj ji je zadal skorajda smrtni udarec, od katerega si ni več opomogla. Po koncu druge svetovne vojne je v Gorici živelo le še 12 Judov. Judovska skupnost je ne glede na to obnovila svoje delovanje, zagon pa ji je v prvih povojnih letih dala tudi prisotnost večjega števila tu stacioniranih ameriških vojakov judovske vere. Jeseni 1945 je bila ponovno posvečena tudi goriška sinagoga. Po odhodu ameriške vojske je judovsko življenje v Gorici začela naglo nazadovati: leta 1969 je bila samostojna verska skupnost ukinjena in pridružena skupnosti v Trstu, v goriški sinagogi od tedaj potekajo le občasni verski obredi. V Gorici lahko torej danes govorimo le še o ostankih ostankov nekdanjega »Jeruzalema ob Soči«.

Monografija dr. Renata Podbersiča predstavlja temeljit pregled judovske prisotnosti na Goriškem od začetka do danes. Poudariti je potrebno, da avtor poleg daleč največje in najpomembnejše judovske skupnosti, t. j. tiste v deželnem glavnem mestu Gorici, obravnava tudi judovsko prisotnost v drugih krajih na Goriškem, in sicer v Gradišču ob Soči, Krminu, Tržiču in Ajdovščini, kar brez dvoma predstavlja dodano vrednost. V tem kontekstu velja posebno izpostaviti predstavitev judovske prisotnosti v Ajdovščini, kjer je judovska družina Bolaffio vzpostavila tesne odnose z lokalnim prebivalstvom. Omenjena študija primera nam vsekakor odpira dragocen vpogled v to tematiko.

Metodološko bi monografijo lahko označili kot klasično narativno delo, v katerem je avtor združil že dosežene zgodovinopisne ugotovitve z lastno analizo primarnih virov. Težišče raziskave je usmerjeno v zgodovino goriškega judovstva po začetku ustavne dobe v habsburški monarhiji, posebno podrobno pa je obdelan čas po začetku italijanske protijudovske zakonodaje ter izginotja večine goriških Judov v času nemške okupacije. Predstavitev zgodovine goriškega judovstva je hkrati ustrezno vpeta v širši zgodovinski kontekst, tako da lokalno-zgodovinska študija prinaša tudi pomemben prispevek k splošnemu poznavanju zgodovine judovstva na slovenskem ozemlju, zlasti v kontekstu vpliva modernizacijskih tokov na judovsko skupnost, tematike antisemitizma in raziskav holokavsta.

Kot pomanjkljivost bi lahko navedli dejstvo, da bi na nekaterih mestih študiji koristilo natančnejše uredniško delo. Nekatere ugotovitve se namreč brez prave potrebe tudi večkrat ponavljajo, nekajkrat tudi zgolj nekaj strani narazen, npr. o vzpostavitvi in ureditvi Operacijske cone Jadransko primorje na straneh 320 in 328. Prav

tako bi glede na obsežnost monografije bilo zelo dobrodošlo tudi stvarno kazalo. Čeprav je predstavitev zgodovine Judov na Goriškem večinoma ustrezno vpeta v širši zgodovinski koncept, bi bila posebno za nestrokovnega bralca koristna še podrobnejša predstavitev nekaterih obravnavanih fenomenov, npr. značilnosti judovskega gibanja haskala oz. reformiranega judovstva. Čeprav je gibanje močno zaznamovala judovsko življenje v Goriči, sta pojma zgolj rudimentarno predstavljena.

Jeruzalem ob Soči predstavlja doslej daleč najobsežnejše delo o judovstvu na Goriškem v slovenskem jeziku. Spričo sintetične združitve dosedanjih zgodovinskih raziskav in analize novih primarnih virov bo delo brez dvoma postalo ena od referenčnih točk za vse nadaljnje raziskave te tematike. Poleg tega sem prepričan, da bo monografija Podbersiča zaradi svoje narativne strukture ter berljivega sloga našla pot tudi izven okvirov zgodovinske stroke ter tako pripomogla k širšemu zavedanju o tem danes mnogo premalo poznanem vidiku goriške zgodovine.

Matic Batič

Vlasta Kučič (ur.):

TRANSKULTURALITÄT IM MEHRSPRACHIGEN DIALOG / TRANSCULTURAL COMMUNICATION IN MULTILINGUAL DIALOGUE. Hamburg, Verlag Dr. Kovač, zbirka *Translatologie: Studien zur Übersetzungswissenschaft*, zv. 17, 2018, 386 strani.

Čas, v katerem živimo, sodobno družbo postavlja pred številne izzive. Zaradi migracij in spremenjenih gospodarsko-političnih razmerij v svetu se soočamo z vprašanji solidarnosti, strpnosti, integracije, večkulturnosti in večjezičnosti. Čeprav danes običajno domnevamo, da svet postaja »globalna vas«, torej da smo vedno bolj uniformni, pojem transkulturnosti pod vprašaj postavlja takšen način razmišljanja, saj prav procesi globalizacije in transkulturnosti obsegajo »veliko raznolikost diferenciacije«, kot je leta 2001 v svojem razmišljanju o spremenjeni obliki kultur v današnjem svetu zapisal nemški filozof Wolfgang Welsch (*Filozofski vestnik* 22 (2001), 59–86). Nadalje meni, da že »pojem transkulturnosti napeljuje na novo pojmovanje kulture, ki se razlikuje od klasičnih monokultur ter od sodobnejših pojmovanj interkulturnosti in multikulturnosti«. Tradicionalni opis kultur, ki so jasno zamejene, torej kultur kot otokov ali sfer, tako Welsch, je deskriptivno napačen, saj »kulture danes notranje označuje pluralizacija identitet, zunanje pa preseganje meja lastnih okvirov«. Transkulturnost pomeni, da imajo kulture sposobnost povezovanja in prehajanja, hkrati pa se morajo izogibati nevarnosti homogenizacije in uniformizacije, saj se le tako kulturna raznolikost lahko

pokaže na nov način, in sicer kot transkulturna mešanica. Srečevanje različnih jezikov in kultur v vsakdanjem življenju torej ni izjema, temveč stvarnost, gre za sovplivanje in prepletanja kultur. V takšnem okolju, ki je značilno za sodobni svet, so ravno prevajalke in prevajalci, tolmačke in tolmači tisti, ki v družbi vzpostavljajo in gradijo mostove; z njihovo pomočjo lahko premostimo ovire, pa ne le jezikovne, temveč tudi kulturne ter dojamemo in razumemo različne načine razmišljanja in načina življenja. Njihovi vlogi v komunikacijskih procesih, izobraževanju medkulturnih posrednikov, globalizaciji in transkulturnosti ter pomenu književnega prevajanja pri vzpostavljanju medkulturnega dialoga je namenjena monografija z naslovom *Transkulturalität im mehrsprachigen Dialog / Transcultural Communication in Multilingual Dialogue*, ki je pred kratkim izšla v pri ugledni nemški založbi strokovnih in znanstvenih publikacij Dr. Kovač iz Hamburga.

Monografijo je uredila Vlasta Kučič, prevodoslovka z Univerze v Mariboru, knjiga pa je sedemnajsta v nizu del s prevodoslovno in medkulturno tematiko, ki so izšla v prevodoslovni zbirki *TRANSLATOLOGIE*. Delo prinaša najnovejša spoznanja in izsledke s področja transkulturnosti in večjezičnega dialoga, avtorice in avtorji, ki se ukvarjajo s prevodoslovjem ali pa

prihajajo iz prakse, pa v svojih razpravah obravnavajo različne teoretične in praktične vidike prevajanja in tolmačenja, posvečajo se dinamiki sodobnih transkulturnih mreženj in kulturnih transferjev in se dotaknejo številnih področij, ki so relevantna za uspešno medkulturno in transkulturno večjezično komunikacijo, od didaktike prevajanja in tolmačenja do prevajanja strokovnih in književnih besedil. Prispevki so napisani v nemškem, angleškem in slovenskem jeziku, kar že na makro ravni govori o tem, da ne gre za prevlado angleščine kot hipercentralnega ali nemščine kot centralnega jezika nad manjšimi, torej perifernimi jeziki, kot je slovenščina. Zagotovo je to povezano tudi s tem, da je urednica monografije pobudnica in koordinatorica mreže TRANS (*TRANSkulturelle Kommunikation und TRANSlation / Medkulturna komunikacija in prevajanje*), ki je v okviru programa CEEPUS začela delovanje leta 2012 ter spodbuja sodelovanje in povezovanje raziskovalk in raziskovalcev s področja prevodoslovja iz srednje in jugovzhodne Evrope. Temeljna značilnost mreže TRANS je, da veliko pozornost namenja prevodoslovnim raziskavam, kjer v jezikovnem paru nastopajo manj razširjeni, periferni jeziki (po Heilbronnu), med njimi slovenščina, slovaščina, hrvaščina, madeonščina, romunščina itn.

Čeprav bi za prevajanje in tolmačenje lahko rekli, da gre za civilizacijsko in zgodovinsko pomembno medkulturno dejavnost, je prevodoslovje relativno mlada znanstvena disciplina, ki se je začela razvijati v drugi polovici 20. stoletja; tolmačeslovje ali veda o tolmačenju pa je nov termin, ki je nastal po analogiji s terminom prevodoslovje in ga Daniel Gile, eden najplodnejših raziskovalcev tolmačenja, imenuje IRT, *interpreting research and theory* (raziskovanje in teorija tolmačenja). Prevodoslovje in tolmačeslovje sta s pristopi k raziskovanju, ki se dotikajo medkulturnosti, migracij, globalizacije, psihologije, pragmatike in analize diskurza, izrazito interdisciplinarni vedi, kot je v uvodnem prispevku v obravnavani monografiji zapisala urednica.

Obsežna monografija na 386 straneh prinaša 17 člankov mednarodno uveljavljenih avtorjev iz devetih držav, ki v svojih razpravah obravnavajo in osvetljujejo različne prevodoslovne aspekte v kontekstu kulturoloških, jezikoslovnih in literarnoznanstvenih raziskav. Delo je razdeljeno na pet sklopov, in sicer: *Transkulturnost in globalizacija*, *Prevodoslovje v zgodovinskem kontekstu*, *Strokovno prevajanje v medkulturnem okolju*, *Izobraževanje medkulturnih posrednikov* in *Književno prevajanje kot dialog med kulturami*.

Uvodni članek Larisse Schippel, priznane prevodoslovke z Univerze na Dunaju, odpira razpravo in spregovori o temeljnih vprašanih transkulturnosti kot komunikacijskega dejanja v globalnem okolju. Avtorica ugotavlja, da ima v transkulturni komunikaciji prav prevajanje največji potencial. Lew Zybatow z Univerze v Innsbrucku v nadaljevanju oriše razvoj prevodoslovja v luči različnih teorij, pristopov in paradig.

Generalni direktor Direktorata za prevajanje v Evropskem parlamentu Valter Mavrič in urednica monografije Vlasta Kučič analizirata izzive, pred katere so postavljeni prevajalci in tolmači v evropskih institucijah, ter posebej predstavita njihovo večjezično in večkulturno delovno okolje. Slovaški pogled na procese, ki vplivajo tako na družbeni razvoj kot na prevajanje, v svojem prispevku orišeta Edita Gromova in Daniela Müglöva z Univerze v Nitri; avtorici se posebej osredotočata na prevajanje promocijskih in reklamnih besedil, saj se prav v tem segmentu najbolje pokažejo nova razmerja moči na družbeno-gospodarskem, a tudi političnem parketu na Slovaškem po nastanku samostojne države v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. V nadaljevanju Alja Lipavac Oštir z mariborske univerze na primeru dnevniških migrantov predstavi posebnosti transkulturnega sporazumevanja na slovensko-avstrijski meji, Vlatka Ivič in Blaženka Šoštaric z Univerze v Osijeku problematizirata pomen hrvaškega jezika v globaliziranem svetu, Annette Đurovič z Univerze v Beogradu pa se v svoji razpravi posveča jezikovni ekvivalenčni tipologiji na primeru srbsko-nemškega transkulturnega diskurza. Romunska prevodoslovka Daniel Dejica in Claudia E. Stoian nadalje analizirata kulturno zaznamovane izraze s področja turizma, ki se pojavljajo na spletnih straneh romunskih mest ter odgovarjata na vprašanje, kakšen je promocijski potencial kulturnih realij in kakšna je njihova prepoznavnost v večjezičnem in multikulturnem okolju. Petra Žagar-Šoštaric in Martina Bajčić z reške univerze obravnavata pravno terminologijo na primeru mednarodnega diskurza, Hanka Blaszkowska, jezikoslovka in prevodoslovka iz Poznana, pa v svojem prispevku opredeli pomen medkulturne komunikacije v marketingu avtomobilske industrije, pri čemer se posebej posveča jezikovnemu paru nemščina-poljščina in oglaševanju v obeh jezikih. Prvi med prispevki s področja izobraževanja medkulturnih posrednikov govori o pomenu medkulturnega izobraževanja v okviru skupnega evropskega prostora in sta ga pripravila germanistka Olga Wrede in prevodoslovec Jozef Štefčík z Univerze v Nitri. Sledi razprava Agnieszke Blažek (Univerza v Poznani), o prednostih večjezičnosti in večkulturnosti na primeru nemškega in poljskega izobraževalnega sistema. Emi-na Avdić iz Skopja nato opredeli tolmačenje s stališča kulturnega pristopa v prevodoslovju, ki ga podkrepí s konkretnimi praktičnimi primeri, Mihaela Koletnik iz Maribora pa predstavi kulturne in jezikovne posebnosti slovenskih narečij. Nazadnje se v sklepnem delu monografije predstavijo še tri slovenske strokovnjakinje, ki se ukvarjajo s književnim prevajanjem, Natalia Kaloh Vid, Mojca Schlamberger Brezar in Urška P. Černe, ter predstavijo poglede na prevajanje z vidika treh primerjalnih književnih analiz.

Pričujoča monografija prinaša najnovejše raziskave ter dognanja tako s področja medkulturne komunikacije, večjezičnosti in kontrastivnega jezikoslovja kakor

tudi literarnega diskurza. Delo je posebej dobrodošlo tudi zato, ker so izsledki raziskav uporabni v praksi: znanstvene ugotovitve sodelujočih raziskovalk in raziskovalcev bodo v pomoč tako prevajalcem in tolmačem kot medkulturnim posrednikom, vsebina pa je namenjena tudi študentom in širši strokovni ter znanstveni javnosti. Članki v monografiji poudarjajo pomembnost prepletanja med translatološko teorijo in prakso in ponujajo nove možnosti za nadaljnje raziskave na področju transkulturnosti in večjezičnosti.

Tanja Žigon

Joseph Lavallée:

VIAGGIO PITTORESCO E STORICO NELL' ISTRIA E NELLA DALMAZIA. Trieste, Libreria Editrice Internazionale Italo Svevo, 2017, 282 strani.

Napoleon Bonaparte in celotna francoska strokovna oziroma kulturna javnost sta Istro in Dalmacijo temeljiteje spoznala že pred vojaško osvojitvijo oziroma vključitvijo v okvir tedanjega Italijanskega kraljestva v letih 1805/6, in sicer v delu francoskega potopisca Josepha Lavalléeja »*Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie par Joseph Lavallée*«, Paris 1802, nastalo na osnovi popotnega dnevnika in grafičnih risb slikarja in arhitekta Louisa François Cassasa, ki je leta 1782 potoval po Istri in Dalmaciji. Prevzet od naravnih lepote teh pokrajin in številnih kulturno-zgodovinskih spomenikov, je izdelal vrsto slik oziroma grafičnih upodobitev ter v svoj dnevnik skrbno beležil razne podatke o tamkajšnjih krajih in ljudeh, tiskanje tega monumentalnega dela pa je omogočil sam Napoleon, v tistem času še prvi konzul republike Francije. Nedvomno je s svojim delom L. F. Cassas, ki ga je v navedenem delu J. Lavallée dodobra izkoristil, znatno približal Istro in Dalmacijo francoski in širši evropski javnosti na začetku 19. stoletja.

Dobrih dvesto let kasneje se je Lavalléejevo delo v prevodu prof. Lea Lazzarotta pri Mednarodni založbi Italo Svevo iz Trsta, pojavilo tudi v italijanskem jeziku z naslovom »*Viaggio pittoresco e storico nell'Istria e nella Dalmazia*«. Navedeno delo, tako v originalu, kot v italijanskem prevodu, predstavlja dragocen oziroma prvovrsten zgodovinski vir in instrumentarij za spoznavanje tako zgodovinske preteklosti kot dragocene umetnostno-zgodovinske in arheološke dediščine vzhodno jadranskih dežel. Publikacija večjega formata z odličnimi grafičnimi prilogami, izdelanimi po originalih Louisa François Cassasa, izhaja iz razsvetljenske tradicije raziskovanja grške in rimske antike z njenimi dragocenimi spomeniki, ki so oplajali evropski neoklasicizem. Po več kot dvesto letih od izida francoskega izvirnika (1802), pričujoče delo še vedno vzbuja občudovanje in

interes tako strokovne kot širše javnosti, bodisi zaradi zanimivih geografsko-zgodovinskih opisov, kot odličnih grafičnih upodobitev ilustratorja, slikarja in arhitekta Louisa François Cassasa (1756–1827), avtorja drugega podobnega dela »*Voyage pittoresque de la Syrie, de la Phénicie, de la Palestine et de la Basse Egypte*«, ki je izšlo v Parizu med leti 1799–1804 in po vsej verjetnosti vplivalo tudi na izid pričujoče publikacije, kot v svojem daljšem predgovoru navaja dr. Antonio Trampus, redni profesor sodobne zgodovine na Univerzi Ca' Foscari v Benetkah.

Akvareli Louisa François Cassasa, ki so služili kot predloge bakrorezcem tedanjega časa in med drugim prikazujejo antične ostanke Dioklecijanove palače v Splitu, puljske arene z nekaterimi antičnimi spomeniki, Piran, Trst, Škocjanske jame in Predjamski grad, se danes hranijo v Londonu in sicer v znamenitem Victoria & Albert Museum. Angleško in francosko verzijo Lavalléejevega dela med drugim hrani tudi Narodna in študijska knjižnica v Ljubljani, knjižnica Pomorskega muzeja v Piranu pa zgolj francosko verzijo. Nekoliko nenavadno je, da francoskega izvirnika ne najdemo v sicer zelo bogati Grisonijevi knjižnici v Kopru, ki krasi Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice in hrani 3.288 zvezkov, od tega 1.341 v francoskem jeziku, med njimi nekaj podob-

nih Lavalléejevemu delu.

Med orisi in komentarji navedenega dela, tako na slovenskem kot hrvaškem govornem območju, zaenkrat najdemo daljši komentar zgolj v prispevku D. Kečkemeta: »*Louis François Cassas in njegove slike Istre in Dalmacije 1782*« (Rad JAZU, knj. 379, Zagreb, 1978), medtem ko vrsta Cassasovih akvarelov služi kot ilustrativno gradivo v zborniku *Napoleon na Jadranu / Napoléon dans L'Adriatique* (ur. Janez Šumrada), ki je izšel pri Založbi Annales (Koper – Zadar, 2006) ob mednarodnem simpoziju z naslovom »*Dvestoletnica Napoleonove vladavine ob vzhodnem Jadranu / Bicentenaire du règne de Napoléon en Adriatique orientale*«, ki je v organizaciji Univerze na Primorskem (Koper, Slovenija), Sveučilišta v Zadru (Hrvaška), Archives nationales de France (Pariz, Francija), Zgodovinskega društva za južno Primorsko (Koper, Slovenija) ter Fundacije Tanje in dr. Janeza Šumrade (Ljubljana, Slovenija), potekal med 8. in 10. decembrom 2005 v Kopru in Zadru, nekdanjih središčih beneške in francosko-italijanske Istre in Dalmacije.

Dragoceno Lavalléejevo delo je torej v italijanskem prevodu po zaslugi založnika Sergia Zorzona, ki je bil med drugimi gosti prisoten na predstavitvi omenjenega dela v Piranu na sedežu tamkajšnje Skupnosti Italijanov »Giuseppe Tartini«, odslej na voljo tudi širšemu krogu bralcev, poznavalcev in ljubiteljev domoznanske literature. Predstavitve, ki je potekala 1. februarja 2018, sta organizirali Društvo za zgodovinske in geografske študije Piran (*Società di studi storici e geografici, Pirano*) in Skupnost Italijanov Koper (*Comunità degli Italiani di Capodistria*), delo pa sta predstavila Kristjan Knez in avtor predgovora dr. Antonio Trampus.

Salvator Žitko

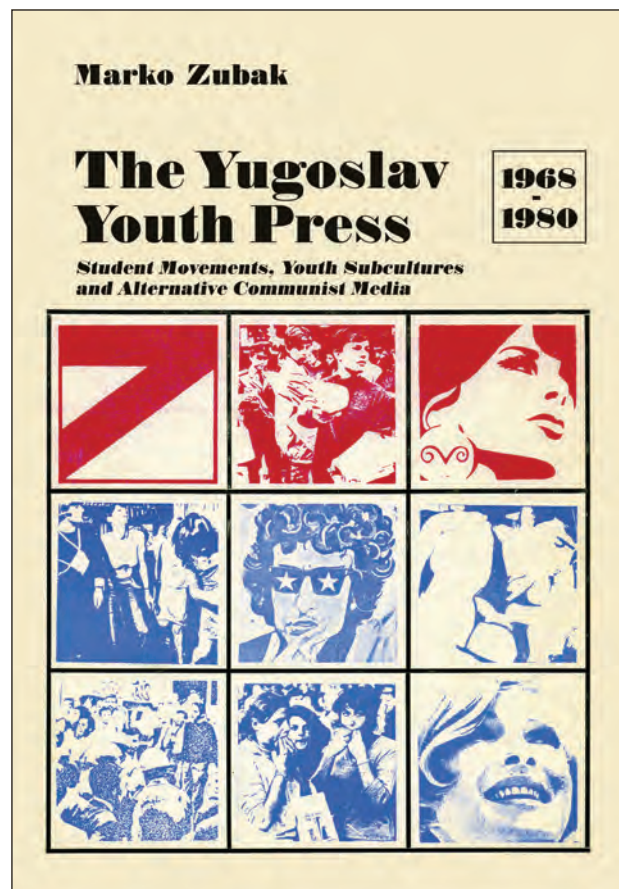
Marko Zubak:

THE YUGOSLAV YOUTH PRESS (1968–1980). STUDENT MOVEMENTS, YOUTH SUBCULTURES AND ALTERNATIVE COMMUNIST MEDIA. Zagreb, Srednja Europa, Hrvatski institut za povijest, 2018, 372 strani.

Kako težko je v zgodovinopisno razpravo ujeti izmuzljive produkte miselnih akrobacij jugoslovanskih povojnih generacij, bo vedel vsakdo, ki je brskal po mladinskem tisku od konca šestdesetih let dalje in se ustavil že pri banalni zagati, kako denimo razvozlati in pravilno navesti paginacijo atipičnih strani študentskih listov, ko pa se ta simbolno ne drži nobenega utečenega reda. Ugotovitev, da se je mladinski tisk že po grafičnem dizajnu skušal čimbolj ločiti od »bulvarskega«, kot

so mladi novinarji-aktivisti radi posmehljivo rekli osrednjim, po njihovem vse bolj pomeščanjenim časopisom in revijam, ne uide niti hrvaškemu zgodovinarju srednje generacije Marku Zubaku, ki je tej tematiki posvetil svoj doktorski študij na Srednjeevropski univerzi v Budimpešti. Integralni del njegove vzporedne analize mladinskega tiska iz Beograda, Zagreba in Ljubljane predstavlja tudi razčlemba drugih nebesednih sestavin teh medijev (naslovnice, fotografij, stripov), ki so bili prav tako nabiti s sporočilnostjo. Osrednji del knjige, ki je najprej izšla v angleški inačici, kmalu pa ji bo sledila še hrvaška, pa je seveda namenjen vsebinski razčlembi tega, kako je vse bolj neodvisen mladinski tisk v osrednjih treh jugoslovanskih univerzitetnih središčih v času poznega socializma artikuliral fenomen revolta v letih 1968–1972 in kasnejši vznik rokovsko-pankovske subkulture. Glede na standarde akademskega okolja, kjer je Zubak opravil svoj študij, verjetno ni potrebno poudarjati, da je njegovo delo opremljeno z zglednim teorijskim nastavkom, kjer najprej prikaže koncept sovjetskega mladinskega tiska, potem pa zahodna konceptualna orodja aplicira še na jugoslovanski okvir, kjer so tudi mladinski mediji odražali ali pa celo še bolj zapletali idiosinkratsko trajektorijo samoupravnega socializma.

Avtor pričujoče knjige skupaj z Ljubico Spaskovsko (avtorico knjige *The Last Yugoslav Generation: the*

Rethinking of Youth Politics and Cultures in Late Socialism, 2017) stopa po poti, ki jo je za primer poznega sovjetskega socializma pred dobrimi desetimi leti s svojo na široko citirano knjigo *Everything Was Forever, Until It Was No More* izkrčil rusko-ameriški antropolog Alexei Yurchak, ko je pokazal, kako so mladi Sovjeti bili del uradne kulture in istočasno od nje tudi odstopali. S tem ko Zubak jugoslovanski mladinski tisk postavlja ob bok alternativnim medijem na Zahodu in opisuje podobne načine njihovega delovanja, a izpostavlja pomembno razliko, namreč da je slednji ostal na obrobju, jugoslovanski pa se je večkrat prebil v samo središče tukajšnjega shizofrenega medijskega prostora, odločno širi prostor obstoječih medijskih študij, vezanih na bodisi en bodisi drug hladnovojni ideološki blok. Politizacija jugoslovanskega mladinskega tiska in nastanek samosvoje mladinske javne sfere mu tudi služi za prikaz zamegljenosti meje med dovoljenim in prepovedanim ter zapletene igre upora in sodelovanja med mladimi aktivisti in režimskimi institucijami, na kar kažejo tudi izsledki drugih novejših študij o delovanju »samoupravnega« kulturenega življenja.

Kar posebej odlikuje Zubakov pristop in je na žalost še vedno velika izjema v historiografskem polju nekdanje Jugoslavije, je vzporedno (in to zelo natančno) branje primarnih virov in literature iz Beograda, Zagreba in Ljubljane, kar mu omogoča suvereno izpeljavo nekaterih sklepov s širšimi implikacijami. Tako za beograjski kot za zagrebški mladinski tisk ugotavlja, da je impulz junijskih protestov iz leta 1968 razumel na marksističen način, a iz tega izpeljal nasprotujoče si zaključke. Beograjski *Student* jih je razumel kot klic k družbeni enakosti in dokončni uveljavitvi načel socialističnega samoupravljanja, zagrebški *Omladinski tjednik* pa je zagovarjal stališče, da se presežek ustvarjene vrednosti vrne delavcem, pravzaprav podjetjem, zaradi česar je podprl tudi tržno reformo in šele takrat začel uživati množično branost ter postal eden izmed glavnih glasnikov hrvaške pomladi. Ljubljansko *Tribuno* medtem ni popolnoma nič prizadela zaostrena atmosfera, ki je zastrepila poprejšnje solidarnostno vzdušje med beograjskimi in zagrebškimi študentskimi pisci, in je lahko na svojih straneh dokaj mirno, bolj v kulturnem kot političnem žargonu, kot pravi zgodovinar, premlevala koncepte zahodne nove levece.

Avtor knjige, ki svoje naracije ne gradi samo na objavljenih virih, ampak tudi na precejšnjem številu intervjujev s tedanjimi akterji, se dolgo zadrži v Ljubljani tudi v naslednjem obdobju, v drugi polovici sedemdesetih let, ko opazuje, kako je punk do konca tega desetletja prodril na ključna urbana prizorišča in kakšno vlogo je pri tem igral Radio Študent, ki pri svojem posredništvu ni skrival namena politizacije te subkulture. Impulz zanjo je po Zubaku res prišel od zunaj, saj so bile sledi britanske estetike in ikonografije nezgrešljive, a jim je bila v novem okolju pripeta drugačna, na trenutke že povsem protirežimska agenda.

Zubak šele na tej točki vidi ključni premik, ki ga je mladinski tisk naredil stran od hegemonске samoupravne sfere, kar mu poprej za časa študentskega gibanja konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih po njegovem mnenju še ni uspelo, čeprav so že tedaj zlasti v Ljubljani veliko razpredali o alternativnih kulturnih modelih. Kot po pravilu so mladi idealisti pozivali k prelomu z ustaljenimi formami in nosili v sebi esenco utopije, a so po Zubaku le redko ponudili oprijemljivo alternativo. Pa vendar se lahko na tem mestu vprašamo, ali niso bila dovolj drzna že diskutiranja o pluralizaciji, demonstrativna izkazovanje alternativnih življenjskih stilov in drugi ikonoklazmi, ki so pacali po svetleči pripovedi tedaj že ostarelih graditeljev socialistične države o stalnem napredku, pa čeprav so se pri tem rdeči, a demokratično naravnani študenti še vedno izdatno posluževali samoupravnega besednjaka?

Grafična shema mladinskega tiska je bila v sedemdesetih letih še vedno dvobarvna, a za ideje, ki jih je prinašal že od konca šestdesetih let, bi lahko rekli, da so bili barvite, kar je Zubaku, čeprav je v svojih zaključkih morda nekoliko preveč shematičen, uspelo lepo naslikati. In potem, ko razvozlamo način oštevilčevanja strani člankov iz študentskih listov, nam bo njegova knjiga vsakič, ko se v mednarodnem, večkrat pa tudi v domačem okolju trudimo namesto poenostavljanja pokazati na pestrost nians jugoslovanskega socializma, v dobrodošlo pomoč.

Jure Ramšak

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *K. Petrov-Vodkin, Kopanje rdečega konja, 1912* (https://pl.wikipedia.org/wiki/Kąpiel_czerwonego_konia).

Slika 1: *H. Orozco, Konji* (<http://baci1.livejournal.com/10274.html>).

Slika 2: *A. Bapanov in S. Bapanova, Bojevnik* (Bapanova & Bapanov, 1999, 32).

Slika 3: *A. Bapanov & S. Bapanova, Lokostrelec* (Bapanov et al., 2010, 28–29).

Slika 4: *B. Doszhanov, Bojevnik Vetra* (Mukanov et al., 2016, 47).

Slika 5: *Modni trend zadnjih let* (Conde, 2017).

Slika 6: *M. Mukanov, Modri Jezdec* (<http://www.gobelens-kz.com/pages/244.html>).

Slika 7: *Modna muha 2015 – z barvo popackane kavbojke* (Ash, 2015).

Slika 8: *A. Durer, Vitez, Smrt in Hudič, 1513* (<http://art.1september.ru/article.php?ID=200800306>).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *K. Petrov-Vodkin, Bathing of a Red Horse, 1912* (https://pl.wikipedia.org/wiki/Kąpiel_czerwonego_konia).

Figure 1: *H. Orozco, Horses* (<http://baci1.livejournal.com/10274.html>).

Figure 2: *A. Bapanov and S. Bapanova, Warrior* (Bapanova & Bapanov, 1999, 32).

Figure 3: *A. Bapanov & S. Bapanova, Archer* (Bapanov et al., 2010, 28–29).

Figure 4: *B. Doszhanov, Warrior of Wind* (Mukanov et al., 2016, 47).

Figure 5: *Fashion trend of recent years* (Conde, 2017).

Figure 6: *M. Mukanov, Blue Rider* (<http://www.gobelens-kz.com/pages/244.html>).

Figure 7: *Fashion trend of 2015 – splatter paint jeans* (Ash, 2015).

Figure 8: *A. Durer, Knight, Death and the Devil, 1513* (<http://art.1september.ru/article.php?ID=200800306>).

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Anali za istrske in mediteranske študije* Ser. hist et soc.) objavlja **izvirne** in **pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe* Istre in Mediterana. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije ter metodološke in teoretične razprave*, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravo članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez presledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annaleszdjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s poštno številko in naslovom elektronske pošte. Razen začetnic in kratic pisati z malimi črkami.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.

8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 20, 2, 423–444.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratic imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. Pri **citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratic arhiva, kratic arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratic razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstem navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavlje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekukulturnost. V: Sedmak, M. & E. Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor, (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2, 349–360.

- Opis **ustnega vira**:

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani**:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Ser. hist. et soc.) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010).

I dati completi su questa fonte nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Ser. hist. sociol.* 20, 2, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a, 37; Verginella, 2008, 37).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Tra i monumenti di Isola : guida storico-artistica del patrimonio artistico di Isola. Koper, Edizioni Annales.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Darovec et al., 2010)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volume miscelaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Povolo, C. (2014): La giusta vendetta. Il furore di un giovane gentiluomo. In: Povolo, C. & A. Fornasin (eds.): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Forum, Udine, 179-195.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Cergna, S. (2013): Fluidità di discorso e fluidità di potere: casi d'internamento nell'ospedale psichiatrico di Pola d'Istria tra il 1938 e il 1950. Annales, Ser. hist. sociol., 23, 2, 475-486.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedito entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Ser. hist et soc.) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annaleszdjp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:
(Blaće, 2014, 240).

E.g.: Reference in a text:
(Blaće, 2014).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Blaće, A. (2014): Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Citta ... *Annales, Ser hist. sociol.*, 24, 2, 239-252.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:
(Blaće, 2014a) and (Blaće, 2014b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:
(Blaće, 2014, 241; Verginella, 2008, 37).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:
(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010):

Among the monuments of Izola : art history guide to the cultural heritage of Izola. Koper, Annales Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Darovec et al., 2010)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In:

Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Muir, E. (2013): The Anthropology of Venice. In:

Dursteler, E. (ed.): A Companion to Venetian History. Leiden - Boston, Brill, 487-511.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faričić, J. & L. Mirošević (2014): Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia. Annales, Ser hist. et sociol., 24, 2, 113-128.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. You can also add a *list of their explanations at the end of the article*.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

